

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTITUTU

ELMİ ƏSƏRLƏR
2010, cild 34-35

SCIENTIFIC WORKS
OF THE INSTITUTE OF HISTORY NAS OF AZERBAIJAN
2010, volume 34-35

ТРУДЫ
ИНСТИТУТА ИСТОРИИ НАН АЗЕРБАЙДЖАНА
2010, том 34-35

1947-ci ildən
nəşr olunur

34-35/ 2010

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu Elmi Şurasının
qərarı ilə çap olunur

Baş redaktor:

Yaqub MAHMUDOV

AMEA-nın müxbir üzvü

Redaksiya heyəti:

Akad. Nailə **VƏLİXANLI**, akad. Teymur **BÜNYADOV**,

AMEA-nın müxbir üzvü Oqtay **ƏFƏNDİYEV**

akad. İsmayıl **HACIYEV**,

Akad. Nailə **VƏLİXANLI**, akad. Teymur **BÜNYADOV**,

akad. İsmayıl **HACIYEV**, AMEA-nın müxbir üzvü

Nərgiz **AXUNDOVA**, t.ü.e.d. İradə **BAĞIROVA**,

t.ü.f.d. Cəbi **BƏHRAMOV** (baş redaktor müavini),

t.ü.e.d. Həsən **ƏLİBƏYLİ**, İradə **ƏLİYEVƏ** (buraxılışa məsul),

t.ü.e.d Şahin **FƏRZƏLİYEV**, t.ü.e.d. Qasım **HACIYEV**,

t.ü.f.d. Hacı **HƏSƏNOV**, r.ü.f.d. Mehri **XANBABAYEVA**,

t.ü.e.d. Ədalət **QASIMOV**, t.ü.f.d. Nigar **MAKSVELL**,

t.ü.e.d. Adil **MƏMMƏDOV**, t.ü.f.d. Göhər **MƏMMƏDOVA** (məsul katib),

t.ü.f.d. Elmar **MƏHƏRRƏMOV**, t.ü.e.d. Tofiq **MUSTAFAZADƏ**,

t.ü.f.d. Tofiq **NƏCƏFLİ**, t.ü.e.d. Məryəm **SEYİDBƏYLİ**,

t.ü.e.d. Kərim **ŞÜKÜROV**

ISBN 35-978-9952-8212-0-8

© AMEA Tarix İnstitutu, 2010

KLAVDİ PTOLEMEYƏ GÖRƏ AZƏRBAYCAN ALBANIYASININ QƏRB SƏRHƏDLƏRİ

Ellada BƏKİROVA*
bekirovaella@gmail.com

Açar sözlər: Albaniya, imperator, sərhəd, şəhər, Gürcüstan

Antik müəlliflərdən Albaniya haqqında məlumat verənlərdən biri də yunan müəllifi Klavdi Ptolemeydir. İlk dəfə Albaniyanın ərazi olaraq şəhərləri, iri yaşayış məskənləri və s. ilə bərabər təsviri Klavdi Ptolemeyin əsərində əks olunmuşdur. İmperator Mark Avrelinin müasiri olan II əsrin görkəmli coğrafiyaşünası və astronomu Ptolemey Albaniyanın şimal, cənub, şərq, qərb həddlərini göstərməklə bərabər ərazisindəki hidronimləri, iri yaşayış məskənlərini, dağ keçidlərini də sadalamışdır. Hətta qədim coğrafiyaşünas Albaniya ərazisindəki şəhərlərin, çayların koordinatlarını da verməyə çalışmışdır. Təəssüf ki, Ptolemey yerin çevrə ölçülərində səhv və yol verdiyindən onun verdiyi koordinatlar da xətalı alınmışdır. Belə ki, qədim coğrafiyaşünas öz tədqiqatında yerin diametrini həqiqətdə olana yaxın hesablamış Eratosfenə deyil, ondan əvvəl yaşamış və yerin diametrində xəta etmiş Posidoniyə əsaslanmışdır. Yerlə diametri həqiqətdə 40070 km olduğu halda, Eratosfen bunu 39690 km, Posidoni 37800 km qeyd etməklə birincisi 380 km, ikinci müəllif isə 2000 km xəta etmişdir [17. 462]. Nəticə olaraq Posidonidən istifadə edən Ptolemeyin xəritələrində ekvatora və meridianə görə olan 1° 110 km olmalı halda 79 km alınmışdır [17. 462]. Məhz buna görə, Ptolemeyin Qafqazı əks etdirən xəritəsində Qafqaz dağları Xəzər dənizinə paralel kimi təsvir olunub [15. 125]. Amma xətalara olmasına baxmayaraq, Ptolemeyin Albaniya haqqında təsvirləri bəzi xüsusiyyətlərinə görə digər antik müəlliflərin məlumatlarından da üstündür. Ən azından ona görə ki, ilk olaraq o, Albaniyadakı yaşayış məskənlərinin adlarını və koordinatlarını vermişdir.

Ellada Abubəkir qızı Bəkirova – AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix institutunun doktorantı

Klavdi Ptolemeyə əsasən Albaniyanın antik dövrdəki xəritəsini bərpa etməyə cəhdlər hələ keçən əsrlərdən başlamışdır. 1835-ci ildə F.Kruzenin Cənubi Qafqaz əyalətləri barədə məqaləsi çıxdı. Ptolemeyə və Pevtingerə əsaslanaraq Qafqazın xəritəsini bərpa etməyə çalışan müəllif burada Albaniyanın qərb sərhədini İberiya hüduqlarında göstərib [12.426].

Azərbaycan tarix elminin banisi sayılan A.A.Bakıxanov da Ptolemey xəritəsi ilə Albaniyanın təsvirini verməyə çalışmışdır. O, Ptolemeyin verdiyi yaşayış məntəqələrinin lokalizə etməyə cəhd göstərmiş, Ptolemeydəki Niqanın Nuxa olması fikrini irəli sürmüşdür [8. 19].

1846-cı ildə “Xalq maarif nazirliyinin jurnalı”nda A. Yanovskinin məqaləsi çıxdı. Müəllif ona qədərki yazarlardan fərqli olaraq bütün qüvvəsini Ptolemeyin koordinatlarını lokalizə etməyə sərf etdi. 1829-cu ildə Azərbaycan ərazisində, xüsusilə şimal-qərb zonasında səfərdə olduğundan o, Ptolemeyin göstərdiyi yaşayış məskənlərinin hamısının Kürdən şimalda olması, böyük əksəriyyətinin Şəki ərazisində yerləşməsi və beləliklə, Albaniyanın Alazanətrafi ərazi daxil olmaqla Şəki, Şirvan ərazilərini əhatə etməsi qənaətinə gəlmişdir [20. 98]. Albaniyanın qərb sərhədi olaraq müəllif Alazan çayını götürmüşdür [20.97,113]. Lakin A.Yanovskinin ümumiləşdirmələri daha çox müasir coğrafi adlarla Ptolemeyin şəhər adlarının oxşarlığına əsaslandığından səhv nəticələr də ortaya çıxmışdır və elə zamanında çoxsaylı tənqidlərlə üzləşmişdir.

“Ptolemeyə görə qədim Albaniya” adlanan məqalə ilə 1875-ci ildə akademik B.Dorn da çıxış etdi. Müəllif özündən əvvəlki yazarlardan fərqli olaraq Ptolemeyin verdiyi məlumatlara daha tənqidi yanaşır və qeyd edir ki, ad oxşarlığı təsadüfi xarakter də daşıya bilər. Müəllif Albaniyanın qərbdəki sərhədlərini Alazan çayı ilə bağlayır [6. 324].

Məşhur şərqşünas V.F.Minorski də öz əsərlərində Albaniya tarixinə yer ayırır. Ptolemeydə verilən Ossika ərazisini müəllif Şəki ilə eyniləşdirmişdir [14. 9].

1934 və 1938-ci illərdə A.E.Krımskinin Albaniya tarixi ilə bağlı məqalələri çıxdı. Məqalələr konkret olaraq Şəki və Qəbələ haqqında idi və qədim, həmçinin orta əsrlər dövrünü əks etdirir. Müəllif Ptolemeyin təsvirlərindən də istifadə etmiş və belə bir qənaətə gəlmişdir ki, Ptolemeydəki Xabala-Qəbələ, Ossika-Şəkidir [10.293-294;11. 370].

1937-ci ildə S.V.Yuşkovun Albaniyanın sərhədləri ilə bağlı məqaləsi çıxdı. Məqalədə Ptolemeyə görə Albaniyanın təsviri də verilmiş, 29 yaşayış məntəqəsi sadalanmışdır [19. 134]. Albaniyanın qərbində yerləşən Taqoda, Bakriya, Sanua, Dehlana, Niqa şəhərlərini sadalasa da, onları lokalizə etməyə cəhd göstərməmişdir. S.V. Yuşkov əsas diqqətini Albaniyanın şimal sərhədində yerləşən Soana çayı ətrafında cəmləndirdiyindən Ptolemeyin Albaniyanın qərbində qeyd etdiyi anonim çayı diqqətdən qaçırmışdır.

Ptolemeyə əsaslanaraq Cənubi Qafqazın antik dövrünü təsvir etməyə cəhdlər XX əsrin II yarısından sonra da davam etdi. Bu müəlliflərdən biri S.A.Kovalevski oldu. 1953-cü ildə çıxan məqaləsində o, Ptolemeyin verdiyi çay adları və şəhərləri lokalizə etməyə cəhd göstərmişdir [8. 34-35, 39-40].

1983-cü ildə S.N.Muravyovun “Ptolemeyə görə Qafqaz Albaniyasının xəritəsi və Xəzərin səviyyəsi” adlanan məqaləsi çıxdı. Məqalədə Ptolemeyin xəritəsindəki prinsipə uyğun olaraq Albaniyanın ərazisi çaylara görə 5 hissəyə ayrılmış və Ptolemeyin çaylar arasında verdiyi şəhərlərin lokalizəsinə çalışılmışdır [15. 118]. Müəllif Ptolemeydə albanların iberlərlə sərhədinə yaxın yerləşən anonim çayın İori, Alazan, ya da Əlcıqançay ola biləcəyi ehtimallarını irəli sürsə də, daha çox Alazan variantının üstündə durur və Alazandan qərbdə 5 alban yaşayış məskəninə olmasını da qeyd edir [15. 132-133].

Azərbaycanlı tədqiqatçılardan S.Vəliyev özünün “Qədim Azərbaycan” adlanan monoqrafiyasının bir bölümünü məhz Ptolemeyin Albaniya haqqında qeydlərinə həsr etmişdir. Müəllif Albaniyanın qərb sərhədlərinin İori çayına qədər uzandığını söyləyən ilklərdəndir [5. 116-117].

Göründüyü kimi, Ptolemeyin qeydlərinə əsasən Albaniyanın sərhədlərini müəyyənləşdirməyə cəhdlər çox olmaqla bərabər fikirlər də müxtəlifdir. Lakin, bütün səhvlərinə baxmayaraq Ptolemeyin xəritəsi Albaniyanın sərhədləri barədə əhəmiyyətini itirmiş sayılmır. Çünki, səhv olan koordinatlardır, hidronimlər, toponimlərin sadalanmasında ardıcılıq isə qorunur. Buna görə də xüsusilə hidronimlərə əsaslanaraq Qafqazın ,o cümlədən Albaniyanın o dövrə aid sərhədlərini göz önündə canlandırmaq olar. Xüsusilə də Albaniyanın qərb sərhədlərini Ptolemey açıq şəkildə təsvir etmişdir. Ptolemey ilk dəfə olaraq Kürə qədər olduğunu düşündüyü Albaniyanın 29 yaşayış məskəninə adını çəkmiş və koordinatlarını ver-

mişdir (*Ptolemey. V,11,1*). Bu şəhərlərdən xeyli hissəsi Albaniyanın məhz qərbində yerləşmişdir. Ptolemeyin təsvirlərinə görə bu dövrdə “Albaniya şimalda Sarmatiyanın təsvir edilən hissəsi ilə, qərbdə göstərilən xətt boyu İberiya ilə, cənubda İberiya hüduqlarından Hirkan dənizinə, Kürün $79^{\circ}40' - 44^{\circ}30'$ koordinatlarındakı mənsəbinə doğru Böyük Ermənistanın bir hissəsi ilə, şərqdə isə Hirkan dənizinin buradan (Kürün mənsəbindən) Soana çayına kimi uzanan hissəsi ilə aşağıdakı təsvirə uyğun olaraq (həmsərhəddir)” (*Ptolemey.V,11,1*). V kitabın 11-ci fəslinin 3-cü fraqmentində isə Ptolemey Albaniyanın qərbində yerləşən şəhərlər və yaşayış məntəqələrini sadalayır və koordinatlarını verir : İberiya ilə Qafqazdan axıb gələn və Kürə tökülən çay arasında :

Taqoda (<i>Τάγωδα</i>).....	$77^{\circ}30' - 46^{\circ}50'$
Bakriya (<i>Βακρία</i>).....	$77^{\circ} - 46^{\circ}30'$
Sanua (<i>Σανούα</i>)	$77^{\circ}40' - 46^{\circ}40'$
Dehlane (<i>Δηγλάνη</i>).....	$77^{\circ}20' - 45^{\circ}45'$
Niqa (<i>Νίγα</i>).....	$77^{\circ}20' - 45^{\circ}15'$

Fraqmentdən göründüyü kimi, Ptolemey İberiyadan Qafqazdan başlayıb Kürə tökülən naməlum çay arasında 5 alban şəhərini sadalayıb. Bu naməlum çay ya İori, ya da Alazan çayı ola bilər. İori çayını Qabırır ilə eyniləşdirmək daha doğru olduğu üçün, geriye Alazan fikri qalır. Deməli, Alazan çayının o tərəfində də alban torpaqları var idi. Buradan İberiya sərhədinə qədər 5 alban şəhəri-Taqoda, Bakriya, Sanua, Dehlane, Niqa mövcud idi. Maraqlıdır ki, Ptolemey bu dövrdə İberiyada cəmi 10 yaşayış məntəqəsi qeyd etmişdir (*Ptolemey.V.10*). Albaniyanın isə təkcə Alazandan qərbdə 5 yaşayış məskəni mövcud idi. S.N.Muravyov bu şəhərləri lokalizə etməyə də cəhd göstərmişdir. O, Taqodanı müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəksə də, Bakriyanın müasir Bakurtsixi, Sanuanın müasir Snori, Dehlananın Cuqaani, Niqanı Anaqa şəhəri olması fikrindədir [15. 132]. Bunlardan əlavə, Ptolemeyin qeyd etdiyi Moseqa (*Μόσηγα*), Samunis (*Σαμουνίς*), İobula (*Ιόβουλα*), İuna (*Ιούνα*), Emboleon (*Εμβόλαιον*) yaşayış məskənləri də Albaniyanın qərbində yerləşmişdilər. Bu ümumiləşdirmədən yola çıxsaq o zaman məlum olar ki, Ptolemeyin haqqında danışdığı dövrdə ən azı İoridən Alazana qədər olan ərazi albanlarda olub. Lakin

biz bu sərhədin Araqvi çayının yuxarı axarlarına qədər uzanması qənaətinə deyik. Çünki, Ptolemeyin Albaniya və İberiya barədə verdiyi məlumatları paralel şəkildə analiz etdikdə məlum olur ki, Albanianın Sarmatiya ilə, həmçinin İberiya ilə sərhədi Ptolemeyin xəritəsində 77° - 47° üzərində göstərilib [*Ptolemey.V.10*, 18.69]. Eyni zamanda, şimala qapı rolunu oynayan Sarmat qapılarını (Dəryal keçidi) da eyni koordinat altında göstərib [18. 69]. Alban və iberlərin nəzarətində olan bu təbii dağ keçidinin izlərini müasir xəritədə Şimali Osetiya ətrafında axtarmaq lazımdır. Həqiqətən də, Gürcüstan respublikası ilə Şimali Osetiyanın sərhədində, Hərbi Gürcüstan yolu üzərində Dəryal keçidi olaraq adlandırılan ərazi indi də mövcuddur [21]. Deməli, Albaniyanın qərb, daha dəqiq söyləsək, şimal-qərb qurtaracağı antik dövrdə Dəryal keçidinə qədər uzanırdı. Ptolemeyin Albaniya və İberiya ilə bağlı qeydlərində diqqət çəkən ikinci bir məqam antik müəllifin bu dövlətlərin sərhədində, Kür çayı üzərində Zalissa adlanan şəhər haqqında qeydidir. Hələ 20-ci illərdə gürcü müəllifi N.S. Kakabadze bu şəhərin Tbilisi-Tiflis olduğunu yazırdı [7. 12]. Erməni tarixçisi Yeremyan da öz əsərində qeyd edir ki, K. Pevtinger xəritələrində həmin ərazidə Deli-si adlanan şəhər qeyd olunub [5.100]. Beləliklə, Zalissa-Delisi-Tbilisi iber-alban sərhədində yerləşmişdir. Bu bizə Strabondan bir fraqmenti xatırladır : “...İberiyanın mərkəzindəki düzənliklərdən çaylar axır. Onlardan ən böyüyü Kürdür. O, başlanğıcını Ermənistandan götürür və iti axarla yuxarıda xatırladılan düzənliyə çıxaraq, Qafqazdan axıb gələn Araq (çayını) və başqa qolları qəbul edir, sonra isə dar vadidən keçərək Albaniyaya axır; çay bu vadi ilə Ermənistan arasında otlaqlarla çox zəngin olan düzənliklərdən əzəmətlə axaraq, daha çox çayları, o cümlədən Alazan, Sandoban, Roytak və Xanı (hamısı gəmiçiliyə yararlıdır) qəbul edir və nəhayət, Kaspi dənizinə tökülür” (*Strabon. XI, 3,2*). Bu fraqmentdə Kürün Araqvi çayını qəbul etdikdən sonra dar vadi ilə Albaniyaya axmasından danışılır. Həmin vadi elə Kürün yaratdığı dar ərazidir ki, Ptolemeyin məlumatları ilə üst-üstə düşür. Qafqazın müasir xəritəsinə baxsaq görürük ki, Kür çayı ən dar vadini Tiflisətrafi ərazidə əmələ gətirir. Bu ərazilərdə sonrakı dövrlərdə də iber, yaxud gürcü əsilli əhali deyil, əsasən türk-müsəlman əhali qrupu yaşamışdır. Tiflisin müasir arxeologiyasında, memarlığında, etnoqrafiyasında da bu öz əksini tapır. Deməli, Tiflis də daxil olmaqla müasir Gürcüstan Respublikasının şərq Albaniyanın tərkibində olmuşdur. Ptolemey və Strabondan gətirilən bu iki fakt I-II əsrlərdə Kambi-

senanın iberlərdə olmasını iddia edən gürcü müəlliflərinə tutarlı cavabdır. Danışılan dövrdə həmin müəlliflər tərəfindən irəli sürülən İberiyanın sərhədlərinin genişlənməsi fikri kifayət qədər şişirdilmişdir. Bu dövrdə Romanın da köməyi ilə İberiya bir qədər möhkəmlənmişdi. İberiya yalnız Romanın təzyiqləri ilə idarə olunur və burada imperiyanın siyasi xəttini yürüdürdü (*Tatsit. Annallar. VI,32; XI,9. D.Kassi. III,26*). Belə bir vəziyyətdə, İberiya Romanın ən azı itaətkar müttəfiqi olduğu bir vaxtda, Albaniyanın şimal-qərb ərazisinin İberiyaya qatılması ehtimalı inandırıcı deyil [2. 138].

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı.1989
2. Məmmədova F. Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı. 1993
3. Алиев К. Античные источники по истории Азербайджана. Баку. 1987
4. Бакиханов А.К. Гюлистан-Ирам. Баку.1991
5. Велиев С. Древний, древний азербайджан. Баку.1981
6. Дорн Б. Каспий. СПб. 1875
7. Какабадзе С. Н. История названия города Тбилиси. Кн. 2. Тбилиси. 1928
8. Ковалевский С. А.. «Карта Птолемея» в свете исторической географии Прикаспия. Изв. Всес. геогр. общ.1953, вып. I.
9. Корнелий Тацит. Анналы, малые произведения. Т.І. Л.: Наука. Ленинградское отделение. 1969
10. Крымский А.Е. Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана (классической Албании)// Сборник статей в честь С.Ф.Ольденбурга. Л., 1934.
11. Крымский А.Е. Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана (классической Албании, Шеки)// Сборник, посвященный памяти академика Н.Я.Марра. М.; Л.: 1938.
12. Крузе Ф.О.О важности южнокавказских областей России в отношении антикварном и о Птолеме, главном писателе в рассуждении географии сей страны.ЖМНП, 1835, ч.V
13. Латышев В.В.Известия древних писателей о Скифии и Кавказе част 2, вып.1
14. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербента X-XI веков. М.: Изд-во восточной литературы, 1963
15. Муравьев С. Н. Птолемеява карта Кавказской Албании и уровень Каспия. ВДИ,1983. № I;
16. Страбон. География » / Пер. Г. А. Стратановского. М. 1964.
17. Томсон Дж. О. История древней географии. М 1953.
18. Халилов М.Дж.Сарматия-Кавказская Албания: границы, контакты//Античная цивилизация и варварский мир. Ч.I, Новочеркасск.1992
19. Юшков СВ. К вопросу о границах древней Албании// ИЗ, 1937,1
20. Яновский А. О древней Кавказской Албании.-ЖМНП, 1846,ч.V
21. Дарьяльское ущелье <http://ru.wikipedia.org/wiki>

E.A. Bakirova

CLAUDIUS PTOLEMY'S WESTERN FRONTIER ALBANIA

SUMMARY

Key words: Albania, the emperor, border, town, Georgia

One of the ancient authors, which gives detailed information about Albania is the Greek author Ptolemy. For the first time in the work of Ptolemy given information about towns, large settlements in Albania. Who lived in the II century and is a contemporary of the Roman emperor Marcus Aurelius Claudius Ptolemy, together with the northern, southern, eastern and western borders of Albania, also provides information on the available on its territory hydronyms and mountain gorges.

Э.А. Бекирова

КЛАВДИЙ ПТОЛЕМЕЙ О ЗАПАДНЫХ ГРАНИЦАХ АЛБАНИИ

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Албания, император, граница, город, Грузия

Одним из античных авторов, который дает подробные сведения об Албании является греческий автор Клавдий Птолемей. Впервые в работе Птолемея даются сведения о городах, крупных населенных пунктах Албании. Живший во II веке и являвшийся современником римского императора Марка Аврелия Клавдий Птолемей, наряду с указанием северных, южных, восточных и западных границ Албании, дает также сведения о имевшихся на её территории гидронимах и горных ущельях.

О НЕКОТОРЫХ ЭПИГРАФИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКАХ СЕФЕВИДСКОЙ ДИНАСТИИ*

Кенуль ИМАМВЕРДИЕВА

Ключевые слова: Эпиграфия, Азербайджан, религия, политика, государство

Вошедший в историю ислама – суфизм является одним из широко распространенных религиозно-философских течений на мусульманском Востоке. На основе эпиграфических памятников удалось раскрыть деятельность суфийских братств на территории Азербайджана с XI-до конца XIX вв. Каландарийа, его ответвлений-Нейматуллахи, Хайдари; Кадирийа; Бекташийа, его ответвлений Бабаилар и Челебилар; Халватийа; Сефевийа; Накшбандийа, его ответвления-Алавийа и др.

Самым своеобразным течением в суфизме был суфизм в кызылбашской интерпретации, сыгравший важную роль в политической и культурной жизни Азербайджана. Основателем этого течения считается Сефиаддин Ардабили (1252-1334). Его наследники объявили его потомком седьмого имама – Мусы Казыма. Сефиаддин смог поднять авторитет суфизма настолько, что это учение, впоследствии стало идеологией правящей Сефевидской династии.

Родился он в 1252 г. в селе Калхуран, недалеко от Ардабиля. Сефиаддин получил начальное образование в окружении богословов. В поисках наставника он отправляется в Шираз к суфийскому Шейху Наджбаддину Бозгушу, который был учеником известного суфийского шейха и ученого Шихабаддина Сухраварди. Прибыв в Шираз, Сефиаддин узнает о кончине Шейха Наджбаддина, что приводит его в огорчение. Будучи в Ширазе, он встретился там со знаменитыми суфиями, среди которых были Амир Абдуллах, Рукнеддин Бейзави, поэт Шейх Саади Ширази. Известно, что все они обращались к нему, как к тюрку: «эй пир-и тюрк» (эй тюркский святой), «сын тюрка» и тд. [3, 72; 15, 41]. Это иной раз опровергает беспочвенную гипотезу

Könül Niyaz qızı İmamverdiyeva – Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun elmi işçisi

некоторых авторов об иранском или курдском происхождении Сефевидской династии.

По совету Амир Абдуллаха Сефиаддин в поисках наставника отправляется в Хейлакаран (в Ленкоране), где становится мюридом известного шейха из Гиляна – Шейха Ибрагима Захида, с которым провёл 25 лет, и после смерти которого в 1301 г. занял его место главы братства, названного впоследствии в честь Сефиаддина Ардабили – Сефевийа [3, 10-11]. После смерти Шейха Захида Сефиаддин возвращается в Ардебиль, где в течение 35 лет руководит ханакой «Дар-уль Иршад». Как основатель Сефевидского тариката, он приобрел здесь большой авторитет. Его учениками были такие выдающиеся личности, как визирь ильхана Рашидаддин, сын его Гиясаддин Мухаммед Рашиди и даже сам ильхан Абу Саид. Кроме того, у Шейха Сефиаддина было очень много последователей в Индии, Сирии, Египте и Малой Азии [10, 61]. Согласно источнику «Саффат ас-сафа» выясняется, что большинство мюридов Шейха Сефиаддина принадлежали к Шафиитам и Ханафитам, среди которых были и последователи братств Мевлевийа, Кубравийа, Ахи [1, 290].

Известно, что Шейх Сефиаддин владел огромной собственностью. Если в начале организации братства у него был небольшой участок земли, то к концу жизни в его собственности уже находилось свыше 20 селений, подаренных ему разными феодалами [6, 363].

В 1334 г. Шейх Сефиаддин отправился в хадж. После возвращения, спустя 12 дней он скончался в Ардебиле, где и был похоронен. Над его могилой был воздвигнут мавзолей. По приказу известного визиря Фазлуллаха Рашидаддина (1247-1318) каждый год оказывалась финансовая помощь ханаке «Дар-уль Иршад», созданной Сефиаддином в Ардебиле [3, 11-12]. Известно, что ещё Шейхом Сефиаддином было основано ведомство в тарикате Сефевийа – «халифат ал-хулафа». Как указывает О.А.Эфендиев, «это ведомство контролировало всю деятельность Сефевидского братства. Благодаря хорошо организованной службе своих агентов, сефевиды смогли привлечь на свою сторону и собрать под знаменем шиизма кызылбашские племена, расселенные на обширной территории, включающей Азербайджан, Малую Азию и северные области Ирана» [15, 265]. Впослед-

дствии ведомство осуществляет свою деятельность и при следующих правителях Сефевидского государства.

Мавзолей Шейха Сефиаддина находится в Ардебиле. Основа его была заложена сыном Шейха Сефиаддина – Шейхом Садраддином Мусой и строилась 10 лет. В дальнейшем, здесь находили свое последнее пристанище Сефевидские правители и мавзолей стал святым местом паломничества.

Описание мавзолея мы находим у голландского путешественника Яна Стрейса, который сообщал: «Это сооружение начал строить по приказу Шаха Садраддина архитектор, привезенный им из Медины, о котором персы говорили, что модель была внушена ему небом. По их обычаю, над дверью стоят следующие стихи: кто чист сердцем, пусть войдет сюда и молит Бога и грехи его наверное простятся ему» [12, 293].

Французский путешественник Корнель Ле Бран также оставил ценные сведения о мавзолее Шейха Сефиаддина в Ардебиле [8, 59-62].

Известно, что Шах Исмаил обращался к султану Баязиду II с просьбой о том, чтобы османские чиновники не препятствовали паломникам посещать мавзолей Шейха Сефиаддина [14, 297].

На могиле Шейха Сефиаддина установлен надгробный камень (сандуга), украшенный орнаментом, где имеется надпись:

«Эта священная могила Исхака шейха, познающему, открывшему тайны истины, распространяющий тайны тариката, опекающий достойных и свободных людей, имеющий благородное лицо, достойный в глазах народа, место обращения познавших, султан искателей истины, открывающий двери спасения, глава ученых, источник веры, нации и права. – Пусть Бог даст добро и распространит влияние своих достоинств окружающим и миру, святому раю и направит человечество на путь истинный» [14, 313].

Далее имеется еще одна надпись на серебряной пластинке, прикрепленной к каркасу сандуга (надгробного камня):

«Строитель этого высочайшего мавзолея и священной гробницы шехида – посланник Аллаха чистой веры и правды. Пусть Аллах озарит светом твою могилу – раб Божий Мусави ас-Сефеви» [14, 313].

В XIV веке в Ардебиле и прилегающих к нему областях были широко распространены суфийские идеи. Эпиграфические памятники, найденные в городе Мешгин на кладбище «Халифа йери», являются тому доказательством. Захоронения относятся к периоду Ильханидов.

На одной из надписей мы читаем:

«Хурийа бин Улуг бек месяц шабан 736 г.х.=1335/36 гг.» [16, 60].

В надписи надгробного камня другого усопшего говорится:

«Эта могила принадлежит покойному Гара ибн Мухаммаду месяц шабан 747 г.х.=1346/47 гг.» [16, 61].

Далее имеется еще два надгробных памятника с надписями:

«Нуждающийся в милосердии Бога, владелец мавзолея Осман ибн... месяц зульхиджа 741 г.х.=1400/01 гг.» [16, 61-62].

В надгробной надписи другого покойного говорится, что «этот мавзолей принадлежит Исмаилу ибн Эйнуллаху» [16, 62].

Первыми преемниками Шейха Сефиаддина в качестве шейхов братства Сефевийа в Ардебиле были его потомки Садрадин Муса (1334-1392/3 гг.) и Шейх Ходжа Али (1392/3-1429). Известно, что Шейх Садрадин имел столкновения с Мелик Ашрафом Чобанидом. Следует отметить, что в середине XIV века политическое положение Азербайджана было тяжелым. В связи с ослаблением государства Хулагидов в борьбе за власть в 1338 году одержала победу феодальная группировка Чобанидов во главе с Шейхом Хасаном Чобани. Серьезный удар по социально-экономическому и политическому положению Азербайджана нанесло правление брата Шейх Хасана Чобани – Мелик Ашрафа (1344-1357). Он проводил грабительскую политику, вызвавшую недовольство у широких народных масс, подвергая разрушениям города Азербайджана, разоряя при этом население. Мелик Ашраф беспощадно расправлялся с теми, кто пользовался авторитетом в народе, под разными предлогами сажал в тюрьму своих эмиров, конфискуя их имущество и владения [7, 71]. В период его правления на Шейха Садрадина было совершено несколько покушений, но благодаря своим мюридам, ему удалось избежать их [1, 294]. Тем не менее, поняв, что опалы избежать не удастся, в 1354 г. Шейх Садрадин вместе со своими халифами перебрался в Гилян,

где остался на некоторое время. Будучи в изгнании, он поддерживал отношения со своими последователями в «Дар-уль Иршаде» и в то же время налаживал отношения с золотоордынским ханом Джани беком. Именно благодаря покровительству последнего, Шейх Садрадин в 1356 году возвратился в Ардебиль как глава Сефевидского братства [1, 294-295]. Следует отметить, что в это время шла борьба между Чобанидами и Джелаиридами. Шейх Садрадин, воспользовавшись политическими передрыгами между ними, занимает особое место в этой борьбе.

Интересно отметить, что Ходжа Али имел тесные дружественные отношения с Эмиром Тимуром, который при возвращении из похода по Малой Азии останавливался в Ардебиле. Последний, в свою очередь, по просьбе Ходжы Али освободил османских пленников [2, 44]. Начиная с правнука Сефияддина — Ибрагима Шейхшаха (1429-1447), ардебильские шейхи приобрели светскую власть, а Шейх Ибрагим Шейхшах стал правителем Ардебиля. Известно, что первые сефевидские шейхи не были шиитами, хотя и полностью суннитским тарикат назвать очень сложно. Известно, что Шейх Сефияддин проявлял уважение ко всем четырем халифам, в своем же тарикате не делал различий между суннитами и шиитами [10, 60]. Так, с Ходжи Али началось тяготение к шиизму, а Шейх Джунейд, с которого началась военная деятельность братства, был явным шиитом [13, 88].

Таким образом, начиная с XV века, меняется характер и идеология братства Сефевийа. Как отмечал И.П.Петрушевский, «суфийская мистика была отодвинута на задний план, вернее ее держались по традиции. Воинствующий шиизм и «священная война с неверными» стали главным содержанием идеологии ордена» [6, 367].

Еще в 1449 году Шейх Джунейд был вытеснен из Ардебиля Джанханшахом — правителем Кара-Коюнлу. Он перебрался в Малую Азию, где вел широкую пропаганду шиизма среди тюркоязычных племен. Среди этих племен можно назвать: шамлу, румлу, устаджлу, текели, афшар, каджар, зюлькадар и др. Как отмечал И.П. Петрушевский, «малоазиатские кочевые тюркские племена стали опорой и главной силой ордена Сефевийа» [6, 366]. Преобладание кочевых тюркских племен среди сторонников тариката делало братство более воинственным.

Известно, что с 1456 по 1459 гг. Шейх Джунейд прожил во владениях правителя Диярбекира – Узун Гасана, с которым впоследствии породнился, женившись на его сестре [15, 43]. В 1460 году Шейх Джунейд совершил поход в Дагестан и на Ширван. Дальнейшее усиление Сефевидов вызвало противодействие Ширваншахов. Ширваншах Халилуллах I заключил союз с Джаханшахом Кара-Коюнлу против Шейха Джунейда. В 1460 году в сражении на берегу реки Самур войска Шейха Джунейда были разгромлены, а сам он был убит и похоронен в селе Хазра Кусарского района [5, 84].

Гробница Шейха Джунейда сохранилась до наших дней. Над надгробием установлен минбар, что говорит о том, что гробницей пользовались как мечетью.

Над западной дверью гробницы имеется арабоязычная надпись:

1. Содействовал строительству этого благословенного и почетного здания над могилой султана совершеннейших угодников, образца искренних друзей, достигших (благословения Аллаха), вождя сведущих, наставника благоразумных, идущего истинным путем, владыки царства
2. истины, наставника нуждающихся в милости господ мира, воспевающего его милость – Султана Шейха Джунейда ас-Сефеви, – да озарит Аллах его гробницу и сделает прекрасным его памятник – во дни правления величайшего султана, спарведливейшего хакана, благороднейшего государя (мавля)
3. царей арабов и аджамов, тени Аллаха в обоих мирах, героя вод и тверди, крепость султана и халифата, мира и религии, распространяющего правила шариата Мустафы (Мухаммада), учредителя основ веры ал-Муртазавийа (т.е. шиизма), способствующего содействием Аллаха, владыки милостивых
4. уповающего на вечную веру султана сына султана Абуль Музаффара Шаха Тахмасиба ас-Сафави ал-Хусайни Бахадурхана – да увековечит Аллах его правление и владычество, да распространит на оба мира его доброту и благодеяние и да изберет его Аллах всевышний из среды избранных
5. душой и богатством божественным и человеческим – указующий великим визирям, избранный (среди) правителей, управляющий

- сонмом властителей, поручитель интересов народа, господин глав (носителей) чалм, тот, кому подчиняются обладатели
6. достоинств, основатель здания благотворительности (самый) старательный стремящийся к благодеяниям, отличающийся склонностью (любовью) к единому господу, солнце орбиты визирства, могущественный и счастливый Ага Мухаммад, сын господина великого визиря, прибежища сродника, соединившегося
 7. с милостью Аллаха Ходжи Дыйа ад-Дина Низам ал-Мулька, сына наипочтеннейшего сильного и счастливого властителя своего времени, упокоенного близостью милостивого своего единого господина Ходжи Фахр ад-Дина Ахмада ал-Фарахани – да примет всевышний Аллах его добрые дела и сделает его вознагражденным за его добро в девятьсот пятьдесят первом году. 951 г.х.=1544/45 г. [5, 81-82].

Как видно из надписи, памятник был воздвигнут в 951 г.х.=1544 году, в период правления Шаха Тахмасиба I, который построил над могилой своего деда гробницу. Строительством гробницы непосредственно руководил визирь Шаха Тахмасиба ага Мухаммад, сын визиря Зийааддина Низам ал-Мулька. По титулатуре, перечисленной в надписи, можно установить, что он был визирем центрального Дивана государства Сефевидов («Диван Ала») [5, 84].

Мнение М.С.Нейматовой о местонахождении гробницы Шейха Джунейда совпадает с мнением немецкого ученого В.Хинца, указывающего на захоронение Шейха Джунейда на месте сражения в Ширване [9, 124].

Однако согласно сведениям А.В.Саламзаде, останки Шейха Джунейда в XVI веке были перенесены Шахом Тахмасибом в Ардебиль [11, 49].

Сын Джунейда Шейх Хейдар продолжил политику отца. Пропганда шиизма и «священная война с неверными» становились все более основной идеологией братства Сефевийа. В период правления Шейха Хейдара были организованы отряды добровольцев – «гази», которым придали стройную военную организацию. Вместо прежних головных уборов они носили на голове в честь 12-ти шиитских имамов чалму с 12-ю красными полосами, в связи с чем их стали

называть кызылбашами [6, 367]. Таким образом, братство Сефевийа с XV века превратилось в военную организацию.

Шейх Хейдар неоднократно совершал набеги на Ширван и Дагестан. Удачливый исход этих походов сильно беспокоил султана Йакуба и ширваншаха Фарруха Йасара. Объединившись, они выступили единым фронтом против Шейха Хейдара. 9 июля 1488 году у подножия Шахдага в битве с объединенными войсками Ширваншаха Шейх Хейдар потерпел поражение и был убит [6, 368]. Он был похоронен на поле битвы, о чем свидетельствуют остатки мавзолея Шейха Хейдара, находящегося в горах, расположенного в 3 км к северо-востоку от села Тыхлы Хызинского района. Долгое время место нахождения могилы было неизвестно. После того, как территория Ширвана была завоевана его сыном Шахом Исмаилом, могилу Шейха Хейдара обнаружили в ширванских горах, и по приказу Шаха Исмаила построили над ней мавзолей [4, 141].

Мавзолей был впоследствии разрушен. Строительная надпись мавзолея была перевезена в Музей Археологии и Этнографии НАНА.

Персоязычная надпись мавзолея имеет следующее содержание :

1. Это – великая гробница и место мученической кончины (могила святого), идущего по пути познания божества, ложа истинного пути, врата ясной веры, правдивого Шейха религии мудрого Корана, Шейха Султана Хейдара сына Султана Шейха Джунейда, (который) достиг милосердия Аллаха.
2. Во время сражений между Ширваном, Руманом и Ираном он погиб. С этого года до тысяча тридцать первого года (мавзолей) находился в запущенном состоянии. Имам благочестивых, повелитель верующих Али ибн Абу Талиб, осведомленный о подробностях события, случившегося с Шейхом Хейдаром сыном Шейха Джунейда, явился к преданному слуге Шейху Исмаилу и сказал, что уже давно эта великая, благословенная гробница скрыта в этой середине горы Ширванских гор.
3. Ее надо выявить из этого колодца полного мучения и низкого угнетения, и по великодушному указу Его величества основание горы, в которой покоился этот высочтимый юноша, рассекли на

пятьдесят зар (мера длины, равна 107 см.) в ширину и углубились. Обнаружили место старой могилы и оказали почести. Во время правления Шаха Сефи Бахадур-хана ал-Хусайни здание над могилой обновилось. Долгое время многие находили исцеление на этом пороге чертога ангелов. В почитаемом месяце раджаб тысяча сорок девятого года.

1049 г.х.=28.х.-27.ХІ.1639 г. [5, 89-90].

Существуют противоречивые мнения в вопросе о точном месте захоронения Шейха Хейдара. Согласно сведениям А.А.Вилаяти, останки Шейха Хейдара в 1510 г. были перенесены его сыном Шахом Исмаилом в Ардебиль и захоронены рядом с другими членами рода Сефевидов в мавзолее Шейха Сефиаддина [14, 313].

По сообщению же В.Хинца, гробница Шейха Хейдара была перевезена в местечко Хияв, в 50 км от Ардебиля, где и поныне находится [9, 124]. Чтобы подтвердить данные исследователей необходимо провести раскопки в мавзолее и вскрыть гробницу.

В Южном Азербайджане, в селении Унар области Мешгин, находится могила последователя братства Сефевийа – Исмаила бин Султана. Надгробный памятник имеет форму в виде шапки с 12-ю полосками, указывающую на принадлежность усопшего к кызылбашам.

На его надгробии имеется надпись:

«Был доставлен к Божественному милосердию халифат ал-хулафа Пир-а (амир) Исмаил бин Султан Пир-а Мухаммад 881 г.х.=1476/77 гг. Работа Джалаладдина» [16, 86].

В нижней части стелы имеется надпись:

«Али халифатуллах» [16, 86].

Титул, приведенный в надписи – «халифат ал-хулафа», как известно, давался при Сефевидах, что доказывает принадлежность этой могилы последователю братства Сефевийа.

Таким образом, уже в период правления Шейхов Джунейда (ум. в 1460 г.) и Хейдара (ум. в 1488 г.) политические интересы преобладают над религиозными. С победой Сефевидов во главе с Исмаилом Сефеви (1501-1524) над правителем государства Ак-коюнлу Альвендом Мирзой в 1501 г. и созданием азербайджанского государства Сефевидов (1501-1736) братство Сефевийа постепенно утратило основ-

ные традиции суфиев как духовно-религиозного братства. Что касается деятельности других братств в период правления Сефевидов, то следует отметить, что многие суфийские братства, в частности, суннитские, такие как Накшбандийа, Халватийа в связи с утверждением шиитской доктрины, стали подвергаться гонениям, многие руководители этих братств были казнены. Так, в 1519 г. последователь братства Накшбандийа – Шейх Али Курди был казнен Сефевидами за свою приверженность к суннитскому исламу. Ибрахим Гюльшани – основатель братства Гюльшанийа и приверженец государства Ак-Коюнлу покинул Тебриз в связи с захватом его Исмаилом I и отправился в Диярбекир [1, 11-12].

Таким образом, наличие эпиграфических памятников позволяет раскрыть роль суфизма как духовного явления в исламе не только в культурной, но и общественно-политической жизни Азербайджана. Кроме того, суфизм являясь идеологической силой исламской религии сыграл значительную роль в становлении азербайджанской государственности. Краткая история Сефевидского тариката представленная в данной статье является тому ярким примером.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Abbaslı M. Sefevilerin kökenine dair // Türk tarih kurumu. Belleten. Cilt. XL, № 158, 1976, s. 287-329.
2. Ağayev R.Ə. Azərbaycan və Mərkəzi Asiya dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri (XV-XVI əsrlər). Bakı: Kür, 2004, 151 s.
3. Nağısoylu M. Şeyx Səfi Təzkiyəsi «Səfvətüs-səfa»nın XVI əsr türk tərcüməsi. Bakı: Nurlan, 2006, 931 s.
4. Неймат М.С. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. В 4-х т. Т. 1. Арабо-персо-тюркоязычные надписи. Баку и Апшерона XI-начала XX века. Баку: Элм, 1991, 248 с.
5. Неймат М.С. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Т. 4. Арабо-персо-тюркоязычные надписи Куба – Хачмазской зоны и Южного Дагестана (VIII-начало XX века). Баку: Нурлан, 2008, 167 с.
6. Петрушевский И.П. Ислам в Иране в VII-XV веках. Ленинград: Издательство «Ленинградского Университета», 1966, 399 с.
7. Piriye V.Z. Azərbaycan Hülakular dövlətinin tənəzzülü dövründə (1316-1360-cı illər). Bakı: Elm, 1978, 160 s.
8. Pyer Davit. Dünya və onun dörd tərəfinin ümumi təsviri; Kornel Lö Brən. Moskoviya, İran və Şərq Hind Adalarına səyahət (iqtibaslar). Bakı: Nurlan, 2006, 89 s.
9. Hinz W. Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd (XV-ci yüz yılda İranın milli bir devlet haline yükselişi). Çeviren: Tefik Bıyıklıoğlu. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992, 165 s.

10. Sadıq oğlu M. Azərbaycan təsəvvüf tarixində «Səfəviyyə» və onun Xətai yaradıcılığında yeri // Şah İsmail Xətai (məqalələr toplusu). Bakı: Elm, 1988, s. 58-70.
11. Саламзаде А.В. Архитектура Азербайджана XVI-XIX вв. Баку: Издательство «Академии Наук Азербайджанской ССР», 1964, 253 с.
12. Стрейс Я.Я. Три путешествия. Москва, 1935, с.
13. Тримингэм Дж.С. Суфийские ордены в исламе. Москва: Наука, 1989, 328 с.
14. Vilayəti. Ə.Ə. Şah İsmayıl Səfəvi dövründə İranın xarici əlaqələr tarixi. Bakı: Əlhuda nəşriyyatı, 1998, 421 s.
15. Эфендиев О.А. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI в. Баку: Элм, 1981, 306 с. لیمان نوبختی خیابو: گمشده تاریخ. تهران: کتابخانه ملی ایران، ۱۳۸۰، ۲۲۴ ص.

K.N. İmamverdiyeva

SƏFƏVİLƏR SÜLALƏSİNƏ AİD BƏZİ EPIQRAFİK ABİDƏLƏR HAQQINDA XÜLASƏ

Açar sözlər: Epiqrafiya, Azərbaycan, din, siyasət, dövlət

Bu məqalədə epiqrafik abidələr əsasında Azərbaycanın siyasivə mədəniyyətində böyük rol oynamış Səfəvi təriqətinin fəaliyyəti açıqlanır. Epiqrafik materiallar Cənubi və Şimali Azərbaycan ərazisində bu təriqətin ardıcılarının fəaliyyəti haqqında məlumat verir.

Sufizm İslam dinini ideoloji qüvvəsi olaraq Azərbaycan dövlətinin qurulmasında böyük rol oynamışdır. Bu məqalədə Səfəvi təriqətinin qısa tarixi bunlara misaldır.

K.N. İmamverdiyeva

ABOUT SOME EPIGRAPHIC MONUMENTS OF THE SEFEVI DYNASTY SUMMARY

Key words: Epigrafiya, Azerbaijan, religion, politics, the State

In this article on epigraphic monuments reveals activity of the Sefevi brotherhood played the important role in a political and cultural life of Azerbaijan.

Epigraphic materials give us information on activity of the followers of this brotherhood in the territory of Northern and Southern Azerbaijan.

Sufizm being ideological force of Islamic religion has played a considerable role in the formation of the Azerbaijan statehood. The short history of Sefevi brotherhood presented to given article is to that a vivid example.

НАША НЕЗАВИСИМОСТЬ И НАША ИСТОРИЯ: О БОРЧАЛИНСКОМ СУЛТАНСТВЕ

Наиля БАЙРАМОВА *

Ключевые слова: Борчалы, Грузия, ханство, территория, султан

Создание после смерти Надир шаха в Азербайджане внутренние независимых ханств, султанств и меликств – принятый в советской, в т.ч. азербайджанской советской историографии факт. Однако, в соответствии с советской идеологией, история ханского периода не нашла глубокого исследования и не обошлось без концептуального подхода. Множество страниц нашей истории либо освещены искаженно, либо обойдены молчанием. В советской историографии умалчивалась также история Борчалинского султанства.

Борчалы – это историческое название территории, расположенной ныне в юго-восточной части Грузии и сегодня называемой Квемо-Картли.

Одно из самых крупных тюркских племён, обитавших здесь, называлось борчалы, если быть ещё точнее, – это одно из гарапапagsких племён. Племена борчалы отождествляют с барсиллами, представлявшими одну из ветвей хазарских племён. В исторической литературе упоминается о том, что в 197-216 гг. хазары и барсиллы пересекли реку Кура [1, с. 29]. В конце III в. барсиллы мощным потоком распространились по Эрзеруму, Мушу и Гарабаху [2, с. 3]. По утверждению Л.Рашони, название Борчалы связано с именем Бурджоглу из кыпчакского племени [3, с. 140].

Родина отважных древних гарапапagsов Борчалинский магал в начале XVIII в. входил в состав Гянджинского беглярбекства.

Политическое положение Азербайджана в это время было очень сложным. Азербайджанские земли были захвачены Османской и Российской империями. Надир хан Афшар изгнал афганские племена с территории Сефевидов и захватил Герат. В период ослабления

Наиля Байрамова – д.ф.п.и., научный сотрудник Института истории НАН Азербайджана
им. А.А. Бакиханова

Сефевидов в 1730 г. османы захватили и Борчалы. В тот же год Надир хан приступил к военным операциям против османов и освободил Марагу, Ардебиль и Тебриз. Османские войска были выведены и из Борчалы. В 1732 г. по условиям Рештского договора русские войска покинули прикаспийские области Азербайджана южнее Куры. Согласно условиям Багдадского договора 1733 г. османы должны были освободить все земли, захваченные ими за последние 10 лет. В это время, как бы в ответ на то, что русские не освободили полностью азербайджанские земли, османы заключили союз с афганцами, направленный против России [4, л. 5 об.].

Надир хан, сумевший за короткое время освободить азербайджанские земли как от османских, так и от русских завоевателей, в марте 1736 г. в Суговушане провозгласил себя шахом. Известные под именем Зиядоглу гянджинские ханы, вместе с другими племенами, выступили на Мугани против провозглашения Надира шахом, за что последний вывел Борчалы вместе с Газахским магалом из состава Гянджинского беглярбекства и поручил управление ими царю Картли-Кахетии Теймуразу, заручившись его обещанием об оказании Надиру помощи в случае нападения афганцев и забрав в заложники сына Теймураза – Ираклия II. В 1744 г. в Борчалы вторгся ахыскинский паша Усуб, однако Ираклий II, соблюдая свои интересы, отразил это нападение.

В середине XVIII в., когда на территории Азербайджана возникли ханства, Борчалы стало султанством, находившимся в формальной зависимости от Картли-Кахетии. Территория Борчалинского султанства простиралась от Сыныг Кёрпю до Восточной Анатолии, охватывая районы Гараязи (ныне – Гардабани), Гарачёп (ныне – Сигнах), Сарван (ныне – Марнеули), Агбулаг (ныне – Петрискаро), Болуслу (ныне – Болниси), Башкечид (ныне – Дманиси), включенные в состав нынешней Грузии и Аллахверди (ныне – Туманян), Джаладлоглу (ныне Степанаван), Хамамлы (ныне – Спитак), Барана (ныне – Ногемберян), Воронцовка (ныне – Ташир), включенные в состав нынешней Армении [5, с. 12].

А.М.Аргутинский приводит сведения о Борчалинском уезде, на основании которых можно вывести определенные суждения о прои-

схождении и численности населения султанства. Данные приведенной автором таблицы [6, с. 222] свидетельствуют том, что армянское население здесь пришлое. Так, в таблице показано происхождение населения по общинам, и из этих данных ясно, что в Борчалы, можно сказать, не было армян дворянского происхождения и размещались они только на государственных землях. Это лишний раз доказывает, что армяне сюда были переселены.

В азербайджанских же общинах, называемых автором татарскими, большинство населения имеют местное происхождение и среди них значительную часть составляют дворяне.

После известных событий под названием «Измена в Гызылгая», произошедших в 1752 г., Борчалы был захвачен шекинским ханом Гаджи Челеби, который поручил его управление своему сыну Агакиши беку. Однако вскоре Борчалы вновь переходит в руки Ираклия II. Чтобы избежать разорения, значительная часть борчалинских элитов переселились на территорию Иреванского ханства. Так как борчалинские элиты играли важную роль в жизни Картли-Кахетии, Теймураз добился их возвращения в родные края.

В 1770 г. сын газыкумышского хана, брат Гаджи Герая Мухаммед с отрядом в 1200 чел. пришёл на помощь в Ахыска. Продвигаясь по тайным дорогам Кахетии, он пересёк Борчалы и нанёс удар по находившимся там грузинским охранным отрядам. Из письма Ираклия II графу Н.И.Панину следует, что и в период султанства борчалинцы использовались Ираклием II в качестве стражников [7, с. 61]. В 1782 г. Фатали хан писал вали Чылдыра Сулейману, что борчалинский султан Мусса хан вместе с семьей арестован в Тифлисе Ираклием II. Кубинский Фатали хан обратился к Ираклию II с просьбой освободить их из-под ареста. Однако следует отметить, что об этом же просил Ираклия II и Сулейман паша. Ираклий II в это время вёл политику на сближение с Россией, но и с османами он избегал обострять отношения, а потому уважил просьбу Сулейман паши и Фатали хана. Мусса хан и его семья были освобождены [8, с. 178]. Некоторое время они пребывали в Чылдыре, после чего Ираклий II дал согласие на их возвращение в Борчалы. Фатали хан кубинский выразил свою благодарность Сулейману паше за то, что

он приютил Мусса хана в Чылдыре [9]. Возникает вопрос: почему Фатали хан так заинтересован в освобождении Мусса хана? Фатали хан кубинский, стремившийся к присоединению к своим владениям южных земель Азербайджана, без всякого сомнения, намеревался вернуть азербайджанские борчалинские земли, подаренные Надир ханом царю Картли-Кахетии. Однако то обстоятельство, что он имел дипломатические отношения с Россией, а в 1783 г. по Георгиевскому трактату под покровительство России перешла Восточная Грузия, не давало Фатали хану возможности от крыто претворить в жизнь свои намерения относительно Борчалы. Он надеялся на определенные шаги в этом направлении при помощи Мусса хана, который имел связи и с южными ханствами Азербайджана [10]. Накануне известного похода Фатали хана в Южный Азербайджан в 1784 г., его помощь Мусса хану в 1783 г. вполне естественна.

Осенью 1785 г. Умма хан аварский вторгся в Борчалы [11, с. 203]. Войска аварского хана, после сражения близ Гарачёпа, заняли Сыгнах и отсюда продвигаются в юго-западном направлении в сторону Байдара. Борчалинский султан Мусса хан, к этому времени урегулировавший отношения с Картли-Кахетинским царством, приходит на помощь Ираклию II.

Уставшая от нестабильности в Картли-Кахетии часть борчалинских элитов переселились на территорию Гарабахского ханства.

С целью вернуть их, в 1787 г. Ираклий II, опираясь на русские войска, начал наступление на Гарабахском направлении. Он вторгся в Гарачёл, а оттуда – на территорию Гянджинского ханства. Объединившиеся против Ираклия II гянджинский Джавад хан, кубинский Фатали хан и гарабахский Ибрагим Халил хан заставили его отступить и считаться с населением Борчалы.

Ираклий вынужден был признать власть борчалинского султана Ибрагима. Джавад хан отобрал у Ираклия II территории до Шулавера (горную часть Борчалы), а Шамшадиль вновь присоединил к Гянджинскому ханству.

В апреле 1795 г. Ага Мухаммед хан Гаджар малую часть своей армии направил через Мугань в Дагестан, а братьев послал против Иревана. После неудачной 33-дневной осады Шуши, Гаджар начал

продвижение в Борчалинском направлении. Ага Мухаммед хан Гаджар дал указание султанам Борчалы и Памбека подчиниться Иреванскому ханству. Мустафа хан был провозглашён султаном Борчалы. В период ханств Борчалинское султанство играло значительную роль во взаимоотношениях как ханств на территории Азербайджана, так и других соседних государств.

После присоединения в 1801 г. к царской России Восточной Грузии, началась демографическая интервенция российских правящих кругов на территории Борчалинского султанства.

В Борчалы и Тифлисе были размещены: в 1803 г. – 11 тыс., в 1811 г. – 2 тыс. армян. В 1818 г. 500 немецких семей переселились на территорию нынешней Болнисы. Переселенцы заменили название Болус-Кепенекчи на Люксембург. В 1829 г. 30 тыс. армянских семей, а в 1820-1831 гг. 14 тыс. греко-армянских семей на льготных условиях были размещены в Джавахетии. Греки-переселенцы обосновались в Бармагсыз, Башкечид Саркинети и Ончете. Наряду с греками, армянами и немцами, на территорию Борчалы из внутренних губерний России переселялись тысячи еретиков и сектантов [12]. Притесняемые переселенцами, не желая принимать российское господство, часть местного населения Борчалы, после Туркменчайского договора 1828 г., вынуждены были переселиться в Гаджарское государство или на территорию Османской империи. В это же время 800 гарапапагских семей переселились в Сулдуз. Возглавлявший переселенцев – гарапапагцев Мехти хан был борчалинцем [13, с. 470]. Гарапапагцы были размещены на этой территории Аббасом Мирзой, а взамен должны были выплачивать 12 тыс. Туменей налогов ежегодно и предоставить 400 всадников [14, с. 50]. Царское правительство ликвидировало статус султанства в 1880 г.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Ə.Z.V.Toqan. Azərbaycan, B., 2007.
2. Karapapaklar. Borçalı - Kazak Urğunun Kür-Aras boylarındakı 1800 Yılına Bir Bakış. Dr.Kırzioğlu. M.Fahrettin. Erzurum, 1972.
3. Dünya tarihində türklük. L.Rasonyi. Ankara, 1942.
4. АВІР, ф.77, оп. 6, док. 484.
5. М.Мəммədli. Borçalı mahalı və Qaçğan kəndi. B., 2001.
6. А.М.Аргунтинский – Долгоруков .”Борчалинский уезд”. 1897, Тифлис.

7. Грамоты и другие исторические документы , относящиеся до Грузии. т. II. вып. I. (груз.тексты) с 1768 по 1801 годъ (под редакцией А.А. Цагарели. СПб., 1898.
8. T.Mustafazadə. XVIII yüzillik – XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı – Azərbaycan münasibətləri. B., 2002.
9. BOA, HH. 10333D.
10. BOA, HH. 10333A
11. T.Mustafazadə. XVIII yüzillik – XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı – Azərbaycan münasibətləri. B., 2002.
12. <http://Borçalı.net>
13. İslam Ansiklopedisi. Cild 24, İstanbul, 2001.
14. Türkiyədə və Kafkasiyada yaşayan Karapapaq (terekeme) türkləri. Dr.S.Yılmaz. Ankara, 2007.

N.Ş. Bayramova

MÜSTƏQİLLİYİMİZ VƏ TARİXİMİZ: BORÇALI SULTANLIĞI HAQQINDA XÜLASƏ

Açar sözlər:Borçalı, Gürcüstan, xanlıq, ərazi, sultan

Məqalədə Azərbaycanın tarixi torpağı olan Borçalı və Nadir şahın ölümündən sonra bu ərazidə yaranan Borçalı sultanlığı haqqında məlumat verilir. Borçalı sultanlığının ərazisi və sərhədləri mənbələrə əsasən dəqiqləşdirilmiş, əhalisinin isə azərbaycanlılar təşkil etdiyi göstərilmişdir.

Məqalədə borçalı sultanı Musa xanın Osmanlı, Gürcüstan və qubalı Fətəli xanla münasibətləri araşdırılmışdır.

Xanlıqlar dövründə sultanlığın əhalisinin hərbi istilalar nəticəsində tez-tez öz yerlərini tərk etməsi də məqalədə öz əksini tapmışdır.

N.Sh. BAYRAMOVA

OUR INDEPENDENCE AND HISTORY: ABOUT THE BORCHALI SULTANATE SUMMARY

Key words : Georgia, Borchaly, Khanate, territory, Sultan

The article presents information about Borchali, which is historical Azerbaijan territory and about the Borchali sultanate established on this territory after death of Nadir shah.

Based on the sources, the territory and borders of Borchali sultanate is determined and noted that 40% of the population on this territory are Azerbaijanis.

In the article had been investigated relationship of Borchali sultan Musa khan with the Ottoman Empire, Georgia and Fatali khan of Guba.

In this article, also has been noted periodic displacement of the sultanate's population during military occupations.

XIX ƏSRDƏ VƏ XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ BAKININ İQTİSADI İNKİŞAFININ ŞƏHƏRİN SOSIAL-DEMOQRAFİK DURUMUNA TƏSİRİ HAQQINDA

Hicabə SADIQOVA*

Açar sözlər: Demografiya, Bakı, şəhər, kapitalizm, Azərbaycan

Mövzunun tədqiqi zamanı qarşıya qoyulan əsas məqsəd XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhər əhalisinin etnik tərkibinin dəyişilməsinə təsir göstərən müxtəlif amilləri təhlil etmək və həmin dövrdə azərbaycanlıların şəhər iqtisadiyyatındakı rolunu göstərməkdən ibarətdir. Bu baxımdan tədqiq olunan mövzu müasir dövr tarixşünaslığında əsas aktual məsələlərdən biri hesab oluna bilər.

Tədqiq olunan mövzuya dair 1917-ci ilin fevral inqilabından əvvəlki tarixşünaslıqda İ.N.Berezin, V.F.Karavayev, M.İ.Uşakovun [5;8;28], sovet dövr tarixşünaslığında İ.P.Petruşevski, V.V.Pokşışevskinin [19;20], çağdaş dövr tarixşünaslığında M.Ə.İsmayılov, A.Ş.Milman, M.Ə.Musayev, A.B.Rəsulov, H.Sarabski, İ.V.Striqunov, V.V.Tixonov [7;14;15;16;21;22;24;27], müasir dövr tarixşünaslığında isə Qılman İlkin, F.Ə.Tağıyevin əsərlərində [13;26] müəyyən məlumat və qeydlər var. Göstərilən müəlliflərin əsərləri bəhs olunan dövrdə Bakı şəhər əhalisinin etnik tərkibində baş verən dəyişikliklərə təsir göstərən amilləri açmağa kömək edir.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı dövründə Rusiyada kapitalist münasibətləri hələ kifayət qədər inkişaf etməmişdi. XIX əsrin əvvəllərində Bakı şəhərinin sənaye sahələrində inkişaf hiss olunmasa da, ticarət sahəsində bu baxımdan vəziyyət qənaətbəxş idi. Biz XIX əsr Bakısının sosial-iqtisadi vəziyyətini tədqiq etdiyimizə görə, şəhərin neft sənayesi rayonuna çevrilməsinə qədər hansı demoqrafik, sosial və iqtisadi dəyişikliklərin baş verməsini diqqətə çatdırmalıyıq.

1808-ci ildə Bakının “Porto-Franko” şəhəri elan edilməsi nəzərdə tutulurdu. Yəni Bakı idxal və ixracdan vergi tutulmayan liman şəhəri olmalı

Hicabə Firudin qızı Sadıqova – AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu dissertantı

idi. Lakin 1809-cu il avqustun 6-da Bakıda gömrükxana açıldığına görə yuxarıdakı plan baş tutmadı. XIX əsrin 20-ci illərində rus tacirləri Cənubi Qafqaz və İranla elə də yüksək səviyyədə ticarət aparmırdılar. XIX əsrin 30-cu illərində Bakı, Dərbənd və İranla ticarət bazarında İran tacirləri üstünlük təşkil edirdilər. Bu dövrdə Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı siyasəti yalnız hərbi-strateji xarakterə malik idi [19,ss.5,7]. Lakin Rusiya İngiltərəni İran bazarından sıxışdırıb çıxarmaga çalışırdı. Rusiyanın Şimali Azərbaycanı satış və gəlir mənbəyinə çevirmək üçün həyata keçirdiyi bir sıra tədbirlər Bakının iqtisadi, siyasi və mədəni həyatının xeyli canlanmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərdi və şəhər ticarətinin daha yüksək sürətli inkişafına şərait yaratdı [15,s.8].

Bakıda ticarətin inkişafından danışarkən bazarların adlarını çəkmək mümkün deyil. İçəri şəhərdə Cümə məscidinin qarşısından başlayıb Qız qalasının yanından bir ucu Qoşa qala qapısına tərəf gedən küçəyə, bir ucu Qız qalası dibindən dəniz kənarına çıxan küçəyə doğru uzanan bazarlar var idi. Qız qalasından Cümə məscidinə qədər olan dükənlər örtülü bazarlar sayılırdılar. Cümə məscidi istiqamətində yerləşən dükənlər “Aşağı bazar”, Qız qalası istiqamətində yerləşən dükənlər isə “Yuxarı bazar” adlanırdılar. “Yuxarı bazar”a “Örtülü bazar” da deyilirdi. Qız qalasından Çuxur karvansaraya qədər olan ərazi “Örtülü bazar” idi. “Aşağı bazar”da xırda alverçilər, baqqallar, dərzilər, papaqçılar, “Yuxarı bazar”da isə bəzazılar və alçaçılar yerləşmişdi [23,s.12]. İndiki Füzuli meydanında o zaman “Həftə bazarı” olardı və malların çoxu Qubadan gətirildiyinə görə, ora “Quba meydanı” deyərdilər. Nizami küçəsi və keçmiş Kirov prospektinin kəsişdiyi yerdə bazar günləri ticarəti aparırdı. Buna da “Veçərnə” (“Veçerniy” yəni “Axşam”) bazarı deyərdilər. Bakı bazarlarından biri də “Voskresni” (“Bazar günü”) bazarı idi ki, buna da “Soldatski” (yəni “Əsgər”) bazarı da deyilərdi. Ətraf yerlərdən gətirilən kənd təsərrüfatı malları əvvəlcə təyin olunmuş yerlərdə çəkilir və həmin malların satışı üçün icarə haqqı alınır [22,ss.18-19].

Bakıda ticarətin genişlənməsi ölkədə feodal qapalılığını və natural təsərrüfatı aradan qaldırdı, əmtəə-pul münasibətlərinin və kapitalizmin inkişafına şərait yaratdı. Bu həm də Şimali Azərbaycanın Ümumrusiya bazarına qoşulması üçün geniş imkanlar açdı. Ümumiyyətlə, Bakı şəhəri çox qədim dövrlərdən özünün nefti ilə məhşur idi və bu təbii sərvət

ticarətdə əsas satış məhsullarından biri sayılırdı. Hələ 1733-cü ildə Bakıda olmuş rus akademiki İ.Y.Lerx şəhərdə 52 neft quyusunun olduğunu qeyd etmişdir. 1771-ci ildə Bakıya baş çəkmiş akademik S.Q.Qmelin isə neft quyularının qazılmasını təsvir etmişdir. Qmelin bildirirdi ki, "neftdən yanacaq kimi istifadə olunduğuna görə, onun alqı-satqısı geniş yayılmışdı" [13,s.129].

1806-cı ildə Bakı xanlığı Rusiya tərəfindən işğal olunduqdan sonra neft mənbələri Rusiyanın əlinə keçmiş və çar xəzinəsinin mülkiyyətinə çevrilmişdi [24,s.19]. 1818-ci ildə Bakıda 242.000 pud neft çıxarıldı. 1820-ci ildə Bakının bütün neft quyuları dövlət xəzinəsinin ixtiyarına keçdi və ayrı-ayrı xüsusi adamlara icarəyə verildi. Həmin icarədarlar arasında Tarumovun, Yaqubovun, Əhmədağa Məmmədovun, daha sonra 50-ci illərdə isə Ter-Qukasovun adlarını çəkmək olar. 1808-1825-ci illərdə Abşeronun neft quyuları iltizamda idi. İltizam sisteminin geriliyi ilə neft sənayesinin inkişafı ləngiyirdi. Əgər 1825-ci ildə 121 quyudan neft çıxarılırdısa, 1840-cı ildə həmin quyuların sayı 133-ə çatmışdı. Hasil olunan neftin pudu gümüş pulla 35 qəpiyə satılırdı. Çar xəzinəsi neftverən torpaqların sahibkarı kimi 30 il ərzində öz mənfəətini güdmüş, neftin hasilatını artırmaq istiqamətində heç bir vacib tədbir həyata keçirməmişdi [4,ss.65-66].

Beləliklə, XIX əsrin əvvəllərində neftverən torpaqların xüsusi mülkiyyət kimi sahibkarlara məxsus olmaması da neft sənayesinin zəif inkişafına səbəb olurdu. XIX əsr Bakısında əsasən ticarət sahəsi və zəif də olsa, bir qədər neft sənayesi inkişaf etmişdi. Lakin Bakı şəhərinin iqtisadiyyatında sənayeləşməyə təsir göstərən amillər hələ təzə-təzə yaranmaqda idi.

Y.T.Tuzinkeviç qeyd edirdi ki, Bakı 1832-ci ildə hələ neft şəhəri deyildi. Həmin illərdə Bakıda zavodlar yox idi və ancaq toxuculuq köşkləri var idi. Bakıda kağız istehsal edən 30 sex fəaliyyət göstərirdi. Şəhərlilər şəhərdə ticarətin bütün sahələri ilə və dənizçiliklə məşğul olurdular [9,s.306]. XIX əsrin 40-cı illərində Bakıda olmuş Berezin əhalinin zərgərlik, çilingərlik və dəmirçiliklə məşğul olduğunu yazırdı. O, Bakı şəhərinin turistləri də cəlb etdiyini qeyd edirdi. Çünki Bakıda yanacaqdan başqa yaşayış üçün zəruri olan malların qiyməti baha deyildi [5,s.240].

1806-1826-cı il hadisələrindən sonra şəhər əhalisinin məcburi miqrasiyası, 1826-cı il üsyanından sonra həyata keçirilən repressiyalar, 1823, 1828, 1830 və 1857-ci illərdə baş verən vəba, çiçək və digər xəstəliklərin

müxtəlif epidemiyaları Bakı şəhər əhalisinin sayının artımına öz mənfi təsirini göstərmişdir [26,s.50]. 1849-cu ildə Bakıda 5.587 nəfər yaşayırdı [3,vər.258]. Lakin F.Ə.Tağıyevin göstərilən əsərində 1849-cu ildə Bakı şəhər əhalisi sayının 5.465 kişidən ibarət olduğu qeyd olunur [26,s.52]. 1850-ci il sentyabrın 6-da Bakı qəza rəisi M.T.Dementyevin Şamaxı quberniyasının vitse qubernatoru V.İ.Smittenə verdiyi məlumatdan aydın olur ki, həmin ildə Bakı şəhər əhalisinin sayı 7.427 nəfərdən ibarət olmuş, onların 3.749 nəfərini kişilər, 3.678 nəfərini isə qadınlar təşkil etmişdilər [6,s.41]. Bu məlumat bir il ərzində əhalinin xeyli artdığını göstərirdi [1,s.231].

1809-1860 illər ərzində Bakı şəhər əhalisi 2,5 dəfə (7.253 nəfər) artmışdı [26,s.49]. Təkcə 1856-cı ildə Bakı şəhər əhalisinin sayı 8,4 min nəfərdən ibarət olmuşdur [10,ss.396-399].

1859-cu ildə Şamaxıda baş verən zəlzələ ilə əlaqədar olaraq Bakı şəhəri quberniya mərkəzinə çevrildi. Həmin il Şamaxının hərbi qubernatoru Tarxan Muravyov knyaz Baryatinskiyə təqdim etdiyi məruzəsində bildirirdi ki, Bakı şəhərinin yerləşdiyi coğrafi mövqe həm ticarət nöqtəyi-nəzərindən, həm də hərbi liman kimi böyük strateji əhəmiyyətə malik olduğuna və bu şəhərlə rəqabət apara biləcək digər bir mərkəzin olmamasına görə, quberniyada yerləşən müəssisələrin Bakıya köçürülməsi əlverişli olardı [2,s.394].

Bakının quberniya mərkəzinə çevrilməsi onun əhəmiyyətini və nüfuzunu artırdı, şəhərə əhali axını gücləndi. 1859-cu ildə Bakı şəhər əhalisinin sayı 12.000, 1860-cı ildə 14.000 [17,s.794], 1864-cü ildə 13,2-13,5 min [23,s.1], 1868-ci ildə 12,4 min, 1874-cü ildə isə 14.577 nəfərdən ibarət olmuşdur [14,s.205]. Lakin yenə də qeyd etmək yerinə düşər ki, F.Ə.Tağıyevin göstərilən əsərində 1860-cı ildə Bakı şəhər əhalisi sayının 12.260 nəfərdən ibarət olduğu qeyd olunur [26,s.52].

Göründüyü kimi, 1864-cü ildən 1874-cü ilə qədər Bakı şəhər əhalisinin sayı əvvəlcə azalmağa, daha sonra isə az miqdarda da olsa artmağa doğru getmişdir. Çox güman ki, bu da o zaman Bakı neft sənayesinin ləng inkişafı ilə bağlı idi. 1872-ci ildə iltizam sisteminin ləğv olunması qısa müddətdə Bakı neft sənayesinin inkişafında köklü dəyişikliklərə gətirib çıxartdı. Bu tədbirin həyata keçirilməsi Bakı neft rayonunda bir sıra texniki yeniliklərin tətbiq olunmasına və neft emalı sənayesinin yaranmasına

səbəb oldu. Neftin hasil olunması və emalı işi Bakının iqtisadi inkişafını təmin etsə də, Şimali Azərbaycanın Rusiyanın müstəmləkəçiliyi altında olması iqtisadi nöqteyi-nəzərdən də özünü göstərirdi.

Beləliklə, Bakıda neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq Rusiyadan, İrandan, Dağıstandan, Şimali Azərbaycanın bir çox bölgələrindən Bakının neft və digər sənaye sahələrinə işçi qüvvəsinin axını Bakı şəhər əhalisinin artımına öz təsirini göstərdi. Həmin artımı izləmək üçün XIX əsrin II yarısından XX əsrin əvvəllərinə qədər Bakı şəhər əhalisinin artıb-azalması prosesinə diqqət yetirmək kifayətdir.

Bakı şəhər əhalisinin sayı 1870-ci ildə 12.191 [23,s.74], 1886-cı ildə 86,6 min [25,s.333], 1889-cu ildə 92.601, 1897-ci ildə 111.904 [18,s.60], 1899-cu ildə isə 203,4 min nəfərə bərabər olmuşdur [11,ss.30-37]. 1897-ci il siyahıya alınmasının məlumatlarına görə, 111.904 nəfərdən ibarət olan Bakı şəhər əhalisinin 77.597 nəfərini gəlmə əhali təşkil edirdi [27,ss.185-187]. Bu artım XIX əsrin 80-ci illərindən sonra böyük sıçrayışlarla müşayiət olunurdu. Ümumiyyətlə, XIX əsrin II yarısında Bakı şəhər əhalisinin sayında xeyli artım nəzərə çarpırdı. 1897-ci ildə Şimali Azərbaycanın bütün şəhər əhalisinin 44,3 %-i Bakının payına düşürdü. 1897-ci yanvarın 28-də keçirilən Ümumrusiya siyahıya alınmalarına görə, Bakı şəhər əhalisinin sayı şəhər ətrafı ərazilərlə birlikdə 111.904 nəfərə bərabər idi ki, onların da 66.893 nəfərini kişilər, 45.011 nəfərini isə qadınlar təşkil edirdilər [18,s.60].

Əgər 1859-cu ildə Bakı şəhər əhalisinin sayı 12.000 nəfərə bərabər idisə, 1897-ci ildə əhalinin sayı 1,5 dəfə artmışdı [12]. Bakı şəhər əhalisinin artım tempində ildən-ilə gəlmə əhalinin sayı yerli əhalinin sayını üstələyirdi. Məsələn, 1897-ci ildə keçirilən Ümumrusiya siyahıya alınmalarına görə, Bakı şəhərində 46.239 nəfər müsəlmanlar, 37.007 nəfər pravoslav rusları və 2.811 nəfər bədətçi ruslar yaşayırdılar [18,ss.60-61]. 1903-cü ildəki siyahıya alınmaya görə isə Bakıda yaşayan müxtəlif millətlərin sayı aşağıdakı kimi bölünmüşdür: ruslar 39.569, maloruslar 665, polyaklar 1.548, çexlər və slovaklar 137, bolqarlar 11, latışlar 183, rumınlar 6, fransızlar 111, italyanlar 54, almanlar 5.025, gürcülər 2.615, yunanlar 627, ermənilər 34.260, farslar 18.236, kürdlər 4, osetinlər 179, çeçenlər 37, ləzgilər 3.852, macarlar 5, cənub-şərq tatarları 4.162, türklər (Osmanlı) 100, türkmənlər 47 nəfər və başqaları. 1903-cü ildə Bakı şəhər əhali-

sinin ümumi sayı 206.751 nəfərə bərabər idi ki, onların da 138.611 nəfəri təkcə şəhərin özündə yaşayırdı [8,ss.10,15].

1903-cü il oktyabrın 22-də keçirilən siyahıya alınmalara görə, Bakı şəhər əhalisinin sayı şəhər ətrafı ərazilərlə birlikdə 155.876 nəfərə bərabər idi ki, onların da 90.007 nəfərini kişilər, 65.869 nəfərini isə qadınlar təşkil edirdilər [8,s.16]. Kişilərin sayının qadınlardan çox olması digər bölgələrdən gəlmə əhalinin axını ilə əlaqədar idi.

1910-cu ildə Ümumrusiya miqyasında baş verən sənaye yüksəlişi Bakıda hasil olunan neftin dinamik inkişafına ciddi təsir göstərməmişdir. Bakıda neft hasilatının tədricən aşağı düşməsi və Rusiyada yeni neft rayonlarının kəşf olunması Ümumrusiya miqyasında Bakı neftinin xüsusi çəkisinin azalmasına səbəb oldu. Nəticədə 1900-cü ildə Rusiya neftinin 95,2 %-ni verən Bakı 1913-cü ildə bunun 83,2 %-i ilə kifayətləndi [16,s.7].

Şimali Azərbaycanda neft sənayesinin inkişafı neftin daşınması işinin təkmilləşdirilməsi üçün dəniz donanmasının yaranmasını tələb edirdi. 1908-ci ildə Xəzərdə ilk dəfə olaraq “Delo” adlı teploxod göründü [7,s.37.]

I dünya müharibəsi ərəfəsində bütün Rusiya neft sənayesinə qoyulan xarici kapitalın 37 %-i ingilislərin əlində idi. İngilis kapitalistləri neft sənayesində baş verən böhran illərindən istifadə edib, Paris bankiri Rotşildin rəhbərliyi altında təşkil olunmuş “Xəzər-Qara dəniz neft və ticarət” və “Mazut” cəmiyyətlərinin səhmlərinin 80 %-ni ələ keçirmişdi. 1891-1910-cu illər ərzində xarici kapitalistlər Rusiya neft sənayesindən 2.760 milyon rubl qazanc əldə etdilər. 1906-1910-cu illərdə Bakı neft sənayesində 154 firma fəaliyyət göstərirdi ki, Bakı fəhlələrinin də 75 %-i həmin firmaların mədən və müəssisələrində çalışırdılar [21,s.11].

I dünya müharibəsi ərəfəsində Bakı neft sənayesinə güclü xarici kapital axınının nüfuz etməsinə baxmayaraq, burada yerli kapitalın fəaliyyəti yenə də həlledici rola malik idi. Məsələn, 1914-cü ildə Bakı neft sənayesində fəaliyyət göstərən 181 neftçıxarma firmasının əsas kapitalı 330 milyon rubla bərabər idi ki, bunun da 218 milyon rublu yerli kapitalın payına düşürdü [16,s.105].

1914-cü ilin iyulunda başlanan I dünya müharibəsi Rusiyanın bütün xalq təsərrüfatına, eləcə də Bakı neft rayonuna öz mənfi təsirini göstərdi. Texniki avadanlığın və xammalın tələb olunan miqdarda olmaması Bakı-

da neft hasilatının azalmasına səbəb oldu. Əgər 1913-cü ildə Bakıda 467 milyon pud neft çıxarılmışdısa, 1914-cü ildə həmin rəqəm 431,1-ə, 1915-ci ildə 450,4-ə, 1916-cı ildə 479-a, 1917-ci ildə isə 403,8 milyon puda bərabər olmuşdur [16,s.105].

Bakıda neft sənayesi ilə bərabər olaraq sənayenin digər sahələri də inkişaf edirdi. M.Ə.Musayev öz əsərində I dünya müharibəsi ərəfəsində nəşr edilən bir kitaba istinad edərək Bakı şəhərini aşağıdakı kimi təsvir etmişdir: “200 kvadrat verstə yaxın bir ərazini əhatə edən Bakı şəhəri və onun mədən-zavod rayonu özünün neft hasilatı və emalı sənayesi məhsullarının dəyərinə, ticarət dövriyyəsinin həcminə görə imperiyanın şəhərləri içərisində əsas yerlərdən birini tutur” [16,s.9].

Bakı neft sənayesinin inkişafı mədən-zavod rayonunda iri sənaye sahəsinin - metal emalı sənayesinin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Hələ, 1900-cü ildə metal emalı ilə məşğul olan 52, 1907-ci ildə isə 109 sənaye müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi. Sonrakı illərdə Bakıda mövcud olan metal emalı və maşınqayırma müəssisələrinin sayı artaraq, I dünya müharibəsi ərəfəsində 127-yə qədər çatmışdır [16,s.9].

Bakıda digər sənaye sahələrdən biri də tənəki sənayesi idi. Şəhərdə Mirzobekyan qardaşları və Ter-Qriqoryevə məxsus olan 3 tənəki fabriki fəaliyyət göstərirdi. XX əsrin əvvəllərində Bakıda yeyinti və yüngül sənaye sahəsinə aid olan 1.000 müəssisə var idi və həmin müəssisələrdə 6.000-ə qədər fəhlə çalışırdı. XX əsrin əvvəllərində H.Z.Tağıyev tərəfindən Bakı ətrafındakı Zığ kəndində toxuculuq fabrikinin əsası qoyuldu. 1903-cü ildə ayaqqabı, paltar istehsal edən fabriklər, 1907-ci ildə isə sabun bişirən müəssisələr meydana gəldi.

Şimali Azərbaycanın iqlim şəraitində pambıq bitkisinin yetişdirilməsi mümkün olduğuna görə, Bakıda toxuculuq fabrikinin açılması Rusiyaya sərf edirdi. Bakının iri sənaye şəhərinə çevrilməsində yalnız istehsal prosesi mühüm rol oynamamışdı. Təbii ki, burada insan əməyi də əsas yer tuturdu. Bakının əlverişli təbii-coğrafi şəraiti, liman şəhəri olması, buraya Rusiya quberniyalarından ucuz fəhlə qüvvəsinin axınını sürətləndirirdi. Bakı şəhərində əhalinin say etibarilə artımı müşahidə olunurdu.

1913-cü ildə Bakı şəhərində və mədən-zavod rayonunda əhalinin siyahıya alınması işi həyata keçirildi. Həmin siyahıya alınmanın nəticələrinə görə, Sabunçu, Balaxanı, Ramana, Bibiheybət, Zabrat mədən rayonları-

nın ümumi əhalisi 85.689 nəfərə bərabər olmuşdur. Halbuki 1903-cü ildə həmin rəqəm 50.925 nəfərdən ibarət idi. Deməli, 10 il ərzində əhali artımı 34.764 nəfər olmuşdur.

Bakıda neft sənayesinin sürətli inkişafı yeni sənaye rayonlarının meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Zavod rayonları hesab olunan Qaraşəhər, Ağşəhər, Zığ, Əhmədli və Keşlədə əhalinin ümumi sayı 1903-cü ildə 22.074 nəfər olduğu halda, 1913-cü ildə həmin rəqəm 28.302 nəfərə bərabər olmuşdur. Yəni 10 ərzində əhalinin sayı 6.228 nəfər artmışdır. Mədən-zavod rayonu ümumi əhalisinin sayı 1903-cü ildə 72.999 nəfərdən ibarət olduğu halda, 1913-cü ildə həmin rəqəm 113.001 nəfərə qədər artmışdır. Deməli, 10 il ərzində mədən-zavod rayonunun əhalisi 42.992 nəfər artmışdır ki, bu da Bakı şəhəri və bütün şəhər ətrafı əraziləri əhalisinin 59,7 %-ni təşkil edirdi. Müqayisə etdikdə, mədən rayonu əhalisinin zavod rayonunun əhalisinə nisbətən daha çox artdığı nəzərə çarpır [20,s.6].

Yuxarıda göstərilən əhali artımına təsir göstərən başlıca amil Şimali Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən, eyni zamanda, digər ölkələrdən neft və digər sənaye sahələrində işləmək üçün gələnlərlə bağlıdır. Neftçixarma sənayesində müxtəlif millətlərin nümayəndələri işləyirdilər. 1910-cu ilin statistik məlumatlarına görə, bütün Bakı neft rayonunda neft sənayesi sahəsində çalışan fəhlələrin sayı 36.769 nəfərə bərabər idi və onların 34.809 nəfəri daimi olaraq fəaliyyət göstərən, 1.960 nəfəri isə təsadüfən gələnlərdən ibarət idi. Neftçixarma sahəsində isə 24.203 nəfər daimi, 1.107 nəfər müvəqqəti olaraq işləyənlər idi. Bakı şəhər əhalisinin 45,7 %-ni müsəlmanlar (farslar, tatarlar (Azərbaycan türkləri – S.H.) və ləzgilər), 26,4 %-ni ruslar, 24,3 %-ni ermənilər, 3,6 %-ni isə gürcülər, yəhudilər və digər millətlərə mənsub olanlar təşkil edirdilər [28,s.47].

1915-ci ildə Bakı neft sənayesində çalışan 46.439 fəhlədən 29.645-i, 1916-cı ildə isə 48.526 fəhlədən 31.199-u neftçixarma sahəsində çalışırdılar. Bakı fəhlə sinfinin əsas hissəsi köhnə mədən rayonlarında toplaşmışdı. Neftçixarma sahəsində çalışan fəhlələrin 5.854 nəfərini ruslar, 7.242 nəfərini ermənilər, 4.019 nəfərini Azərbaycan türkləri, 1.359 nəfərini Qazan tatarları, 7.294 nəfərini farslar, 3.931 nəfərini ləzgilər, 956 nəfərini isə digər millətlərə mənsub olanlar təşkil edirdilər. Diqqət yetirdikdə, farsların və ermənilərin sayının demək olar ki, eyni olduğunu, digər millətlərə nisbətən çoxluq təşkil etdiklərini görürük. Əgər 1915-1916-cı illərdə neft-

çıxarma sahəsində 30.655 fəhlə işləyirdisə, qazıma işlərində onların sayı 8.805-ə, mexaniki zavodlarda 3.513-ə, neftayırma zavodlarında isə 4.414-ə bərabər idi. Qazıma işlərində çalışan fəhlələrin əksəriyyətini farslar (2.747 nəfər), həm mexaniki zavodlardakıların (1.525 nəfər), həm də neftayırma zavodlarındakıların əksəriyyətini isə ruslar (2.497 nəfər) təşkil edirdilər. Neft sənayesində Azərbaycan türklərinin ən çox toplaşdıqları sahə - neftçıxarma sahəsi idi (4.019 nəfər). Mexaniki zavodlarda onların sayı cəmi 136 nəfərdən ibarət idi. Qazıma işlərində Azərbaycan türkləri 1.943, neftayırma sahəsində isə 185 nəfərlə təmsil olunurdular [20, ss.8,10]. Yuxarıdakı rəqəmlər neft sənayesində gəlmə əhəlinin çoxluq təşkil etdiyini göstərirdi.

XIX əsrin əvvəllərində olduğu kimi, XX əsrin əvvəllərində də Bakı şəhər ticarəti şəhər təsərrüfatının əsas sahələrindən birini təşkil edirdi. Bu sahədə Azərbaycan türklərinin fəaliyyəti diqqəti daha çox cəlb edir. Azərbaycanlıların tütünçülük və şərabçılıq sahəsindəki fəaliyyəti demək olar ki, sıfıra bərabər idi. Halbuki erməni tacirlərinin 50 %-i məhz bu sahədə fəaliyyət göstərirdi. Bakıda dəllallıq işi də bütövlükdə erməni və yəhudi dəllallarının əlində idi. Azərbaycanlılar bu sahədə qətiyyətlə fəaliyyət göstərmirdilər. Arşın malı, xırdavat əşyaları və dəmir məmulatlarının alqı-satqısında ermənilərin ticarət dövriyyəsi azərbaycanlılarınkini bir neçə dəfə ötüb keçirdi. Mexaniki avadanlıqların, gəmi ehtiyat hissələrinin, tikijə maşınları və balıq ovu üçün lazım olan ləvazimatların ticarətində ermənilər fəal surətdə iştirak etdikləri halda, həmin alqı-satqı əməliyyatlarında azərbaycanlılara az rast gəlinirdi. Azərbaycanlılar əsasən gəmiçilik işində çox fəallıq göstərirdilər. Bu sahədən toplanılan verginin 3/4-ü azərbaycanlıların payına düşürdü. Baqqaliyyə, meyvə, ət və taxıl ticarətinin aparılması da demək olar ki, azərbaycanlıların əlində idi. Nəhayət, Bakı quberniyasında fəaliyyət göstərən xırda dükanların 86 %-i azərbaycanlılara məxsus idi ki, onların da ticarət dövriyyəsi azərbaycanlılar 82 % mənfəət götürürdülər. Bakı quberniyasında azərbaycanlılara məxsus olan ticarət müəssisələrinin 62 %-ni həmin xırda dükanlar təşkil edirdilər ki, azərbaycanlıların illik ticarət dövriyyəsi azərbaycanlılara əldə olunan mənfəətin 20 %-ni də onlar verirdilər.

Kollektiv şirkət və firmaların fəaliyyətində isə azərbaycanlıların iştirakı çox zəif idi. Onların fəaliyyəti əsasən fərdi sahibkarlıq əsasında qurulmuşdu. Azərbaycanlıların Bakı neft rayonunda cəmi 3-4 firması

fəaliyyət göstərirdi ki, həmin rayonda da çıxarılan neftin yalnız 5 %-i göstərilən firmalara məxsus idi. Bununla belə, azərbaycanlılar Rusiya ilə İran arasında aparılan meyvə və baqqaliyyə mallarının topdansatış ticarətini tamamilə öz əllərinə keçirmişdilər.

Konkret olaraq Bakı şəhərinin ümumi ticarət-sənaye dövriyyəsində ayrıca olaraq erməni tacirləri ilə azərbaycanlı tacirlərinin rolu götürülərsə, o zaman məlum olur ki, həmin sahələrin fəaliyyətinin əsasını təşkil edən bu iki milli qrup arasında elə də fərq yoxdur.

I dünya müharibəsi ərəfəsində Bakı şəhərində ticarət sahəsinə meyl göstərən millətlər arasında azərbaycanlıların və ermənilərin sayı daha çox idi. Bütün şəhər əhalisinin 33,1 %-ni azərbaycanlılar təşkil etdiyi halda, ticarət müəssisələrinin 52 %-i onların payına düşürdü. Ermənilər isə şəhər əhalisinin 19,5 %-ni təşkil etdiyi halda, ticarət müəssisələrinin 27,2 %-nə sahib idilər. Şəhərin rus əhalisinin ticarətə meyli zəif idi. 1913-cü ildə şəhər əhalisinin 36 %-ni ruslar təşkil etdiyi halda, ticarət müəssisələrinin cəmi 9,4 %-i onlara məxsus idi [16,s.183].

XX əsrin əvvəllərində ticarət sahəsində Bakı fəhlələrinin sosial vəziyyəti ağır idi. İstirahət günləri onlara əmək haqqı və iş yerləri saxlanılmaqla məzuniyyət verilmirdi. Pərakəndə satış qiymətlərinin artması ilə əlaqədar olaraq onların məvacibləri ildən-ilə azalırdı [16,s.187].

Fikirlərimizi yekunlaşdıraraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, həm XIX əsrin əvvəllərində, həm də sonlarında Bakının iqtisadi həyatında ticarət sahəsi üstünlük təşkil edirdi. Ticarət sahəsindən fərqli olaraq Bakı neft sənayesi iltizam sisteminin təsiri altında olduğuna görə, XIX əsrin əvvəllərində zəif inkişaf etmişdi. Lakin XIX əsrin II yarısında iltizam sisteminin ləğv olunması neftverən torpaqların satışa çıxarılmasına səbəb oldu ki, bu da neft sənayesinin inkişafına təkan verdi. Rusiya imperiyasında texnologiyanın Avropanın qabaqcıl ölkələrinə nisbətən zəif inkişaf etməsi, iqtisadi gerilik, kapitalist münasibətlərinin hələ təzə-təzə bərqərar olması çar hökumətini xarici kapitalistləri ölkəyə cəlb etməyə məcbur edirdi. Bununla çarizm onların neft sənayesinə yatırdığı külli miqdarda sərmayələrdən istifadə edərək, dolayısı ilə öz ölkəsində kapitalist münasibətlərini inkişaf etdirməyə çalışırdı.

Kapitalist münasibətlərinin inkişaf etməsi Bakı şəhərində işçi qüvvəsinə tələbatı artırmış və şəhərə nəinki Şimali Azərbaycan bölgələrindən,

hətta İrandan, Rusiyadan və Avropanın bir sıra digər ölkələrindən də işləmək üçün gələn əhali axını baş vermişdir. Bu amil Bakıda neft və digər sənaye sahələrinin inkişafına təsir göstərməklə bərabər, əhali artımına, onun demoqrafik və sosial vəziyyətinə də nüfuz etmiş, kapitalizmdə bir-birinə zidd olan burjuaziya və fəhlə sinfinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Beləliklə, Bakıda ticarət, neft və digər sənaye sahələrinin inkişafının şəhər əhalisinin etno-sosial tərkibinin dəyişikliyə məruz qalmasında böyük rolu olmuşdur. Daha dəqiq desək, iqtisadi amillər müxtəlif millətlərin Bakı şəhərinə axınını sürətləndirmişdir ki, bu da əhalinin say etibarilə artımına təsir göstərmişdir.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией (АКАК). Том VII, док. №175. Тифлис, 1878, 996 с.
2. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией (АКАК). Том XII, док. №327. Тифлис, 1904, 1556 с.
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi (ARDTA) f.10, siy.1, iş 24.
4. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. IV cild (XIX əsr). Bakı, Elm, 2000, 508 s.
5. Березин И.Н. Путешествие по Дагестану и Закавказью. Часть I. Путешествие по Востоку. Москва-Казань-Санкт-Петербург, 1849, 339 с.
6. Документы по истории Баку (1810-1917). Баку, Азербайджанское Государственное Издательство, 1978, 482 с.
7. Исмаилов М.А. Социально-экономическая структура Азербайджана в эпоху империализма. Баку, Элм, 1982, 165 с.
8. Караваев В.Ф. Заведывающий Статистическим бюро. Распределение население города Баку 1903 г. Баку, 1903, 117 с.
9. Кавказский календарь на 1852 год. Тифлис, 1851.
10. Кавказский календарь на 1870 год. Тифлис, 1869.
11. Кавказский календарь на 1899 год. Тифлис, 1898.
12. Kərimov Ə. Bakı demoqrafiya güzgüsündə. "Bakı" qəzeti, 31 mart 1987-ci il.
13. Qılman İlkin. Bakı və bakılılar. Bakı, Zaman, 1998, 381 s.
14. Мильман А.Ш. Политический строй Азербайджана в XIX – начале XX веков. Баку, Азернешр, 1966, 318 с.
15. Musayev M.Ə. XIX əsrdə Bakı şəhərinin ticarəti (1800-1883-cü illər). Bakı, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1966, 146 s.
16. Musayev M.Ə. XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhərinin ticarəti (1900-1917-ci illər). Bakı, Elm, 1975, 191 s.
17. Новый энциклопедический словарь. В 50 томах. Том IV. Санкт-Петербург, Акционерное общество «Брокгауз-Ефрон», 1912, 952 с.

18. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897. Том LXI. Бакинская губерния. Издание Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних Дел, 1897, 167 с.
19. Петрушевский И.П. Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане. Москва-Ленинград, 1936, 463 с.
20. Покшишевский В.В. Положение бакинского пролетариата накануне революции 1914-1917 г.г. Баку, 1927, 78 с.
21. Rəsulov A.B. Azərbaycan neft sənayesinin inkişafı tarixindən. Bakı, Azərənəşr, 1962, 151 s.
22. Sarabski H. Köhnə Bakı. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1958, 159 s.
23. Списки населенных мест Российской империи по Кавказскому краю. Том LXV. Тифлис, 1870, 96 с.
24. Стригунов И.В. Из истории формирования бакинского пролетариата (70-90-е годы XIX в.). Баку, Издательство Академии наук Азербайджанской ССР, 1960, 289 с.
25. Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г. Тифлис, Типография И.Мартirosянца, 1893, 670 с.
26. Тагиев Ф.А. История города Баку в первой половине XIX века (1806-1859). Баку, Элм, 1999, 195 с.
27. Тихонов В.В. Переселение в России во второй половине XIX века. Москва, Издательство «Наука», 1978, 262 с.
28. Ушаков М.И. Нефтяная промышленность в России. Санкт-Петербург, 1912, 196 с.

H.F. Sadigova

**ABOUT THE INFLUENCE OF THE ECONOMICAL DEVELOPMENT OF
BAKU CITY ON THE SOCIAL-DEMOGRAPHIC SITUATION OF THE CITY
IN THE SIXTH CENTURY AND IN THE EARLY XXTH CENTURY**

SUMMARY

Key words: Demography, Baku, city, Azerbaijan, capitalism

In this article we research the role of Azerbaijanis people in the economy of Baku city, the changes of ethnic composition according the quantity due to economical development of the city.

The general content of the article shows, that the economical development of Baku city became the occasion of new industrial brunches forming, more people moved to the city and it affected increase of population. Beside this in this article we research the political and economical factors of influence on establishing of the capitalistic relations in the South Azerbaijan economy in the mentioned period

Н.Ф. САДЫКОВА

**О ВЛИЯНИИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ БАКУ НА СОЦИАЛЬНО-
ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ГОРОДА В XIX -В НАЧАЛЕ XX
ВЕКОВ**

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Демография, Баку, город, капитализм, Азербайджан

В данной статье исследуется проблема влияния экономического развития города Баку на его этнический состав, роль азербайджанцев в этом процессе.

В статье отмечается, что экономическое развитие города Баку стало причиной образования новых отраслей промышленности, усилило наплыв в город населения из различных регионов Азербайджана и Российской империи, что увеличило её численность. Кроме этого, в статье были изучены политические и экономические факторы, влиявшие на установление капиталистических отношений в экономике Северного Азербайджана в указанный период.

QARAPAPAQ HƏMİDİYYƏ ALAYLARI

Fəxri HACIYEV*

XIX əsrin son Osmanlı Türkiyəsi – çar Rusiyası müharibəsindən (1877-78-ci illər) sonra Osmanlı Türkiyəsində vəziyyət ağır və gərgin olaraq qalmaqda davam edirdi. Kiçik Asiya, Yaxın Şərq və Qafqaz kimi strateji regionlarda öz təsir və əhatə dairəsini genişləndirmək üçün Osmanlının zəifləməsinə və nəticə etibarilə bölünüb-parçalanmasını istəyən bəzi dövlətlər öz çirkin əməllərinə nail olmaq üçün Anadoluda yaşayan etnik azlıqlardan faydalanmağa çalışırdı. Etnik qruplardan imperialist xarici qüvvələrin təsiri altına ən asanlıqla düşəni isə ermənilər idi. Onlar sürətlə silahlandırılaraq dövlətçilik əleyhinə qiyamlara təhrik edilirdi. Bu silahlar çox vaxt dinc müsəlman əhaliyə qarşı çevrilirdi.

Yuxarıda qeyd olunanlardan qaynaqlanaraq, Şeyx Şamilin nəvəsi müşir (marşal) Məhməd Zəki Paşa mümkün üsyanların qarşısının alınması, ölkədaxili sabitliyin və ucqar bölgələrdə əhalinin təhlükəsizliyinin qorunması, sərhədlərin daha möhkəm müdafiə olunması məqsədilə, Güney və Güney-Doğu Anadoluda yaşayan müxtəlif tayfalardan Rusiyadakı kazak alayları, süvari-müsəlman alayları tipli xüsusi süvari dəstələrinin yaradılması gərəkliyini Sultan II Əbdülhəmidin diqqətinə çatdırır. Zəki Paşanın bu təşəbbüsünü Sultan müsbət qarşılayır və onun tərəfindən müvafiq əmr verilir. Beləliklə, 1890-cı ildən etibarən Anadoluda yaşayan kürd, qarapapaq, ərəb, türkmən tayfa-aşiretlərindən ibarət “Həmiddiyyə” adlandırılacaq yarımhərbi alayların yaradılması üçün Zəki Paşanın başçılığı altında təşkilati işlərə başlanılır. 1891-ci ildə bu alaylarla bağlı ilk qanuni düzənləmə – 53 maddəlik nizamnamə qəbul olunur. Bu nizamnaməyə uyğun olaraq Həmiddiyyə Süvari Alayları aşağıda göstərilən şərtlər əsasında təsis olunurdu:

- 1) Həmiddiyyə Alaylarını təşkil edən tayfalardan hər ailə bir süvari verməli idi. Belə ailələrə dövlət tərəfindən əkin-biçin sahələri verilirdi və onlar əkinçilik məhsullarına və mal-qaraya qoyulan vergilər istis-

Fəxri Valeh oğlu Hacıyev – f.r.ü.f.d. AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun dissertantı

- na olmaqla, bütün digər vergilərdən azad olunurdular. Ancaq götürdükləri öhdəlikləri pozduqları təqdirdə, vergi imtiyazlarından və aldıkları torpaq sahələrindən məhrum olurdular;
- 2) Bu alaylarda hərbi xidmət müddəti 23 il idi və üç hissəyə bölünürdü: a) 3 il ibtidaiyyə (ihzariyyə) – bu xidmət dərəcəsinə 17 yaşlı yeniyetmələr qəbul olunurdu və onlar hərbi sənətinin sirlərinə yaşadıkları nahiyyələrdə yiyələnirdilər; b) 12 il nizamiyyə – bu hissədə yaş həddi 20-32 yaş arası olan gənclər xidmət edirdilər; c) 8 il rədif (ehtiyatiyyə) – bu dərəcədə 32-40 yaşındakı süvarilər qulluq edirdilər. Onlar təlimlərdən azad olunurdular və dövlət tərəfindən yalnız fəvqəladə tələbat və ehtiyac duyulduqda çağırılırdılar;
 - 3) Həmiddiyyə süvarilərinə dövlət silahları yalnız hərbi təlim üçün verilir. “Nizamiyyə” və “rədif” hissələri üçün dövlət silahları və döyüş sursatları onların qərargahı yaxınlığında yerləşən nizami ordu bölmələrinin anbarlarında saxlanılırdı;
 - 4) Alaylar hərbi təlimlərə hər il üç aylıq müddətə toplanırdılar. Sonradan bu toplantı dövrünü beş-altı həftəyə endirmək nəzərdə tutulurdu. Hərbi təlimlər üçün lazım olan vəsait dövlət xəzinəsindən ayrılırdı;
 - 5) Həmiddiyyə müttəhimləri xüsusi hərbi məhkəmələrdə mühakimə olunmalı idilər;
 - 6) Qanunun 2-ci maddəsinə görə, qurulacaq hər alay 4-6 bölükdən, hər bölük 4 taqımdan, hər taqım isə 32-48 atlıdan ibarət olmalı idi. Beləliklə ən kiçik alay 512, ən böyük alay isə 1152 süvaridən formalaşdırılmalı idi;
 - 7) Həmiddiyyə Alaylarına komandan və hər bölüyə bir təlimatçı nizami süvari dəstələrin zabitlərindən təyin olunurdu. Sərhədyanı dəstələrdə belə zabitlərin əksəriyyəti Şimali Qafqaz əsilli idilər;
 - 8) Hərbi geyimi (hakimiyyətlə razılaşdırılmış nümunə əsasında) və süvar olacaqları atları Həmidyyələrin özləri təşkil edirdilər. Onların əsgəri mundiri milli geyimlərinə uyğun hazırlanırdı. Həmidyyə alayları ilə ilgili qanunnamənin 19-cu maddəsində bu barədə yazılır:

“Əsakir-i Həmidyyə süvari alayları türkmən, qarapapaq, kürd və ərəb əşairindən mürəttəb olduğundan bu qövmə mənsub olanlardan hər birinin mənsub olduğu qəbilələr və əşairin iqtiza geyindikləri şəkil və qiyafətdə bulunması münasib və münasib olacağından hələlik üç nümunə

intihab olunmaq (seçmək – F.V.) şərtidir. Üzərlərində əhali-yi sairədən fərq olunacaq surətdə alayın isim və nömrəsi yazılı bir əlamət-i farika bulundurulacaqdır”[1].

Bütün həmidiyyə alayları ümumkomandana tabe idi. Bu vəzifəyə 27 avqust 1891-ci ildə IV orduya mənsub IV Nizamiyyə Süvari Fırqəsi (Diviziyası) komandanı ferik (general) İbrahim Paşa təyin edilmişdi. Bununla yanaşı, Zəki Paşa həmidiyyələrin etibarını qazanmış komandanlardan sayılırdı. Ümumkomandanlığın mərkəzi Malazgird idi.

2. 6-cı və 7-ci QARAPAPAQ HƏMİDİYYƏ ALAYLARI

Sultanın əmrindən sonra Həmidiyyə Alaylarının qurulması ilə bağlı izn alınması üçün ən tez müraciət edən tayfalardan biri azərbaycanlıların subetnik qruplarından sayılan və kompakt şəkildə Anadolunun şimal-şərqində yaşayan qarapapaqlar olur. Qarakösənin (indiki Ağrı) qarapapaq “qəbilə rüəssasından” (qəbilə başçılarından) Məhəmməd bəy və Saraçlı Əli bəy, ağalardan Abdulla ağa, Hüseyn ağa, Musa ağa, Süleyman ağa və Mustafa ağa cəmədanlı, həsənanlı, cibriyanlı, sipqanlı kürd aşirət rəisləri və ağaları ilə birgə marşal M.Zəki Paşaya ünvanladıkları 19 fevral 1891-ci il tarixli məktublarında “alayların təşkili ilə bağlı Padişah Əbdülhəmid xanın şərəf və kəramət verici fərmanını” yerinə yetirmək üçün icazə istəyir, “müqəddəs cihad xizməti üçün Padişaha can və mallarını fəda etməyi” dini fərzlərdən hesab edir və bu uğurda hər zaman son damla qanlarını tökməyə hazır olduqlarını bildirirlər [2].

Eyni zamanda əslən Borçalı mahalının Darvaz kəndindən olan 1877-78-ci illər türk-rus savaşının qazisi, savaş sonrası öz dəstəsindəki qarapapaqlarla Sivas vilayətində məskunlaşmış məşhur sərkərdə, zəngin hərbi təcrübəyə malik Mehralı bəy də bir alay qurmaq məqsədilə gərəkli iznin alınması üçün müraciətdə bulunur.

Rəsmi icazə alındıqdan sonra qarapapaqlardan ibarət 3 Həmidiyyə süvari alayı (14 bölük) – Qarakösə (Qarakilsə) civarında yaşayan qarapapaqların formalaşdırdığı və hər biri 4 bölükdən ibarət olan Saraçlı Əli bəyin rəhbərliyində 6-cı və Daşdan ağa rəhbərliyində 7-ci Qarapapaq Həmidiyyə Süvari Alayları, Sivasda yaşayan qarapapaqlardan ibarət Mehralı bəyin başçılığında 6 bölüklü 40-cı Qarapapaq Həmidiyyə Süvari

Alayı qurulur. Hər üç alay M. Zəki Paşanın komandanlığındakı IV Ordu Korpusuna (mərkəzi Ərzincan şəhərində) daxil idi.

Bu alaylar barədə bilgi Rus Ordusunun Mərkəzi Qərargahının kapitanı P.Averyanovun tərtib etdiyi cədvəldə qısa şəkildə belə əks olunmuşdur [3, s. 136]:

<i>Alayın nömrəsi</i>	<i>Bölmələri n sayı</i>	<i>Qərargahı</i>	<i>Başçısı</i>	<i>Qeyd</i>
6-cı	4 bölmə	Qarakilsə (Qarakösə–F.V.)	Saracılı Əli bəy	Bu alay Saracılı qarapapaqlarından komplektləşdirilib. Kələsur (Güləsor) kəndində yaşayıb Qarakilsədə (Ələsgird vadisi) də tez-tez görünən starşinaları Əli bəy son müharibədən (1877-ci ildən – F.V) qabaq İrəvan quberniyasından mühacirət edib.
7-ci	4 bölmə	Dodak (Antab)	Tacdan ağa	Bu alayı tərəkmə qarapapaqları təşkil edirlər. Bu qarapapaqlar Rusiya köçkünləridir. Başçıları Dirik kəndində yaşayan Tacdan (Daşdan – F.V.) ağadır.
40-cı	6 bölmə	Sivas	Mehralı bəy	Bu alayın üzvlərinin çoxu 1877-1878-ci illər rus-türk müharibəsinin odunu-alovunu görmüş qarapapaqlardan ibarət idi – F.V.

1898-ci ildə ümumkomandanlıqla alaylar arasında bağlantını təmin etmək məqsədilə livalar qurulur. Həmin ana mövcud olan 57 alay coğrafi yaxınlığına uyğun 7 livaya bölünür. VI Qarapapaq alayı I Həmidyyə livasına (mərkəzi – Qarakilsə), VII Qarapapaq alayı isə III Həmidyyə livasına (mərkəzi – Malazgird) tabe edilir.

1906-1910-cu illərdə Britaniya parlamentinin irland mənşəli üzvü Britaniya Krallığının Coğrafiya Cəmiyyətinin müxbir üzvü olan tanınmış səyyah Henri Finis Blos Linç (1862-1913) XIX əsrin sonlarında iki dəfə (1893-94-cü və 1898-ci illərdə) Şərqi Anadoluya səfər edir. Bu səfərləri

sırasında o, Qarakösə qəzasına da səyahət edir və buradakı qarapapaqlarla görüşmək, onların yaşayış və məişət düzəni ilə tanış olmaq, yaratdıqları həmidiyyə alayının rəisi ilə görüşmək imkanı əldə edir. Bu barədə Linç öz səfər təəssüratlarını bölüşdüyü kitabında yazırdı:

“Qarakilsə qəzasında üç Həmidiyyə alayı toplanmışdı; onlardan ikisi kürdlərin zılanlı tayfasından, biri isə qarapapaqlardan təşkil olunmuşdu. Özlərinin qara qoyun dərilə papaqlarına görə belə adlanan bu xalqa rus-türk sərhədinin hər iki tərəfində rastlanır və şübhəsiz, Azərbaycan “tatar”larına qohumdurlar. Qayməqam məni əmin edirdi ki, bu əyalətdə məskun olan qarapapaqların ataları məşhur Şamilin tərəfdarları idilər, amma bu söz – əgər doğrudursa – mənə, yalnız əhalinin az bir hissəsinə aid ola bilər. Qayməqamın sözlərinə görə, onlar əvvəllər Dağıstanda yaşayırdılar və indiki yaşayış yerlərinə oradan köçüblər. O, əlavə etdi ki, qəzada cəmi 8 qarapapaq kəndi var, onlardan təşkil olunmuş alay 800 nəfərdən ibarətdir və onların ən azı 650 atına hərbi damğa vurulubdur. Baş rəisləri Əli bəy yöndəmsiz üz cizgilərinə malikdir. Biz onu – qayməqamın iclasını dayandırdığımız zaman fəxri kürsüdə oturan adamı tanıdıq. Mən indi bildim ki, onların canlı mübahisəsinin səbəbi nə imiş – bu, çörək buğdasına qiymətin qoyulmasıyla bağlı imiş. Bir neçə ay qabaq Əli bəy dövlət ehtiyacları üçün müqavilə ilə müəyyən olunmuş qiymətə qayməqama bəlli həcmdə taxıl gətirmək öhdəliyini götürübmiş. İndi dövlət anbarlarına taxılın təhvil verilmə müddəti gəlib çatıb, amma bu müddətə qiymət az qala aclıq dövrlərindəki qiymətin maksimumuna qalxıb. Yaşıl mahudla örtülü masanın yeşiyində açarı qayməqamın özündə olan kilid altında çox qiymətli sənəd yerləşirmiş. Bədbəxt məmur bu sənədin oğurlandığını görəndə onun hiddətini təsəvvür edin. Buna görə o, öz vəzifəsini itirə bilərdi. Soyğunçu isə özünü yalnız kağızda parlayan 800 tufəngli adamı ilə həmidiyyə mundiri altında tam təhlükəsiz hiss edirdi” [4, s. 7-8].

Qarakösədən Tutağa üz tutan Linç bu qarapapaq məntəqəsi barədə aşağıdakıları qeyd edirdi:

“Bu kiçik şəhərcikdə ən çoxu 100 ev var, bununla belə orada səlahiyyət arenası Patnosu və Van vilayəti ilə sərhədləri əhatə edən qayməqamın iqamətgahı yerləşir. Tutax Murad çayının yaxınlığındakı təpədə, çayı qərbə tərəf burulmağa məcbur edən qarşı sahiləki hündür təpələrlə üzbəüz

yerləşir. Qarakilsə və Patnos arasındakı yolun ortasındadır, birincidən 35, ikincidən isə 42 verst uzaqlıqdadır. Əhalisi əsasən axıncı rus-türk müharibəsi zamanı buraya məskunlaşmış qarapapaqlardan ibarətdir. Hazırda bu qəzada təqribən 400 ev və ya 3000 nəfərdən ibarətdirlər, peşələrinə görə əkinçi və temperamentə yırtıcıdırlar. Olan onlar görünür ki, rifah içində yaşayırlar. Söhbət zamanı onların pirani rəhbəri ona qədər mənə məlum olmayan bir çox məsələlər barədə məlumat verdi. O, dedi ki, buraya torpaq məsələsində onlara qarşı ədalətli davranmayan rus hökumətindən küsdükləri üçün Çaldır (Çıldır – F.V.) əyalətindən köçüb gəliblər. Sultan yenidən onları öz təbəəliyinə qəbul etmiş, bu bərəkətli əyalətdə məskunlaşdırmış və özləri istədikləri qədər torpaq vermişdir. Mən təkidlə ondan tayfasının ilkin yaşayış yeri barədə soruşurdum, ancaq o, əmin edirdi ki, həmişə Çaldır əyalətində yaşayıblar*. Teylor (Britaniyanın Ərzurumdakı konsulu – F.V.) bildirirdi ki, onlar bu əyalətdə, qonşu Qars əyalətində olduğu kimi, 1829-cu ildə general Paskeviçin ordusunun Türkiyə ərazisindən evakuasiyası zamanı ermənilərin tərk etdiyi kəndləri və torpaqları ələ keçiriblər. Qarapapaqların rəhbərinin sözlərinə görə, onların Zaqafqaziyada ilkin əraziləri Dağıstandan Çaldıra qədər uzanırmış. Bu tayfa öz qəzasına bir həmidiyyə alayı verib; onların rəisi öz yeni mundirlərində çox gözəl görünürdü. Hiss olunurdu ki, onlar bu mundirlərlə fəxr edirlər. Burada da, Qarakilsədə də mən onların arasındakı tiplərin müxtəlifliyindən heyratə düşmüşdüm: bu, daha çox çərkəz qrupuna bənzəyən sarışın və ağbəniz tipli təmiz “tatar” və fars fizionomiyalarının qarışığıdır” [4, s. 17-18].

Henri Linç ilk səfərindən 4 il sonra – 1898-ci ildə ikinci dəfə Qarakösəyə və ardınca Tutağa gəlir. Qarakösədə o, yeni təyin olunmuş qaymaqamdan əvvəlki səfərində gördüyü Qarapapaq Həmidiyyə Alayının rəisi Saraclı Əli bəylə maraqlanır və cavab alır ki, hökumət tərəfindən nəzarət altına alınan həmidiyyə rəisi artıq bir neçə ildir ki, dünyasını dəyişibdir. Bu səfərində tək olmayan ingilis səyyah Tutaxda yerli hakimiyyət tərəfindən onların ixtiyarına verilmiş böyük bir otaqda qalır. Bu zaman onun ən çox gördüyü şəxslər “çox ağıllı” polis məmuru və qarapapaq həmidiyyə-

* Teylorun səyahəti zamanı (1868-ci ildə) Oltu, Ərdahan və Ardanuç şəhərləri də daxil olan Çaldır mütəsərrifliyində 13 500 təqribən qarapapaq var idi. Qars mütəsərrifliyində onların sayı – 12 900, Bəyazid mütəsərrifliyində isə 2 500 nəfər idi (Ərzurumdakı ingilis konsulunun arxiv).

sinin polkovniki olur. Bu sonuncu barədə Linç yazırdı: “Qarapapaq polkovniki çərkəz kostyumu geymişdi və rusca sərbəst danışdı. O, mənə dedi ki, onun tayfası buraya sonuncu rus-türk müharibəsi bitdikdən sonra Zərşaddan (Qars-Qağızman əyaləti) köçüb. Bundan qabaq onlar Dağıstanda yaşayıblar. Onun dediyinə görə, onlar mənşəcə təmiz türkdürlər. Onlar cəmi üç həmidiyyə alayı təşkil ediblər, bunlardan ikisi Tutax və Qarakilsədən yığılıb, üçüncü isə sivas tayfasından (Sivas qarapapaqları nəzərdə tutulur – F.V.) ibarətdir” [4, s. 340-341].

Göründüyü kimi, birinci səfəri barədə təəssüratlarında Qarakösədə Əli bəyin başçılığında 800 nəfərlik bir Qarapapaq Həmidiyyə Alayının olduğunu bildirən Linç ikinci səfəri barədə xatirələrində bölgədə qarapapaqların iki həmidiyyə alayının olduğunu vurğulayırdı. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Qarakösə qarapapaqlarından ilk başda 8 bölüklü bir alay təşkil edilmiş, ancaq çox keçmədən bu alay tən yarıya bölünüb hərəsi 4 bölüklü iki ayrıca alay şəklinə salınmışdır.

Qeyd edək ki, Tutaxdan Murad çayı boyunca Malazgirdə yola düşən səyyahın yolüstü keçdiyi kəndlərdən biri də qarapapaqların yaşadığı Bayındır kəndi olur [4, s. 342].

3. 40-cı QARAPAPAQ HƏMİDİYYƏ ALAYI

İstanbulda yayımlanan gündəlik “Öncə Vatan” qəzetinin köşə (guşə) yazarı M.S.Polatın qeyd olunan qəzetin 2008-ci ilin mart-may saylarında çap olunmuş “Bu məmləkətə könül verənlər – Mehralı bəy” başlıqlı dəyərli silsilə məqalələrindən məlum olur ki, Sivas vilayətinin yeganə Həmidiyyə Alayı olan 40-cı Qarapapaq Həmidiyyə Alayı 1892-ci il 26 oktyabrında Sivas şəhərinin mərkəzində keçirilən və böyük bir qələbəliyin qatıldığı möhtəşəm törənlə rəsmiyyət qazanmışdır. Bu alayın quruluşu və komandan-əsgər heyəti barədə o dövrün Sivas valisi Məmduh bəy (sonradan vəzir Məhmət Məmduh Paşa) Sultan II Əbdulhəmidə çəkdiyi teleqrafla aşağıdakı şəkildə raport etmişdir:

“Cənab-i Haqq işdə vəlinəmətimiz Padişah Əfəndimiz həzrətlərini müvəffəq etsin. Padişah Əfəndimizin uca ismiylə isimləndirilərək aşirət və qəbilələrdən təşkil edilən süvari alayları, Sivas vilayətində Qarapapaq mühacirləri əmirlərindən Mehralı bəyin komandanlığı altında qurulmuşdur. Qarapapaq alayı müləzim-i Saniyə qədər 27 zabitan, 20 çavuş, 4 bö-

lük əmiri, 23 onbaşı və 355 sıravidən təşkil olunmuşdur. Qarapapaq Alayının ümumi mövcudu 487 nəfərdən ibarətdir. Alayın təşkili ilə ilgili olaraq, bu gün mənim də hazır olduğum və Sivas qazisi, müftüsü, vilayət məmurları, əsgəri ərkan, üləma, məşayih (şeyxlər – F.V.) və öndə olanlarının da qatılmış olduğu törən keçirilmişdir. Bu törəndə rəsmi keçid yapılmış və bu rəsmi keçidi izləyənlər tərif ediləməz sevinc və mutluluq yaşamışlar. Törən sonunda da Padişah Həzrətlərinə yaraşan bir şəkildə ona bağlılıq və xidmət etmənin bir nişanəsi olaraq alay zabitləri və sıraviləri dalbadal “Padişahım çox yaşa” səsləriylə duyğu və niyazlarını Uca Allaha çatdırmışlar. Daha sonra süvarilər bir göstəri yapmışlar və onların çevik və sərbəst bir şəkildə ata minib-enmələri izləyənləri heyratə gətirmişdir. Əsgəri qüvvətlər içərisində böylə bahadırlardan ibarət alayların təşkil edilməsi Padişah Həzrətlərini böyük zəfərlərə çatdıracağından, böyük mutluluq və sevinclə bu vəziyyəti sizlərə ərz etməyə cürət etdim. Hər mövzuda əmr və fərman Padişah Həzrətlərinindir. Sivas Valisi Məmduh.”

40-cı Qarapapaq Həmiddiyyə Süvari Alayını digərlərindən fərqləndirən özəllikləri çox idi. Əgər digər alaylar bir-birinə bağlılığı və məsafəcə yaxınlığı ilə seçilirdisə, 40-cı alay onlardan aralıda yerləşmişdi və onlardan ayrı, müstəqil hərəkət edirdi. Bu səbəbdən digər alaylar livalar (diviziyalar) şəklində təşkilatlanmış, 40-cı alay isə heç bir livaya bağlanmamış, birbaşa nizami ordunun Sivas firqəsinin nəzarəti altında olmuşdur. Digər alaylardan zabitlərinin say çoxluğu ilə seçilən 40-cı alayın ən önəmli özəlliyi isə onun süvarilərindən çoxunun 1877-78-ci illər türk-rus hərbində Qars Könüllülər Alayının komandanı Mehralı bəy ilə çiyin-çiyinə döyüşən qəhrəmanlardan ibarət olması idi.

1893-cü il 7 yanvarda 40-cı alayın komandanı Mehralı bəyə Həmiddiyyə Alayları sancağının verilməsi ilə bağlı təntənəli mərasim keçirilir. Həmin gün Sivas valisi Xəlil Paşa Osmanlı Daxiliyyə Nəzarətinə (Nazirinə) ünvanladığı bir teleqrafla onu bu mərasim barədə bilgiləndirir:

“Möminlərin əmiri, uca İslamın qoruyucusu və vəlinəmətimiz olan Padişah Əfəndimiz yüksək şan və şərəfini sonsuza qədər sürdürsün. Amin! Padişah Əfəndimizin böyük qeyrət uğurları cümləsindən olaraq, Sivasda Qarapapaq qəbiləsindən ibarət 40-cı Həmiddiyyə Süvari alayına məxsus olaraq ihsan (hədiyyə – F.V.) edilmiş bulunan Zəfər Sancağının 4-cü Ordu-yi Hümayun Müşirliyi tərəfindən kolağası Yavər əfəndiyə

verilmək üzərə bir həftə əvvəl yola çıxarılıb bu günkü Pərşəmbə (cümə axşamı – F.V.) günü Sivası ulaşıdırılması qərarlaşdırılmışdır. Bəndəniz və bütün mülkiyyə məmurları rəsmi əlbisələriylə əsgəriyyə mənsub ərkan, Sivasın üləması, dini öndərləri və etibar sahibi iləri gələn insanları və hər sinifdən əhali ilə Sivasın dıışına çıxaraq böyük bir hörmət və ehtiramla qarşılama törəni düzənləmişdir. Həmidiyə Alayı Sancağı böyük bir sayğı və sevgi göstəriləri müşayiətində, Sancaq beratı oxunduqdan sonra Padişah Həzrətlərinin yavərlərindən və xüsusi məmurlarından Miralay Vehbi bəy tərəfindən Mehralı bəyə verilmişdir. Bayraq təslimindən sonra xalqın da iştirakıyla Padişah Həzrətlərinin ömrünün uzun və bərəkətli olması üçün “Padişahım çox yaşa” duası yapılmış və yapılan bu dua Peyğəmbər Əfəndimizin hüsuruna göndərilmişdir”.

Valinin məktubunu alan Daxiliyyə Naziri Xəlil Rūfət Paşa öz növbəsində onu sultanın məlumat verilməsi üçün Sədarət Məqamına göndərərək yazır:

“Padişah Həzrətlərinin böyük uğurlarından biri olan Qarapapaq qəbiləsindən ibarət 40-cı Həmidiyə Süvari Alayı üçün inayət və ihsan buyurulan Zəfər Sancağının 4-cü Ordu Müşirliyi tərəfindən Sivas mərkəzinə nasıl göndəridiyi və Vilayətin irəlidə gələnleri və əhali tərəfindən qarşılanıb yapılan törəndə Padişah Həzrətlərinin ömrünün uzun və bərəkətli olması üçün nasıl dualar edildiyinə dair Sivas vilayətindən gələn teleqrafnamə əlavədə təqdim edilmiş olmaqla, bu mövzuda əmr və fərman Padişah Həzrətlərinindir”.

IV Ordu komandanı marşal M. Zəki Paşanın Sultan II Əbdülhəmidə göndəridiyi Mehralı bəy və onun həmidiyələri əks olunmuş 9 ədəd fotosəkildən biri altında “Sivas Vilayətinin hüdudları içində iskan edilən Qarapapaqlardan təşkil olunmuş 40-cı Həmidiyə süvari Alayına məxsus Zəfər Sancağının verilməsi törəni və Qarapapaqların bəzi qəhrəmanlıq göstərilərinin rəsmi 4-cü Ordu Müşiri M.Zeki Paşa tərəfindən Padişah Əbdülhəmid Xan Həzrətlərinə təqdim edilmişdir” ifadələrinin yazıldığı, Mehralı bəyə Sivas Bələdiyyə binası önündə sancaqverilmə törəninin fotosəkli idi.

Doğu Anadoluda asayışı qorumaq üçün qurulmuş həmidiyələr Osmanlı səltənətinin düşmənlərinə qarşı xüsusi amansızlıqları ilə seçilirdi. Erməni tarixçisi Parsamyan özünün “Erməni xalqının tarixi” monoqra-

fiyasında həmidiyyələri “qanıçən” alaylar («кровожадные гамидовские отряды») adlandırır. Mehralı bəyin 1877-1878-ci illər rus-türk müharibəsindən sonrakı həyatını dərinlən araşdırmış və bu mövzuda qiymətli bir monoqrafiya çap etdirmiş prof. C.Çakaloğlu yazır: “1895-ci ildə ermənilərin yaşadığı bir çox şəhərlərdə olaylar ortaya çıxmışdır. Bu olaylar münasibətilə heç bir yerdə Həmidiyyə alayı silah altına alınmamışdır. Yəni normal digər güclərlə bu üsyanlar yatırılmışdır. Dolayısıyla 40-cı alay da silah altına alınmamışdır. Ancaq Həmidiyyə mənsubları ilə ermənilər arasında bəzi çatışmaların olduğu görülməkdədir. İstə bu olaylar sırasında Mehralının da adı keçər. Kəndisindən şikayətlər var. Ancaq saldırlar qarşılıqlıdır”. Mehralı bəy həmidiyyələrinin Sivas və ətraf bölgələrdəki ermənilərin dövlət əleyhinə təxribatlar törətmələrinə imkan vermədiklərini digər müəlliflər də təsdiqləyir: “Qısa zamanda 40-cı Tərəkəmə (Qarapapaq) Süvari Alayı bölgədə öylə bir isim yaptı ki, Sivas və yörəsində ermənilər üsyan etmək deyil, yerindən belə qımıldana bilmədilər” [6, s. 154].

N.Kapikyan və G.Qalustyan adlı iki erməninin 1932-ci ildə Marseldə yayımlanmış xatirələr kitabından 1895-ci ilin noyabr-dekabr aylarında Sivas qonşu Yozqat vilayətinin Gemerek qəzasında (Ağdağ bölgəsi) ermənilərin Osmanlı Dövləti əleyhinə qaldırdıqları qiyamın yatırılması üçün Mehralı bəyin həmidiyyələrinin görəvləndirildiyi bəlli olur. XXI əsrin əvvəllərində rus dilinə tərcümə olunaraq iki dəfə Rusiyada çap olunmuş, məzmunu tarixi gerçəkliklərdən uzaq olan və başlıca məqsədi Ağdağ-Gemerek ermənilərini süni şəkildə qəhrəmanlaşdırmaqdan ibarət bu kitabın “Mehralı bəy” adlanan bölümündə yazılır:

“Sərkərdə Mehralı bəy özünün həmidiyyələrdən ibarət süvari alayını Gemerekin qarşısındakı geniş Çibilyazısı otlağında yerləşdirir. Onun arxasınca türkmən, çərkəz, türk və əfşar millətlərindən təşkil olunmuş on beş minlik tör-töküntü gəlir.

Mehralı bəy kimdir? Bu yırtıcı, ermənilərin amansız düşməni və bütün köçəri tayfaların nifrini barədə çoxdan hər şey məlum idi. Bu zalım qaçağın ənənəvi peşəsi itaət etməyən köçəriləri Osmanlı hökumətinə tabe etdirmək məqsədilə onlar üzərinə yürüşlər, basqınlar, talanlar və onların ram edilməsi idi...” [7].

Mənbələrdən Osmanlı Dövlətinin hüdudları içərisində müxtəlif fəvqəladə hadisələr baş verdiyi təqdirdə silah altına alınan və bütün

tapşırıqların öhdəsindən uğurla gələn alaylar sırasında öncül yerlərdə 40-cı Qarapapaq Həmidyyə Alayının durduğu müşahidə edilməkdədir. 1897-ci ildə türk-yunan müharibəsi zamanı sultan tərəfindən 12 həmidyyə alayının, o sıradan 40-cı alayın silahlandırılması üçün əmr verilir, fəqət müharibə tez bitdiyi üçün onun cəbhəyə göndərilməsinə ehtiyac qalmayıb.

XX əsrin əvvəlində Osmanlı Dövləti tərkibində olan Şimal-Qərbi Yəmən ingilis və italyanların təhriki ilə üsyan dalğası bürüyür. Zeydilər qəbiləsinin və İmam İdrisin Osmanlı əleyhinə lokal üsyanları Yəməndə böyük nüfuza və təsir gücünə malik İmam Yəhyanın (1918-ci ildə özünü müstəqil Yəmənin kralı elan edir) başçılığı ilə 1904-cü ildə ümumi üsyana çevrildikdən sonra dövlət oraya yeni əsgəri birliklər göndərmək məcburiyyətində qalır (1905-ci ildə). Nizami ordu alayları ilə bir yerdə 40-cı Qarapapaq Həmidyyə Alayının da göndərilməsi məsələsi gündəmə gəlir. Yaşının artıq 60-ı keçməsinə baxmayaraq, “getmirəm” deməyi şərəfinə sığışdırmayan Mehralı bəy alayına Ərəbistan yarımadasına yola düşmək üçün hazırlaşmaq əmrini verir. Sivasda vilayət rəhbərlərinin və nüfuz sahiblərinin qatıldığı böyük bir yolasalma mərasimi təşkil olunur. 40-cı alay Qaradəniz sahillərində qərar tutan Çayeli, Ağcaabad və Sürməne taburlarını da əmri altına alaraq Kayseri-Niydə-Qədirli yolu üzərindən Adanaya, oradan da Mersin limanına çatır. Yolboyu şəhərlərdə yerli əhali onları təntənə ilə qarşılayıb yola salır. Qədirli şəhərində 1877-78-ci illər səvəsi nəticəsində orada məskunlaşan və Mehralı bəyi yaxşı tanıyan Qars və Qafqaz əsilli vətəndaşlardan ibarət böyük bir intizam alayın qarşısını kəsib – “Getməyin, oraya gedən gəlməyir, siz dağ adamısınız, Yəmənin qızmarına dözə bilməyəcəksiniz” – deyərək, qarapapaq həmidyyələrini geri qaytarmağa cəhd edirlər. Fəqət geri dönməyi adına və qüruruna sığışdırmayan Mehralı bəy yoluna davam edir.

40-cı Qarapapaq Həmidyyə Süvari Alayının döyüşçülərini daşıyan gəmilər İsgəndərun limanından tərpənərək Süveyş kanalı vasitəsilə Qırmızı dənizə keçib Yəmənin Hüdeyda limanında ləngər salır.

Yəməni hərəkəti qarapapaq döyüşçüləri üçün böyük bir faciə ilə nəticələnir. Mehralı bəy və 40-cı alayın mənsublarının yarıdan çoxu bir tərəfdən buraların dözülməz iqliminə tab gətirməyərək, digər tərəfdən də həmin dövrdə geniş yayılmış vəba xəstəliyinə tutularaq şəhid düşür.

Mehralı bəyin qardaşı yüzbaşı Alı bəy isə Yəməndən dönərkən namərdcəsinə gəmidə öldürülür.

Qurulduğu il 36 alaydan ibarət olan həmidiyələrin zaman keçdikcə sayları artaraq 1908-ci ildə 65-ə çatır. 1909-cu ildə Sultan II Əbdulhəmid taxtdan endirildikdən sonra hakimiyyətə gələn İttihad və Tərəqqi partiyası 1910-cu ildə Həmidiyyə alayları ilə bağlı nizamnamədə düzəlişlər edir. Təşkilatın adı dəyişdirilərək Aşirət Xəfif Süvari Alayları adlandırılır və sayları 24-ə endirilir. Bununla 40-cı Qarapapaq Həmidiyyə Alayının adı tarixə qarışır. Bir müddət sonra isə Həmidiyyə Alayları tamamilən ləğv edilir.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlık Osmanlı Arşivi (TCBA), Yıldız evrakı, qisim № 47/27, zərf 47, karton 113.
2. TCBOA, Y.PRK, AZJ.18.64.1308.B.342.3.3.
3. Аверьянов П.И. Курды в войнах России с Персией и Турцией в течении 19- го столетия, Тифлис, 1900.
4. Армения. Путевые очерки и этюды Х.Ф.Б.Линча (Перевод с английского Е.Джунковского), 2-й том, Тифлиς, 1910.
5. Çakaloğlu C., Yemen`den Dönemeyen Bir Karapapak: 40. Hamidiye Süvari Alayı Komutanı Mıhralı Bey, İstanbul, 2010.
6. Dündar S., Çetinkaya H. Terekemeler (Karapapak Türkleri), Ankara, 2004.
7. Н.Капикян, Г.Галустян. Мы живы... Мы еще в пути... Ак-Даг: четырехлетняя битва, Ростов-на-Дону, 2007.
8. "Önce Vatan" qəzeti, 2008, 16 aprel, 30 aprel, 7 may, 14 may.

F.V. Hacıyev

KARAPAPAKH HAMIDIE REGIMENTS

SUMMARY

In the 90th of the XIX century, with the purpose of internal policing and to ensure the safety of the population living in remote areas of the Ottoman Empire, special semi-military cavalry groups called "Hamidie" which consisted of the Kurdish, Karapapakhs, Arab and Turkmen tribes living in Anatolia, were created. Three of Hamidie regiments – No. 6, 7, and 40 were organized from Karapapakhs. Regiments No. 6 and 7 consisted of Aghri (Karakosa) Karapapakhs. The regiment No. 40 consisted of heroes who have fought during 1877-1878 in Russian-Turkish war and who were settled in Sivas, together with the commander of this regiment, famous Mehralı Bey.

The article explores the history of establishment and activities of Karapapakhs Hamidie Regiments.

Ф.В. Гаджиев

К ВОПРОСУ О ГАРАПАПАХСКИХ ГАМИДОВСКИХ ПОЛКАХ

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется история создания и деятельность Гарапапахских Гамидовских Полков.

В 90-х годах XIX века с целью сохранения внутреннего спокойствия и обеспечения безопасности населения в отдалённых районах Османского государства были созданы особые полувоенные кавалерийские полки, именуемые «Гамидие», которые состояли из курдов, карапапахов, арабов и туркмен Анатолии. Карапапахами из Гамидовских Кавалерийских Полков были организованы полки под номерами шесть, семь и сорок. Шестые и седьмые полки комплектовались из карапапахов вилайета Каракёсе, а сороковой из карапапахов, поселившихся в Сивасском вилайете, большинство из которых вместе с командиром полка Мехрали бекком участвовали в русско-турецкой войне 1877-1878 гг.

XIX ƏSRDƏ AZƏRBAYCANDA KİTAB ÇAPI TARİXİNDƏN

Gözəl BAXŞƏLİYEVƏ*

XIX yüzil xalqımızın tarixində ən önəmli, eyni zamanda ziddiyyətli dövrlərdən biridir. Həmin dövrdə kapitalizmin inkişafı milli burjuaziyanın yaranmasına gətirib çıxardı və bu proseslərin fonunda milli mücadiləyə qalxan ziyalılar savadsızlığın, cəhalətin aradan qaldırılmasına çalışırdılar. Böyük mütəfəkkir M.F. Axundzadənin əlifba islahatı uğrunda apardığı işlərdən tutmuş, işıqlı zəka sahibi M.M. Nəvvabın açdığı daşbasma mətbəsinə qədər hər şey milli – mədəni oyanışın işartıları idi. "O dövrün qabaqcıl ziyalıları İsmayıl bəy Qutqaşanlı, Qasım bəy Zakir, Hacı Zeynalabdin Şirvani, Abbasqulu Ağa Bakıxanov, Mirzə Şəfi Vazeh ana dilində məktəblər açılması uğrunda mübarizə aparırdılar. Azərbaycan ziyalılarının özülünü, əsasən ədəbi-bədii və publisist fəaliyyəti ilə məşğul olan müəllimlər təşkil edirdi" [10, s.25]

XIX yüzil mədəniyyətinin mühüm bir qolu olan kitab işinin tarixi də özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilirdi. Belə ki, ilk dəfə kitab çapı Almaniyada 1440-1445-ci ildə İohann Qutenberq tərəfindən ixtira edilsə də, [12] Azərbaycanda yüzilliyin əvvəllərinə qədər kitablar əl ilə köçürülürdü. Tezliklə daşbasma (litoqrafiya) üsulu geniş yayılmağa başladı. Azərbaycanda ilk daşbasma mətbəəsi XIX yüzilin əvvəllərində Təbrizdə [13, s.30] yaranmışdı və həmin yüzilliyin əvvəllərində, gec də olsa, nəhayət, Azərbaycanda çap sənəti yaranmış, müxtəlif səpkili nəşrlər meydana gəlmişdir. Həmin dövrdə çap kitablarının yaranması əlyazma kitablarına nisbətən məhdudiyyət və qadağalarla üzləşirdi. Çap sənətinin meydana gəlməsi hakim dairələrin icazəsi və bir də maliyyə dəstəyi ilə mümkün ola bilərdi. Bundan fərqli olaraq, əlyazma kitabı konkret fərdlərin əməyinin məhsulu olduğundan onun yaradıcısı kitab üzü köçürüb tərtib etməkdə daha sərbəst idi. Ola bilərdi ki, saraylarda və böyük şəhərlərdə əlyazmaların üzünün köçürülməsinə imkan verilməsin. Ancaq belə olan halda onların əyalətlərdə, kəndlərdə yaşayan katiblər tərəfindən çox asanlıqla

Gözəl İsmayıl qızı Baxşəliyeva – Bakı Dövlət Universitetinin dissertantı.

hazırlanması mümkün idi. Çap kitabları isə böyük şəhərlərdə yaradılmış emalatxanalarda quraşdırılan dəzgahların, avadanlıqların vasitəsilə nəşr olunurdu. Bu mütəxəssislər hakimiyyətin göstərişi ilə fəaliyyət göstərirdi və onun nəzarətində olurdu. Burada nəşirlər nəyi çap etmək, nəyi çap etməmək prinsipi ilə ciddi senzura qaydalarına riayət etmək məcburiyyətində qalırdılar. Bu qaydalar, xüsusilə XIX yüzilliyin birinci yarısında çar Rusiyasının paytaxtında baş verən dekabristlər üsyanından sonra ölkədə tətbiq edildi. Senzura nəzarəti Rusiyanın işğalı altında olan yerlərdə daha güclü idi. İkiyə bölünmüş Azərbaycanın Güney hissəsi Avropa ilə müqayisədə o zaman hər sahədə geri qalmış İranın tərkibində olsa da, yüzilliyin əvvəllərində orada – qədim Azərbaycan şəhəri Təbrizdə kitab çapı reallaşmışdı. Ancaq işğaldan sonra Avropaya daha yaxın çar Rusiyasının ərazisinə qatılmış vətənimizin Quzey hissəsi çox güclü siyasi, mədəni təzyiqlər altına düşmüşdü. Burada kitab çapı yalnız yüzilliyin ortalarında, o da olduqca məhdud şəkildə həyata keçirilirdi.

Qeyd edək ki, Azərbaycan kitabı vətənimizdən çox uzaqlarda ərəb dilində çap olunmuşdur. Görkəmli Azərbaycan alimi Nəsirəddin Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Məhəmməd ət-Tusinin (1201-1274) elmi nailiyyətləri avropalıların həmişə diqqət mərkəzində olmuş və əsərləri son yüzilliklərə qədər məktəblərdə tədris olunaraq öyrənilmişdir. Onun elmi əsərlərinə tələbat böyük olduğundan, 1594-cü ildə Romada Ferdinand Medici mətbəəsində Evklidin “Başlangıç” əsərinin şərhinə həsr olunmuş “Təhriri-Öqlidis”-in ilk dəfə çapı reallaşdırılmışdı. Əsər ikinci dəfə 1598-ci ildə yenə də Romada çap edilmişdir. Bu dəyərli kitaba ehtiyac günü-gündən artdığından 1657-ci ildə latın dilində Londonda təkrar çap edilir [8, s.14].

Azərbaycanın Təbriz şəhərində ilk çap kitabı 1818-ci ilin iyul ayında Mirzə İsa Qaimmaqamın “Cihadiyyə” adlı kitabı ilə meydana gəlmişdir. Kitabın nəşiri Məhəmmədəli bin Hacı Məhəmməd Hüseyn əl-Aştiani olmuşdur [13, s.26]. Bu əsərin çap olunması ilə Azərbaycanda çapçılıq sənətinin əsası qoyulmuşdur. Ancaq burada bir məsələyə aydınlıq gətirilməlidir ki, Mirzə İsa Qaimmaqamın adı çəkilən əsərinin bəzi mənbələrdə Mirzə Saleh Şirazinin Londonda təhsil alıb geri dönərkən gətirdiyi çap dəzgahında nəşr olunduğu bildirilir. Xatırladaq ki, bu əsər Mirzə Saleh Təbrizə gələndə artıq bir dəfə 1818-ci ilin sonlarında çap olunmuşdu. Mirzə Saleh Şirazi və beş nəfər gənc Abbas Mirzənin təşəbbüsü ilə 1815-

1819-cu illərdə İngiltərədə təhsil almışdı. Onların Londondan geri dönüşü 1819-cu ilin oktyabr-noyabr aylarına təsadüf edir. Məhz, “Cihadiyyə”nin ikinci nəşri həmin ilin sonlarında, noyabr-dekabr aylarında Mirzə Salehin dönüşündən sonra baş tutmuşdur. Bu kitab fars dilində olmaqla, Çar Rusiyası ilə Qacarlar hakimiyyətinin səriştəsiz, bəlkə də bərabər olmayan qüvvələr şəraitində gedən müharibəsindən bəhs edir. Beləliklə, Azərbaycanda çapçılıq işinin əsası 1818-ci ildə fars dilində nəşr olunan “Cihadiyyə” kitabı ilə qoyulmuşdur. Bir il sonra isə (1819) məşhur Azərbaycan alimi Mirzə Zeynalabdin Təbrizi tərəfindən əsər təkrar nəşr olunmuşdur [13,s.28].

Təbriz Azərbaycan şəhərləri arasında kitab çapının meydana gəldiyi ilk şəhərdir. Eyni zamanda böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasının ilk dəfə burada nəşri ilə anadilli çap sənəti meydana gəlmişdir. Həmin nəşrin hansı mətbəədə basılması bəlli olmasa da, bu gün AMEA Əlyazmalar İnstitutunda X-787 şifri altında saxlanılan nüsxənin sonundakı katib kolofonundan aydın olur ki, o, Axund Molla Abdulla əl-Mürtəzəvinin xahişi ilə çap olunmaq üçün h.1234 (m.1819)-cü ildə xəttat Yusif əl Musəvi tərəfindən yazılaraq litoqrafiya üsulu ilə çap olunmuşdur. Beləliklə, 1819-cu ili Azərbaycanda qrafik kitabın yaranma tarixi və böyük şairimizin məşhur “Leyli və Məcnun” əsərini litoqrafiya üsulu ilə ana dilində çap olunmuş ilk kitab hesab edə bilərik [7].

Daşbasma – litoqrafiya (yunanca litos – daş və grafo – yazıram deməkdir, daş üzərində şəkil çəkmə, üzərində şəkil çəkilmiş yastı daşdan çapetmə üsulu) [4, s.242] ixtira edildikdən (1798-ci il alman mütəxəssis Aloiz Zenefelder tərəfindən) təxminən 15-20 il sonra Azərbaycanda istifadə edilməyə başlanmışdır. İlk vaxtlar İngiltərədən və Rusiyadan gətirilmiş litoqrafiya dəzgahlarında kitab çap olunmuş, 1830-cu ildə isə Moskvada daşbasma işini mükəmməl öyrəndikdən sonra Təbrizə gəlmiş Mirzə Cəfər mətbəə açmış və bu sahədə səmərəli fəaliyyət göstərmişdir [13, s.28].

Azərbaycanın Quzeyində isə çap sənətinin həyata keçirilməsi Güneylə müqayisədə ləngimişdir. Bunun da başlıca səbəbi çar Rusiyasının müstəmləkə rejiminin yaratdığı maneələr idi. Odur ki, dövrün ziyalılarının əsərləri Moskva, Varşava, Sankt-Peterburq, Kazan, Tiflis və s. şəhərlərdə çap olunurdu. Əsərlərin əlyazma şəklində köçürülüb çoxaldılması, ya da yabançı ölkələrdə çap edilib Azərbaycana gətirilməsi çox çətinliklərlə

başla gəlirdi. Bütün maneələrə baxmayaraq, ölkənin Quzeyində kitab çapını həyata keçirmək sahəsində səy göstərənlər olmuşdur. Kitab çap etmək işində ilk addım atan böyük mütəfəkkir, filosof, Azərbaycan dramaturgiyasının banisi Mirzə Fətəli Axundzadə (1812-1878) idi. O, bir çox ölkələri gəzib, kitab çap etmək təcrübəsini öyrəndikdən sonra milli mətbəənin yaradılmasına səy göstərmiş və azərbaycanlı müəlliflərin əsərlərini nəşr etməyə çalışmışdır. Bu məqsədlə, o, 1841-ci ildə iki dəfə (yanvar və avqust aylarında) Tiflisdən Sankt-Peterburqa qədər dövlət adamlarına ərizə ilə müraciət etmiş və sevimli müəllimi Mirzə Şəfi Vazehi özünə köməkçi götürdüyünü bildirmişdi. Lakin bu işin əleyhdarları Azərbaycanda kitab nəşrinin geniş vüsət alacağından ehtiyat edərək onun təşəbbüsünə hər vasitə ilə mane olmuşdular [11, s.348]. Mirzə Fətəli kitab çapının çox böyük əhəmiyyətini, vacibliyini qeyd edərək 1841-ci ilin avqust ayında Qafqaz canişini Qolovinə aşağıdakı məzmununda belə bir məktubla müraciət etmişdi: "... müsəlman dillərində kitab çox azdır, bilxassə Zaqafqaziya ölkələrində kitablar çox azdır, bu ehtiyac Zaqafqaziyadakı məktəblərdə özünü ən çox hiss etdirir. Bunun səbəbi çox aydındır, kitabların çoxusu əlyazmasıdır, çap edilmiş kitab isə azdır, çünki bu yaxınlardak müsəlman hökumətlərində mətbəə yox idi. Bir az bundan qabaq Türkiyədə tipografiya, Hindistan ilə İranda isə litoqrafiya açılmışdır... Zaqafqaziyada bilxassə təlim kitablarının çox az olması, buradakı müsəlmanları Türkiyə və İrandan kitab gətirməyə məcbur edir. Bunu nəzərə alaraq mən bu fukirdəyəm ki, Zaqafqaziyanın baş şəhəri olan Tiflisdə müsəlman dilində kitablar çap etmək üçün bir litoqrafiya düzəltsek, bununla məmləkətdəki hamı müsəlmanlara böyük bir fayda vermiş olarıq və onlardan təşəkkür alarıq... Bu litoqrafiyada birinci növbədə mənim özüm seçdiyim kitablar çap olunacaqdır. Gəncəli yazıçı Mirzə Şəfi Sadıqovu özümə köməkçi götürmüşəm" [9]. Görkəmli ədib öz arzusuna çatmasa da, hələ XIX yüzillikdə Bakıda, Şamaxıda, Şuşada, Gəncədə, Naxçıvanda mətbəələr açılmağa başladı. Bu mətbəələr birinci növbədə yeni yaranmış "üsuli-cədid" məktəblərini dərslik və digər ədəbiyyatla təmin etmək məqsədi ilə yaranırdı. Belə mətbəələrdən biri yüzilliyin 30-cu illərində Şuşada fəaliyyət göstərməyə başlayır, 50-ci illərdə isə yalnız Bakıda üç mətbəə, 1858-ci ildə Şamaxıda iki mətbəə açılmışdır. Açılan mətbəələrdə dərs vəsaitləri ilə bərabər, həm müasir, həm də klassik müəlliflərin də kitabları nəşr olunurdu [5, s.761].

XIX yüzillikdə çap olunmuş kitabların böyük bir qismi bu gün Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilir. Ümumiyyətlə, bu İnstitutun fondunda on minə yaxın çap kitabı saxlanılır ki, daşbasma üsulu ilə və ya köhnə elektrik mətbəəsində çap olunan bu kitablar əski çap kitabları adlandırılır. Burada dünyanın bir sıra mədəniyyət mərkəzlərində – İstanbul, Tehran, Qazan, Daşkənd, Qahirə, Moskva, Sankt-Peterburq, London, Berlin, Vyana və s. Şəhərlərdə çap olunan kitablarla yanaşı, Azərbaycanın ayrı-ayrı yerlərində nəşr olunmuş kitablar da saxlanılır. Qeyd edək ki, harada çap olunmasından asılı olmayaraq, bu sərvət Azərbaycan xalqına məxsusdur və bu irs qədim əlyazmalar kimi (artıq onların çap olunduğu vaxtdan 100-150 ildən çox bir zaman keçmişdir) son dərəcə böyük dəyər kəsb edir. İllər, qərinələr, əsrlər ötür, çap kitabları da əlyazmalar kimi, yaşa dolur, daha artıq qiymətə malik olur. Bəzən də elə olur ki, müəllifin əlyazması itib-batır, əsərin çap variantı isə salamat qalır və bu zaman ilkin, əski çapın əhəmiyyəti əlyazma səviyyəsinə qədər yüksəlir. Həm də tarixi bir dövrü adlayan çap kitabları ümumiyyətlə, mədəni abidə kimi əlyazma səviyyəsində qiymətləndirilməlidir [2, s.4].

XIX yüzillikdə çap olunmuş kitablar uzun müddət müxtəlif ünvanlarda pərakəndə halda saxlanıldığı kimi, onlar haqqında heç bir araşdırma da aparılmamışdır. Son illərdə AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əməkdaşlarının apardığı səmərəli işlər demək olar ki, müəyyən qədər bu boşluğu doldurmuşdur. Artıq əski çap kitablarının elmi-paleoqrafik təsvirindən ibarət dörd kataloq işıq üzü görmüşdür. Burada filologiya elmləri doktoru Ə. H. Məmmədovun (1918-1986) bu sahədəki elmi fəaliyyəti xüsusilə qeyd olunmalıdır. Şah İsmayıl Xətai, Əfsəhəddin Hidayət, Həbib, Qasım bəy Zakir, Seyid Əzim Şirvani, Həsən bəy Zərdabi, Cəlil Məmmədquluzadə, Abbas Səhhət, Böyükağa Talıblı kimi bir çox Azərbaycan klassiklərinin bədii irsinin müasir nəsillərə çatdırılmasında Ə.Məmmədovun mühüm xidmətləri olmuşdur. O, uzun müddət türkdilli Azərbaycan əski çap kitablarının sistemə salınması və elmi təsviri ilə də məşğul olmuş, 1979-cu ildə türkdilli kitablar kataloqunu tamamlamışdır. Onun hazırladığı “Əski çap kitabları kataloqu” 2008-ci ildə nəşr olunmuşdur [6]. Kataloqa müxtəlif şəhərlərdə çap olunmuş ayrı-ayrı elm sahələrinə, dinə, ədəbiyyata, tarixə aid çap kitablarının təsviri daxil edilmişdir. Tərtibçi

çap kitablarını aşağıdakı bölgü üzrə sistemləşdirmişdir: bədii ədəbiyyat, dilçilik və leksikoqrafiya, ədəbiyyatşünaslıq, tarix, ilahiyyat, fəlsəfə, dərslilər, ictimaiyyat, pedaqogika, etika, təzkirələr, münşəat, coğrafiya, səyahətnamələr, asari-ətiqə, kataloqlar və müxtəlif mövzularda kitablar.

Xatırladaq ki, AMEA Əlyazmalar İnstitutunun zəngin fondunda anadilli çap kitabları ilə yanaşı digər türk dillərində və Şərqi, Avropa dillərində meydana gələn çap məhsulları da saxlanılır. Ümumilikdə götürsək, dilindən, hansı xalqa məxsus olmasından asılı olmayaraq bu kitabların hamısı Azərbaycan xalqının sərvətidir. Mərhum tədqiqatçı, f.e.d. M. Adilov Azərbaycanda saxlanılan ayrı-ayrı xalqlara məxsus bütün əlyazma irsini məhz xalqımızın mənəvi sərvəti hesab etmişdir [1, s.44]. O, əlyazma kitabı paleoqrafiyasının xüsusiyyətlərinə istinad etməklə, harada yazılmasına, hansı kitab sənətkarlarının əlinin məhsulu olmasına görə onların ya azərbaycanlılara, ya da ölkəmizin digər xalqlarına məxsus əlyazma kitabı olduğu fikrini irəli sürmüşdür. Bu fikri elə əski çap kitablarına da aid etmək mümkündür.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi Azərbaycan əski çap kitablarının əksəriyyəti AMEA Əlyazmalar İnstitutunda toplanmışdır. Onların arasında türkdili əski çap kitablarının sayı təxminən minə yaxındır. Bu rəqəm ona görə təxmini hesab edilir ki, Ə. Məmmədovun araşdırmalarına əsasən 1979-cu ildə tərtib olunmuş türkdilli kitablar kataloqunda 716 kitabın təsviri verilmişdir. Həmin müddətdən sonra əlyazmalar fonduna xeyli əski çap kitablarının qəbul edildiyini nəzərə alsaq, burada yuxarıda göstərilən sayda türkdilli əski çap kitabı olduğunu demək olar. Elmi əhəmiyyətinə görə əlyazmalarımızdan heç də geri qalmayan əski çap kitabları da araşdırılmalı, təhlil edilməli və mətnləri tərtib edilib, çağdaş qrafikada oxucuların ixtiyarına verilməlidir. Bu kitabların çoxu tariximizin, ədəbiyyatımızın və elmimizin “gizlində” qalan hissəsindən bugünkü oxuculara qiymətli bilgiler çatdırı bilər.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M. Azərbaycan paleoqrafiyası və tarixi orfoqrafiya məsələləri. – B.: Nurlan, 2002. – 199 s.
2. Axundov B., Mahmudov M. Nəşriyyat işinin əsasları. – B.: Aspoliqraf, 2006. – 224 s.
3. Azərbaycan kitabı: biblioqrafiya. I c. (1780 – 1920). – B.: AKP, 1963. – 219 s.
4. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. VIII c. – B.: ASE, 1984. – 608 s.

5. Azərbaycan tarixi: uzaq keçmişdən 1870 – ci ilə qədər / Elmi red. Prof. S.Əliyarlı. – B.: Azərbaycan, 1996. - 869 s.
6. Əski çap kitabları kataloqu I c. Türkdilli kataloqlar /Elmi – paleoq. Təsv. Ə.Məmmədov red. Və tərt. M. Adilov. – B.: Nurlan, 2008. – 250 s
7. Füzuli M. Leyli və Məcnun. – Təbriz, 1819 (əski əlifbada, Şifri: X – 787)
8. İlk Azərbaycan kitabı /tərt. A.Xəlilov. – B.: Şərq – Qərb, 1995. – 48 s.
9. Səidzadə Ə. Mirzə Fətəli ilə Mirzə Şəfinin mətbəə açmaq üçün çalışmaları //Ədəbiyyat qəz., 11 oktyabr 1940, №31. – s.1
10. Süleymanova S. Azərbaycanda ictimai – siyasi hərəkət (XIX yüzilliyin sonu XX yüzilliyin əvvəli). – B.: AKP, 1999. – 419 s.
11. Zəkiyev İ. Azərbaycan kitabının inkişaf yolu : Qədim dövrdən XIX əsrin sonuna qədər. – B.: Azərb Ensik. NPB, 2000. – 388 s.
12. Варбанец Н.В. Иоханн Гутенберг и начало книгопечатания в Европе. – М.: Книга, 1980. – 303 с.
13. Щеглова О.П. Иранская литографированная книга. – М.: Наука, 1979. – 251 с

G.I.Bakhshalieva

SOME FEATURES OF HISTORY OF THE PUBLISHING BOOK OF AZERBAIJAN IN XIX CENTURY

SUMMARY

There is considered the history of the book, one of the major branches of the history of Azerbaijan culture in XIX century in this article. It is noted, that XIX century as the important and inconsistent period, takes a special place in the history of the book of that time. It should be noted, that in the beginning of the investigated period in Azerbaijan the superiority was aside the hand-written book. But creation of publishing books was necessity of that century. Informed about the opening lithograph in Tabriz, including about the first lithograph book in the native language.

Г.И. Бахшалиева

О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ИСТОРИИ КНИГОПЕЧАТАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В XIX ВЕКЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается вопрос об истории организации книгопечатания в Азербайджане в XIX веке, отмечается, что к началу исследуемого периода в Азербайджане основное место занимали рукописные книги. Поэтому была острая необходимость в организации отечественного книгопечатания. С этой целью в Тебризе была открыта литография, где издавалась первая литографированная книга на родном языке.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN SÜQUTUNDAN SONRA QUBA BÖLGƏSİNDƏ SOVET REJİMİ ƏLEYHİNƏ ÇIXIŞLAR

Rəxşəndə BAYRAMOVA*

1920-ci ilin aprelin 27-də Azərbaycanın şimal sərhədlərini pozaraq Quba qəzasına daxil olan işğalçı XI Qırmızı ordu hissələri qısa müddətdə Azərbaycanın bütün ərazisini də tutaraq müstəqil dövlətin – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varlığına son qoydular. Həmin dövrdə Quba qəzasında yerləşən Azərbaycan ordusunun bölmələri XI Qırmızı Ordunun 20-ci diviziyasına tabe etdirildi. Bununla da Quba diyarı özünün yeni inkişaf mərhələsinə-sovet dövrünə qədəm qoydu. Cümhuriyyət dövründə yaradılmış bütün hakimiyyət strukturlarının ləğvinə qərar verildi. 28 aprel 1920-ci il tarixdə Qırmızı ordu zabitlərinin iştirakı ilə Qubada inqilab komitə təşkil olundu. Elə həmin gün F. Abbasovun sədrliyi ilə AK(b)P Quba qəzası komitəsi yaradıldı. Sovetləşmənin ilkin mərhələsində Quba qəzasının nahiyyələrində də inqilabi komitələr təşkil olundu. Qəza İnqilab komitəsinin 3 may 1920-ci il tarixli qərarı ilə bütün əksinqilabi partiya və təşkilatların fəaliyyəti qadağan edildi.

Azərbaycanın işğalından sonra bolşeviklər Rusiyada olduğu kimi burada da “proletariat diktaturası” siyasətinə uyğun siyasi, inzibati və iqtisadi dəyişikliklər həyata keçirməyə başladılar. Bu tədbirlər sırasında torpağın milliləşdirilməsi xüsusi yer tuturdu. 1920-ci ilin ikinci yarısında Quba qəzasında kənd təsərrüfatı üçün yararlı olan torpaqların 52,534 desyatini mülkədarlara, 323, 139 desyatini kəndlilərə, 54,210 desyatini isə xəzinəyə aid torpaqlar idi [6, 1920, 17 noyabr]. Quba qəzası üzrə ilkin mərhələdə xüsusi mülkiyyətdə olan mal-qaranın, inventar və digər əşyaları kəndlilərə paylamaq adı altında müsadirə edən kommunistlər bu işdə ciddi sosial narazılıqlarla qarşılaşmışlar. Lakin yeni hakimiyyət bu narazılıqların səbəbini torpaq komitələrində fəaliyyət göstərən qolçomaqların əksinqilabi fəaliyyətində görürdü [6, 1920, 24 dekabr]. Ümumiyyətlə bu istiqamətdə aparılan işlər nəticəsində 1921-ci ilin yanvar ayınadək

Rəxşəndə Qurban qızı Bayramova – AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun dissertantı

respublikada 582.810 desyatin, o cümlədən Quba qəzasında 75.706 desyatin torpaq müsadirə edilmişdi [8, s. 418].

Yeni hakimiyyətin qəzada həyata keçirdiyi tədbirlər, xüsusən Sovet ordusu tərəfindən aparılan əsassız müsadirələr və rekvizisiyalar rejimə qarşı narazılıqları daha da artırırdı. Bu özünü aprel işğalından sonrakı aylarda inqilabi komitəyə və milis şöbəsinə daxil olan şikayət müraciətlərinin sayı günü –gündən artmasında özünü göstərirdi. Məsələn 17 iyundan – 20 sentyabradək olan müddətdə komitəyə 450, Milis bölməsinə isə 857 müraciət daxil olmuşdu [1, v. 75]. Aprel işğalından sonra Quba qəzasından rəsmi qurumlara ünvanlanmış bir neçə müraciətə fikir verək: 8 may 1920-ci ildə Quba inqilab komitəsinə Qıraqlı kənd səlahiyyətli Hacıbala Sultan oğlu tərəfindən verilmiş şikayət ərizəsində göstərilmişdir ki, aprel çevrilişi vaxtı 50 nəfər Qızıl ordu əsgəri bizim kəndə gəlmiş və evlərdən 4 araba saman, 3 pud arpa (hər pud 300 rubl dəyərində), 2 pud taxıl, 1 inək -6000 rubl, cəmi 10.000 rublluq əmlakı öz qərar-gahlarına aparmışlar. Şikayətçi dəyən zərərin ödənilməsi üçün lazım olan tədbirləri görməyi tələb etmişdir [3, v. 38]. Quba qəzasının Gəndob kənd sakinləri Nurməmməd Əmir Əhməd oğlu, Şamil Sultan Əhməd oğlu, Abdullayev Əli Mirəli oğlu, Məşədi Həsən Qulam Yasin oğlu, Əlibəy Məmmədخانov və digər sakinləri Fövqəladə komissara ərizə ilə müraciət edərək bildirmişlər ki, dövlət xeyrinə taxıl sahələrini becərmək üçün onlardan 13 baş at, öküz, mal-qara götürülmüş, lakin geri qaytarılmalıdır. [1, v. 44]. 20 sentyabr 1920-ci ildə Quba inqilab komitəsinə edilmiş müraciətdə bildirilirdi ki, 4 ay əvvəl Dəvəçi sahəsindən gələn 3 nəfər bolşevikin Zeyid kənd sakini Şıxəli oğluna məxsus qiyməti 6.000 rubul olan 6 illik dayçanı götürdüyü, yerinə isə istifadə edilməsi mümkün olmayan 12 illik at verilmişdir. Həmin at isə 15 avqustda səfərbərlik zamanı İqriq kənd sakini Nadirxandan götürülmüşdür [1, v. 111].

Quba inqilab komitəsinin 15 sentyabrdan 31 oktyabr tarixinədək əhatə edən hesabatında bəzi hallarda qırmızı orduların kəndlərdən ərzaq mallarını yığarkən dinc sakinlərə yalançı qəbz belə verdikləri, zor tətbiq etdikləri göstərilmişdi. Sovet idarə sisteminin nümayəndələri tərəfindən qarət olunduğu zaman çarəsiz qalan kəndlilər bir sıra hallarda kütləvi şəkildə mitinqlər təşkil edərək son buğda dəninədək taxıl məhsullarının yığılmasına etirazlarını bildirmişdilər. Belə hallardan biri də Quba qəzası-

nın Rustov nahiyəsində baş vermişdi. Bu barədə Quba inqilab komitəsinə məlumat verən Rustov inqilab komitəsinin sədri bildirmişdir ki, Rustovda 20 avqust 1920-ci il tarixdə 500 nəfərin iştirakı ilə mitinq keçirilmiş və mitinqin əsas səbəbi sakinlərin dövlətin təyin etdiyi taxıl tələbini ödəyə bilməməsi olmuşdur. Rustovda baş verən kütləvi etirazdan sonra müvafiq qurum tərəfindən həmin kəndlilərin vəziyyətləri nəzərə alınaraq taxıl məhsullarının göstərildiyi qədər deyil, yığılmış məhsula görə toplanılması barədə qərar qəbul olunmuşdu [2, v. 48].

Maraqlıdır ki, qəzada işğaldan sonra baş verənlərdə bir sıra yerli komissarlar belə öz fəaliyyətlərində qırmızı ordulardan geri qalmamış, xalqın malının talan edilməsində “canla-başla” iştirak etmişdilər. Quba inqilabi komitəsinə daxil olan müraciətlər arasında bu məzmunlu şikayətlərə rast gəlinmişdir. Çəşqınlıq içində qalan yerli sakinlər gördükləri özbaşınalıqlardan dəhşətə gəlmiş və müxtəlif orqanlara müraciətlər etmişdilər [3, v. 70].

Aprel işğalından sonra Quba qəzasında sakinlərin yeni idarəçilik əleyhinə başladığı üsyana çevrilmiş narazılıqlar əslində kommunistlərin yaratmaz fəaliyyəti ilə bir başa bağlı olmuşdur. Azərbaycanın demək olar ki, bütün yerlərində sovet rejiminə qarşı müqavimət hərəkatı yaranırdı. Müxtəlif forma və vasitələrlə yeni quruluşa qarşı müqavimət göstərilirdi. Bu itaətsizlik özünü vergiləri verməməkdə, XI Qırmızı Ordu hissələrini ərzaq və başqa məhsullarla təchiz etməkdən imtina olunmaqda, rejimdən narazı adamların qaçaqçılığa qoşulmasında, sui-qəsd hadisələri törətməkdə, itaətsizlikdə, laqeydlikdə, yerli seçki orqanlarına öz adamlarını keçirməkdə və. S. Formalarda göstərirdi. Bəzi yerlərdə güclü olan müqavimət hərəkatı açıq silahlı çıxışlara gətirib çıxarırdı. Ümumiyyətlə, gündən-günə artan narazılıqlar açıq şəkil almaqla bərabər həm də bir başa rejim əleyhinə yönəlmişdi. Bütövlükdə Azərbaycanda rus işğal rejiminə qarşı 1923-cü ilə qədər 53, II dünya müharibəsinə qədər isə 200-dən çox üsyan faktı qeydə alınmışdır. Azərbaycanda başlanan yeni inqilabi situasiya sovet idealoglarını ciddi təşvişə salmışdı. Vəziyyətin gündən-günə mürəkkəbləşdiyini və nəzarətlərindən çıxdığını görən Rusiya hökuməti rejimə qarşı başlanmış müqavimət hərəkatını boğmaq üçün 1920-ci ilin noyabrında Azərbaycana əlavə 7 diviziya göndərmişdi.

Azərbaycanda sovet rejimi qurulan müddətdə bolşevik əleyhinə ən böyük çıxışlar Quba qəzasında baş vermişdir. Ümumiyyətlə isə ayrı-ayrı illərdə qəzanın Kuzun, Cağar, Düztahir, Kican, Hil, Yuxarı Kalanxür, Çiləgir, Ləcət, Yasab, Həzrə, Qımıl, Buduq, Rük, Kömür, Sirt Çiçi, Dərə Çiçi, Təngəaltı, Qonaqkənd, Şıxlar, Gündəkli, Ağaşirinoba, Gəndov, Qalagah, Zöhrəmli, Dağ Bilici, Zeyvə kəndlərində çıxışlar baş vermişdi. Qəzadə sovetlərə qarşı ən gərgin mübarizə Qusarın Kuzun və ona yaxın kəndlərində, həmçinin Rustov və Dəvəçi nahiyələrində aparılmışdır. Həmin nahiyələrdə milli hərəkətin başında “İttihad” partiyasının fəal üzvləri, AXC dönməində qəzadan seçilmiş millət vəkilləri durmuşdur. 1920-1928-ci illərdə bu mübarizəyə Dəvəçi nahiyəsində Həmdulla əfəndi, onun qardaşı Şəmsəddin əfəndi kimi qəzanın tanınmış simaları rəhbərlik etmişdir. Bu adamların başçılıq etdikləri silahlı dəstələrdə qəzanın 12 min nəfərədək əhalisi döyüşmüşdü [7, s.142-143].

Sovet tarixşünaslığında tarixə Kuzun hadisələri kimi daxil olmuş kəndli çıxışına Kuzun kənd sakini Möhübəli əfəndi rəhbərlik etmişdir. O, Türkiyədə təhsil almış, bir neçə ərəb ölkəsində olmuş, böyük alim və nüfuzlu din xadimi idi. Ana dili ilə yanaşı türk, ərəb, fars, rus, avar, lak, tabasaran dillərində mükəmməl bilmişdir. Əxlaqa, məntiqə dair üç əsər yazmış, ərəb dilindən bir neçə dini kitabı ləzgi dilinə tərcümə etmişdi. Tarixi mənbələrdə və arxiv sənədlərində adı “Möhübəli əfəndi Kuzunvi” kimi qeyd edilən bu maarifçi 1890-cı ildə öz vəsaiti hesabına doğma kəndində böyük məktəb tikdirmiş, sonrakı illərdə Qusar nahiyəsində 2 mədrəsə açmaqla 8 məscidi təmir etdirmişdi. Onun maarifpərvərliyi və xeyirxahlığı barədə 1903-cü ildə Bakıda nəşr olunmuş “Yejeqodnik” məcmuəsində də bəzi məlumatlar verilmişdir [7, s. 260]. Möhübəli əfəndi Kuzunvinin xalq arasındakı nüfuzundan qorxuya düşən bolşevik rəhbərləri Fövqəladə Komissiyaya onu aradan götürməyi tapşırır. FK bu tapşırığı yerinə yetirmək üçün xüsusi plan hazırlayır. İki kuzunlunu ələ alaraq onlara Möhübəli əfəndini qətlə yetirməyi əmr edir. 1922-ci ildə Xaçmazın Ağaşirinoba kəndində Möhübəli əfəndi pusquya salaraq həyatına qəsd edirlər. [7, s. 267].

Həmin hadisə barədə nisbətən geniş məlumat Quba inqilab komitəsinə Qusar inqilab komitəsinin sədri Şarşanidzenin 29 avqust 1920-ci il tarixli hesabatda yer verilmişdir. Şarşanidze bildirirdi ki, onun göndərdiyi

silahlı dəstə Kuzunda olan yerli qüvvələr tərəfindən mühasirəyə alınmış və əvvəlcədən onlar tərəfindən həbs edilmiş iki nəfər yerli şəxsi azad etmişdir. Həmçinin həmin vaxt Qusar inqilab komitəsinin sədri olmuş Abasov 28 nəfərlik dəstə təşkil etmiş, vəziyyəti araşdırmaq və qəzadakı “quldurları” həbs etmək məqsədilə həmin kəndə göndərmişdir. Dəstəyə rəhbərlik edən Quba kəşfiyyat bölməsinin rəisi Nəzərov yerli milislərlə bərabər mühasirəyə alınmış və atışma nəticəsində 2 nəfər öldürülmüşdür. Bu barədə məlumat alındıqdan sonra Abasov tərəfindən Qarnizon rəisi Rizinovun rəhbərliyi ilə 18 nəfərlik dəstə Kuzuna göndərilmişdir. Məlum olur ki, yerli qüvvələr təxminən 200 atlıdan ibarətdir. M.Məlikmmədov onların 300 nəfər olduğunu və Hətəm ağanın da həmin hadisələrdə iştirak etdiyini qeyd edir və həmin döyüşlərin Zindanmuruğ kəndi yaxınlığında baş verdiyini və yerli qüvvələrin mühasirəyə aldıkları dəstənin rəhbərinin isə Terentiyev olduğunu göstərir [7, s. 270].

Ertəsi gün Qusar inqilab komitəsinə yerli qüvvələr tərəfindən mühasirəyə düşənlərin yarısının döyülməsi, digər yarısının isə bəylərə mühasirədən azad olunmaları üçün yalvarmaları barədə məlumat daxil olduğu qeyd olmuş və bundan sonra ərəziyə yenidən əlavə ordu hissələri göndərilmişdir. Həmin gün kəşfiyyata gedən qırmızı ordular yanlışlıq ucbatından özlərinə atəş açmışlar [2, v. 42]. Hesabatda həm də göstərilirdi ki, Kuzundakı hərəkətin rəhbərləri arasında türk zabitləri və Şıxlarski də iştirak etmiş və yerli qüvvələr 2 pulemyota malik olmuşlar. Həmin hadisələr vaxtı, 25-26 avqust tarixdə Kuzun dəstəsi tərəfindən 22 qırmızı ordu əsgəri öldürülmüş, 6 isə yaralanmış, dəstə üzvlərindən isə 2 nəfər tutulmuş, onlardan biri Qusar hərbi bölməsinin qərarı ilə dərhal güllələnmiş, digəri isə həbs olunmuşdu. Digər məlum olan fakt budur ki, bolşeviklərdən bir neçəsi bəylər tərəfə keçmişdi. Mənbələrdəki məlumatlara görə həmin günlərdə digər kəndlərdə də bolşevizm istilasına əleyhinə olan çox sayda qaçaq dəstələri mövcud idi [2, v. 42].

Üsyanın yatırılması ilə bağlı sentyabr ayında Şarşanidze Quba inqilab komitəsinə 2-ci hesabatı təqdim edir. Hesabatdan məlum olur ki, 1920-ci il 4 sentyabr tarixdə Şarşanidzenin əmri ilə Qırmızı ordudan ibarət bir dəstə kəndi mühasirəyə almışdı. Sonra Kuzuna daxil olan qırmızı ordu dəstə üzvlərindən kimsəni tuta bilməsələr də öz hayıflarını kənd sakinlərinin evlərindən almış bolşeviklər tərəfindən 10-15 evə

benzin tökülərək yandırmışdı [2, 46-48]. Kuzun kəndində bolşeviklərə qarşı aparılan mücadilənin daha ciddi olduğu elə sovet qaynaqlarında da əks olunmuşdur. Belə ki Quba qəzasına göndərilmiş hesabatda daha sonra hadisələrin gedişi belə göstərirdi: “Qaçaq yuvası sayılan Kuzunu yandıraraq biz Moruğa döndük. Qərargah orada idi və itkilər barədə məlumat verdik. Qaçaqqlarla əlaqəsi olan 6 nəfər saxlanıldı və onlardan biri yerindəcə güllələndi. Sentyabrın 6-da əməliyyatı bitirib saat 12-də Qusara gəldik və tərəfimizdən saxlanılan 6 nəfər güllələndi. Onların arasında təhlükəli Mehdi də var idi”. Göründüyü kimi qəzada sovet idarəçilik sisteminin ilk qurulduğu gündən insanlara hüquqi müstəvidən kənar, heç bir məhkəmə filan olmadan divan tutulmuşdur. Kuzunda sakinlərin ciddi müqavimət göstərməsi səbəbindən toqquşmalar 25 avqust – 6 sentyabr tarixlərində aktiv şəkildə davam etmiş, yerli hakimiyyət Kuzun və onun ətraf kəndlərində mövcud olan yerli dəstəni ləğv edə bilməmişdir. Əksinə, hadisələr zamanı yerli dəstə üzvləri qonşu kəndlərə gəlmiş və bolşeviklərin iç üzünü barədə sakinlərə məlumat verməklə bolşevik ideologiyasının əsil mahiyyətini izah etmişdilər. Quba inqilab komitəsinin sənədlərindən də görünür ki, sentyabr ayı ərzində kuzunlu qaçaqlar qonşu Hincan, Düztahir, Həzrə, Moruq, Gelexur, Xuluq, Nəcəfkənd və digər kəndlərdə fəaliyyət göstərmişlər [2, v. 46-48; 4, v. 71-72].

Maraqlıdır ki, Kuzun kəndi və onun ətrafında baş verən hadisələr barədə Quba inqilab komitəsinə hesabat təqdim edən Qusar inqilab komitəsinin sədri Şarşanidze bildirmişdir ki, bu dəstənin zəif tərəfi pərakəndəliyidir və 2 həftə ərzində onu ləğv etmək olar, bunu üçün yerli şəraiti bilən, həmçinin kəndliləri tanıyan yerli sakinlərdən təşkil edilmiş 25 nəfərlik dəstəyə ehtiyac vardır [2, v. 46-48].

Quba qəzasındakı hadisələrin Azərbaycanın başqa bölgələrinə də təsirləri olmuşdur. Qəzadakı çıxışlar zamanı yerli hakimiyyət tərəfindən bildirilirdi ki, Kuzunlu qaçaqlar Bakı və Gəncə əksinqilabçıları ilə birgə iş qururlar. Bunların işi qara kütləyə təsir edə bilər. Üsyan yatırılrsa da Quba qəzası quldur dəstədən təmizlənməmişdir [4, v. 44-46].

Yerli hakimiyyət nümayəndələrinin də qeyd etdiyi kimi Kuzundakı çıxışlardan sonra oradakı dəstələr yaşadıkları kəndləri tərk edərək şimala çəkilmiş və mübarizəni davam etdirmişlər [4, v.43].

Qəzada sovet idarəçiliyinə qarşı ən ciddi müqavimət göstərənlərdən biri də Hatəm ağa idi. O, çar ordusundakı vəzifəsindən istefa verəndən sonra bir neçə il Quba milis şöbəsinin rəisi işləmiş, lakin yeni hökumətin siyasətini və mahiyyətini anlayandan sonra Sovetlərə qarşı mübarizəni davam etdirməyi qərara alınmışdı. O, 1922-ci ildə vəzifəsindən imtina edərək Cağara qayıtmış və ətrafına 500 –dək qaçaq toplamışdı. Bundan qorxuya düşən bolşevik hakimiyyəti Qusar polkunu səfərbər etməklə yanaşı, Bakıdan da bölgəyə yaxşı silahlanmış 300 əsgər və 12 pulemyot göndərmişdir. Sonrakı günlərdə gəlmiş əlavə kömək də nəzərə alınsa demək olar ki, Hatəm ağa Cağarvi 3 mindən çox qırmızı əsgərlə döyüşlərə başlamışdır. Cağar kəndinin ətrafında baş verən döyüşlərdə ilk günlərdə 70 əsgər və 23 qaçaq həlak olmuşdu. Müqavimət göstərənlərin təslim olmayacağını görən bolşeviklər ətraf kəndlərdən 80-dək adamı ələ almış, onlara köməyi ilə qaçaqların yerləşdikləri nöqtələri dəqiq öyrənmiş və əlavə köməyin hesabına döyüşü genişləndirmişlər. Ay yarım davam edən döyüşlərdə Hatəm ağa igidliklə həlak olmuşdu [7, s. 21-22].

Qəzada sovetlər əleyhinə başlanmış çıxışlar geniş vüsət aldığından qəza inqilab komitəsi təşvişə düşmüşdü. 1920-ci sentyabr 15 də Qusar inqilab komitəsi üzvlərinin iştirakı ilə iclas keçirilmiş və orada müzakirə olunan məsələlərdən biri də qaçaqlara qarşı həmin əraziləri yaxşı tanıyan yerlilərdən ibarət 25 nəfərlik dəstənin təşkili edilməsi müzakirə olunmuşdur. İclasda yaradılacaq milis dəstəsinin təşkili, eləcə də saxlanması üçün pul vəsaiti və silah ayrılması ilə bağlı Quba inqilabi komitəsinə müraciət olunmuşdur [2, v. 56]. Lakin İnqilab komitəsi tərəfindən həyata keçirilən bütün tədbirlərə baxmayaraq dəstəni təşkil etmək mümkün olmur. Hakimiyyət qəzanın üsyankar nahiyyələrinə çoxlu hərbi qüvvə yeridərək qısa müddətdə bu məsələni həll etməyi düşünürdü. [4, v. 28]. Hakimiyyət orqanları kəndlərdə mütəmadi reydlər keçirir və nəinki qaçaqların, eləcə də onların qohumlarının evlərinə soxularaq qiymətli əşyalar, silahlar və mal-qara müsadirə olunurdu [4, v. 71-72]. Qubalıların müqavimətinin qırılması üçün Xalq Daxili İşlər Nazirliyi tərəfindən Quba qəza rəhbərliyinə xüsusi tapşırıq verilmişdi. Tapşırığa əsasən təbə olmayan kəndlərin tamamilən dağıdılması və sistem əleyhinə çıxış edənlərin yerindəcə öldürülməsi əmr olunmuşdur [4, v. 74]

Aprəl işğalından sonra Quba qəzasını bürüyən çıxışlar yerli hökumətin mərkəzə göndərdiyi məlumatlarda əks olunmuşdur. Belə ki 15 avqust, 15 sentyabr 1920-ci il tarixdə Quba inqilab komitəsi tərəfindən mərkəzə göndərilmiş hesabatlarda göstərilirdi ki, qəzanın ayrı-ayrı ərazilərində üsyanlar baş verir və həmin üsyanlar inqilabi komitə tərəfindən yatırılır. Bu üsyanların başlanmasının qığılıcımlı rolunu Kuzun hadisələrinin oynadığı xüsusi qeyd olunurdu. Kuzun kəndində bəylərlə bolşeviklər arasında baş vermiş toqquşmalardan sonra Dəvəçi və Rustovda da canlanmanın baş verdiyi, bu toqquşmaların səbəbinin isə Qonaqkənd siyasi bürosunun üzvlərinin xalq arasında nüfuzu olan, AXC dövründə bölgədən millət vəkili olmuş Həmdulla Əfəndini həbs etməyə cəhd göstərmələri olduğu bildirilmiş və yerli qüvvələr tərəfindən Həmdulla əfəndinin gizlədildiyi qeyd edilmişdi [4, v. 44-46]. Hesabatda qeyd olunmuşdu ki, kəndlilər Həmdulla əfəndinin əl yuduğu suyu belə şəfəli bilirlər və kəndlilər arasında onun hörməti çoxdur. Quba qəzasında özünə məxsus savadı, xeyirxahlığı, cəsurluğu ilə seçilən Həmdulla əfəndi nəslin dayağı sayılırdı. O nəinki Qalagahda, həmçinin qonşu kəndlərdə və nahiyələrdə, bütün Quba qəzasında ad çıxarmışdı. Sabitqədəm, prinsipial və ədalətli olduğuna görə o, yerli əhali arasında çox böyük nüfuza malik idi. Məlum məsələlərdən sonra 1928-ci ilin oktyabrın 25 – də Quba Qəza İcraiyyə Komitəsini sədri Hüsü Hacıyev tərəfindən həbs edilərək Fövqəladə Komissarlığın sərəncamına göndəriləndə, Həmdulla əfəndinin həbs edilməsi üçün Azərbaycan SSR Baş Siyasi İdarəsinin Kollegiyası 1928-ci ilin iyulun 17-də qərar çıxarmışdı. Arxiv materiallarından məlum olur ki, Həmdulla əfəndi 1929-cu ildə SSRİ MİK – nin Rəyasət Heyətinin 3 iyul 1929-cu il tarixli qərarından sonra güllələnmiş, ailəsi, qohum-qardaşları isə 1930-cu ildə Naxçıvana sürgün edilmişdir [7, s. 285].

Mənbələrdə Dəvəçi nahiyəsində Həmdulla əfəndi qırmızılarla döyüşmək üçün 2 min nəfərlik dəstəyə malik olduğu qeyd edilmişdir 1920-ci il sentyabrın 4-də Buduq kəndi ətrafında bolşeviklərin 420 nəfərlik hərbi dəstəsi ilə döyüşlərdə Həmdulla əfəndinin qırmızılara ciddi zərbə endirməsi barədə bəzi məlumatlar olsa da, bu döyüş barədə ətraflı məlumat əldə etmək mümkün olmamışdır [7, s. 276]. Yalnız bir sənəddə Buduqda çıxışın baş verdiyi və həmin hadisələr zamanı Mayıl, Həmdulla Əfəndi, eləcə də onların yardımçısı, buduqlu Hacıbəyin iştirak etdiyi və

hadisələrdən sonra inqilabi tribunal tərəfindən onlardan on nəfərinin gül-lələndiyi barədə qeydlər vardır [4, v. 91-93]. Məlumatlara görə Həmdulla əfəndiyə apardığı mübarizədə qardaşı Şəmsəddin əfəndi, İsmayıl Əli əfəndi, Səttar Əfəndiyev, həmçinin keçmiş müsəvat zabitlərindən Şükür bəy İsmayılbəyov və Arif əfəndi Şıxzadədə köməklik etmişdilər.

Hakimiyyət qəzadakı çıxışları yatırmaq üçün bütün vasitələrdən istifadə etmişdir. Görülən tədbirlərdən biri də Quba inqilab komitəsi üzvləri tərəfindən 1920-ci il 5 sentyabrda Dəvəçidə ictimaiyyətin iştirakı ilə iclas keçirilməsi olmuşdur. Orada mübarizəyə qalxmış sakinlərə tabe olmaqları tövsiyə olunmuş, həmçinin inqilab komitəsinin sədri Q. İsmayılov N. Nərimanovun nümayəndəsi kimi Həmdulla əfəndi ilə danışıqlara hazır olduğunu bildirən bəyanat da yaymışdır [4, v. 70-71]. Doğurdan da Həmdulla əfəndi ilə İsmayılov arasında qan tökülməsinin qarşısının alınması ilə bağlı danışıqlar başlanmış, lakin istənilən nəticə əldə olunmamışdı. Bunu əsas götürərək hökumət tərəfindən qəzaya əlavə qüvvə göndərilmişdi [1, v. 59-60; 4, v. 44-46]. Danışıqlardan bir gün əvvəl, sentyabrın 4-də dördüncü süvari polkunun bir hissəsi kəşfiyyat məqsədilə Dəvəçi nahiyəsinə göndərilmiş, bir gün sonra qərargah rəisi Simirnov başda olmaqla bir hərbi dəstə Dəvəçiyə gəlmişdi. Ertəsi gün Dəvəçi stansiyasında toplaşmaq əmrini alan 32-ci diviziyanın 245-ci atıcı polku və 82-ci briqada qəzaya gəldi. Bu qədər böyük hərbi qüvvənin cəmləşməsinə baxmayaraq, Həmdulla əfəndidən ehtiyat edən bolşeviklər Xaçmazdakı 246-cı polku da səfərbər etmişdilər. Bəzi əsərlərdə həmin günlərdə AK(b)P MK-nın plenumunda Quba qəzasında antisovet hərəkatın ləğv edilməsi məqsədilə qərar qəbul edildiyi, Xalq Hərbi Dəniz Komissarı Ə.H.Qarayev, Azərbaycan İnqilab Komitəsinin müvəkkilləri L.D.Qoqoberidze, H.Ə.Həmidov, H.Ağaverdiyevin Qubaya gəldiyi, onlara Qızıl Ordu hissələrinə rəhbərlik və qəzaya kifayət qədər hərbi qüvvələr səfərbər etmək tapşırıldığı və Qubaya əlavə olaraq təcrid dırnağadək silahlanmış 5 mindən çox əsgər gətirildiyi, ümumiyyətlə isə qəzanın müxtəlif nahiyələrində yerli müqavimət dəstələri ilə döyüşlərə 10 minədək əsgər səfərbər olunduğu göstərilmişdir [7, s. 143].

Bölgəyə gələn qırmızı əsgərlər sentyabrın 6-da Həmdulla əfəndinin və onun dəstəsinin olduğu güman edilən bir neçə kəndi, o cümlədən Gəndob, Ləcət, Leyti, Zeyvə və Çiçi kəndlərini tutur və yandırırırlar. Bolşeviklər

qeydlərində kəndlərin od tutub yandığını, lakin oradan bir dənə də olsun quldurun tutulmadığı barədə yazılı arxiv məlumatları mövcuddur [4, v. 43]. Həmdulla əfəndi özü isə bu vaxt nahiyənin Qazağlı və Qalagah kəndləri ətrafında mövqe tutur. Güclü müdafiə xətti yaratmış Həmdulla əfəndi həmişəki kimi yenə də üstünlüyü hücumə verir. Sentyabrın 7-nə keçən gecə saat 2-də Həmdulla əfəndi bolşeviklərin avanqardı olan Şalomovun hərbi hissəsinə hücum edir və bolşeviklər hər tərəfdən mühasirəyə alındıqlarını görərək təslim olurlar. Tərki silah olunmuş dəstənin bütün silahları, o cümlədən pulemyotları Qalagah ətrafındakı mövqeyə gətirilir. Sentyabrın 7-də 245-ci atıcı polkuna Həmdulla əfəndini tərki-silah etmək və onun əsas mövqeləri olan Qalagah, Ləcədi, Sincanboyad, Qazağlı kəndlərini ələ keçirmək əmri verilir. Hakimiyyət bir neçə gün davam edən bu döyüşlərə nə qədər çox hərbi qüvvə sərf etsə də ona Həmdulla əfəndinin tərki-silah etmək nəşib olmur [165, v. 291]. Sentyabrın 7-də Həmdulla İsmayıl oğlu Əfəndiyevin dəstəsi ilə Leyti kəndi ətrafında gedən döyüşlərdə bolşeviklər 1 komandır, 12 əsgər, 10 at itirir, 7 komandır və 60 əsgər isə ağır yaralanır [5, v.19-20; 7, s. 144]. İnqilab komitəsinə aid sənəddə Bakıdan əlavə qüvvə gəldikdən sonra üsyanların yatırıldığı, 500 nəfər kəndlinin öldürüldüyü, Əfəndinin isə yaralanaraq Mayıl ilə birlikdə dağlarda gizləndiyi qeyd olunmuşdu [1, v. 59-60; 4, v. 44-46].

Qəzada sovet hakimiyyəti qurulandan sonra baş vermiş çıxışlarda keçmiş qəza rəisi Əlibəy Zizikski, nüfuzlu Mayıl Zayırov da aktiv iştirak etmişdir. Mayılın təşkilatçılığı ilə Çiçi, eləcə də Söhüb kəndlərində böyük çıxışlar baş vermiş və həmin çıxışlarda kəndlilər fəal şəkildə iştirak etmişdilər [1, v. 59-60; 4, v. 44-46]. Mayılın dəstəsində 1500 döyüşçü vuruşurdu [7, s. 276].

Rustovda baş verən çıxışların əsassəbəbi 1920-ci il taxıl yığımı bəhanəsi ilə kənd mülkədarlarının və qolçomaqların məcburi işə cəlb edilməsi və müxtəlif yerlərə göndərilməsi olmuşdur. Quba inqilab komitəsinin sənədlərindən görünür ki, həmin dövrdə 850 qolçomaq 100 araba ilə Bakıya, 100 nəfər isə Xaçmaza göndərilmiş və bu səbəbdən Rustov sahəsinin bir sıra kəndlərində etirazlar başlanmış və ilkin olaraq sovetlər əleyhinə 3 hadisə qeydə alınmışdır. Beləki 3 kənddə inqilabi komitələrin sədrləri yaralanmış, bir kənddə isə komitə sədri öldürülmüşdür [1, v. 83-85].

Bütün Azərbaycanda olduğu kimi Quba qəzasında da antibolşevik hərəkatın liderlərini ələ keçirmək üçün onların yaxınlarına müxtəlif qeyri-insani təzyiqlər göstərməyə başladılar. Məsələn Mayıl Zayırovun oğlu İbrahim Quba həbsxanasına salınmış, lakin uzun müddət orada saxlanılmasına baxmayaraq günahının nə olması və törətdiyi hansı cinayətdən dolayı saxlanıldığı barədə ona heç bir məlumat verilməmişdir.

Bolşeviklər Mayılın qəzada böyük nüfuz sahibi olması barədə məlumatlara malik idilər. Bu isə “bolşevik ideologiyası”na heç də uyğun cəhət deyildi. Elə ilk günlərdən bolşeviklər tərəfindən Mayılın aradan götürülməsinə yönəldilmiş addımlar atılmağa başlanılır. Bu baxımdan 16 iyun 1920-ci il tarixdə Mayılın oğlu İbrahim tərəfindən Quba inqilabi komitəsinə ünvanlanmış məktub maraqlıdır. Məktubda İbrahim qeyd edir ki, 9 maydan etibarən artıq 36 gündür yoldaşı Ömərovla birgə Quba həbsxanasındadır və günahının nə olduğunu bilmir, soruşduqda isə ona atasını gizlətdiyini deyirlər. O, məktubunda atası ilə ayrı yaşadıqlarını, bu barədə hamının məlumatlı olduğunu bildirərək azadlığa buraxılmasını xahiş edirdi [1, v. 153-155]. İbrahim Zayırov ərizəsində həmçinin artıq bir neçə dəfə azadlığa buraxılması ilə bağlı aidiyyəti orqanlara müraciət etdiyini, lakin heç bir cavab almadığını göstərmişdir.

Qəzada vəziyyətin kəskinləşməsi ilə bağlı bolşeviklər tərəfindən 1920-ci ilin avqustunda Qubada hərbi vəziyyət elan edilmişdi. Quba inqilab komitəsi 11 sentyabr tarixdə qəza sakinlərinə müraciətində Mayıl və Həmdulla Əfəndi ilə mübarizədə 400 kəndlinin öldürüldüyü bildirilmişdi. Lakin komitənin mərkəzə göndərdiyi hesabatlarda 500 nəfərin öldürüldüyü qeyd edilmişdi [1, v. 59-60; 4, v. 44-46]. Sovet mənbələri qəza kəndlilərinin çıxışlara qoşulmasını onların aldadılması ilə izah etməyə çalışmışlar.

Çıxışların qarşısını almaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə edən sovet nümayəndələri Mail və Həmdulla tərəfindən silahlandırılmış kəndlilərə müraciət edərək onalra meşələrdən evlərinə qayıtmalarını, silahları təhvil vermələrini tələb etmiş və bildirmişdilər ki, Sovet hakimiyyəti yalnız rəhbərlərə qarşı amansız olacaq, bəylər və ağalar tərəfindən qaldırılmış hər hansı çıxışların qarşısı alınacaq və günahkarlar cəzalandırılacaqdır [4, v. 69]. Bu müraciət rejimin kəndli çıxışlarından ciddi narahat olduğunu, bu çıxışların əsas hərəkət verici qüvvəsi olan kəndliləri qorxudub çə-

kindirmək istəyi əks olunur. Mübarizənin belə kütləvi xarakter almasına, əsl xalq hərəkətinə çevrilməsinə baxmayaraq, bolşeviklər onu gözdən salmaq üçün “cinayətkar xarakterli quldur hərəkəti” adlandırırdılar. Halbuki 1920-ci ilin avqustunda qəzada son dərəcədə geniş vüsət alan antisovet hərəkətini 140-dan çox kəndin əhalisi tamamilə, qalan kəndlərin əhalisi isə qismən dəstəkləyirdi [7, s. 143]. Yerli bolşeviklər baş verən çıxışların səbəblərini kəndliləri bolşevizm ideologiyasından məlumatsız olmaları, eləcədə aprel işğalı günləri əhalidən çox hallarda zorla yığılmış taxıl, həmçinin digər ərzaq məhsullarının pullarının və ya əvəzinə duz, ağ neft və digər lazımlı şeylərin verilməməsi ilə əlaqələndirmişlər. Onlar çıxış yolunu isə təbliğatı gücləndirməkdə qolçomaqları tamamilə məhv etməkdə görmüşdülər [2, v. 26, 59-60; 1, v. 44-46]. Quba qəzasında Sovet hakimiyyətinə qarşı çıxış edən qəzadakı silahlı dəstələrlə döyüşlərə Moravskinin rəhbərliyi ilə 4-cü Qafqaz polku, Roqalevin başçılığı altında 246-cı atıcı polku, komissar Lordikipanidzenin hərbi hissələri, Smirnovun hərbi hissələri, 10 süvari dəstə, 32-ci dviziyanın 245-ci atıcı polku, Şalomovun hərbi hissələri, 4-cü süvari polku, 82-ci briqada, 28-ci briqada, Meyerin hərbi hissələri, R.D.Qoqoberidzenin rəhbərlik etdiyi Qızıl Ordu hissələri, Qusar qarnizonu və başqa hərbi qüvvələr cəlb olunmuşdu [7, s. 144]. Bu faktların özü isə Quba qəzasında aprel işğalından sonra Sovet hakimiyyətinə qarşı başlanmış çıxışların daha mütəşəkkil, daha mübariz olduğundan xəbər verir.

Quba qəzasında aprel işğalından sonra başlanan terror dalğası sentyabr hadisələrindən etibarən daha geniş vüsət alır və qəzanın nüfuzlu şəxslərinin bir qisminin güllələnməsi, mal-mülklərinin əllərindən alınması, yaxşı halda həbsi ilə nəticələnmişdi. Qubada inqilabi məhkəmədə inqilabi ali tribunanın 10 sentyabrdan 7 oktyabradək səyyar iclası keçirilmiş, Məhərrəm Şıxı oğlu – bir dəstəyədək insanı öldürdüyü və qarət etdiyi üçün, Gülbaba Məmməd Rəsul oğlu, Nöhbala Dadaş oğlu, Gülbaba Əlipaşa oğlu və Mala Nəqədi Şıxı oğlu isə Dəvəçi nahiyyəsində sovet hakimiyyətinə qarşı təşkil edilmiş üsyanda iştiraklarına görə, Hacıbəy Osmanbəy oğlu, Xəncan Mərcan oğlu, Nuri Hacı Babakışi oğlu, Şamil bəy Məmmədbəy oğlu, İsmayıl Əli Əfəndi və Kərbəlayi Rəsul (qiyabi məhkum olunan) isə Rustov nahiyyəsində üsyanı təşkil etdiklərinə görə bütün əmlakları müsadirə olunmaqla güllələnməyə məhkum edilmişlər.

Qəzetdə həmçinin verilmiş hökmün dərhal icra olunduğunu da bildirilmişdir [6, 1920, 18 oktyabr]. Həmin hadisədən bir neçə gün əvvəl isə 2 oktyabr 1920-ci il tarixdə Rustovda partiyanın iclası keçirilir və Buduq icmasının Dəliqaya qışlağının və Rük kəndinin bir neçə sakininin güllələnməsinə, mallarının isə müsadirə edilməsinə qərar verilmişdir [4, v. 77]. Sənəddə qeyd olunur ki, həmin şəxslər köçəri həyat sürdükləri üçün onlara aid mal-qaranı toplamaq çətin idi. Beləki bir şəxsə aid mal-qara 6 ərazidə idi. Lakin çətinliklə də olsa bütün heyvanların müsadirə olunduğu fəxrlə qeyd olunmuşdu [4, v. 77]. Qeyd olunanlardan başqa həmin sənədlərdə Kuzunlu Xan Gülü Nuru oğlunun həbs olunduğu da göstərilmişdi. Rustov revkomu tərəfindən Xaltanda əksinqilabi dəstə düzəltməkdə şübhəli bilinən Molla Nəcəf Nəcməddinin, həmçinin Hacıbəyovun tutulduğu və onunla birlikdə 7 nəfərin qurultayın qərarına əsasən güllələnmə cəzasına layiq görüldüyü bildirilmişdir [2,v. 30; 6, 1920, 13 oktyabr].

Azərbaycanın əksər bölgələrində sovet hakimiyyəti əleyhinə mübarizə aparıb qaçaqçılıq etmiş insanlardan Quba qəzasında da çoxluq təşkil etmişdi. Onların həmin müddətdə rejim tərəfindən aradan götürmənin bir yolu da həmin şəxslərə yaxın olan kəslərin hakimiyyət tərəfindən müxtəlif vədlərlə ələ alınması və sui-qəsdlərin təşkil edilməsi idi. Beləki qəzada sovet hakimiyyəti formalaşdırılandan sonra oktyabrın 19-da Quba qəzasının Üzgün icmasında Bala Küsnət kənd sakini Tariverdi Əliverdi oğlu qəza üzrə rejim əleyhinə qaçaqçılıq yolu ilə mübarizə aparmış qəzanın məşhur qaçaqlarından olmuş Xasnulat Mirzə oğlunu öldürməklə aradan götürmüşdür. Sonradan həmin cani barəsində isə milis idarəsi protokol tərtib etməklə kifayətlənmişdi [3, v. 70].

Qəzada baş vermiş çıxışların məğlubiyyətlə nəticələnməsinin səbəblərinə gəldikdə isə qeyd olunmalıdır ki, əvvəla üsyanların artan xətlə inkişaf edə bilməməsinin birinci səbəbi qeyri-mütəşəkkil olması idi. Bu, ilk növbədə onlar arasında həm təşkilatı cəhətdən, həm də əməli cəhətdən əlaqənin yaradıla bilməməsi, müxtəlif vaxtlarda və plansız həyata keçirilməsi ilə bağlı olmuşdur. İkincisi isə üsyanlarda vahid rəhbərlik yox idi. Üsyan rəhbərləri daxilində fikir ayrılıqları mövcud idi. Üçüncü, kütlələrin tərəddüd edənləri, hələ məqam gözləyənləri və bitərəfləri üsyanlardan kənarda qalmışdılar. Dördüncü, üsyanların baş verdiyi bölgələrə yaşayan qeyri millətlər, xüsusən ermənilər və ruslar açıqcasına əks tərəfə kömək

etmişdilər. Beşinci, üsyançılar hərbi cəhətdən, xüsusən silahlanma cəhətdən düşməyə nisbətən çox zəif idilər. Bütün üsyanlarda əməliyyatların tələyini ağır artilleriya həll etmişdi. Altıncı, beynəlxalq şərait də üsyanların yatırılmasında az rol oynamamışdı. Üsyançılar heç bir xarici yardım almadan yerli bolşevik rejimi ilə yanaşı, təlim görmüş nizami Rusiya silahlı birləşmələrinə qarşı vuruşmalı olmuşdu.

Bütün bunlara baxmayaraq Quba üsyanları Azərbaycan xalqının istiqlal və azadlıq mübarizəsi tarixində çox mühüm yeri tutmuşdur. Onlar istiqlal ideyalarının Azərbaycan xalqı üçün müqəddəs dəyər olduğunu, sönmədiyini, onun azadlıq uğrunda mübarizə əzmkarlığını bir daha nümayiş etdirdi.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi (ARDA) f.2095, s.1, iş 2
2. ARDA, f.2095, s.1, iş 4
3. ARDA, f.2095, s.1, iş 6
4. ARDA, f.2095, s.1, iş 19
5. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi, f. 27, s.5, iş 69
6. "Kommunist" qəzeti
7. Məlikməmmədov M. Qanlı dərə: 1918-ci il Quba faciəsi, B., 2009, 415 s.
8. Rəhimov Ə. 1920-ci ildə Azərbaycanda mülkədar torpaq sahibliyinin ləğv edilməsi məsələsinə dair // Böyük Oktyabr və Azərbaycanda sovet hakimiyyəti uğrunda mübarizə // B., 1958, 418 Ss.

R.Q.Bayramova

REVOLT AGAINST THE SOVIET MODE IN QUBA'S REGION OF AZERBAIJAN AFTER FALLING OF DEMOCRATIC REPUBLIC

SUMMARY

On April, 27th, 1920 armies of XI Red army, having broken northern border of Azerbaijan, including territory of Quba's district, soon occupied all territory of independent Azerbaijan Democratic Republic. After occupation of Northern Azerbaijan the new Bolshevik power began to carry out here administrative and economic transformations like that were spent in the Soviet Russia. The policy of military communism spent to villages, has laid down heavy cargo on peasantry shoulders. At peasants requisitioned the latest to support a city and to contain the armies billeted in the country. It became one of the main reasons of movement of resistance for the Soviet mode who has captured also territory of Quba's district.

Р.К.Байрамова

**ВОССТАНИЕ ПРОТИВ СОВЕТСКОГО РЕЖИМА В ГУБИНСКОМ
РЕГИОНЕ ПОСЛЕ ПАДЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

РЕЗЮМЕ

В статье показывается экспансия 27 апреля 1920 года со стороны войска XI Красной армии, которые нарушив северную границу Азербайджана вскоре оккупировали всю территорию независимой Азербайджанской Демократической Республики, в том числе Губинский уезд. После завоевания Северного Азербайджана новая большевистская власть стала осуществлять здесь административные и экономические преобразования подобно тем, что проводились в советской России. Политика военного коммунизма, проводимая в деревнях, легла тяжелым грузом на плечи крестьянства, у которых реквизировали самое последнее для того, чтобы прокормить город и содержать расквартированные в стране войска. Это стало одной из главных причин против советского режима, которая охватившего и территорию в Губинском уезде.

1930-CU İL ZAQATALA ÜSYANI

Ənvər MƏMMƏDOV*

Kolxoz quruculuğu, elliklə kollektivləşmə və qolçomaqların bir sinif kimi ləğvi siyasətinin həyata keçirilməsi zamanı əhaliyə qarşı edilmiş zorakılıq 1930-cu ildə Nuxa-Zaqatala qəzasında güclü antisovet üsyanına səbəb olur. Təqdim olunan məqalə Qabaqçöl istisna olmaqla Zaqatala qəzasında (Çünki hesab edirik ki, bu üsyanın əsas mərkəzləri olan Baş Göynük və Qabaqçöl kəndlərində baş verən hadisələr daha geniş tədqiqat mövzularıdır-Ə.M.) baş verən hadisələri əhatə etdiyindən həmin vaxtı qəzanın bir çox kəndlərinin əhalisinin istifadəsində olmuş Şirək düzü və Çiaur meşəsindəki torpaqların böyük hissəsinin onların əllərindən alınaraq Gürcüstan vətəndaşlarına verilməsinin də 1930-cu il üsyanının əsas səbəblərindən biri olması qənaətimdəyik. Belə ki, Zaqatala mahalının kəndlərindən olan Əliabad kəndlilərinin Şirək düzündə 700 desyatin əkin sahəsi, 1000 baş iribuynuzlu malın otarıldığı otlaq sahəsi və daimi oturaq yaşayışı olan xutoru, Muğanlı kəndlilərinin 2800 desyatin torpaq sahəsi, kənd əhalisinin bir hissəsinin daimi yaşadığı xutoru, malikanə və çoxsaylı tikililəri, Mosul kəndlilərinin 1550 desyatin torpaq sahəsi, Tasmalı kəndlilərinin 1400 desyatin torpaq sahəsi və daimi oturaq həyat tərzinə keçmiş 35-ə qədər xutoru, Zəyəm kəndlilərinin isə 400 desyatin əkin və ilboyu mal-qara saxlanılan otlaq sahələri var idi. Həmin vaxtı Zaqatala mahalı kəndlilərinin Şirək düzündəki torpaqlarının ümumi sahəsi 16 min desyattından artıq idi (2, v.41). Təkcə Əliabad və Almalı kəndlilərinin Qarayazıda 25, Şirəkdə isə 50 otlaq sahəsi var idi (1, v.7). Bu zaman bölgə əhalisinin torpaqla təminatına ciddi zərbə vurulmuş, onların iqtisadi durumu kəskin şəkildə aşağı düşmüşdü.

Həmin vaxtı hakimiyyət orqanlarının dinə qarşı genişmiqyaslı hücumu da əhalinin narazılığının əsas səbəblərindən biri idi. Azərbaycan Kommunist bolşeviklər Partiyası Siyasi Bürosunun göstərişi ilə 1924-cü ildə yaradılmış “Din əleyhinə komissiya” 1926-cı ildə Azərbaycanda “Allahsızlar

Ənvər Fəttah oğlu Məmmədov – t.ü.f.d. AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun böyük elmi işçisi

cəmiyyəti”ni təşkil etmişdi. 1929-cu ildən bu cəmiyyət “Mübariz allahsızlar cəmiyyəti”nə çevrilir. Həmin cəmiyyətin üzvləri tərəfindən əhalinin dini hissləri təhqir edilir, adət-ənənələri ələ salınırdı. Bolşevik mətbuatında “Bizə molla lazım deyil”, “Mollanın saqqalını dartıb çıxarın” kimi yazılarda din xadimləri təhqir olunurdular.

Ayrı-ayrı faktlara diqqət edək. Bölgədə uzun müddət sovet hakimiyyətinə qarşı mübarizə aparmış qaçaq Şuayın meyidi Dövlət Siyasi İdarəsi Zaqatala şöbəsinin qalada yerləşən binasına gətirildikdə, şöbənin rəisi Petrosyanın əmri ilə əhaliyə dərs olsun deyə qala qapısından asılmışdı. Üç gün qala qapısından asılı qalan meyidin yanına Petrosyanın göstərişinə əsasən təlxək qoyulmuş, din əleyhinə ateist təbliğat aparmaq məqsədilə molla paltarı geyinmiş aktyor-təlxək meyidin yanında müxtəlif səhnələr göstərmişdi (5, v.144).

Bu hadisələrlə bağlı Zaqatala qəzasına gəlmiş Dövlət Siyasi İdarəsinin rəisi Rza Axundov Mərkəzi Komitənin katibliyinə göndərdiyi məlumatda əhalinin haqlı narazılığı barədə yazırdı: “Qəzanın rəhbərliyi ilə söhbətimdə onlar həqiqətən də Şuayın meyidinin bir-neçə gün qala qapısı və Qəza İcraiyyə Komitəsinin divarında asılaraq əhaliyə nümayiş etdirilməsi və ateist təbliğatı məqsədilə müəyyən tədbirlərin görülməsi faktını təsdiq etdilər. Yerli əhali isə bu orta əsr feodal təbliğat üsulundan hiddətlənmiş və sovet hakimiyyətindən belə münasibət gözləmədiklərini bildirirdilər” (5, v.161). Əhalinin haqlı narazılığının həyəcanlara səbəb olacağından ehtiyat edən hakimiyyət bu tədbirin təşkilatçılarını cəzalandırır, xüsusi qərarla qəzanın bir qrup məsul işçisi tutduğu vəzifələrdən azad olunur (3, v.257).

Zaqataladakı Muxax kənd üsyançılarının rəhbəri Molla Abdurəhmanın kənd sovetinin sədri, həmkəndlisi Abdullayev Əmrullaha yazdığı məktubda isə deyilirdi: “Mən ilk gündən Sovet hakimiyyətinin tərəfdarı olmuşam və onun qurulmasında fəal iştirak etmişəm...Ancaq deyə bilərəm ki, bütün bu hadisələrin səbəbkarı dinimizin təqibinə və Allahla mübarizəyə başlamış dövlətin özüdür. Qəzetlərdə “İslam dininə qarşı”, “Oruca qarşı”, “Qurban bayramına qarşı” kompaniya başladı. İmanı olanı fanatik adlandırıdılar. Şərəf və ləyaqətimizi tapdaladılar. Ən yaxşı adamlarımızı həbs edərək ətlik mal kimi maşınlara doldurub Nuxa və Bakı türmələrinə göndərdilər. Siz bilirsiniz ki, biz kasıb əhali Sovet hakimiyyətinin əleyhi-

nə deyilik, lakin biz kommunistlərin və yerli hakimiyyət orqanlarının öz-başinalığının əleyhinəyik” (8, v.151).

Belə bir şəraitdə artıq 1930-cu ilin əvvəllərindən Nuxa-Zaqatala qəzasının hər yerində üsyana hazırlıq işləri gedirdi. Ümumi Üsyana Hazırlıq Komitəsi, Zaqatala və Nuxanın əksər kəndlərində isə bu komitənin özəkləri təşkil edilmiş, ayrı-ayrı kəndlərdə üsyana hazırlıq məqsədilə adamlar təyin edilmişdi (7, v.18). Üsyana Hazırlıq Komitəsi tərəfindən Nuxa-Zaqatala qəzasında ümumi üsyanın Azərbaycan Demokratik Respublikasının süqutunun onuncu ildönümü günü-1930-cu il aprelin 28-də başlanması nəzərdə tutulmuşdu.

Lakin aprelin 12-də Zaqatalada kooperativlərə edilən hücum ümumi üsyan planının pozulmasına və onun vaxtından əvvəl başlanmasına səbəb olur. Həmin gün əhalidə olan qeyri-qanuni silahları yığaraq Zaqataladan geri qayıdan Dövlət Siyasi İdarəsi Şəki şöbəsinin müvəkkili Qasımov yolda silahlı dəstə tərəfindən tutularaq Baş Göynük kəndinə gətirilir və orada üsyançılar tərəfindən öldürülür. Bu hadisə isə Şəkidə də üsyanın alovlanmasına səbəb olur.

1930-cu il Nuxa-Zaqatala üsyanının fəal təşkilatçıları və rəhbərləri aşağıdakılar idi: Molla Mustafa Şeyxzadə (Şabalıd kəndi), Nəbibəyov Bəhram bəy (Nuxa hərbi komissarlığının səfərbərlik şöbəsinin keçmiş rəisi), İsmayıl Hakki Əfəndi (Nuxa-Zaqatala qəzasında təhsil şöbəsində təlimatçı), Əlicanbəyov Mustafa bəy (o üsyanın başlandığı günlərdə Tiflisdə həbs olunmuşdu), Şeyxzadə Şeyx Molla Məhəmməd Şeyx Əhməd oğlu (Tala kəndi-qolçomaq), Hafiz Əfəndi Molla Ramazan oğlu (Tala kəndi-ruhani), Hacıağa Kişibəy (Qazmalar kəndi-qolçomaq), Cəlil Moçayev (Zaqatala komsomol idarə rəyasət heyətinin keçmiş üzvü), Sadıx bəy Balacayev (Qax rayonu-qolçomaq), Molla Yusuf (Almalı kəndi-partiya üzvü), İslam və Novruz (Bəhmədli kəndi-qaçaqlar), Molla Abdurəhman (Muxax kəndi-molla), Heydər Hacı Qurban Mahama (Qabaqcöl kəndi-qolçomaq), Bağman İsa (Qabaqcöl kəndi-ortabab), Hacı Heybətulla (Qabaqcöl kəndi-molla, xalatalalı Murtuzəli qrupunun ideya rəhbəri), Murtuzəli Xalatalalı (Qabaqcöl kəndi-qolçomaq), Molla Şərif (Balakən rayonu-keçmiş partiya üzvü), Dost Tahir (Balakən rayonu-rayon nəzarətçisi), Taban Laçın (Çar kəndi-ittihadçı), Paşan Məhəmməd Şaban oğlu (ittihadçı), Mustafa Hacıəli oğlu (Balakən rayonunun imamı), İbrahim Musa oğlu

(Katex kəndi-yoxsul kəndli), Molla İbrahim Dibir oğlu (Katex kəndi-ortabab kəndli) və başqaları (11, 56).

Baş Göynük üsyançıları tərəfindən Nuxa islah evindən azad edilmiş dustaqlardan Zaqatala, Qax, Balakən, Əliabad, Car, Tala, Muxax, İlisu, Qabaqçöl və digər kəndlərdən olanlar öz ata-baba yurdlarına gedərək Şəkiddə baş verənlər haqqında, hər yerdə sovet hakimiyyətinin devrilməsi, Türkiyədən tezliklə üsyançılara köməyin gələcəyi barədəki şayiələri üsyanın daha da alovlanmasına səbəb olur.

Nuxa-Zaqatala bölgəsində baş vermiş hadisələrlə bağlı Azərbaycan Kommunist bolşeviklər Partiyası Mərkəzi Komitəsi Rəyasət Heyətinin 1930-cu il aprelin 12-də toplanmış təcili iclasında Dövlət Siyasi İdarəsinin rəisi Mircəfər Bağirov baş vermiş hadisələrlə əlaqədar Zaqatala Qəza İnqilab Komitəsindən göndərilmiş teleqrama əsasən bölgədəki siyasi vəziyyət barədə məruzə edir. İclasda təcili olaraq Ağdamdan bir Qızıl Ordu bölüyünü, Bakıdan siyasi idarə əməkdaşı Borşovun rəhbərliyi ilə idarənin əməkdaşlarından təşkil edilmiş bölük, Tiflisdən iki zirehli avtomobil, bir süvari eskadronu və bir batalyonun Zaqatalaya göndərilməsi barədə Rusiya Kommunist bolşeviklər Partiyası Zaqafqaziya Vilayət Komitəsi qarşısında məsələ qaldırılması qərara alınır. İclasda həmçinin üsyanın qonşu bölgələrə yayılmasının və üsyançılara kənardan gələ biləcək köməyin qarşısını almaq məqsədilə qəzanın Kaxetiya tərəfdən sərhədlərini bağlamaq, müvafiq tədbirlərin görülməsi üçün Dağıstan tərəfi də məlumatlandırmaq və Bakıdan bəzi məsul şəxslərin Zaqatalaya ezam edilməsi qərara alınır (4, v.48).

Zaqatala qəzasında isə üsyan genişlənməkdə idi. Aprelin 14-də Əliabad kəndində 300-400 nəfərlik silahlı dəstə Şəki islah evindən buraxılmış yerli dustaqların təhriki ilə Rayon İcraiyyə Komitəsinə gələrək, hakimiyyətin onlara təhvil verilməsini tələb edirlər. Rədd cavabı aldıqda üsyançılarla binada olan iyirmiyə qədər kommunar arasında atışma başlanır. Tərəflər arasında iki saata qədər davam edən döyüş Arininin qırxa yaxın kommunarla mühasirədə olanlara köməyə gəlməsindən sonra üsyançıların geri çəkilməsi ilə nəticələnir (8, v.247).

Qaxda yerli üsyançıların Baş Göynükdən gəlmiş dəstə ilə birləşmiş qüvvələri şəhərdəki hərbi hissə və yerli kommunarlarla döyüşlərdə qələbə çalaraq rayonda hakimiyyəti ələ ala bilmişdi. Bu döyüşlərdə hökumət

qüvvələrindən dörd nəfər, o cümlədən Dövlət Siyasi İdarəsi dairə şöbəsinin müvəkkili Sergeyev öldürülmüş, onlar İlisu və Sarıbaş kəndləri istiqamətində sıxışdırılmışdılar. Qax Rayon Partiya Komitəsinin rəhbərliyi başda Zaqatala Dairə İcraiyyə Komitəsinin sədri Ağamirov və Qax Rayon Partiya Komitəsinin katibi Cəfərov olmaqla rayonun on altı məsul partiya işçisi üsyanın qorxusundan Dağıstana qaçmışdılar (8, v.220).

Aprelin 14-dən etibarən Nuxa üsyanının mərkəzi olan Şəki şəhərinin tutulmasıyla Nuxa qəzası və Gürcüstan ərazisindəki hərbi qüvvələrin bir hissəsi Zaqatalaya gətirilir.

Aprelin 15-də Tala kəndində, 16-da isə Katexdə üsyan başlayır. Tala kəndində rus və türk modelli tüfənglərlə silahlanmış 20-30 nəfərlik dəstə hökumət qüvvələrinə hücum etmiş, sonra isə onlara silahlanmış digər talalıqlar da qoşulmuşdular. Üsyançılar Zaqatala şəhərinə girməyə cəhd etsələr də, buraya yeridilmiş hərbi qüvvələr zirehli texnikanın köməyi ilə onların qarşısını ala bilmişdi (11, 72).

Artıq qəzanın iri kəndlərini bürüyən üsyan getdikcə genişlənməkdə idi. Mərkəzi və yerli hakimiyyət orqanları sərəncamında olan qüvvələrlə Nuxa-Zaqatala qəzasında baş vermiş üsyanı yatırmağa müvəffəq olmadıqda hakimiyyətin yüksək dairələrindən təkidlə kömək tələb etməyə başlamışdılar. Ruhulla Axundov və Neverovun Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarəsinin sədri M.C.Bağırova və Cənubi Qafqaz Dövlət Siyasi İdarəsinin sədri L.Beriyaya ünvanlanmış müraciətində Nuxa-Zaqatala qəzasında yaranmış ağır vəziyyətlə əlaqədar bildirilirdi ki, qəzaya əlavə hərbi qüvvə göndərilməzsə hərəkətin oradan Quba və Şirvana yayılması istisna edilmir (11, 73).

Yaranmış təhlükəli vəziyyət hakimiyyət orqanlarından qəti tədbirlərin görülməsini tələb edirdi. Qəza rəhbərliyi və bölgədəki hərbi hissələrin komandanlığı əlavə kömək gələndə kimi sərəncamında olan qüvvələrlə ilk olaraq Zaqataladakı üsyan mərkəzini yatırmağı qərara alır. Aprelin 16-da Lepinovun dəstəsi qısa döyüşdən sonra Əliabadda üsyançıların müqavimətini qıraraq kəndi tutur. Döyüşdə üsyançılardan dörd nəfər öldürülür. Aprelin 17-də şəhər tezdən Tala üsyançılarının üzərinə hücum başlayır. 24-cü süvari alayın qüvvələri kənddə barrikadalarda mövqe tutmuş üsyançıların şiddətli müqavimətiylə rastlaşırlar. Lakin silah-sursatla daha yaxşı təchiz olunmuş, sayca çox olan hökumət qüvvələri günortaya yaxın köməyə gəlmiş Qafqaz qrupunun hissələri ilə birgə üsyançıları geri oturdaraq

kəndi tuta bilirlər. Rəsmi məlumatlarda bu döyüşdə Tala üsyançılarının 25 nəfər itki verdiyi göstərilir (8, v.211-212). Həmin gün daha bir üsyan mərkəzi olan Çobankol kəndi də tutulur.

Aprelin 17-nə kimi Zaqatalanın kəndlərində üsyan əsasən yatırılmış hesab olunsa da üsyançı qüvvələrin müqaviməti tam qırılmamışdı. Onların bir hissəsi dağlarda gizlənmiş, digər hissəsi isə hələ də üsyançıların əlində olan Balakən və Qabaqçölə çəkilərək onlara qoşulmuşdu.

Aprelin 20-də Qabaqçölün tutulması ilə Nuxa-Zaqatala qəzasında baş vermiş güclü antisovet üsyanı yatırılır. Rəsmi məlumatlarda Nuxa-Zaqatala rayonunda baş vermiş üsyan zamanı hökumət qüvvələrindən 73 nəfərin öldürüldüyü göstərilirdi. Onlardan 27-si kommunar, 4-ü milis, 4-ü Dövlət Siyasi İdarəsinin əməkdaşı, 10-u Dövlət Siyasi İdarəsinin hissələrində qulluq edən qızıl əsgər, 19-u hərbi hissələrdən olan qızıl əsgər, 9-u isə sürücü idi. Üsyan zamanı yaralanmış 79 nəfərdən 11-nin kommunar, 2-sinin milis, 1 nəfərin Dövlət Siyasi İdarəsinin əməkdaşı, 38 nəfərin Dövlət Siyasi İdarəsinin hissələrində xidmət edən qızıl əsgər, 23-nün hərbi hissələrdən olan qızıl əsgərin, 4-nün isə sürücü olduğu göstərilirdi. Üsyan yatırıldıqdan sonra Zaqatala-Nuxa, Balakən-Qabaqçöl bölgəsində əhalidən 2755 ədəd silah-sursat götürülmüşdü (10, 120).

Azərbaycan Kommunist bolşeviklər Partiyası Mərkəzi Komitəsinin 1930-cu il aprelin 21-də keçirilmiş iclasında Nuxa-Zaqatala qəzasında baş vermiş üsyanın nəticələrinin ləğv edilməsi məqsədilə Musabəyov (sədr), Bağırov və Tuxarelidən ibarət üçlüyün yaradılması qərara alınır (4, v.50).

Aprelin 22-dən başlayaraq ordu hissələrinin köməkliyi ilə üsyanda iştirak etmiş kəndlərin əhalisinin cəzalandırılması əməliyyatı başlanır. Artıq aprelin sonlarına kimi hakimiyyət orqanlarına məktubla müraciət edərək Azərbaycanı tərk edəcəyini bildirmiş Molla Şərif, Şeyxzadə və Hafiz Əfəndidən başqa üsyan rəhbərlərinin əksəriyyəti silahlarını təhvil vermişdi.

Buna baxmayaraq hökumət geniş ordu hissələrinin cəlb olunmasıyla bölgədə qəfil təmizləmə işlərinin də aparılmasını planlaşdırmışdı. Bunun üçün 1930-cu il aprel üsyanının iştirakçılarının siyahısı tərtib edilmiş və bu siyahı üzrə üsyan zamanı xüsusilə fəallıq göstərmiş adamların tutulması məqsədilə hərbi-çekist əməliyyatının keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Bu əməliyyata hazırlıq məqsədilə 1931-ci ilin yanvarın əvvəllərindən

etibarən Zaqatala qəzasına əlavə hərbi hissələr gətirilir. Bu əməliyyata rəhbərlik edəcək dairə fəvqəladə üçlüyünün sədri Sumbatov təyin edilmişdi (9, v.183).

Dairə fəvqəladə üçlüyünün fevralın 13-nə olan məlumatında artıq həmin vaxta kimi bölgənin 142 kəndində əməliyyatın başa çatdığı və ümumi siyahı üzrə 361, siyahıdan əlavə 303 nəfərin tutulduğu, əməliyyat zamanı müqavimət göstərən 79 nəfərin öldürüldüyü göstərilirdi. Məlumatda tutululardan 50-sinin üsyan rəhbərlərindən, 500-nün üsyanın fəallarından olduğu qeyd olunurdu. 1931-ci il martın ortalarından hərbi-çekist əməliyyatına yekun vurularaq tutululanların işləri baxılmaq üçün Ali İnqilab Tribunalına verilir. (6, v.3).

1930-cu ilin aprel ayında Nuxa-Zaqatala qəzasında baş vermiş üsyan sovet tarixşünaslığında digər antisovet çıxışları kimi qolçomaq-molla qiyamı kimi xatırlansa da, əslində bu, əhalinin bütün təbəqələrinin iştirak etdiyi, bölgənin nüfuzlu adamları və din xadimlərinin rəhbərliyi ilə mövcud rejimə qarşı baş qaldırmış kütləvi xalq hərəkatı idi. Həmin dövrün rəsmi məlumatlarının birində oxuyuruq: “Zaqatala bölgəsində üsyana qoşulmayan kəndlər azdır. Bir çox kənd soveti sədrləri, əksər yerli partiya komsomol işçiləri üsyanda iştirak edir. Batraklar və yoxsul kəndlilər, varlılar və ruhanilər fəal müdafiə edirlər. Qolçomaq və ruhanilər əhali arasında sovet hakimiyyətinə qarşı müvəffəqiyyətlə təbliğat apara bilmişlər. Balta, yaba, paya, ağac ilə silahlanmış yoxsul əhalinin üsyanda iştirakı Zaqatala-Nuxa bölgəsində sinfi təbəqələşmənin olmadığını göstərir” (8, v.140).

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi (ARDTA), f.897, s.1, iş 61
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivi ARPIİSSA), f.1, s.74, iş 197-200
3. ARPIİSSA, f.1, s.74, iş 291
4. ARPIİSSA, f.1, s.74, iş 306
5. ARPIİSSA, f.1, s.77, iş 91
6. ARPIİSSA, f.1, s.86, iş 24
7. ARPIİSSA, f.1, s.231, iş 19
8. ARPIİSSA, f.1, s.231, iş 25
9. ARPIİSSA, f.1, s.231, iş 79
10. Qasımov C. Yaddaşın bərpası. Bakı, 1999, 117 s.
11. Manaflı H. Şəki üsyanı. Bakı, Zaman, 2000, 109 s.

E.F. Mammadov

REVOLT IN ZAQATALA IN 1930.

SUMMARY

Spent to the period of collectivisation of the politician of liquidation as class became the reason of powerful anti-Soviet revolt of population Zaqatala in 1930. In presented article of the reason, the course and results of revolt in Zaqatala are investigated on the basis of attraction basically an archival material.

Э.Ф. Мамедов

ВОССТАНИЕ В ЗАКАТАЛЕ В 1930 ГОДУ.

РЕЗЮМЕ

Проводимая в период коллективизации политика ликвидации кулачества как класса стало причиной мощного антисоветского восстания населения Закаталы в 1930 году. В представленной статье причины, ход и результаты восстания в Закатале исследуются на основе привлечения в основном архивного материала.

İRANDA MODERNLƏŞMƏ SİYASƏTİNİN İLK İDEOLOQLARI

Əfşan ŞƏFİYEVA

efshanshafiyeva@yahoo.com*

Açar sözlər: İran, modernizm, ideologiya, ölkə, ziyalılar

XIX əsrin II yarısından etibarən avropalıların İrana gəlişi (müxtəlif imtiyazlarla bağlı), iranlıların Qərb ölkələri ilə bilavasitə təmaslarının genişlənməsi (ticarət, tələbə, təhsil, kəsbkarlıq və s.) və intensivləşməsi, əyan və zadəganların öz övladlarını Avropaya təhsilə göndərmələri Qərb mədəniyyəti ilə daha yaxından tanış olmağa imkan verir və mütərəqqi baxışlı ziyalılar İranın geriliyini aradan qaldırmaq üçün yollar aramağa sövq edirdi. Onlar hakim dairələr tərəfindən aparılan epizodik islahatların daha dərin və geniş şəkildə davam etdirilməsi, islahatların aparılmalı olduğu əsas sferaların müəyyənləşdirilməsi məqsədilə islahat proqramını işləyib hazırlamağa, başqa sözlə modernləşdirmə ideologiyasını formalaşdırmağa çalışırdılar. Vəliəhd, Azərbaycan valisi Abbas Mirzənin (1789-1833), Nəsrəddin şahın ilk sədr-əzəmi Mirzə Tağı xanın (1807-1852), Nəsrəddin şahın digər sədr-əzəmi Mirzə Hüseyn xan Sepəhsalar (1836-1881) və şahın özünün həyata keçirmək istədikləri islahatları nəzərə alsaq deyə bilərik ki, İranda modernləşdirmə prosesi modernləşdirmə ideologiyasından əvvəl meydana gəlmişdir. Başqa sözlə, əvvəlcə modernləşdirmə sahəsində əməli addımlar atılmış, daha sonra onun nəzəri-ideoloji bazası yaradılmağa başlamışdır. Modernləşdirmə prosesi tədricən İran ictimai həyatının ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrildiyi kimi modernləşdirmə ideyası da İran ictimai fikrinin mühüm, hətta aparıcı ünsürü olmuş və modernləşmə ideoloqlarının formalaşmasına zəmin yaratmışdır.

İranda modernləşdirmənin, hətta müəyyən şərtlərlə liberalizmin ilk ideoloqu Əli Məhəmməd Bab hesab edilə bilər. Onun baxışlarında liberal elementlər – şəxsiyyətin hüquqları, əmlakın toxunulmazlığı, insanların bərabərliyi və s. öz əksini tapmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Əli Məhəmmədin liberal prinsipi yalnız gələcək Müqəddəs səltənətin babiliyi

Əfşan Heydər qızı Şəfiyeva – AMEA Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun elmi işçisi

qəbul edən əhalisinə şamil edilirdi [6; 160s.]. Babilik dinini qəbul etməyənlər Müqəddəs səltənətdən qovulmalı, qeyri-babi kitablar məhv edilməli idi. Babilər qeyri-babilərlə evlənə, eyni kampaniyada iştirak edə bilməzdilər. Babiliyi qəbul etməyənlərin əmlakı müsadirə olunmalı idi. [19]. Ona görə Əli Məhəmmədi lokal, ideoloji prinsiplərə tabe edilən liberalizm ideoloqu hesab etmək olar [6; 161s.]. Əli Məhəmmədin sırf ideoloq olduğunu nəzərə alsaq, qeyd edilən liberalizm ünsürlərini əsas götürərək onu mühafizəkar sistem çərçivəsində liberal-modernləşdirmə ideyalarının ilk iranlı müəllifi adlandırmaq olar. Babilik nə hərəkət, nə də ideologiya kimi uğur qazanmadı və qazana da bilməzdi. Bunu Babın ideyalarını tətbiq etmək cəhdi aydın göstərdi. Babilik ilk növbədə tacirlərin maraqlarını ifadə etsə də onun sənətkarlar, xırda tacirlər və kəndlilərin fəal iştirakı ilə həyata keçirilməsi zamanı ilkin liberal ideyalar ibtidai kommunizm prinsiplərinə transformasiya olundu. Üsyançılar dərhal xüsusi mülkiyyətin ləğv olunduğunu, əmlakın ümumiliyini elan edir, vahid qazan prinsiplərini tətbiq edirdilər. Deməli, Babın ideyalarının həyata keçirilməsi üçün zəmin, bu ideyaları elan olunduğu mahiyyətdə həyata keçirə biləcək qüvvə yox idi. Bununla belə babilik hərəkəti feodalizmin əsaslarını laxladır və yeni münasibətlərin bərqərar olması üçün zəmin hazırlayırdı.

Babilik hərəkəti məğlubiyyətə uğrasa da modernləşmə ideyası getdikcə möhkəmlənirdi.

Darülfünunun təsis edilməsi və Avropa dərsləklərinin tərcümə edilməsi, təsis edilmiş ilk qəzetin səhifələrində Avropa həyatının bəzi sahələri haqqında məlumatlar verilməsi, 1871-ci ildə Tərcümə və nəşriyyat mərkəzinin yaradılması və burada dərsləklərlə yanaşı tarix, coğrafiya və s. kitabların tərcümə edilərək çap olunması modernləşdirmə ideologiyasının formalaşmasına zəmin yaradırdı. İranlılar Avropa mədəniyyəti ilə yalnız Avropaya səfərləri zamanı və Avropa kitablarının tərcüməsi, yol qeydləri vasitəsi ilə deyil, həm də İranın özündə tanış olmaq imkanına malik idilər. Xarici ölkə səfirlikləri, konsulluqlar, müxtəlif yönümlü xarici şirkətlərdə çalışan iranlılar Avropa mədəniyyətinin müxtəlif ünsürləri ilə bilavasitə tanış olur, hətta onun normalarına uyğun davranışı mənimsəyirdilər. Həmin iranlılar öz gündəlik həyatlarında Qərbi dövlətlərinin, insanların, mədəniyyətinin üstünlüklərini görürdülər.

İranın mütərəqqi əhval-ruhiyyəli siyasi xadimləri, ziyalıları İranın Avropadan geriliyinin səbəblərini araşdırmağa və həmin geriliyi aradan qaldırmaq üçün yollar axtarmağa və ya müəyyən islahatlar keçirməyə cəhd edir və ya da modernləşmənin zəruriliyini əsaslandırmağa, eyni zamanda modernləşmə proqramı irəli sürməyə cəhd edirdilər. Beləliklə, İranda modernləşmə ideologiyası və ideoloqları formalaşırdı.

İran cəmiyyətinin bütün sahələrinin, o cümlədən siyasi sistemin modernləşdirilməsinin ilk ideoloqu iranlıların yekdil rəyinə görə M.F.Axundov idi. Elmi dünyagörüşə sahib olan M.F.Axundov çoxşaxəli fəaliyyəti ilə cəmiyyətin maariflənməsi sahəsində böyük işlər görmüşdür. O, özünü müsəlman, o cümlədən İran xalqının nümayəndəsi hesab edir və onların tərəqqisi uğrunda mənəvi-ideoloji mübarizə aparırdı. İrana xüsusi diqqət yetirən M.F.Axundov orada mövcud olan gerilik və nöqsanları müxtəlif vasitələrlə və geniş şəkildə tənqid edir, onun tərəqqi yollarını müəyyən etməyə çalışırdı. Mirzə Fətəli Axundov iranlı mütəfəkkirlər və dövlət adamları ilə məktublaşır, fikir mübadiləsi aparırdı. Onun daha çox yazdığı şəxslər Mirzə Mülküm xan, Mirzə Yusif xan Müstəşar od-Dövlə, Mirzə Cəfər xan Moşir od-Dövlə idilər [3].

Şərq, İran mövzusu onun fəlsəfi, siyasətşünaslıq, ədəbi, elmi fəaliyyətinin qırmızı xəttini təşkil edirdi. Bu sahədə onun məşhur «Kəmalüddövlə məktubları» əsəri xüsusi yer tutur. M.F.Axundov həmin əsəri çap etdirə bilməsə də, əlyazması şəkilində geniş yayılmasına nail olmuşdu. İranın mütərəqqi ziyalıları adı çəkilən əsərə böyük maraq göstərirdilər. O qeyd edirdi ki, şəxsən “məktubların 30 nüsxəsini İranın ictimai, siyasi xadimlərinə, ziyalılara göndərmişdir” [16; 53s.]. Qeyd edilən əsər hind şahzadəsi Kəmalüddövlənin İran şahzadəsi Cəlalidövləyə 3 məktubu və ondan aldığı bir cavab şəklində yazılmışdır. Məlum olduğu kimi, əsərdə Şərqin və İranın mövcud problemləri və onların həlli yollarından geniş şəkildə bəhs olunmuşdur. Əsərin ən əhəmiyyətli cəhəti konstitusiyalı monarxiya idarə formasının hərtərəfli təsviri və onun məziyyətlərini göstərməsidir. M.F.Axundov eyni zamanda iranlılarda yenilik və qüdrətli dövlət qurmaq hissini oyatmaq üçün onların qədim tarixə malik olduqlarını və bir zamanlar dünyanın ən qüdrətli dövləti olduğunu xatırlatmağı vacib sayırdı. M.F.Axundovun əsas tənqid hədəflərindən biri Şərqdə hakim olan

qanunsuzluq idi. O, müsəlman xalqlarının bütün problemlərinin mənbəyinin fanatizm və despotizmdə cəmləşdiyini vurğulayırdı [16; 53s.].

O yazırdı ki, despotun zülmünün təsiri və ruhani fanatizmi İranın zəifliyi və gücsüzlüyünə səbəb olmuşdur. Despotizm Şərq idarə forması olsa da hakimiyyətdə olanların cəmiyyətin siyasi sistemində heç bir dəyişikliyə yol verməməsi ilə daha da güclənirdi. Ona görə despotizmə görə məsuliyyət hakim dairələrin üzərinə düşürdü.

Fanatizm isə insanların düşünmədən doğru və yalan olan hər bir şeyə inanması və puç xəyallarda inadkarlıq göstərməsindən irəli gəlirdi [2; 129s.]. M.F.Axundov qanunsuzluğun ictimai-siyasi, sosial nəticələri haqqında deyirdi: “hər növ tənzimat və qanun elmə əsaslandığı üçün, nə qədər ki xalq hamılıqla, kişili-qadınli, Prusda (Almaniya), Amerikada və digər Avropa ölkələrində olduğu kimi, elmə yiyələnməsələr tənzimat və qanunları anlamayacaq (ölkədə qanun və parlamentin, qanunla, konstitusiya ilə idarə olunan dövlətin əhəmiyyətini başa düşməyəcəklər) və onu qəbul edib icra etmək iqtidarında olmayacaqlar. Belə olan halda islam ölkələri (padşahları) xalqı maarifləndirməmiş boş yerə zəhmət çəkib ölkələrində yeni tənzimat və qanunların icrasına başlamasınlar” [1; 14s.].

M.F.Axundov xalqının xilasını ədalətli qanunlarda, tələyüklü qərarların qəbul edilməsində görürdü. Şərqdə, xüsusən İranda isə heç bir qanun yox idi. “Divanxanada bir dənə də olsun qanun kitabı yoxdur. Nə bir günahın cəzası bəllidir, nə də bir savabın əcri, kimin ağına nə gəlsə o hökmü də çıxarır” [14; 63s.].

M.F.Axundov qanunçuluq, qanunun hakimiyyəti, parlament təsis edilməsi, dinin siyasətdən ayrılması, ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi, mütləq hakimiyyətin tənqidi, təcrübi elmlərə əsaslanmağın zəruriliyini vurğulayırdı. M.F.Axundovun İranda modernləşmə ideologiyasının yaranmasına təsiri və iranlıların ona münasibəti barədə bir qeydi xatırlatmaq zəruridir.

İran İslam Respublikasında “Qərb mədəniyyətinin İrana hücumunda asılı ziyalıların rolu” rubrikasından üçüncü kitab Mirzə Fətəli Axundova həsr edilmişdir. Lakin şahlıq rejimi zamanı iranlı müəllif F.Adəmiyyətin M.F.Axundov haqqında yazdığı kitab «Əndişəhaye Mirzə Fətəli Axundzadə» şahın həyat yoldaşı Fərəhin başçılıq etdiyi Pəhləvi Fondunun mükafatına layiq görülmüş, Məhəmməd Rza şah isə həmin kitabın çapına

icazə vermişdir [10; 78s.]. Bu qeydlər İranda M.F.Axundovun elmi, fəlsəfi, politoloji, bədii ədəbi irsinə böyük əhəmiyyət verildiyini göstərir.

İranda modernləşmənin ilk ideoloqlarından biri də Mirzə Mülküm xan (1833-1908) hesab olunur [15; 18s.].

1858-ci ildə Nəsrəddən şah Avropa tipli 6 nazirlikdən ibarət hökumət kabineti təşkil edərək Mirzə Cəfər xan Moşir od-Dövləni onun başçısı təyin etdi. Mirzə Mülküm xan yeni hökumətin təşkilinə yardım etmək məqsədi ilə «Kitabçeyi qeybi» və ya «Dəftəri tənzipat» kimi məşhur olan hökumətin islahatı haqqında ilk layihəni yazaraq Mirzə Cəfər xan Moşir od-Dövləyə təqdim etdi. Bu islahat layihəsi İranın modernləşmə tarixində ilk layihə hesab olunur [22]. Həmin layihəni siyasi sferanın modernləşməsinin ilk dəfə ideoloji baxımdan əsaslandırılması və M.Mülküm xan modernləşmənin ilk ideoloqlarından biri hesab etmək olar. «Kitabçeyi Qeybi» iki hissədən ibarətdir. Kitabın birinci hissəsində Avropa ölkələrinin inkişaf etməsi və Asiya dövlətlərinin geri qalması səbəbləri açıqlanır və çıxış yolu idarəetmə aparatının Avropa qaydaları əsasında islah edilməsində görülür.

Kitabın ikinci hissəsi yuxu kitabı kimi tərtib edilmişdir. Müəllif yuxuda idarəetmə sisteminin islahatında bilavasitə iştirak edir və islahatların məzmunu və mahiyyəti haqqında öz fikirlərini bildirirdi.

M.Mülküm xan mütləq monarxiya üsul - idarəsinin sivil formasını təklif edirdi: Şah icra hakimiyyəti səlahiyyətlərini hökumət, qanunvericilik səlahiyyətini tənzimləmə məclisi vasitəsi ilə həyata keçirməlidir.

Qəbul edilən qanunda bütün vətəndaşların qanun qarşısında bərabərliyi elan olunmalıdır. Mirzə Mülküm şəxsiyyətin və əmlakın toxunulmazlığı, vicdan azadlığı prinsiplərini elan edirdi.

M.Mülküm xan göstərirdi ki, islahat zamanı Tənzimləmə məclisinin quruluşu, icra hakimiyyətinin və hökumətin strukturu, hakimiyyətin bölgüsü, hər bir nazirlik haqqında və digər məsələlərlə bağlı qanunlar nəzərdə tutulmalıdır. Qanuni hakimiyyətin bərqərar olması üçün 180 qanun hazırlanmalıdır. Həmin qanunlar əsasında İran gülüstana çevriləcəkdir [22].

Göründüyü kimi, M.Mülküm xan layihəsində mütləq monarxiya rejiminin saxlanması zəruriliyini vurğulasa da ölkənin qanunlar vasitəsi ilə idarə edilməsinin vacibliyini və yeni dövr üçün xarakterik bir sıra liberal prinsipləri də göstərmişdir. Konstitusiyalı parlamentli monarxiya

ideyası açıq şəkildə irəli sürülməsə də qanun çərçivəsində fəaliyyət göstərən mütləq monarxiya həmin ideyaya çox yaxındır. İslahatın əsas nəticəsi Qanunun hakimiyyətinin bərqərar olmasına nail olmaq idi.

Elə həmin vaxt M.Mülküm xan «Fəramuşxana» deyilən və tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif cür qiymətləndirilən bir cəmiyyət təşkil edir (ilk frامason lojası; ilk siyasi təşkilat və ya cəmiyyət).

«Fəramuşxana»nın iclaslarında «Cümhuriyyət», «qanun», «millətin hüququ» və s. mövzular ətrafında bəhslər olurdu [9; 11s.]. İstər yuxarıda adı çəkilən layihəni, istərsə «Fəramuşxana»nın mövcudluğunu öz maraqları üçün zərərli hesab edən hakim dairələr cəmiyyətin fəaliyyətinə son qoyulması və M.Mülküm xanın İrandan sürgün olunmasına nail oldu.

«Fəramuşxana» İranın siyasi həyatına mühüm təsir göstərdi. Belə ki, yeni ideyaların yayılmasına, istibdad rejiminə qarşı narazılığın artmasına təkan verdi. O dövrdən başlayaraq İranda M.Mülküm xan haqqında kifayət qədər geniş və eyni zamanda müxtəlif yönümlü və ziddiyyətli mövqe əks olunan ədəbiyyat meydana gəlmişdir. İran İslam inqilabından əvvəllər və sonra da İranın modernləşməsi, tərəqqisi, inkişafı və liberalizm tərəfdarları onun fəaliyyətini yüksək dəyərləndirirdilər. Onun İranda mövcud olan siyasi sistemi, davranış normalarını, dövlətin «güzəştlər» siyasətini tənqid etməsi [6; 194s, 9; 11s.], konstitusiyalı monarxiya formasında «hüquqi dövlət», liberal iqtisadiyyat, insan hüquqlarının təmin olunmasını, parlamentarizm və s. ideya və prinsipləri müdafiə etməsi xüsusi vurğulanırdı [15; 17, 24, 22].

İranda modernləşmənin ən görkəmli nümayəndələrindən biri də, liberalizmin ideoloqu hesab edilə bilən Mirzə Yusif xan Müstəşar od-Dövlə idi. Darülfünunda təhsil almış, 14 il Rusiyada (1853-1867), 3 il Fransada (1867-1870) diplomatik xidmətdə olmuş Mirzə Yusif xan sədr-əzəm Mirzə Hüseyn xan Səpəhsalar tərəfindən İrana dəvət olunaraq yeni təsis edilmiş Ədliyyə nazirliyinə müşavir təyin edilmiş, Ədliyyə nazirliyi və ədalətxana haqqında qanunun hazırlanmasında yaxından iştirak etmişdir [21].

Mirzə Hüseyn xanın hüquqi islahatlar keçirmək təşəbbüsünü dəstəkləyən M.Y.Müstəşar od-Dövlə meydana gəlmiş münasib şəraitdən istifadə edərək özünün ən məşhur əsəri olan «Yek kəlməni» nəşr etdirmişdir.

Rusiyada xidmət edərkən həmin dövləti nümunə hesab edən, Fransa-ya gəldikdən sonra Rusiyanın həmin ölkədən çox geri qaldığını görən M.Y.Müstəşar od-Dövlə Avropa ölkələrini İran üçün nümunə kimi qəbul etmiş və Fransada «Yek kəlmə» əsərini yazıb başa çatdırmışdır [25]. Kitabın çapı İranda böyük marağa səbəb oldu və mənəvi (ideoloji) siyasi həyatın ən böyük hadisəsinə çevrildi. Çünki kitab «Qanun» məsələsinə həsr edilmişdi [21]. Əsasən Fransa Konstitusiyasının şərhindən ibarət olan «Yek kəlmə» əsərində Fransa konstitusiyasının 19 maddəsi səbt olunmuş və onlar Quran və şəriətdən gətirilən istinadlarla möhkəmləndirilmiş və izah edilmişdir. M.Y.Müstəşar od-Dövlə əsas diqqəti konstitusiyanın aşağıdakı prinsip və normalarına yönəlmişdi: hakimiyyətin bölüşdürülməsi; xalqın siyasi proseslərdə bilavasitə iştirakı; azadlıqlar; məhkəmə işləri [5; 55s.]. O, mülki qanunların dini qanunlardan üstünlüyünü vurğulayır və qanunun dəyişilən və reallığa uyğun olmasını vacib hesab edirdi. Onun fikrincə, qanun cəmiyyət üzvlərinin əmlak və həyatının toxunulmazlığını təmin etməlidir [5; 54s.].

Mirzə Yusif xan Müstəşar od-Dövlə «Yek kəlmə» əsərində konstitusiyalı rejimin strukturu, komponentləri, onların fəaliyyət mexanizmi və qarşılıqlı fəaliyyətinin geniş təsvirini vermişdir [5; 55s.].

Mirzə Yusif xan Müstəşar od-Dövlə siyasi hakimiyyətin ruhani hakimiyyətdən ayrılmasının zəruriliyi fikrini irəli sürmüşdür. Mirzə Yusif xan Müstəşar od-Dövlə ölkənin tərəqqisi üçün lazım olan digər tədbirlərdən də danışmışdır. O, sənətkarlığın, milli sənayenin inkişaf etdirilməsinin, elmin və elmi düşüncənin inkişaf etdirilməsi, proporsional vergi sistemi, cəhalət və xürafatın aradan qaldırılması, siyasi partiya və cəmiyyətlərin təşkilinin vacibliyini göstərirdi.

Bununla belə hüquqi dövlət ideyasının daşıyıcısı kimi M.Y. Müstəşar od-Dövlə belə hesab edirdi ki, tərəqqi və inkişafın əsasında qanun və qanunçuluq durur. Onun fikrincə, əvvəlcə qanun qəbul edilməli sonra islahatlara başlanılmalı, əks təqdirdə «tarixi hadisələrin gedişi bizi buna məcbur edəcəkdir» [5; 52s.]. İngiltərə və Fransa siyasi sistemlərini nümunə sayan, Fransa konstitusiyasının əsas maddələrini öz konstitusiyaya layihəsinə daxil edən M.Y.Müstəşar od-Dövlə belə nəicəyə gəlir ki, Şərq xalqları Avropa xalqları kimi hüquqi qanunlar tətbiq etməyincə tərəqqi mümkün olmayacaqdır [5; 54s.]. O, müsəlmanların geriliyinin aradan

qaldırılmasını onların «avropalaşması»nda görürdü, bunun üçün müsəlmanlar avropalılara yaxınlaşmalı, Avropa mədəniyyətini mənimsəməlidilər. O əmin idi ki, Şərq xalqlarının qabaqcıl Avropa mədəniyyətini mənimsəmələri saati çatmışdır, bu mədəniyyət müsəlman Şərqini simasızlaşdırmayacaq.

Beləliklə, Mirzə Yusif xan Müstəşar od-Dövlə «Yek kəlmə» əsərində siyasi sistemin modernləşməsinin liberal proqramını irəli sürmüşdür. Həmin proqramın mahiyyətini Avropa mədəniyyətini mənimsəmək prinsipi təşkil edirdi. Mirzə Yusif xan Müstəşar od-Dövlə əslində demokratik, liberal prinsiplərin hakim olduğu bir cəmiyyətin təşkilinin proqramını irəli sürmüşdür. Bu proqramın İran şəraiti üçün ən gözlənilməz cəhəti dinin siyasətdən ayrılması və ruhanilərin dövlət işlərindən uzaqlaşdırılması, ümumiyyətlə ruhanilərin məhkəmə işlərindən uzaqlaşdırılması, məhkəmə hakimiyyətindən məhrum edilməsi tələblərini əhatə etməsi idi.

Belə ki, qeyd edildiyi kimi, Əli Məhəmməd Bab yeni «Müqəddəs Səltənət» çərçivəsində bəzi demokratik, liberal prinsiplər elan edirdisə, M.Y.Müstəşar od-Dövlə dinin və ruhanilərin hakimiyyətdən kənar olunması şəraiti çərçivəsində, yəni dünyəvi siyasi sistem çərçivəsində demokratik, liberal ideyalar irəli sürürdü. M.Y.Müstəşar od-Dövlə bütöv demokratik, liberal və dünyəvi sistemin proqramını irəli sürmüşdür. Lakin onun öz dövrü üçün radikal görünən ideyaları çoxları tərəfindən yəqin ki, mənimsənilə, «həzm edil»ə bilmədiyindən M.Y.Müstəşar od-Dövlənin adı Məşrutə hərəkatının ideya-siyasi yaradıcıları arasında demək olar ki, qeyd olunmur.

M.Y.Müstəşar od-Dövlədən sonra fəaliyyət göstərmiş digər modernləşdirmə ideoloqları siyasi sistemin modernləşdirməsi məsələsində onun səviyyəsinə yüksələ bilməmişlər.

İranda modernləşmə ideyalarının yayılmasında cənubi azərbaycanlı maarifçi, Şimali Qafqazda yaşayıb yaratmış Mirzə Əbdürrəhim Talibovun da (1834-1911) mühüm rolu olmuşdur.

M.Ə.Talibov fəaliyyətə bir əməkçi kimi başlayaraq öz sahəsində uğura və müəyyən maddi təminata nail olduqdan sonra 50 yaşlarından tamamilə yeni fəaliyyət sahəsinə – maarifçiliyə üz tutmuşdur. O, ilk növbədə təbiətşünaslıq elmləri sahəsində bilikləri başqalarına ötürmək ehtiyacı hiss edərək iranlıları həmin elmin sirləri ilə tanış etmək məqsədi

ilə kitablar yazmağa başlamışdır. M.Ə.Talıbovun çap etdirdiyi ilk kitablar “Risaleye fizik” (Fizika traktatı. İstanbul. 1893); “Səfineye Talibi ya Kətabe Əhməd” (Talibinin gəmisi və ya Əhmədin kitabı. 2 cildə, İstanbul. 1894, 1895). “Risaleye heyətə cədid” (Yeni astronomiya traktatı, İstanbul, 1895) sırf elmi məlumatları əhatə edir, hətta dərslik kimi nəzərdə tutulmuşdur.

İranda ictimai siyasi vəziyyət gərginləşdikdə, siyasi, mədəni canlanma yüksəldikcə və xüsusən Məşrutə (Konstitusiya) inqilabı başlandıqdan sonra M.Ə.Talıbov daha çox siyasi məzmunlu əsərlər nəşr etdirir və bir tərəfdən iranlıların siyasi şüurunun inkişafına yardım etməyə, digər tərəfdən Konstitusiya hərəkatının fəallarının və deputatların fəaliyyətini istiqamətləndirməyə çalışır. Onun “Məsəlikül-möhsinin” (“Yaxşılardan məsləkləri”. 1905), «Məsail ol-həyat» (Həyat məsələləri. 1906), «İzəhat dər xosuse azadi» (Azadlığa dair izahatlar. 1908), «Siyasətə Talibi» (Talibi siyasəti. 1911) adlı əsərləri Qərb mədəniyyətinə münasibət, siyasi liberalizm, sosial-demokratik ideyaların təbliği məsələlərinə həsr olunmuşdur [23; 17; 7].

M.Ə.Talıbovun Qərb mədəniyyətinə münasibəti «Məsail-ol-həyat» (Həyat məsələləri) kitabında öz əksini tapmışdır. Müəllif ruhanilərin Qərb mədəniyyətinə münasibətinin araşdırılması formasından istifadə etmişdir. Əsərdə üç dini alim-ilahiyyatçı təsvir edilmişdir. Onlardan biri Qərbin yeni ideyalarını müsbət qiymətləndirərək müasir dünyanın qayda-qanunlarını mənimsəməyi lazım bilir. İkinci ilahiyyatçı müasirləşmə istiqamətində islahatların aparılmasının əleyhinədir. Üçüncü ilahiyyatçı isə ölkənin tam müasirləşməsi tərəfdarıdır.

Bununla, M.Ə.Talıbov ruhanilərin məhdud hissəsinin yeniləşməyə müxalif olduğunu nəzərə çatdırmağa, ruhaniləri yeniləşməyə dəstək verməyə çağırmağa çalışır. M.Ə.Talıbovun mühafizəkar ruhanilərə münasibəti kəskin tənqidi xarakter daşıyırdı [11; 111s.]. O, həmçinin «şəriətin yeni şəraitə uyğun olan minlərlə əlavəyə ehtiyacı olduğunu» qeyd edirdi [12; 43s.].

M.Ə.Talıbov Qərb mədəniyyətinin mənimsənilməsinin vacibliyini Yaponiyanın nümunəsində əsaslandırmağa çalışaraq «Məsail ol-həyat» kitabında Yaponiya konstitusiyasının tərcüməsini vermişdir.

İngilis parlamentarizmini özünün ideali hesab edən [5; 53s.] M.Ə. Talıbov konstitusiyalı rejimin ətraflı şərhini vermişdir [5; 54s.]. O, konstitusiyadan danışarkən vurğulayırdı ki, konstitusiya padşahın və xalqın hüquqlarını aydın şəkildə müəyyən edən əsas qanundur [12; 104s.].

Qanunun əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirən M.Ə.Talıbov qeyd edirdi ki, qanun olmayan ölkədə ədalət və maraqlar da yoxdur, maraq olmayan yerdə mədəniyyət, mədəniyyət olmayan yerdə xoşbəxtlik də yoxdur [13; 86s.]. O belə hesab edirdi ki, xalqın siyasətdə iştirakı və qanunun hakimiyyəti iranlılarının bütün problemlərini həll edəcəkdir [11; 50s.]. Qısa şəkildə desək, M.Ə.Talıbov elmi biliklərin yayılmasına çalışır, azadlıq və qanunun hakimiyyəti ideyasını təbliğ edirdi. O, qərbin inkişafının sirrini elm, azadlıq və qanunun hakimiyyətində görürdü. M.Ə.Talıbov eyni zamanda milli adət-ənənələrin qorunub saxlanması tərəfdarı kimi çıxış edirdi [17].

M.Ə.Talıbovun modernləşdirmə fəaliyyətinə münasibət müxtəlifdir. Bəziləri belə hesab edir ki, o, «siyasi radikalizmə meyilli, sosial-demokrat məfkurəsinin tərcümanı» idi [20]. Digərləri belə hesab edir ki, M.Ə. Talıbov liberalları şəriətə əl gəzdirməkdən çəkindirirdi. O deyirdi: «Olmaya şəriətə əl gəzdirilə» [8; 10s.]. Halbuki rəsmi ideologiyada M.Ə.Talıbovun İslam dininə qarşı təbliğat apardığını, dünyəvilik, dinin siyasətdən ayrılması ideyasını müdafiə etdiyi ön plana çəkilir [14; 49-56s.].

Əslində M.Ə.Talıbov heç vaxt İslam dininin əsaslarını müzakirə obyektinə çevirməmiş, mənfəətpərəst ruhaniləri kəskin tənqid etmişdir [5; 67s.]. M.Ə.Talıbov maarifçilik və siyasi modernləşmə ideyalarının təbliği ilə XIX əsrin sonlarından məşğul olmağa başladığından onun kitabları İranda geniş yayılaraq Məşrutə inqilabının hazırlanmasında mühüm rol oynamışdır [9; 44s.]. Təsadüfi deyil ki, o, İranın ilk parlamentinə Təbrizdən nümayəndə seçilmiş, lakin ruhanilərin ona qarşı geniş təbliğatı nəticəsində parlamentin işində iştirak etməmişdi.

M.Ə.Talıbovu geniş kütlənin maarifçisi, ziyalıların, modernləşmə tərəfdarları olan intellektualların ideoloqu adlandırmaq olar. Belə ki, onun «Azadlığa dair izahatlar» və «Talibinin siyasəti» əsərləri məhz bu intellektuallara ünvanlanmışdı.

İranın modernləşməsi ideoloqlarından biri də cənubi azərbaycanlı Qafqazda və Türkiyədə yaşayıb yaratmış Zeynalabdin Marağayidir (1837

- 1910). Onun ictimai-siyasi və s. baxışları «İbrahim bəyin Səyahətnaməsi» adlı romanında [4] öz əksini tapmışdır.

Daha çox İranın mövcud durumunu kəskin tənqid edən müəllif modernləşmə məsələsində M.Y.Müstəşar od-Dövlə və M.Ə.Talıbova nisbətən daha mülayim və ziddiyyətli mövqe tuturdu.

O, mötədil konstitusiya islahatı uğrunda çıxış edir və parlamentə məşvərətçi orqan kimi baxırdı.[5; 53s.]. Z.Marağayi konstitusiyalı monarxiya ideyasını müdafiə edir, eyni zamanda monarxın «xoşməramı» ndan da ümidini üzmürdü [5; 57s.]. Z.Marağayi ruhaniləri kəskin tənqid edir və eyni zamanda yazırdı: «Müqəddəs İslam dini bizə ədalət və bərabərliyi hökm edir» [5; 43s.]. O, yeniləşmə və tərəqqinin zəruriliyini yüksək qiymətləndirirdi. Onun fikrincə iranlılar elm və tərəqqiyə meyl etməsələr, dədə-baba qaydası ilə yaşamaqda davam etsələr, onların milli qürur və müstəqilliyi əbədi olaraq ayaqlar altında qalacaqdır [5; 59s.]. Z. Marağayi də Avropa mənəvi dəyərləri və nöqsanlı cəhətlərini qəbul etməyin əleyhinə çıxırdı, çünki bu, “milli ənənələrin itirilməsinə” səbəb olar [5; 67s.].

Z.Marağayinin əsəri də İranda qadağan olunmuş kitablar sırasında idi. Bununla belə, bu əsərlər İranda çox geniş yayılmış və Konstitusiya hərəkatının genişlənməsində mühüm rol oynamışdır.

S.Ə.Kəsrəvi yazırdı: “İbrahim bəyin Səyahətnaməsi”nə gəldikdə deməliyəm ki, həmin əsərin dəyərini o kəslər bilir ki, onu o zamanlar oxumuşlar və oxucuda yaratdığı təsirləri yaxşı xatırlayırlar. O günlərdə əksər insanların həyatın acısına, zamanənin zülmünə adət etdikləri bir zamanda... bu kitabı oxumaqla sanki yuxudan ayılırdılar. “İbrahim bəyin Səyahətnaməsi” iranlıların oyanışına güclü təkan verdi” [9; 45s.]. Nazim ol-İslami Kermani özünün əsasən 1904-1911-ci illəri əhatə edən xatirələr-dən ibarət olan “Tarixə bidariye iraniyan” adlı əsərində qeyd edir ki, ““İbrahim bəyin Səyahətnaməsi” bütün kitablardan daha çox oxunan kitab idi. Gizli cəmiyyətlərdə onun kollektiv oxunuşu təşkil edilir və dinləyicilərə son dərəcə güclü təsir göstərirdi.”

Abdulla Mostoufi də öz xatirələrində qeyd edir ki, məşrutə məfkurəsinin formalaşmasında H.Z.Marağayinin “İbrahim bəyin Səyahətnaməsi”, M.Ə.Talıbovun «Səfineyi Talibi ya Ketabe Əhməd» əsəri və Hindistanın (Pakistanın Ş.Ə.) məşhur şairi İqbal od-Dövlənin risalələri əsas rol oynamışdır [26].

Həmin əsərlərin əhəmiyyətini düzgün qiymətləndirmək üçün belə bir fakta da diqqət yetirmək lazımdır ki, "İbrahim bəyin Səyahətnaməsi" ndə İbrahim bəyin Z.Marağayinin evində «Səfineyi Talibi ya Ketabe Əhməd» -i oxuduğu qeyd olunmuşdur [18].

Z.Marağayi əsasən İranda mövcud olan ictimai-siyasi durumu kəskin tənqid etmiş və bununla da mövcud vəziyyətin dəyişdirilməsinin zəruriliyini nümayiş etdirməyə çalışmışdır. Onun əsərinin təsir gücünü janr, üslub xüsusiyyətindən əlavə həm də müəllifin kəskin tənqidi ilə izah etmək olar.

Yuxarıda haqqında çox qısa məlumat verilən modernləşdirmə ideoloqlarının ideyalarını ümumiləşdirərək modernləşdirmə ideologiyasının əsas ünsürlərini aşağıdakı kimi qeyd etmək olar.

Modernləşdirmə ideologiyasının mərkəzi elementini siyasi sistemin modernləşdirilməsi ideyası təşkil edir. Siyasi sistemin modernləşdirilməsi qanunun hakimiyyətinin bərqərar olması ilə mümkün ola bilər. Siyasi sistemin modernləşməsi siyasi və hüquqi sahədə digər yeniliklərin meydana gəlməsini şərtləndirir.

Modernləşdirmə ideologiyasının mühüm ünsürlərindən biri də elmin və savadlılığın yayılması ideyasıdır. Elmin və savadlılığın yayılması yeni təsisatların meydana gəlməsini tələb edirdi.

Modernləşdirmə ideoloqları ayrıca bəhs etməsələr də yeniləşmənin digər daha mühüm sahələrinin: milli sənayenin, kənd təsərrüfatının, ticarətin, infrastrukturun yaradılması və inkişaf etdirilməsinin zəruriliyini vurğulayırdılar.

Nəticə: Beləliklə, modernləşmə ideoloqları İranın tərəqqisinin əsas ictimai, siyasi, mədəni istiqamətlərini və həmin sahədə aparılmalı olan islahatların proqramını bu və ya digər şəkildə işləyib hazırlamışdılar. Bu ideologiyanın əsas xüsusiyyəti qeyri-vesternləşmə və əsasən qeyri-liberal məzmunu malik olması idi. İranlıların ictimai, siyasi, mədəni şüurunun genişlənməsi, böyüməsi və inkişafının, bir sözlə, struktur və məzmun dəyişikliyinə yeganə mənbəyi modernləşdirmə ideoloqlarının yazıları deyildi: Modernləşmənin xüsusi fəaliyyət sahəsi, yəni ideologiya formasında meydana gəlməsi bir tərəfdən cəmiyyət qarşısında duran problemlərin xeyli kəskinləşməsi, digər tərəfdən həmin problemlərin həllində maraqlı olan sosial qüvvələrin formalaşdığını göstərirdi. Modernləşdirmə ideoloqları bir tərəfdən ümummilli maraqları əks etdirirdilərsə, digər

tərəfdən formalaşmaqda olan yeni münasibətlər və sosial qüvvələrin maraqlarını ifadə edirdilər. İran cəmiyyəti öz problemlərini dərk edir, onun həlli yollarını arayıb, müəyyən proqram irəli sürür, bu və ya digər dərəcədə onları həyata keçirməyə cəhdlər edirdi.

Hakim elitaya daxil olan mütərəqqi siyasi xadimlər, ziyalılar mövcud rejim çərçivəsində modernləşdirmənin zəruriliyi ideyasını təbliğ edirdilər. Bu hal, xüsusən ölkədə islahatlar aparıldığı illərdə geniş vüsət alıb, lakin onların dayandırılması ilə zəifləyirdi. Bu da həmin fəaliyyətin xaricə keçirilməsinə və deməli davam etməsinə səbəb olurdu. Başqa sözlə, XIX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq modernləşmə ideologiyası yaranmağa başlayır, təkmilləşir, genişlənir, inkişaf edirdi.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Axundov M.F. Kəmalüddövlə məktubları. Bakı, Elm, 1986. 200 s.
2. Axundov M.F. Əlifbəyi cədid və məktubat. Bakı, Azərənşr, 1963, 137 s.
3. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar fondu. M.F. Axundovun arxiv. İnv. № 99.
4. Marağayi Z. İbrahimbəyin səyahətnaməsi və ya təəssübkeşliyin bəlası. Bakı, Elm, 1982, 500 s.
5. Бабаева Н. Из истории общественно - политический мысли Южного Азербайджана (последняя четверть XIX века – начало XX в). Баку, 1995, 80 с.
6. Иванов М.С. Очерки истории Ирана. М. Государственное издательство политической литературы. 1952, 467 с.
7. Манафи М. Мирза Абдулрагим Талыбов. Баку, Язычы, 1996, 40 с.
8. Acdani Lütfullah. Talibov! Haşa ke dər şəriət dəst beberim İran, 1385.10s.
9. Əhməd Kəsrəvi. Tarixə məşrutəyə İran. Tehran, «Əmir Kəbir», 1364, 681s.
10. Behnam Cəmşid, İraniyan və əndişəyə təcəddod, Tehran, Bonyad, Fərzane ruz, 1371, 321s.
11. Talibov Ə.R. İzahat dər xosuse azadi. Tehran, Mətbəəyi Mübarəkəyə Şahənşahi 1325 h.q. səh.74.
12. Talibov Ə.R. Məsail-ul həyat, Tiflis, 1906, Qeyrət, 151 s.
13. Talibov Ə.R. Səfineye Talebi ya Ketabe Əhməd, İstanbul, 1312 h.q. 176 s.
14. Tarixə təhacome fərhanqiye qərb, nəqşə rouşənfekrane vabəste (4). Seyid Həsən Təğizade, Tehran, Moəssesəyə fərhanqiye qədrə vilayyət, 1377, 236 s. şəkilli, foto nümunə.
15. Höccətullah Əsil. Zendeği və əndişəyə Mirzə Mülküm xan, Tehran, «Ney», 1376, 378 s.
16. Mənuçehr Kəlamə Taha. Əndişəyə qanunxahi dər İrane ğərne nuzdəhom. Tehran, tehran universiteti nəşriyyatı, 1352
17. Əbdürrəhim Talibov Təbrizi. Mobarezəyə xəstəqinapəzire rahi azadi və nomayəndəyə demokrasiyune əsrə məşrute. // www.azindad.net.
18. Əbdürrəhim Talibov. // <http://www.tabrizinfo.com>.
19. Babism.// <http://en.wikifedia.orq>.
20. Behdaştəyə omumi der astanəyə dourani məşrute. Əbdürrəhim Talibov Təbrizi. // <http://www.fis-iran.orq>.
21. Kia, Constitutionalism, economic modernization and Islam in the writings of Mirza Yousef khan Mostafhar od-Dovle.// www.hiqhbeam.com.
22. Mirzə Mülküm xan (1833-1908).www.qozaar.orq (Motun-e klassik rubrikasında).
23. Mirzə Abdul Rahim Talibov Təbrizi. 1834-1911. [http:// en.wikipedia.orq](http://en.wikipedia.orq).

24. Nəxostin nevestehayi demokrasixahaneyi farsi. www.qozaar.orq.
25. Rişeyabiyi əndişeye Mirzə Yusif xan Müstəşar od-Dövlə. <http://noorportal.net>.
26. Səyahətnameyi İbrahim beq. <http://fa.wikipedia.orq>.

A.H. Shafiyeva

THE FIRST IDEOLOGISTS OF MODERNIZATION IN IRAN

SUMMARY

Key words: Ideology, modernism, Iran, a country the intelligentsia

Since the second half of the XIX century, the progressive mood political figures and intellectuals of Iran began to investigate the causes of underdevelopment of Iran from Europe and to seek for ways to overcome this backwardness. For this purpose, they have tried to ground the necessity of certain reforms and to offer a modernization program. One of the most important elements of the ideology of modernization is the idea of science and literacy. The spread of science and literacy required the establishment of the new institutions.

The ideology of modernization began to be formed, improve, grow and develop since the 50s of the XIX century.

A.Г. Шафиева

ПЕРВЫЕ ИДЕОЛОГИ МОДЕРНИЗАЦИИ В ИРАНЕ

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Иран, модернизм, идеология, страна, интеллигенция

50-ые годы XIX века стали периодом развития и распространения идеологии модернизации в Иране. Начиная со второй половины XIX века прогрессивно настроенные политические деятели и интеллигенция Ирана начала задумываться над причинами отставания Ирана от европейских стран и путях его преодоления. С этой целью были предприняты ряд шагов по модернизации страны и предложены некоторые пути решения данной проблемы. Одним из важнейших элементов идеологии модернизации является идея распространения науки и образования. Развитие науки и образования требовало создание новых учреждений.

ОПЫТ ПЕРВЫХ ТЕАТРАЛЬНЫХ ПОСТАНОВОК И РОЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДРАМАТУРГИИ В ПРОЦЕССЕ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ КРЫМСКОТАТАРСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ТЕАТРА

Исмет ЗААТОВ*

Время опытов первых известных из письменных источников постановок в стиле и духе классического европейского театра у крымских татар относится к середине семнадцатого столетия ко времени правления в Крыму хана Крым Гирая. Консул французского короля Людовика XV в Бахчисарае, венгерский дворянин барон де Тотт в 1769 году посетил ставку крымского хана в буджакском местечке Каушан (современная территория Молдовы). Будучи благосклонно принят крымским монархом он присутствовал по приглашению Крым Гирая хана на театральном представлении-комедии, сыгранной актерами ханского дворцового театра. Представление состояло из двух частей на крымскотатарском и французском языках. Комедия, сыгранная на крымскотатарском языке, включала в себя сцены из крымскотатарской жизни. К великому сожалению, исследователям пока не удалось выявить название данной комедии и имя ее автора (по мнению автора данной статьи, это была одна из постановок Жана Батиста Мольера). В ходе представления, хан задавал консулу много вопросов касательно театра Мольера. По окончании спектакля между Крым Гирай ханом и бароном де Тоттом даже возникла дискуссия о персонажах и типах в комедиях Мольера. В своих воспоминаниях о своем пребывании с дипломатической миссией при дворе в Бахчисарае «*Memoires sur Les Turcs et la Tartares*», опубликованных в 1785 г. в Амстердаме, барон помимо нных фактов упоминает также, что по вечерам Крым Гирай хана по окончании его государственных и военных дел веселили комедианты и артисты большого профессио-

Исмет Заатов – к.и., докторант Национальной Академии руководящих кадров культуры и искусства Украины

нального оркестра (1,с.185-186). По сообщениям того же де Тотта и свидетельству немецкого историка Теодора Мундта, Крым Гидай хан в своем письме к Людовику XV выразил свое пожелание личному секретарю короля Руфину, о том, чтобы последний перевел с французского языка для крымскотатарской труппы пьесу Жана Батиста Мольера «Тартюф» (46,с.65). Посланник короля Пруссии Фридриха Великого к Крым Гидай хану барон фон дер Гольц отмечал, что во время роскошных дворцовых празднеств в Бахчисарае в 1768 году ему приходилось видеть и слышать французских артистов и крымскотатарскую придворную капеллу (46,с.35). Ранней зимой того же года также в ставке хана в Каушанах в один из вечеров по окончании обеда придворными артистами, которые обязательно сопровождали его даже в походах, была поставлена новая крымскотатарская комедия, основанная на смешных положениях и запутанных приключениях (46,с.65). Таким образом эти письменные упоминания европейских авторов являются свидетельством о наличии в деятельности крымскотатарского театра самых ранних из известных на сегодняшний день опытов театральных постановок европейского образца в истории театрального искусства тюркского и исламского мира. Второе известное нам письменное упоминание о театральных постановках классического образца в крымскотатарской среде относится к статьям на театральную тему в издававшейся в Бахчисарае крымскотатарской газете «Терджиман» от 4 и 7 ноября 1886 года. Столь длительный перерыв в театральной жизни коренного народа Крыма был вызван завоеванием Крымского ханства в 1783 году Российской империей, упразднением и запрещением всех крымскотатарских государственных и национальных институций в Крыму. Примечательно, что эта практически первая в аннексированном Россией Крыму среди крымскотатарского населения театральная постановка была сыграна как и ранее именно в Бахчисарае на понятном для всего местного населения азербайджанском языке приезжими артистами из Тифлиса (2,с.177).

Тот факт, что эта постановка шла на азербайджанском языке и была сыграна артистами из Тифлиса не вызывает удивления исследователей истории крымскотатарского театра, так как на тот момент, в 1880-е годы, когда мусульманские регионы Средней Азии и Цент-

ральной России находились в состоянии духовной инертности и пассивности, в среде мусульман Кавказо – азербайджанского региона начался активный процесс пробуждения национальной жизни, культуры и самосознания. Место и роль, которое занимал и играл тогда Азербайджан и азербайджанская интеллигенция среди других мусульманских народов и регионов Российской империи характеризует высказывание одного из лидеров азербайджанской нации Наримана Нариманова о том, что среди других населенных мусульманами губерний Российской империи Азербайджан выделялся центром просвещения и, что мусульмане других губерний глядя с надеждой на Азербайджан, смотрели на свое будущее с оптимизмом...» (3, с.560). Не вызывает сомнения, что инициатором организации вышеуказанной тюрко-язычной театральной постановки в виде сыгранного 4 февраля 1886 года в Бахчисарае Тифлисскими артистами спектакля был основатель и издатель газеты «Терджиман», являвшейся в течение целых двенадцати лет с 1891 по 1903 годы единственной тюркоязычной, мусульманской газетой в Российской империи, создатель нового звукового метода обучения среди мусульман «усул и джедид» Исмаил Гаспринский. Близко знакомый с опытом и системой образования и издательским делом России, Франции, Турции и других стран Исмаил бей в своей деятельности опирался на обобщенный им опыт мусульманского преподавания Крыма, Урало – Поволжья и в особенности Азербайджана и Кавказа. У симпатий Исмаила Гаспринского к азербайджанской интеллигенции были глубокие семейные корни, берущие своё начало с Тифлиса, в котором в 1870 – 80 ые годы располагалось Духовное управление мусульман Кавказа, а братьями Саидом и Джеялом Унси – Заде издавались газеты «Зия-йи Кафкасия» и «Кешкуль». Там же в г. Гори действовала Транскавказская учительская школа для мусульман. Именно в Тифлисе познакомились, общались и служили в качестве переводчиков отец Исмаила Гаспринского Мустафа-бей Гаспринский и основоположник азербайджанской драматургии Мирза Фатали Ахундзаде, к творчеству и личности которого неоднократно в тмечен своей более чем сорокалетней издательской и просветительской деятельности обращался Исмаил-бей (3,с.559). В начале своей издательской деятельности Исмаил-бей особое внимание

обращал на творчество издателя Бакинской газеты «Екинчи», учителя гимназии Хасан-бека Меликова (Зердаби) и вышеупомянутых братьев Унсийаде, опыт которых он использовал в процессе становления своей газеты «Терджиман»(4,с.6). Исмаил Гаспринский поддерживал связи со многими деятелями образования, науки, культуры и искусства Азербайджана, а с такими представителями азербайджанской интеллигенции как Али Гусейнзаде, Алимердан Топчибашев, Ахмед Агаев, Джейхун Хаджибеев он дружил до конца своих дней.

После памятного спектакля тифлисских артистов И.Гаспринский для встречи с представителями азербайджанской интеллигенции, в частности, с муфтием Гусейном-зфенди Гаибовым и шейх-уль-исламом Мирза Гасан Таировым едет в Тифлис (4,с.28). Следует особо выделить то, что одни из своих начальных издательских и полиграфических опытов Гаспринский осуществил в типографии «...почтенных братьев Унси-Заде», здесь он напечатал два своих литературных бюллетеня «Тонгуч» («Первенец») в 500 и «Шефакъ» («Заря») в 1000 экземпляров тиражом (16,с.24).

Все это свидетельствует о том благотворном влиянии деятельности передовых деятелей азербайджанской интеллигенции того времени на процесс пробуждения, возрождения и становления просвещенческой мысли, культуры, и в том числе искусство театра в крымскотатарской среде. И то, что первый поставленный тогда для народа спектакль в Бахчисарае игрался на азербайджанском языке, было результатом именно этих бурно развивающихся в тот период крымскотатаро-азербайджанских духовных, просвещенческих и культурных отношений. В конце 19 века на Бахчисарайской сцене для крымских татар неоднократно осуществлялись постановки спектаклей азербайджанского драматурга Абдурагима Ахвердова «Дагылан тыфак» («Разоренное гнездо» 1896г.), а также турецкого драматурга Намыка Кемаля «Завалы чоджук» («Несчастный юноша», 1900 г.) (4, с.89).

В 1902 году в азербайджанском городе Шемаха произошло страшное по своей разрушительной силе землетрясение. Для оказания помощи пострадавшим от стихии жителям города 15 марта 1902 года в городском клубе г. Симферополя (Акмесджида) состоялся ор-

ганизованный председателем крымскотатарского благотворительного общества «Джемиет хайрие» полковником Исмаилом Муфти-заде силами крымскотатарских артистов вокально-музыкальный артистический вечер. В программе вечера наряду с крымскотатарскими были сыграны и кавказские (азербайджанские) номера. Сбор пожертвований переданных для шемахинцев составил сумму в 1000 рублей золотом (5).

В ходе данной статьи будет приведена динамика хронологии постановок, осуществленных на профессиональной и любительской крымскотатарской сцене произведений азербайджанских драматургов, составленных на основе содержания театральных публикаций и опубликованных материалов в крымскотатарских изданиях конца XIX – начала XXI вв.

В преддверии двадцатилетия газеты «Теджиман» группой азербайджанских студентов, обучавшихся в одесском Новороссийском университете, 7 января 1903 года на сцене городского театра г. Бахчисарая и через пять дней 12 января в Симферополе, были поставлены произведения азербайджанских драматургов, пьеса Мадатова «Кырт-кырт» и комедия Наримана Нариманова «Наданлык» («Невежество»). В газетной статье было отмечено: «... что татарская и русская публика была довольна этой попыткой или почином татарского (тогда российский официоз всех тюрков российской империи называл татарами, в том числе азербайджанцев закавказскими татарами – И.З.) драматического искусства...». Также было замечено, что: «... как в Бахчисарае, так и в Симферополе также и местные любители и любительницы приняли участие в исполнение означенных пьес...» (6).

В конце 1906 года после некоторого перерыва в работе бахчисарайского городского крымскотатарского театра связанного с началом русско – японской войны 1904 года, а затем событиями революции 1905 года на основе костяка прежнего актерского состава была собрана новая труппа. Первой постановкой нового состава стал уже известный в Крыму спектакль Ахвердова «Дагылган тыфакь». Главным режиссером постановки этой пьесы и директором театра стал зять И. Гаспринского, муж его дочери Шефики Султан Насиб –

бек Юсуфбеков, один из лидеров национального движения Азербайджана, выдающийся в последствии политический деятель, первый премьер министр независимой Азербайджанской Народной Республики. По воспоминаниям Шефики Гаспринской их знакомство состоялось в декабре 1902 года во время первого посещения дома Исмаила Гаспринского группой азербайджанских и северокавказских студентов, обучавшихся в Новороссийском университете, среди которых находился Насиб-бек Юсуфбеков. Это был его первый приезд в Крым. Второй раз он посетил Бахчисарай в качестве официального представителя общества кавказских студентов Новороссийского университета по случаю празднования двадцатилетия газеты «Терджиман» 4 мая 1903 года (7,с.33). В начале 1904 года Ш. Гаспринская и Н. Юсуфбеков были обручены и летом 1906 года состоялась перенесенная из за беспорядков намеченная на 17 декабря 1905 года их свадьба (7,с.35).

Как отмечалось в театральной рецензии газеты «Терджиман», благодаря стараниям Н. Юсуфбекова, на сцене Бахчисарайского театра были воссозданы присущие тому времени, азербайджанский колорит и среда, а актеры задействованные в постановке, были обеспечены соответствующими костюмами и реквизитом. Несмотря на то, что спектакль игрался на адаптированном режиссером постановщиком для крымской публики азербайджанском языке (в данном случае в «Терджимане» впервые был применен термин «азербайджан шивеси», а не как ранее обобщающий термин «татарский язык»-И.З.), что абсолютно не мешало полному пониманию зрительской аудиторией текста, сопровождавшего происходящее на сцене действие. Был также отмечен актерский талант и блестящее исполнение Н.Юсуфбековым главной роли спектакля – роли Наджаф-бека. Игра Н. Юсуфбекова придала всему спектаклю абсолютно новое видение и очень удачную интерпретацию, не смотря на то, что помимо него в спектакле были задействованы только местные крымскотатарские актеры. К примеру роль Сулейман-бека и роль Селим-бека успешно сыграли Джелял Меинов и Сеттар Мисхорлы (8).

Трагедия Ахвердова «Дагъылгъан тыфакъ», прочно вошедшая в репертуар организованной при городской управе Бахчисарая драм-

компании , вновь с успехом была сыграна в пяти актах 24 июня 1907 года в Бахчисарае и 27 июня 1907 года в Симферополе (9).

Почти ровно через год в июне месяце театрального сезона 1908 года, бахчисарайской труппой была поставлена историческая драма азербайджанского драматурга Наримана Нариманова «Надиршах» (10). В том же сезоне, 23 декабря 1908 года на сцене бахчисарайского театра на тюркском языке была поставлена пьеса азербайджанского драматурга А.Ахвердова «Миллет достлары» («Друзья народа»). Судя по газетной театральной рецензии особо отличились актеры Кырымлы, Каишев, Ерли и Хусни-заде (11).

Четвертого октября 1909 года бахчисарайским театром вновь была сыграна в шести актах трагедия Н.Нариманова «Надиршах» (12,с.14). Постановка этого спектакля была организована благотворительным обществом Бахчисарая «Джемиет хайрие» для сбора средств вышедшему после нескольких месяцев ареста на свободу автору пьесы, доктору Нариману Нариманову. Примечательно, что обращение к читателям «Терджимана» с просьбой о предоставлении в редакцию газеты нового адреса, освободившегося из заключения драматурга-патриота от имени всех его товарищей подписал Юсуфбек-заде Насип (Насип Юсуфбеков) (13).

Восемнадцатого июня 1909 года Бахчисарайский театр под руководством и актерском участии директора театра Н.Юсуфбекова и его заместителя Джеляла Меинова вновь сыграл трагедию «Дагылган тыфакь» А.Ахвердова. Примечательно, что именно в этом спектакле впервые в истории крымскотатарского театра женскую роль исполнила знавшая крымскотатарский язык еврейская актриса из Бахчисарая Гисса-ханым Зак (14).

Восемнадцатого декабря 1911 года труппой Бахчисарайского городского, театра впервые была сыграна пьеса-переложение с русского на азербайджанский язык «Хур-Хур» азербайджанского драматурга С.М.Ганизаде (12,с.14).

Так же тогда состоялась премьера комедии С.М.Ганизаде «Турсун-Али» (название в оригинале «Дурсун Али ве балыбады»). Видимо, это стало возможным после приезда в Крым театральной труппы бакинских артистов мусульман Абдульфата Гани, посетив-

ших Ялту , Севастополь и другие города Крыма в конце лета – начале осени 1911 года. В Крым они отправились после гастролей по Кавказу, в частности, в городе Сухуми, где они играли спектакли «Кехне Тюркие» («Старая Турция») и «Дурсунали ве балыбады» в июле 1911 года (с.40,с.46). 21 октября 1913 года на сцене зала Бахчисарайской городской управы состоялась премьера драматической пьесы «Эски Тюркие» («Старая Турция»). Постановку осуществил Наки-заде Шемси Алядинский. Критика отметила блестящее исполнение главной мужской роли самим режиссером – постановщиком. Главную женскую роль блестяще исполнила актриса «М» ханум (возможно актриса также была из Азербайджана или же это могла быть первая крымскотатарская актриса Мерзие Салпудай – И.З.). В тот же вечер труппой Бахчисарайского театра вновь была сыграна одноактная комедия драматурга Мадатова «Кырт-кырт» (15). Говоря о роли азербайджанской драматургии в процессе становления и развития крымскотатарского национального театра того времени следует привести результаты нашего краткого анализа театральных публикаций крымскотатарской прессы с 1886 по 1914 гг. Результаты анализа свидетельствуют о том, что из выявленных и известных на сегодня по публикациям в периодической печати дореволюционного периода исследователям 34 спектаклей, сыгранных за указанный период крымскотатарским театром , известны названия и авторы только 27 пьес. Тринадцать пьес, или почти половина всего количества известного нам репертуара крымскотатарского театра за эти годы, являлись произведениями азербайджанских драматургов. В постановках некоторых из них на крымскотатарской сцене тогда принимали участие и азербайджанские специалисты театрального дела. Многие спектакли в то время ставились и игрались крымскотатарскими и азербайджанскими режиссерами и актерами совместно. Указанный период крымскотатаро-азербайджанского театрального взаимодействия можно обозначить как дореволюционный период.

Участие и роль азербайджанской творческой интеллигенции в процессе становления и развития крымскотатарского национального театрального искусства не ограничивались, только лишь вышеприведенными в данной статье примерами. В условиях наступившего пос-

ле подавления революции 1905 года в Российской империи периода удушения национального движения в Крыму и повсеместной столыпинской реакции азербайджанские национальные издания предоставляли возможность крымскотатарским театральным авторам и драматургам публиковать свои произведения на страницах своих газет и журналов.

Так например, начиная с 1906 года, на страницах, издававшегося в Баку азербайджанского журнала «Фюйузат» стал публиковать свои произведения выдающийся крымскотатарский политический деятель, литератор, публицист и драматург Асан Сабри Айвазов.

По данным российского тюрколога П. Фалева, опубликованных им в 54 номере Известий Таврической Ученой Архивной Комиссии (ИТУАК) 1918 года, драма А.-С. Айвазова «Неден бу хала калдык» («Отчего мы дошли до такой жизни»-И.З.) впервые была напечатана в 1907 году именно в азербайджанском журнале «Фюйузат» и публиковалась в нем по частям, начиная с 12 номера журнала (17). Эта же пьеса была издана в Азербайджане и отдельной книгой : Айвазов А.-С. «Неден бу хала калдык» / «Как мы дошли до жизни такой» / Пьеса в трех действиях. Издано: Баку: Каспий ве фюйузат.-1325 г./ По летоисчислению хиджры/.-1907.-78.(12,с.17). Забегая вперед следует отметить, что в Советской Энциклопедии Азербайджанской ССР, изданной в 1930 году, были опубликованы статьи о крымскотатарских драматургах А.-С. Айвазове и О.-Н. Акчокраклы.

После длительного перерыва в деятельности крымскотатарского театра в связи с началом Первой мировой войны (1914 г.), и последовавшими, призывами на фронт актеров театра, а также развязанными, преследованиями турецкоподданных крымских татар (в том числе и артистов театра – И.З.) со стороны российских властей, наступившими затем событиями революций 1917 года, кровавым разгоном большевиками первой в тюркском и исламском мире народной республики-Крымскотатарской Директории и ее парламента Меджлиса Мубесан, оккупации Крыма войсками кайзеровской Германии в 1918 году, попеременным изгнанием из Крыма друг друга Белой и Красной армиями, неслыханными по своей бессмысленной жестоткости, кровавости и беспощадности большевистским-красным

террором и голодомором 1921-1922 гг., крымскотатарский театр продолжал свою творческую деятельность.

В это время (в 1917-1918 гг.- И.З.) в крымских городах Акмесджит (Симферополь), Алушта, Ялта, Кезлев (Евпатория), Кефе (Феодосия) и Керчь возобновилась деятельность крымскотатарских профессиональных и любительских театральных объединений. С 1920 по 1923 гг. в Ялте, Кезлеве и Акмесджите действовали оплачиваемые из местного бюджета крымскотатарские театральные труппы (20,с.95). В продолжении этого, классифицируемого нами, как депортационного периода развития крымскотатарского театра, на сцене профессионального и любительских крымскотатарских театров продолжали ставиться пьесы азербайджанских драматургов. Например под руководством Якуба Муратова и Куртумера Небиева в любительском театре крымскотатарского театра города Керчи была поставлена пьеса выдающегося азербайджанского драматурга Гусейна Джавида «Йылдырым» («Молния»), пьесы Узеира Гаджибекова «Аршин мал алан», «О олмаса бу олсун» («Если не тот, то пусть будет этот»), Джафара Джабарлы «Севиль» и музыкальная пьеса по мотивам бессмертного творения классика средневековой азербайджанской поэзии Низами Гянджеви «Лейли ве Меджнун» (18,с.220), (39,с.220). На сцене любительского крымскотатарского театра г. Карасубазара (н. Белогорск) ставилась драма Гусейна Джавида «Шейх Санан» (правда в упоминании об этой постановке уважаемые авторы, наверное по невнимательности почему то автором этой замечательной пьесы назвали именем другого азербайджанского драматурга Ахмета Джевдета (19,с.195), к сожалению эта досадная неточность переключалась затем и в статью другого не менее уважаемого автора (20,с.45), 12,с.82) – И.З.). Тогда же в Кезлеве крымскотатарская труппа Ибадуллы Грабова на значительном артистическом уровне также ставит музыкальную драму по мотивам пьесы Низами «Лейли ве Меджнун» (21,с.147).

В октябре 1921 г. была создана Крымская Автономная Советская Социалистическая Республика, государственными языками которой стали татарский и русский языки.

А уже в 1923 году постановлением ЦИК Совета народных комиссаров Крым АССР профессиональные крымскотатарские труппы Ялты, Кезлева и Акмесджита были преобразованы в Крымский татарский государственный драматический театр, с постоянным местом расположения в столице республики Акмесджите-Симферополе в одном здании с Крымским русским госдрамтеатром.

Еще в период подготовки к созданию Крымтатгосдрамтеатра главный инициатор его создания, старейшая крымскотатарская актриса «мырзачка» Айше Тайганская со своими единомышленниками запланировала постановку к открытию вновь создаваемого театра наряду с пьесами крымскотатарских драматургов так же и произведений из классики азербайджанской драматургии» Лейли ве Меджнун» и «Аршин мал алан». Спектакль «Лейли ве Меджнун», ставший самой успешной постановкой первого театрального сезона вновь созданного национального театра, был сыгран в нем в течении нескольких месяцев более сорока раз (21,с.148).

Примечательно, что одной из первых публикаций в послереволюционной, советской, крымскотатарской печати на театральную тему стала статья в газете «Еньи Дюнъя» от 21 апреля 1923 года, о подготовке к проведению юбилейных торжеств в Баку, связанных с пятидесятилетием тюркского (азербайджанского-И.З.) театра (22,с.9).

Очередным, известным из сохранившихся печатных источников произведением азербайджанского драматического искусства, поставленным на сцене крымскотатарского национального театра, стала сыгранная 3 декабря 1926 года драматическая трагедия в пяти актах «Шейда» Гусейна Джавида (22,с.86). Двадцать седьмого января 1927 года второй раз в течении текущего театрального сезона крымскотатарским театром была сыграна в шести актах азербайджанская пьеса «Лейли ве Меджнун»(22,с.91). В самом начале следующего 1927-1928 гг. театрального сезона на сцене крымскотатарского театра состоялась премьера пьесы азербайджанского драматурга Джабара Джабарлы « Айдын», а уже через две недели 9 ноября этот же спектакль был сыгран крымскотатарскими артистами на выезде в г. Карасубазаре (22,с.156). В том же месяце руководство крымскотатарского национального театра включило в репертуар, и коллектив приступил к

репетициям постановки трагедии прижизненного классика азербайджанской драматургии Гусейна Джавида «Иблис» («Дьявол») (22,с.161).

Девятнадцатого декабря того же года в Первом объединенном рабочем клубе Симферополя любительской труппой крымскотатарских печатников была сыграна в трех актах музыкальная комедия Узеира Гаджибекова «Эвли бекяр» («Женатый холостяк») (22,с.167).

Двадцать третьего декабря 1927 года в Крымском татарском госдрамтеатре была поставлена пятиактная пьеса «Йылдырым» («Молния») азербайджанского драматурга Абдуллы Шаика. Примечательным является то, что текст пьесы на крымский диалект (а не на крымскотатарский язык, так было отмечено в статье-И.З.) перевел Сулейман Бадраклы (23). В опубликованной в том же номере газеты пространной критической театральной статье Джафера Гафара (литературный псевдоним Дервиш-И.З.) приводится скрупулезный и детальный анализ как постановки в целом, так и игры отдельных актеров (24).

По тону и предвзятости содержания последних газетных рецензий на постановки в Крымском татарском драматическом театре сезона 1927-1928гг. явно просматривался их заказной характер и четко прослеживалось начало развараживающейся в большевистской прессе компании по очернительству, травле и огульным обвинениям в национализме и пантюркизме руководства и определенной части ведущих актеров театра, закончившейся первой волной свирепых сталинских репрессий против театральных деятелей и лучших представителей крымскотатарской интеллигенции, а также крымскотатарского руководства республики 1928 года.

Тринадцатого января 1928 года первый раз в данном театральном сезоне на сцене крымскотатарского театра была сыграна азербайджанская пьеса Низами Генджеви «Лейли ве Меджнун» (24,с.172). По свидетельствам прессы, во время показа сцен спектакля, в которых речь шла о прошлом народа: «... у большинства зрителей сидящих в зале из глаз текли слезы» (25). Ровно через неделю второй раз в течение последнего месяца крымскотатарскими актерами была сыграна пьеса А. Шаика «Йылдырым» (26).

В гастрольной поездке по Крыму 3 февраля 1928 года в г. Бахчисарае труппой Крымского татарского театра была сыграна пьеса Дж. Джабарлы « Айдын» (27). Пятого марта 1928 года в первом объединенном рабочем клубе Симферополя крымскотатарскими самодеятельными артистами была сыграна четырехактная оперетта (так написано в тексте газетной статьи-И.З.) У. Гаджибекова « Аршин мал алан» (28).

В начале сентября 1928 года руководством национального театра рассматривался вопрос о необходимости направления десяти крымскотатарских студентов в Баку, для прохождения обучения в театральной студии Азербайджанского госдрамтеатра (29). Четырнадцатого марта 1928 года в Крымском татарском госдрамтеатре была поставлена четырехактная комедия «Олюлер» (« Мертвецы») азербайджанского драматурга, основателя сатирического журнала « Молла Насреддин» Джалила Мамедкулизаде (30).

В отчетной статье руководителя крымскотатарского национального театра Умера Ипчи , опубликованной в газете « Ени дюнъя» за 2 апреля 1929 года, он делится о планах коллектива театра поставить в текущем театральном сезоне пьесы азербайджанских драматургов, полученные им в результате дружеских и творческих связей между крымскотатарским и азербайджанским национальными театрами-« Хаджикара» М.-Ф. Ахундова, « Шейх Санан» и « Дели князь» Г.Джавида, «Севиль», « Октай эль оглу», « Од гелини» Дж. Джабарлы (37). Уже пятого мая 1929 года на сцене крымскотатарского национального театра ставится драма в четырех частях « Севиль» Дж. Джабрлы (32).

Пятого декабря 1929 года крымскотатарский театр осуществляет постановку очередной азербайджанской пьесы из вышеприведенного репертуарного плана « Од гелини» Дж. Джабарлы (32). В статье, опубликованной в крымскотатарской молодежной газете « Яш кувет» («Молодая сила») за 12 марта 1930 года под авторством некоего Азама, говорилось о постановке на сцене национального театра пьесы «Севиль» Дж.Джабарлы из выше приведенного репертуарного плана.

В апреле – мае 1930 года пьеса Дж. Джабарлы «Севиль» труппой крымскотатарского театра была показана в следующих крымско-

татарских населенных пунктах Юго-Западного, Южнобережного, Бахчисарайского, Куйбышевского, Ялтинского, Алуштинского регионов Крыма – г. Бахчисарае, с. Улу-Сала, с. Къувуш, с. Стиля, с. Буюк-Озенбаш, с. Багатыр, с. Кок-Козь, с. Фоти-Сала, с. Уркуста, с. Байдар, с. Лимена, с. Кекенейиз, п. Симейиз, п. Алупка, п. Корейиз, с. Дереккой (Ялта), с. Айвасиль (Ялта), п. Никита, п. Гурзуф, с. Кызыл-Таш, с. Дегирменкой, с. Буюк-Ламбат, г. Алушта (33).

Двадцатого октября 1930 года на сцене крымскотатарского театра была осуществлена постановка спектакля драматурга из Азербайджана А. Ширванзаде «Намус» («Честь») (34).

В апреле-мае 1932 года в Крыму с гастрольями побывал коллектив Тбилисского азербайджанского драматического театра. В репертуаре гастролей этого театра были такие известные спектакли как «Алмаз», «Севиль», «Шейх Санан» (45, с. 140). В 1935 году крымскотатарским драматургом У. Ипчи была переведена на крымскотатарский язык пьеса бакинского драматурга М. Джанана «Шахнаме» (35).

Театральный сезон 1935-1936 гг. крымскотатарский национальный театр открыл 28 октября премьерой нового спектакля известного азербайджанского драматурга Джафара Джабарлы «Яшар» (38). В 1938 году на сцене крымскотатарского театра была осуществлена постановка произведения классика азербайджанской музыки и драматургии Узеира Гаджибекова «Мешади ибад» (39).

Репрессии и гонения, начавшиеся против патриотически настроенной крымскотатарской творческой, научной и управленческой интеллигенции и крымскотатарской культуры, искусства и образования вообще ещё в 1928 году, в 1937-1938 годы приняли ужасающе чудовищные размеры. При общей численности крымскотатарского народа на тот момент в двести с небольшим тысяч человек подверглись репрессиям десятки тысяч и были уничтожены тысячи лучших представителей коренного народа Крыма. Закрывались национальные учреждения образования и культуры, периодические издания. К примеру в 1936 г. был создан и через 6 месяцев в 1937 г. упразднён Крымский татарский государственный театр оперы и балета, а его руководство было расстреляно. В том числе репрессиям подверглись

многие ведущие актеры и руководящий состав крымскотатарского театра.

Длительная травля и преследования советским режимом крымскотатарского народа завершились его выселением большевиками с родной земли 18 мая 1944 года. Забегая вперед следует заметить, что после выселения все, что было связано с культурой, искусством, топонимикой, историей крымскотатарского народа на его исторической родине в Крыму, было старательно и безжалостно уничтожено.

С этими и другими факторами связаны хронологические пробелы и скудность фактажа и материалов данной статьи, касающейся выявления и ввода в научный оборот данных о театральных постановках, репертуарных взаимобменах, гастролях, контактах, творческих встречах, обмене творческим опытом между крымскотатарским и азербайджанским театрами в дореволюционный и додепортационный периоды.

Ментальная близость, всенародная любовь и уважение крымских татар к азербайджанской драматургии была настолько велика, что даже в годы Второй мировой войны на сцене крымскотатарского театра, оказавшего единственным тюркоязычным театром, продолжившим свою деятельность на оккупированной фашистской Германией территории из некрымскотатарских постановок в своем репертуаре, сохранил лишь пьесы азербайджанских драматургов. Третьего июля 1942 года на сцене крымскотатарского театра была вновь осуществлена постановка музыкальной комедии Узеира Гаджибекова «Аршин мал алан». Из спектакля были изъяты введенные ранее в духе большевистско-сталинской идеологии сцены классового антагонизма (39,с.131). В 1942 году этот спектакль ставился также и любительскими крымскотатарскими театральными коллективами Бахчисарая, Кезлева, Алушты. Восьмого сентября 1942 года в крымскотатарском театре была осуществлена постановка музыкального спектакля по мотивам бессмертной поэмы гениального азербайджанского поэта Низами Гянджеви «Лейли ве Меджнун». Согласно хронологии газетных анонсов, публиковавшихся в периодической печати оккупационного режима благотворительная постановка музыкальной комедии Гаджибекова «Аршин мал алан», сыгранной крымскотатар-

скими актерами на сцене родного театра 23 января 1944 года в пользу нуждающегося населения Симферополя стала последней постановкой, сыгранной крымскотатарским театром на родной земле вплоть до возвращения из депортации в 1990 году (39,с.137).

Фрагменты из вышеуказанных азербайджанских музыкальных спектаклей труппа крымскотатарского театра играла затем и в Румынии, куда она была вывезена в качестве остарбайтеров немецким и румынским оккупационным командованием Крыма. В марте 1944 года в зале кинотеатра «Транулис» и в концертном зале «Экстраверал» г. Констанца крымскотатарскими артистами было дано два больших представления для крымскотатарского населения этого города и близлежащих сел (39,с.148-149).

В годы депортации актеры крымскотатарского театра, этапированные в августе 1944 года советскими войсками, вошедшими в Румынию из Констанцы в фильтрационный лагерь г. Болграда (Одесская область Украины), а оттуда в 1945 г. на урановые рудники Ошской (Кыргызстан) и Ленинадской (ныне Худжандская область Таджикистана) областей, после освобождения смогли каким то образом в 1948 году недолго поработать по своей специальности в существовавшем тогда Ташкентском областном узбекском музыкально-драматическом театре, расположенном в г. Янгиюль Ташкентской области (Узбекистан). Первой постановкой временного коллектива, осуществленной под руководством бывшего режиссера крымскотатарского театра Гани Мурада, также стала Азербайджанская музыкальная комедия «Аршин мал алан» У.Гаджибекова (39,с.228).

В 1956 году после отмены введенного в 1944 году для крымских татар комендантского режима бывшему актеру крымскотатарского театра Усеину Бакалу удалось часть работавших на горнообогательном комбинате бывших актеров крымскотатарского театра собрать в театральный коллектив, созданный при доме культуры г. Чкалова (Таджикистан). Эта театральная группа также ставила произведения исключительно азербайджанских драматургов «Намус» А.Ширванзаде, «Аршин мал алан» и «Мешади ибад» У. Гаджибекова (39,с.239).

В 1989 году в период массового возвращения крымскотатарского народа на свою землю в Крым в Акмесджиде (Симферополь)

по инициативе Координационного центра по возрождению крымскотатарской культуры и выживших в депортации бывших крымскотатарских актеров был вновь воссоздан Крымскотатарский музыкально-драматический театр, носящий сегодня звание академического. Дожить до этого момента и влиться в труппу возрожденного после полувекового изгнания и запрета на его деятельность смогли лишь пять работников додепортационного театра. Возрожденный крымскотатарский театр стал самым молодым по возрасту своих актеров академическим театром страны. В 1994 году на сцене крымскотатарского национального театра была вновь осуществлена постановка бессмертного творения классики азербайджанской драматургии музыкальной комедии «Аршин мал алан» Узеира Гаджибекова.

В 2010 году возобновились дружеские контакты и творческий обмен между Крымскотатарским академическим музыкально-драматическим театром и Азербайджанским государственным академическим национальным драматическим театром. Весной 2010 года на сцене Крымскотатарского академического музыкально-драматического театра крымскотатарским режиссером Ринатом Бекташевым была осуществлена постановка произведения Азербайджанского драматурга Эльчина «Шекспир», крымскотатарская версия которого получила название «Хаста гоньюль» («Болезнь воля»). На премьере спектакля в Акмесджиде-Симферополе присутствовал руководитель Азербайджанского национального драматического театра Ибрафим Ибрафимов. В августе 2010 года труппа Азербайджанского национального театра побывав в гостях у своих крымскотатарских коллег, сыграла на сцене Крымскотатарского национального театра пьесу азербайджанского драматурга Гусейнбала Мираламова «Покаяние». Этот же спектакль затем был поставлен ими и на сцене Ялтинского театра имени А.П.Чехова, в рамках Международного фестиваля «Театр. Чехов. Ялта».

До этого в июне 2010 года по приглашению руководства Крымскотатарского национального театра коллектив Бакинского театра юного зрителя принял участие в театральном фестивале «Боспорские агонии», проходившем также в Крыму.

А уже вскоре, осенью 2010 года Крымскотатарский национальный театр посетил с ответным творческим визитом Азербайджан. Крымскотатарские актеры играли спектакль «Хаста гонъюль» («Шекспир») Эльчина на сцене Азербайджанского национального театра Дворца культуры г. Баку и на сцене Сумгаитского городского театра.

Роль, влияние и место азербайджанской драматургии в процессе становления и развития крымскотатарского национального театра достаточно красноречиво и убедительно иллюстрируют следующие цифры и факты. При детальном исследовании перечня законченных, целостных, высокопрофессиональных драматических произведений, входивших в репертуар крымскотатарского театра за все годы его существования, выявились следующие результаты:

В период с 1886 по 1914 годы пьесы азербайджанских драматургов в репертуаре крымскотатарского театра составляли подавляющее большинство, с 1915 по 1923 годы – более половины, с 1924 по 1928 годы – треть, с 1929 по 1938 годы – четверть всего количества сыгранных за прошедший период крымскотатарским театром спектаклей. Как отмечалось выше, крымскотатарские актеры играли азербайджанские пьесы даже в годы немецко-фашистской оккупации и в местах депортации. Многие начинающие крымскотатарские драматурги в свое время делали свои первые шаги в театральном творчестве, беря пример в своем творчестве с деятельности классиков азербайджанской драматургии.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Baron de Tott. Onsekizinci yüzyılda Türkler. Kervan kitapçılık Anonim Şirketi.-İstanbul.-1994.
2. İsmet Zaat. Tiyatromuzun Kısa Tarihçesi Ve Kırım Tatar Tiyatrosunun Kurucusu İsmail Bey Gaspıralı. TURKSOY Yayınları no: 19 . İsmail Bey Gaspıralı Ve Ziya Gökalp Sempozyumları-Bildiriler. Ankara. 2003.
3. Hayrullah Memed. İsmail Gaspıralı ve Azərbaycan. İsmail Gaspıralı Bey İçin. Baş editor: Hakan Kırımlı. Ankara. 2004.
4. Исмаил Асан-огълу Керим . Гаспринскийнинъ « джанлы» тарихи 1883-1914. Акъмесджит. 1999.
5. Газета « Терджиман-Переводчик» от 22 марта 1902 г.
6. Газета « Терджиман» от 15 января 1903 г.
7. Doç. Dr/ Şengul Hablemitoğlu. Dr. Necip Hablemitoğlu. Şefika Gaspıralı ve Rusyada Türk Kadın Hareketi (1893-1920). Ankara-1998.

8. Кешфи Челеби. (Театро) « Терджиман» от 1 февраля 1907 г.
9. 9 Къырым хаберлери. (Театро). « Терджиман» от 22 июня 1907 г.
10. Къырым хаберлери. (Театро) « Терджиман» от 6 июня 1908 г.
11. Къырым хаберлери (Театро) « Терджиман» от 28 декабря 1908 г.
12. С.Керимова. Страницы истории крымскотатарского довоенного театра и драматургии. Симферополь. 2002.
13. Къырым хаберлери. (Театро) « Терджиман» от 16 июня 1909 г.
14. (А. Гъ.) Татарджа театро. « Терджиман» от 18 июня 1910 г.
15. Октябрь 21-де шеэримиз управасы салоньнда . « Терджиман» от 23 октября 1913 г.
16. В. Ганкевич. На службе правде и просвещению. Симферополь. 2000.
17. ИТУАК (Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии).-№ 54.-Симферополь.-1918.
18. Исмет Заатов. Къырымтатар театри экинджи джан дженкинден бугуньге къадар. Къырымтатар миллий театри.-Симферопль. 2003.
19. Фазыл Р. Нагаев С. Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы. Акъмесджит. Къырымдевокъувнешир.-2001.
20. С. Керимова. Дженктен эввельки къырымтатар театр иве драматургиясы иле багълы базы историография меслелери. Къырымтатар миллий театри. Симферополь. 2003.
21. Гъани Мурад. Театрнинъ догъувы. « Йылдыз» эки айлыкъ ичтимай-сиясий ве эдебий журнал. № 4. Ташкент. 1980.
22. Исмаил Асан-огълу Керимов. Медений зснас: 1920-1938. Симферополь. 1997.
23. Къырым Девлет театросында. Газета « Енъи дюнъя» от 20 декабря 1927 г.
24. « Йылдырым». (Дервиш). Газета « Енъи дюнъя» от 25 декабря 1927 г.
25. Театро акъкъында. (В. Танабайлы). Газета « Енъи дюнъя» от 17 января 1928 г.
26. Театро яшайышындан. Газета « Енъи дюнъя» от 22 января 1928 г.
27. Татар труппасы Багъчасарайгъа ките. Газета « Енъи дюнъя» от 2 февраля 1928 г.
28. Биринджи бирлешкен ишчилер клубунда. Газета « Енъи дюнъя» от 20 марта 1928 г.
29. Татар театросы акъкъында. Газета « Енъи дюнъя» от 4 сентября 1928 г.
30. 30 Девлет театросында Март 14-те. Газета « Енъи дюнъя» от 14 марта 1929 г.
31. Къырым Девлет театросында Майыс 9-да. Газета « Енъи дюнъя» от 5 мая 1929 г.
32. Къырым Девлет татар театросында. Газета « Енъи дюнъя» от 5 декабря 1929 г.
33. Къырым Девлет татар театросы районларгъа ките. Газета « Енъи дюнъя» от 22 апреля 1930 г.
34. Къыскадан бир къач сез. Газета « Енъи дюнъя» от 22 октября 1930 г.
35. Умер Ипчи. Газета « Енъи дюнъя» от 18 июня 1936 г.
36. Пьесаларны низамгъа алув акъкъында. Газета « Яш къувет» от 4 августа 1928 г.
37. Студия мудири иле мусахаба. Газета « Яш къувет» от 5 октября 1929 г.
38. « Яшар». Газета « Яш къувет» от 30 октября 1936 г.
39. С.Керимова.И.Заатов.А.Велиев. Къырымтатар миллий театри.-Симферополь.-2003.
40. 45. İlham Rahimli. Tiflis Azerbaycan Teatri. Bakı. 2006.
41. 46. Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии (год двадцать третий) № 43. Под редакцией Председателя Комиссии А.И. Маркевича. Симферопль. 1919.

HEYDƏR ƏLİYEV – DÜNYA AZƏRBAYCANLILARININ MİLLİ BİRLİYİNİN İDEOLOQUDUR

Məryəm Seyidbəyli
Razim Məmmədov*

Açar sözlər: birlik, diaspora, dünya, ideya, prezident

Dünya azərbaycanlılarının milli birliyinin və tərəqqisinin təminatçısı kimi tarixə düşən ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin Azərbaycan diasporunun mütəşəkkil qüvvə kimi formalaşmasında əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Qədim dövlətçilik ənənələrinə, zəngin mədəniyyətə və şərəfli tarixə malik olan Azərbaycanımızda, milli dövlətçilik tariximizdə ilk dəfə məhz Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə dünya azərbaycanlıları doğma vətənə xidmət edən mütəşəkkil qüvvə kimi birləşmişdir. Ulu öndərin dünya azərbaycanlılarında milli şüurun güclənməsi, milli məniyin qorunması istiqamətində məqsədyönlü fəaliyyəti soydaşlarımızın özünə inamın, özünüdərkini təzahürü kimi qiymətləndirilməlidir. Dünya azərbaycanlılarının milli birliyini daha da möhkəmləndirmək üçün müstəqil respublikamızın qurucusu Heydər Əliyev çoxsaylı xarici səfərləri zamanı həmvətənlərimizlə görüşlər keçirərək, onların problemləri ilə maraqlanmış, qiymətli tövsiyələr vermiş, səfirlərlərimizi bu işə cəlb etmiş, soydaşlarımızı yaşadıkları ölkənin ictimai, sosial-siyasi, iqtisadi-mədəni həyatında fəal iştirak etməyə çağırmışdır.

Azərbaycançılıq ideyasını, milli mənəvi dəyərləri hər şeydən uca tutan xalqımızın fəxri Heydər Əliyev 2001-ci il noyabr ayının 9-10-da Bakıda keçirilən Dünya azərbaycanlılarının I qurultayındakı tarixi nitqində qürur hissilə demişdir: «Öz ürəyimdən gələn fikirləri bir daha bildirmək istəyirəm ki, hər bir insan üçün milli mənsubiyyəti onun qürur mənbəyidir. Həmişə fəxr etmişəm və bu gün də fəxr edirəm ki, mən Azərbaycanlıyam» [1, s.246].

1991-ci ilin oktyabrın 18-də Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra harada yaşamasından asılı olmayaraq dünya azər-

Məryəm Həsən qızı Seyidbəyli – t.ü.f.d. AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun şöbə müdürü

Razim Əli oğlu Məmmədov – fil.e.n., AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

baycanlılarının birlik, həmrəylik əlaqələri getdikcə daha da genişlənməyə və yeni məna kəsb etməyə başlamışdı. Dünya azərbaycanlılarının birliyinin, həmrəyliyin böyük qüvvə olduğunu özünəməxsus uzaqgörənliklə qiymətləndirilən Heydər Əliyev cənabları hələ 1991-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasına rəhbərlik edərkən 31 dekabrı Dünya azərbaycanlılarının Həmrəylik Günü elan etmişdi. 1991-ci il dekabrın 16-da Naxçıvan Ali Məclisinin çıxardığı bu qərara az sonra Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Milli Şurası da qoşulmuşdur. Naxçıvan Ali Məclisi 1991-ci il dekabrın 25-də keçirdiyi iclasda dekabrın 31-ni Dünya azərbaycanlılarının Həmrəylik Günü olması haqqında qərar vermişdir.

Heydər Əliyevin xarici ölkələrə etdiyi səfərlər zamanı həmin dövlətlərdə yaşayan soydaşlarımızla, onların yaratdıqları cəmiyyət, təşkilat və mədəniyyət mərkəzlərində, yaxud da öz iqamətgahında keçirdiyi çox saylı görüşlər, söhbətlər öz bəhrəsini vermiş, dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyinə daha da möhkəmləndirilməsi üçün böyük zəmin yaratmışdır.

10 fevral 1994-cü il tarixində Türkiyədə səfərdə olarkən prezident Heydər Əliyev bu ölkədə yaşayan azərbaycanlılarla görüşdə həmrəyliklə bağlı demişdir: «Biz Dünya azərbaycanlılarının həmrəylik, birlik gününü elan etmişik. Biz istərdik ki, dünya azərbaycanlıları həmrəy olsunlar, daha da bir olsunlar. Mən bu duyğularla, bu hissələrlə yaşayıram. Öz prezidentlik vəzifəmi bundan sonra həyata keçirəcəyim dövrdə də bu hissələri əsas tutacağam» [8, s.164].

Ümum milli lider soydaşlarımızla keçirdiyi bütün görüşlərdə Azərbaycan dövlətinin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən birinin də diaspora məsələsi olduğunu dəfələrlə vurğulamışdı. Heydər Əliyev belə hesab edirdi ki, hazırda Azərbaycan dövlətinin vacib vəzifələrindən biri xaricdə yaşayan soydaşlarımızla əlaqələrin qurulması, dünya ölkələrində fəaliyyət göstərən Azərbaycan cəmiyyətlərinin möhkəmləndirilməsi, onların müstəqil dövlətimizlə sıx əlaqələrinin təmin edilməsidir.

H.Əliyev təcrübəli dövlət xadimi kimi dərindən başa düşürdü ki, milli mənlilik şüuru vətənpərvərlik hissi milli diasporun tarixi vətənlərilə birləşdirən mühüm sosial-psixoloji amildir.

Heydər Əliyev 1994-cü il yanvarın 9-da Almaniyadan gəlmiş həmvətənlərimizi qəbul etmiş Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi, sosial-mədəni həyat haqqında qonaqlara məlumat verərək demişdir ki, bütün çə-

tinliklərə baxmayaraq Azərbaycan indi müstəqil, suveren dövlətdir və öz amalı, parlaq gələcəyi uğrunda inamla addımlayır. Ümummilli liderimiz onu da qeyd etmişdir ki, hər bir azərbaycanlı Azərbaycana doğma ana və-tən kimi baxmalıdır: «Mən çalışıram ki, bütün çıxış və müraciətlərimdə dünyanın bütün guşələrində- Avropada, Asiyada, Amerikada, eləcə də digər bölgələrdə yaşayan azərbaycanlılarda Azərbaycan dövləti haqqında rəy formalaşdıram. İstəyirəm ki, onlar Azərbaycana öz doğma vətənləri kimi baxsınlar və onu ürəkdən sevsinlər» [8, s. 164].

Müdrək siyasi xadim görüşdə onu da qeyd etmişdir ki, «gərək bütün dünyada yaşayan azərbaycanlıların təşkilatlanma prosesi sürətlənsin, erməni diasporu kimi öz vətənləri üçün də faydalı işlər görsünlər. Təəssüf ki, bu sahədə işlər hələ də tam qaydasında deyil» [9].

Ümummilli lider 1994-cü ilin əvvəllərində Fransaya rəsmi səfərini xatırlayaq. Ümummilli liderimiz həmin səfəri zamanı soydaşlarımız haqqında demişdir: «Biz orada öyrəndik ki, bu ölkədə xeyli azərbaycanlı yaşayır və Fransanın ticarət obyektlərinin bir hissəsi onların əlindədir. Mən onlarla görüş təyin etdim. Ancaq mənimlə görüşə çox az azərbaycanlı gəlmişdir. Bu faktda bir daha təsdiq edir ki, azərbaycanlılar Fransanın müxtəlif guşələrində yaşayırlar və aralarında o qədər də sıx əlaqə yoxdur» [9].

Onu da xatırladaq ki, Fransa da Heydər Əliyevin ilk görüşü məhz bu ölkədə yaşayan Azərbaycan icmasının nümayəndələri ilə olmuşdur. O, soydaşlarımıza müraciətlə demişdir: «Sizi Müstəqil Azərbaycan adından salamlayıram. Qazandığımız istiqlaliyyət dünyada yaşayan azərbaycanlılarla əlaqələrimizi sıxlaşdırmağa imkan yaradır. Mən əvvəllər də haradan azərbaycanlı səsi gəlibsə maraqlanmışam. İmkanım daxilində əl tutub, kömək etmişəm. Azərbaycanın çağdaş durumunda təbliğata daha çox ehtiyac vardır. İlk əvvəl bu sahədə siz azərbaycanlılar köməklik göstərməlisiniz. Bu istiqamətdə atılan hər addımı qiymətləndirəcəyəm» [9].

Dahi siyasi xadim 23 fevral 1994-cü ildə Böyük Britaniyada azərbaycanlılarla görüşdə söylədiyi nitq də olduqca maraqlıdır: «Vətəndən kənarda yaşayan soydaşlarımızın ürəkləri gərək daim Azərbaycanın nəbzi ilə bir vursun. Harada yaşamasından, vəziyyətinin ağır və çətinliyindən asılı olmayaraq gərək hər kəs öz ana vətəni haqqında düşünsün. Azərbaycanlılar artıq bilirlər ki, indi bizim, nəhayət, müstəqil dövlətimiz – Azərbaycan Respublikası var. Bu, müstəqil Azərbaycan torpağıdır. Deməli harada

olursan ol, hansı ölkədə yaşayırsan yaşa, ancaq Azərbaycan haqqında, Azərbaycanın müstəqilliyi, ərazi bütövlüyü haqqında Azərbaycan xalqının bu günü və gələcəyi haqqında düşünməlisən» [5, 1994].

Xarici ölkələrdə yaşayan soydaşlarımızın bir sıra xüsusiyyətlərinə toxunan Heydər Əliyev bəzən onların təsir altına düşmələrini də vurğulamışdır: «Xalqımızın çox gözəl xüsusiyyətləri var. Amma qüsurlu cəhətləri də var. Düşdüyünüz mühitdə bəziləri əriyib başqalarına qarışıb, öz milli məniyyətini saxlaya bilməmişdir. Hesab etmək olar ki, indi Azərbaycan müstəqil dövlət olandan sonra digər ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılar özlərinin Azərbaycan kimi Ana vətəni olduğunu dərk edəndən sonra bəlkə onda bu nöqsan aradan götürülə bilər...» [9].

1995-ci ilin yanvar ayında Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevin İsveçrəyə işgüzar səfəri zamanı bu ölkədə yaşayan soydaşlarımızla görüşdə diqqət mərkəzində oldu. Yanvar ayının 29-da prezident Heydər Əliyev Davosda onun üçün ayrılmış iqamətgahda İsveçrədə yaşayan azərbaycanlıları qəbul etmiş, onların vəziyyəti, sosial-mədəni həyatı ilə marqlanmışdır. Bu ölkədə yaşayan soydaşlarımız haqqında İsveçrə-Azərbaycan cəmiyyətinin rəhbərliyi tərəfindən ona məlumat verilərək bildirilmişdir ki, burada hazırda 2800-dən artıq azərbaycanlı yaşayır.

«Azərbaycan mənim ürəyimdir» deyən milli liderimiz Heydər Əliyev bu görüşdə Avropada yaşayan soydaşlarımızı təhsil almağa, əqidə və məfkurə birləşməyə çağıraraq demişdir: «İstədim ki, Avropada, ümumən dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan azərbaycanlıların hamısı ilk növbədə yüksək təhsilə, mədəniyyətə, yaxşı sənətə malik olsun, özləri üçün belə indikindən də yaxşı şərait yarada bilsin... Mən istəyirəm ki, azərbaycanlılar harada yaşayırlar-yəşəsinlər, əhəlinin, cəmiyyətin aşağı təbəqəsində, orta təbəqəsində yox, yüksək təbəqəsində olsunlar, bu, mənim istəyim, arzumdur... Əminəm ki, Azərbaycanın gözəl, xoşbəxt gələcəyi var. Ona da əminəm ki, Azərbaycanın sərhədlərindən kənarda yaşayan soydaşlarımız da öz səviyyələrini yüksəldərək, təhsillərini artıracaq, yaşadıkları ölkələrdə biznesdə, başqa sahələrdə yaxşı yer tutacaq və Azərbaycana layiq olacaqlar» [6, 1995].

Heydər Əliyevin Avropanın bir sıra ölkələrində-Böyük Britaniya (23 fevral 1994-cü il), İsveçrə (29 yanvar 1995-ci il), Belçika (17 aprel 1995-ci il), Norveç (24 aprel 1996-cı il), Almaniya (1 iyul 1996-cı il), Fransa

(15 yanvar 1997-ci il), Polşa (27 avqust 1997-ci il), Şotlandiya (23 iyul 1998-ci il), və s. soydaşlarımızla keçirdiyi çox saylı görüşlərdə vətənin bütövlüyü, mənəvi əxlaqi dəyərlərə sadıqlıq, azərbaycançılıq ideyalarının təbliği çox faydalı olmuşdur.

Keçirdiyi bütün görüşlərin hamısında Heydər Əliyevin xüsusilə vurğuladığı məsələlərdən biri də erməni lobbisinin Azərbaycanla bağlı apardığı çirkin təbliğatın qarşısının alınmasında xaricdə yaşayan soydaşlarımızın üzərinə düşən vəzifədən ibarət idi. Bu ciddi amildən söhbət açan ümummilli liderimiz bildirmişdir ki, bu gün bizim hamımız Azərbaycanın müstəqilliyi və gələcəyi üçün çalışmalıyıq. Qarşılaşdığımız çətinlikləri müvəffəqiyyətlə aradan qaldırmaq üçün müstəqil Azərbaycanın Avropada, Asiyada, Amerikada geniş təbliğ olunmasına böyük ehtiyac var. Belə bir zəruri işdə isə xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlıların respublikamıza böyük köməyi dəyə bilər.

Xaricdə yaşayan soydaşlarımıza Heydər Əliyevin ən çox tövsiyyə etdiyi məsələlərdən biri də onların öz aralarında əlaqələrin genişləndirilməsi, vahid qüvvə şəklində birləşmələri, bir-birinə dayaq olmaları idi.

1996-cı ilin mart ayında Gürcüstanda səfərdə olan Heydər Əliyev Cümə məscidində soydaşlarımızla görüşündə demişdir: «Mən çox məmnunam ki, siz burada azad, sərbəst yaşayırsınız, öz hüquq və azadlıqlarınızdan istifadə edə bilərsiniz. Ancaq eyni zamanda əmin olduğumu bildirmək istəyirəm ki, Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlılar bundan sonra da bütün hüquqlarından istifadə edə biləcək, Gürcüstanın bərabər hüquqlu vətəndaşları kimi yaşayıb-yaradacaq və Gürcüstan Respublikasının, dövlətinin möhkəmləndirilməsi üçün öz səylərini əsirgəməyəcəklər» [7, 1996].

Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlıların nümayəndələri ilə Z.Paliaşvili adına Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrında görüşündə ulu öndər demişdir: «Borçalı diyarı Gürcüstan üçün əziz olduğu kimi, Azərbaycana da əziz olmuşdur, bu gündə əzizdir. Ona görə də Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlılar öz vətənlərində yaşrlar. Mənim dostum cənab Şevardnadze bu gün çıxış edərkən dedi ki, Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlılara o, diaspor demək istəmir. Tamamilə düzgün deyir, heç diaspor demək olmaz. Çünki bu kənardan gəlmiş azərbaycanlılar deyil ki, onlara diaspor deyək. Onlar burada əsrlər boyu yaşamış yaratmış azərbaycanlılardır» [7].

Heydər Əliyev dünyanın ən böyük və inkişaf etmiş ölkələrindən olan Amerika Birləşmiş Ştatlarında səfəri zamanı 4 avqust 1997-ci ildə orada yaşayan azərbaycanlılarının bir vətəni-müstəqil Azərbaycan Respublikasının olmasını xüsusi ilə qeyd etmiş və hər bir soydaşımızı imkan daxilində Vətənə xidmət etməyə çağırmışdır: «Bir daha deyirəm, bütün azərbaycanlıların indi dünyada bir vətəni var. O da Azərbaycan Respublikasıdır. Bir dövləti var. Bu, müstəqil Azərbaycan Respublikasıdır, onun dövlətidir. Gəlin, hamımız bu dövlətin, bu vətənin ətrafında sıx birləşək. Kim harada yaşayır-yaşasın. Biz hamıya sərbəstlik veririk. Keçmiş vaxt deyil, biz heç kimin qarşısını almırıq. Amma harada yaşayırsan-yaşa, öz vətəni həmişə qəlbində saxla, fikirləş, sən Azərbaycan üçün nə etmişən? Bu barədə hər gün fikirləş» [9].

Onu da xatırladaq ki, Heydər Əliyev ABŞ-a rəsmi səfərindən sonra burada yaşayan azərbaycanlıların fəaliyyətini qənaət bəxş hesab etmiş, 1998-ci ilin may ayında Vaşinqton şəhərində keçirilən Dünya Azərbaycanlılarının II konqresinin iştirakçılara təbrik məktubu göndərmiş, işlərində uğurlar arzulamış, onları möhkəm əqidə birliyi nümayiş etdirməyə, müstəqil, qüdrətli Azərbaycan dövləti naminə səfərbər olmağa və milli həmrəyliyə çağırmışdı. Təbrik məktubunda deyilir: «Əziz soydaşlarım! Azərbaycan bütün dünya Azərbaycanlılarının tarixi Vətəni doğma atababa yurduudur. Məmnuniyyət hissi ilə qeyd edirəm ki, qürbətdə yaşayan, lakin qəlbi doğma Azərbaycan eşqi ilə döyünən soydaşlarımızın da xalqımızın milli azadlıq mübarizəsində, tərəqqisi və inkişafı yolunda diqqətəlayiq xidmətləri, zəhmətləri vardır.

Bu gün harada yaşamasından asılı olmayaraq, hər bir azərbaycanlı müqəddəs Azərbaycan dövlətçiliyi ətrafında amal və əqidə birliyi, sarsılmaz həmrəylik nümayiş etdirməli, ay-ulduzlu üç rəngli bayrağımız bütün soydaşlarımızın müqəddəs and yerinə çevrilməlidir. Bu, bizim hamımızın ümumtəle işimiz, Vətənə övladlıq borcumuzdur» [9].

Heydər Əliyev 1999-cu ilin noyabr ayının axırlarında Ukraynaya işgüzar səfəri zamanı işinin çox olmasına baxmayaraq burada fəaliyyət göstərən Ukrayna Azərbaycanlıları Konqresinin rəhbərləri ilə görüşə də vaxt tapmışdır.

Ukrayna Azərbaycanlıları Konqresinin rəhbərliyi tərəfindən hörmətli qonaq səmimiyyətlə qarşılandıqdan sonra təşkilatın yaranma tarixi və fəa-

liyyəti haqqında ona məlumat verilmişdir: «Cənab prezident, bizim konqres Ukraynanın 15 vilayətində fəaliyyət göstərən Azərbaycan cəmiyyətləri nümayəndələrinin iştirakı ilə bu ilin mart ayında keçirilmiş konfransda yaranmışdı. Konqresin yaranmasında Azərbaycanın Ukraynadakı səfirliyinin də xüsusi əməyi var və biz bunu yüksək qiymətləndiririk. Konqresimizin gənc olmasına baxmayaraq, Ukraynanın 18 vilayətində ilk təşkilatlarımız fəaliyyətə başlayıblar. Allah qoysa gələn ilin mart ayına, yəni konqresimizin yubileyinə qədər Ukraynanın 27 vilayətinin hər birində öz təşkilatımızı yaradacağıq. Bizim əsas məqsədimiz Ukraynada yaşayan 500 minə qədər azərbaycanlıni konqresimizin ətrafında birləşdirməkdən ibarətdir» [9].

Heydər Əliyev konqresin fəaliyyətindən məmnun qaldığını bildirərək bir sıra qiymətli tövsiyələr etmişdir. Azərbaycan xalqının adət-ənənələrini, mədəniyyətini, dilini qoruyub saxlamağın vacibliyini onların nəzərinə çatdırmışdır: «Sizin bir-birinizə kömək etməyiniz, bir-birinizə dayaq olmanız və Azərbaycanla daim əlaqə saxlamağınız nəticəsində, yenədə deyirəm, dilimizi, mədəniyyətimizi, musiqimizi, adət-ənənələrimizi unutmayacaqsınız. Bu böyük məsələdir-gərək xalq, millət yaşasın» [9].

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev Rusiyada yaşayan soydaşlarımızın fəaliyyətini, onların təşkilatlanma məsələsini də həmişə diqqət mərkəzində saxlamışdır. Onun 2000-ci ilin iyun ayının axırlarında keçirilən Azərbaycanlıların Ümumrusiya konqresinin təsis yığıncağında iştirak etməsi və iclasda nitq söyləməsi dediklərimizi bir daha təsdiq edir. Moskvadakı mövcud realığı yaxşı bilən Heydər Əliyev bu ölkədə yaşayan həmvətənlərimizi qədim tarixə malik olan mədəniyyətimizi təbliğ etməyə, azərbaycançılıq məfkurəsi ətrafında sıx birləşməyə çağırmış, onlara ana dilini unutmamağı tövsiyyə etmişdir: «Harada olursan ol, hansı məmləkətdə, hansı xalqın içində yaşayırsan yaşa – öz kökünü unutmamalısan. Öz dilini nəinki unutmalısən- bilməlisən, öz adət-ənənələrini nəinki bilməlisən – bunlara həmişə riayət etməli, bunları qoruma-lısan, saxlamalısan» [2, 2000].

2002-ci ilin iyun ayında Rusiyaya işgüzar səfər zamanı Heydər Əliyevin Sankt-Peterburq şəhərində Azərbaycan diasporunun nümayəndələri görüşündə söylədiyi nitqi də olduqca maraqlıdır. Ümummilli liderimiz tarixi çıxışında demişdir: «Bayaq dedim, bir də deyirəm: Azərbaycanın adını uca tutun. Bilirsiniz, sizin hər biriniz Azərbaycanı təmsil edirsiniz. Sizin hər birinizi görən adamda, burada sizinlə danışan, söhbət edən hər kəsə sonra

təəssürat yaranır ki, bu, azərbaycanlıdır. Deməli, həmin adamlarda Azərbaycan xalqı, milləti haqqında təəssürat yaranır. Siz çalışın ki, Azərbaycan xalqının yüksək mənəvi, insani keyfiyyətlərini həm özünüzdə formalaşdırıb biləsiniz, həm də hər yerdə onları nümayiş etdirə biləsiniz ki, kiminlə görüşürsünüz, görüşün, bilsinlər ki, Azərbaycan, azərbaycanlı nə deməkdir» [4, 2002].

2001-ci ilin noyabr ayında Dünya azərbaycanlılarının Bakıda keçirilən birinci qurultayında doğma Azərbaycanımızın parlaq gələcəyinə inanan böyük şəxsiyyət Heydər Əliyev nikbinliklə demişdir: «Müstəqil Azərbaycan dövləti gənc olduğu kimi, Azərbaycanın həmrəyliyi də, dünya azərbaycanlılarının birliyi də, müxtəlif ölkələrdəki Azərbaycan icmaları da gəncdirlər. Ancaq indi biz yeni mərhələ keçmişik. Biz formalaşırıq, müstəqilliyimiz möhkəmlənir, xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılar daha sürətlə təşkilatlanır və bizim hamımız birlikdə azərbaycançılığı yaşadacağıq, daimi edəcəyik, əbədi edəcəyik» [3, 2001].

Ulu öndərimizin milli həmrəylik konsepsiyası indi də uğurla həyata keçir, banisi olduğu dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi gündən-günə güclənir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin uğurlu daxili və xarici siyasəti həm cəmiyyət daxilindəki həmrəyliyi daha da möhkəmləndirir, onu möhtəşəm edir, həm də dünyanın

2000-ci ildə Bakıda keçirilən Dünya azərbaycanlılarının II qurultayı burada H.Əliyev dərin məzmunlu nitqi, eləcə də müxtəlif ölkələrdən gəlmiş soydaşlarımızın çıxışları bir daha göstərdi ki, azərbaycançılıq və vətənpəşilik, milli diasporumuzun ideologiyasının başlıca prinsiplərinə çevrilmişdir.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan diasporuna dövlət qayğısı, Bakı, 2003, səh-246
2. «Azərbaycan» qəzeti, 23 iyun 2000-ci il
3. «Azərbaycan» qəzeti, 11 noyabr 2001-ci il
4. «Azərbaycan» qəzeti, 10 iyun 2002-ci il
5. «Azərbaycan qəzeti, 24 fevral 1994-cü il
6. «Azərbaycan» qəzeti, 30 yanvar 1995-ci il.
7. «Xalq qəzeti» 10 mart 1996-cı il
8. Məmmədli Razim. «Heydər Əliyev və dünya azərbaycanlıları» məq., Azərb. MEA Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutu, «Sosial-Siyasi problemlər» məqalələr toplusu, Bakı 2003, səh 164
9. Məmmədli Razim. «Heydər Əliyev-həmrəyliyimizin banisi» məq., «Xəzər» qəzeti, 31 dekabr

**M.H.Seidbeyli
R.A.Mammadov**

**HEYDAR ALIYEV – THE IDEOLOGIST OF NATIONAL UNITY OF
AZERBAIJANIANS OF THE WORLD**

SUMMARY

Key words: unity, diaspora, the world, idea, the president

Our commonnational leader Heydar Aliyev as a ensure of Azerbaijani people in the world came down to the history. In our powerful national Government history for the first time namely great Aliyev calls our fellow country men for the solidarity and community in the world. By great Aliyev and by his resolution Azerbaijani people is pointed out of their Solidarity Day.

As a great Leader of our sovereign and dependent Republic H. Aliyev when met them and gave them positive opinion about our Republic being lived in all parts of the region and States of the world; in Amerika, in Asia, in Europe and so on.

“Azerbaijan is my heart” – said our national leader Heydar Aliyev when he was in different States he advised them to do every thing best for the brighten of our Motherland and our Republic.

**М.Г.Сейидбейли
Р.А.Мамедов**

**ГЕЙДАР АЛИЕВ – ИДЕОЛОГ НАЦИОНАЛЬНОГО ЕДИНСТВА
АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ МИРА**

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: единство, диаспора, мир, идея, президент

Общенациональный лидер Гейдар Алирза оглы Алиев вошел в историю Азербайджанской Республики, как гарант национального единения азербайджанцев всего мира. Являясь идейным вдохновителем консолидации азербайджанцев, проживающих в разных странах мира, Гейдар Алиев, будучи Президентом Азербайджанской Республики, издал специальный Указ, согласно которому 31 декабря объявлен Днем Солидарности азербайджанцев всего мира.

«Азербайджан – это мое сердце!» - говорил национальный лидер. Он призывал весь наш народ к усилению, объединению всех сил с целью укрепления национальных уз не только в Азербайджанской Республики, но и среди всех азербайджанцев мира – единства, консолидации и сплоченности азербайджанцев вокруг «идеи азербайджанцев».

AVRASIYANIN “TÜRK KONSENSUSU”

Cavanşir FEYZİYEV*

Açar sözlər: Türk dövlətləri, razılaşma, təhlükəsizlik, geopolitika

Bu gün Avrasiyanın özəyində – “içtorpağında” (“Heartland”) [1, s. 430-451] türk dövlətlərinin yaratdığı geopolitik sistemin getdikcə möhkəmlənməsi təkcə onların özlərinin deyil, regionun digər dövlətlərinin də maraqlarına uyğun olması şübhəsizdir. Avrasiyanın “Türk Konsensusu” bu regionun dövlətləri arasında razılaşmanın elə bir ortaq mövqeyini meydana gətirir ki, onların hər birinin bu ümumi platformada inkişafı üçün optimal şərait yaranmış olur. Milli, regional və qlobal səviyyələrin uzlaşması üzərində qurulan Avrasiyanın “Türk Konsensusunun” mütləq üstünlüyü ondadır ki, burada hər hansı bir siyasi subyektin dominantlığına imkan verilmir. Adətən, güclü və zəif dövlətlərin, sabit və qeyri-sabit siyasi sistemlərin, mütərəqqi və durğun iqtisadiyyatların, demokratik və qeyri-demokratik cəmiyyətlərin yanaşı yaşadığı amorf xarakterli geopolitik məkanda “içəridən” və “kənardan” dominantlıq və hegemonluq iddiaları üçün münbit zəmin yaranır. Deməli, Avrasiyanın “Türk Konsensusu” zəruri mərhələ kimi tədricən regiondakı bu “dissonans” vəziyyətinin aradan qaldırılmasına çalışmalıdır. Avrasiyanın geopolitik təhlükəsizliyi şəraitində Yaponiyadan Britaniyaya qədər, Rusiyadan Hindistana qədər seçkin xarakterli və müxtəlif səviyyəli ölkələrin əməkdaşlıq münasibətlərində bulunması mümkündür. Belə bir şəraitdə ayrı-ayrı dövlətlərin bir-birinə zidd maraqlarla qütbləşməsi, gələcək qarşıdurmalara yol açan siyasi-hərbi təmayüllərlə bloklaşması cəhdləri minimuma endirilir. Buna görə də müasir dövrdə Türkiyədən Qazaxıstanadək bütün türk dövlətləri özlərinin yetkin siyasi mədəniyyətlərinin məntiqi və uzaqgörənliyi ilə Avrasiyanın geopolitik təhlükəsizliyini reallaşdıracaq tendensiyaların birmənalı şəkildə tərəfdarı və avanqardı kimi çıxış etməlidirlər. Bütün aspektləri ilə seçkinlik və universallıq keyfiyyətlərinin harmoniyasına malik olan türk dünyasının

Cavanşir Əyyub oğlu Feyziyev – f.ü.f.d. Milli Məclisin deputatı, Azərbaycan Mətbuat Şurası İdarə Heyətinin üzvü

böyüyüb genişlənməsi və siyasi çəkisinin artması – onun ümumdünya integrasiya proseslərinin tərkib hissəsinə və hərəkətverici qüvvəsinə çevrilməsinin də determinantıdır. Bu gün bütövlükdə Avrasiyanı qlobal integrasiya müstəvisinə çıxaran prosesləri bu məkanın ən böyük geopolitik və geosivilizasion ərazisini tutan türk xalqları və dövlətlərinin məsuliyyətli iştirakı olmadan təsəvvür etmək mümkün deyildir. Türk potensialı – Avrasiyanın təkcə planetin ən böyük geopolitik məkanı deyil, həm də qloballaşma hərəkətinin “nüvəsi” olmasına əsaslar yaradır. Ümumdünya integrasiyasının Avrasiyanı əhatə edən prosesləri yalnız türk dövlətləri geopolitik məkanının daxili integrasiyası ilə bütövləşə və gerçək qlobal tamlığını əldə edə bilər.

Beynəlxalq siyasi analitika buna görə də Avrasiyada cərəyan edən hazırkı proseslərin təhlili kontekstində türk dövlətləri geopolitik məkanının inkişaf perspektivinə nəzər yetirərək, bu dövlətlərin, xüsusilə Türkiyənin həmin proseslərə təsir imkanlarının artdığını, ümumən bu regionun siyasi aktuallığının həm də qlobal mənada yüksəldiyini ciddiyyətlə vurğulayır. Qərb siyasi analitiklərindən Corc Fridman və Zbiqnev Bzejnskinin fikrincə, Amerika Birləşmiş Ştatlarının diqqət mərkəzində dayanan Şərq İslam dövləti İrandan fərqli olaraq, regionda balans yarada və güc ola biləcək yeganə ölkə – Türkiyədir. Növbəti 10 il ərzində ABŞ-ın nə etməsinə baxmayaraq, onun özünə həm də strateji müttəfiq saydığı Türkiyə bu səviyyəyə çatacaq. Dünyanın on yeddinci ən güclü dövləti kimi Türkiyə Yaxın Şərqdə iqtisadi cəhətdən ən inkişaf etmiş ölkə olmaq imkanındadır. O, regionun və böyük ehtimalla Avropanın (Rusiya Federasiyası və Böyük Britaniya istisna olmaqla) ən güclü ordusuna sahibdir. Hazırda İranın Ərəbistan yarımadasında bərqərar etməyə çalışdığı dominantlıq cəhdləri Türkiyənin maraqlarına ziddir, çünki onun regionun neft ehtiyatlarına marağı əhəmiyyətli dərəcədə artıb. Səbəb isə Türkiyənin Rusiya neftindən asılılığını azaltmaq səyləridir. Bundan əlavə, Ankara Tehranın güclü olmasını istəmir. İranda kürd əhalisi yaşayır, onlar Türkiyənin cənub-şərq ərazilərindəki kürdlərin sayından xeyli azdır. Lakin bu realıq da Tehran tərəfindən istifadə oluna bilər. Kürd faktorunu regional və qlobal güclər dəfələrlə Bağdad, Ankara və Tehrana təzyiq üçün istifadə edib. Corc Fridman qeyd edir ki, növbəti on il ərzində iranlılar Türkiyə ilə mübarizə aparmaq gücündə olmaq üçün öz strateji əhəmiyyətli sərvətlərini bölməli

olacaqlar. Eyni zamanda, ərəb dünyası şiə İranına qarşı dayana biləcək qüvvə axtarışında olacaq: belə bir şəraitdə ən yaxşı “namizəd” rolunda isə sünni Türkiyə çıxış edir. Yaxın onillikdə ABŞ üçün əsas şərt ərəb dünyasında dominantlıq etmək məqsədi ilə Ankara ilə Tehran arasında ittifaqın yaradılmasının qarşısının alınmasıdır. Ankara və Tehranın Ağ Ev qarşısında qorxuları artdıqca belə ittifaqın yaradılması ehtimalları artır. Amerika ilə razılaşmanın əldə edilməsi müəyyən müddətə iranlıları sakitləşdirə bilər. Ancaq bu, uzunmüddətli ittifaq deyil, yalnız bu günkü maraqların ittifaqı olacaq. Ağ Evlə uzunmüddətli tərəfdaşlığı dəstəkləyən Ankara isə digər regionlarda, ilk növbədə Balkanlarda və Qafqazda əhəmiyyətli ola, orada Rusiyanın neo-ekspansiya məqsədlərinə qarşı bufer rolunu oynaya bilər. Deməli, uzunmüddətli perspektivdə Tehran Ankaranı dayandıra bilməz. İqtisadi baxımdan Türkiyə daha dinamikdir və bunun nəticəsində ən modern silahlı qüvvələri saxlamağa qadirdir. Mühüm olan cəhət isə ondan ibarətdir ki, coğrafi baxımdan Tehranın regional alternativləri məhduddur, Ankara isə Qafqaz, Balkanlar, Orta Asiya və Aralıq dənizi ölkələrinə, Şimali Afrikaya doğru genişlənmə və ittifaqlar yarada bilər. Tehran isə bu imkanlardan məhrumdur. İranın heç vaxt güclü hərbi-dəniz qüvvələrinin olmadığını vurğulayan Corc Fridman qeyd edir ki, gələcəkdə də coğrafi vəziyyətinə və boğazların strateji əhəmiyyətinə görə belə qüvvəyə sahib ola bilməyəcək. Türkiyə isə, əksinə, həmişə Aralıq dənizində dominant qüvvə olub və gələcəkdə də bu mövqeyini qoruyub saxlayacaq. Yaxın on ilin perspektivində Ankaranın regiondakı dominantlığı əhəmiyyətli dərəcədə artacaq. Artıq bu gün Ankara kifayət qədər önəmli rol oynayır. Ancaq növbəti on il ölkə üçün hərtərəfli səfərbərlik dövrü olmalıdır. Bunun üçün vacib şərt mövcud olan daxili problemlərin həlli və iqtisadiyyatın möhkəmləndirilməsidir. Bu zaman Ankaranın diqqətli xarici siyasəti də qorunub saxlanılacaq. Türkiyə münafişələrə qoşulmayacaq və buna görə də regionda üstün mövqeyə sahib olacaq. Buna görə də ABŞ Türkiyəyə uzunmüddətli perspektivdən yanaşmalı və onun inkişafını ləngitmək üçün təzyiq göstərməməlidir. Zbignev Bzejnski də hesab edir ki, XX əsrdə Türkiyə transformasiya prosesində kommunist Rusiyası ilə müqayisədə daha uğurlu yol seçib. 1924-ci ildə Mustafa Kamal Atatürkün köklü islahatlar həyata keçirməsi dönüşyaradıcı dəyişikliklərə səbəb olub. Üstün cəhətlərinə görə, Ankara qeyri-rəsmi də olsa, Avropanın, nəhayət,

Qərbin davamı mövqeyinə çatıb. Bugünkü müasir Türkiyə beynəlxalq arenada özünün regional coğrafi üstünlüyünü bərpa edir. Belə pozitiv yeniləşmənin mənbəyi isə dini əsaslar deyil, tarixi-geosiyasi motivasiyadır: Sovet İttifaqı dağılandan sonra müstəqilləşən türkdilli dövlətləri, təbii ki, Türkiyə ilə çiyin-çiyinə verməli və birgə addımlamalı idilər. Türkiyənin enerji baxımından zəngin, geopolitik baxımdan da inkişaf etməyə hər cür potensialı olan türk dövlətləri regionu ilə ticarət və mədəni əlaqələr qurması həm də demokratikləşmə məsələsində təsir faktoru ola bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, Moskva da Orta Asiyanın enerji resurslarının ixracına birbaşa “əl qoymaq” istəyir. Ancaq Ankaranın Bakı və Tiflislə əməkdaşlıq çərçivəsində artan regional rolu Xəzər dənizi vasitəsilə Mərkəzi Asiya türk dövlətlərinin neft və qazının Avropaya birbaşa çıxışına təminat yaradır. Deməli, Qərb Türkiyəni itirməməlidir. Qərb üçün Türkiyəni itirmək – türk dövlətləri regionunu itirmək deməkdir. Bu regionun “açarı” olan Türkiyənin inkişafı – transAvrasiya layihələrinin tam şəkildə reallaşmasına, bütünlüklə regionun tərəqqisinə və onun qlobal məkanla fəal əməkdaşlıq münasibətlərində olmasına təminat yaratmaq deməkdir [2; 3; 4] .

Belə bir tarixi-siyasi şəraitdə türk dünyasının birliyi ideyasının gerçəkləşməsi – türk sivilizasiyasının bütün səviyyələrdə özünüdərk prosesinin uğurla davam etməsindən bilavasitə asılıdır. Türk siyasi-mədəni sisteminin özünü bütöv görməsi – multikulturalizm arenasında bu sivilizasiyanın sistemlilik qanunauyğunluqlarının düzgün dərk edilməsinə, türk varlığının özünüdərk qətiyyətinə bağlıdır. Ona görə də bu sivilizasiya məkanına daxil olan türk dövlətlərində siyasi mədəniyyət düşüncəsinin əsas istiqaməti – türk birliyi ideyasının Avrasiyanı dolaşan trayektoriyası ilə hərəkət edir. Bu hərəkətin baş yolu isə türk sivilizasiyasını – qlobal sivilizasiyanın aparıcı inkişaf tendensiyalarına birləşdirir. Yeni tarixi situasiyada belə bir Birliyin yaranması sübut etməlidir ki, Avrasiyanın Avropa hissəsi – Avropa İttifaqını ərsəyə gətiribsə, onun əsasən Asiya hissəsinin türk sivilizasiyası regionunda, özü də daha mükəmməl formada eyni missiya reallaşa bilər. Avropa İttifaqı (“European Union”) ilə Türk Dövlətləri Birliyi (“The Union of Turkic States”) – Avrasiyanın iki yaxın platforması kimi onun vahid qlobal siyasi məkan statusu əldə etməsi deməkdir. Bu paradigmanın önə çıxarılması o anlama gəlir ki, Türk Dövlətləri Birliyi – Avropa İttifaqına alternativ ideya olsa da, onun ziddi-

nə deyildir. Əksinə, Avropa İttifaqından sonra Türk Dövlətləri Birliyinin yaranması Avrasiyanın siyasi-sivilizasion cəhətdən bütövləşməsi tarixinin mühüm bir məqamı və davamıdır.

Beynəlxalq hüquq normalarının beynəlxalq siyasətdə prioritetə çevrilməsi Yeni Dünya Sistemini yaratmağa məsuliyyətli dövlətlərin (ön sırada türk dövlətlərinin) regional və qlobal miqyasda konsolidasiyası prosesində daha da sürətlənir. Bizim üçün tarixi əhəmiyyət daşıyan proses də bundan ibarətdir ki, Türk Dövlətləri Birliyinin yaradılması – türk xalqlarının milli-siyasi iradəsinin təzahürü olaraq həyata keçirilmək potensialını daşıyır. Yeni Dünya Sistemini modelləşdirən proseslər beynəlxalq siyasətdə Avropa Birliyinin yaranmasından sonra artıq birlikyaratmanın bu qaçılmaz proseslərinə təkan vermişdir. İndi birlikyaratmanın Avropa modelinə alternativ olaraq Türk Dövlətləri Birliyi onun Avrasiya modelini meydana gətirməlidir. Dövlətlərarası münasibətlərdə qazanılmış son onilliklərin çoxtərəfli əməkdaşlıq təcrübəsi regional müttəfiqləşmə prosesində Avropadakı kimi sivilizasiya mənsubiyyəti amilinin daha etibarlı olduğunu göstərir. – İnsanlar, cəmiyyətlər və dövlətlər formal səbəblərdən gələn yaxınlaşmadan daha çox, kökdən gələn səbəblərlə yaxınlaşmağa və birləşməyə üstünlük verir. Müasir dövrümüzdə dünya dövlətlərinin ümummilli, regional, linqvistik, dini, sivilizasion əsaslarda daxili integrasiyaya girməsi və bu integrasiyanın uzunmüddətli perspektivdə onların siyasi və iqtisadi maraqları ilə uzlaşması birlikyaratmanın ən ciddi və ən zəmanətli təminatına çevrilir. Türk dövlətlərinin də daxili integrasiyasını öz içinə alan bu tendensiya beynəlxalq hüquqla nizamlanan beynəlxalq siyasətin yeni proqressiv-sinarxik mərhələyə (reqressiv-xaotik proseslərin ziddinə) keçməsi, daha dəqiq desək, tarixdə ilk dəfə beynəlxalq siyasətlə beynəlxalq hüququn eyni prinsipial mövqedən çıxış etməsi deməkdir. Çünki bu prosesdə birlik – beynəlxalq siyasətin zərurəti və beynəlxalq hüququn qanunları ilə yaradılır. Türk Dövlətlərinin Birliyinin yaradılması da – tarixdə heç zaman indiki qədər real olmayıb. Həmin paradigmal məntiqə görə də belə bir birliyin yaradılması – beynəlxalq siyasətin zərurətindən irəli gəlir, beynəlxalq hüququn qanunlarına əsaslanır. Türk Dövlətləri Birliyinin beynəlxalq siyasətin avanqardı və beynəlxalq hüququn subyektı olaraq meydana gəlməsi – Avrasiyada və eləcə də dünyada

dövlətlərarası münasibətlərin inkişafında yeni bir mərhələni başladacağı şübhəsizdir.

Xüsusi olaraq qeyd etməliyəm ki, türk dünyasının bütövlüyü, onun özünü vahid geosiyasi məkanda və platformada dərk etməsi və buradakı proseslərə birgə təsir imkanlarına malik olması – Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin səviyyəsindən, bu səviyyənin daim yüksəldilməsindən, daha kəsərli hala gətirilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Azərbaycan həm də ona görə bütün türk dünyasının siyasi konvergensiya – qaynaq nöqtəsi sayılır ki, geosivilizasiya münasibətlərinin və Avrasiyada türklərin superetnos kimi tarixi təşəkkülü baxımından ölkəmizin bu qlobaləhəmiyyətli statusu qazanması üçün bütün ilkin və mühüm şərtlər yaranmışdır. Azərbaycan Avropanı Asiya ilə birləşdirən ən böyük türk dövləti – Türkiyəni Mərkəzi Asiya türk dövlətləri ilə birləşdirən, Xəzər-Qafqaz regionunu geosiyasi, iqtisadi və geosivilizasiya baxımından bütövləşdirən və nəhayət, ümumtürk birliyi ideyasının ideoloqlarını yetişdirən bir dövlətdir. Eyni zamanda, artıq heç kimə sirr deyil ki, bu gün dünyada mövcud olan həmin türk dövlətlərinin ümumi mənafe birliyini nəzərə almadan, nə onların özlərinin, nə bütövlükdə region dövlətlərinin, nə də beynəlxalq subyektlərin qarşılıqlı əməkdaşlıq münasibətlərini istənilən səviyyəyə çatdırmaq olmaz. Məhz bu prinsipial mövqeyi beynəlxalq siyasətin reallığına çevirmək üçün türk dövlətlərinin müttəfiqliyini möhkəmləndirən bütün təşəbbüslərin dəstəklənməsi onların son iyirmi ildə apardığı daxili və xarici siyasətin əsas istiqamətlərindən biri olmuşdur və bundan sonra da daha artıq, daha güvənli olmalıdır.

Türk Dövlətləri Birliyinin konvergent humanitar siyasəti – hazırkı vəziyyətdə suveren türk respublikaları arasında siyasi-mədəni inteqrasiyanın humanitar əsaslarını yaratmaq və bu əsaslar üzərində Birliyin gerçəkləşməsi prosesinin düzgün ideya platformasını qorumaq, onu sağlam saxlamaq və həmin prosesin uğurla başa çatdırılmasına xidmət etmək məqsədlərini daşıyır. Türk dünyasında humanitar münasibətlərin inkişafı – ideologiya, mədəniyyət, elm, təhsil, ədəbiyyat, incəsənət sferasında müasir zaman üçün ortaq dəyəryaratma praktikası üzərində genişlənir və dərinləşir. Çağdaş dövrümüzdə türk sivilizasiyasının milli mədəniyyətlərlə zənginləşən prosesinin yenidən və daha mükəmməl əsaslarda ortaq mədəniyyət platformasına gətirilməsi onun üstünlüklərini, donuq deyil,

canlı bir sistem olduğunu, başlanğıcından indisinin və gələcəyinin görün-düyünü, qanunauyğun transformasiya dialektikasını üzə çıxarır. Türk hu-manitariyasının ortaqlaşma siyasəti – müasir dünyanın universal dəyərləri-ni də mənimsəyən, lakin, əsasən, öz tarixi genezisi və təcrübəsi üzərində yüksələn bir köklü mədəniyyəti yeni inkişaf fazasına çıxarmaq qüdrətin-dədir. Dil, təfəkkür və mədəniyyətə yaxınlaşmalar ümumtürk kulturoloji sisteminin daxili orqanikasını yaradır və onu yanılmalardan, sapmalardan qoruyur. Türk Dövlətləri Birliyinin vahid humanitar siyasətinin – türk dünyasında mədəniyyətlərarası münasibətlərin inkişafı perspektivində irəli hərəkət etməyə dayaq tapdığı ən güclü təməl və stimül də məhz budur: humanitar təfəkkürdə və praktikada universal fəaliyyətlərin konsensusunu yaradan sistemdaxili orqanika. Onun bütövlüyünü qorumaq – Türk Dövlətləri Birliyinin gerçəkləşməsi məqsədlərinə çatmaq deməkdir.

Türk dövlətləri arasında müttəfiqləşmənin konseptual ideology-yasının əsas vəzifələri isə – ümumtürk dövlətçiliyinin tarixi-fundamental dəyərlərindən və prinsiplərindən çıxış etməkdən, müstəqil türk respublika-larında milli ideologiyaları inkişaf etdirməkdən, bu respublikalarda Birli-yə münasibəti və onun təşəkkülünə doğru fəaliyyətləri öyrənmək və sti-mullaşdırmaqdan, siyasi hakimiyyətlərin universal humanitar-ideoloji platformasını dayaqlandırmaqdan, dövlətlərarası konsolidasiyanı möh-kəmləndirməklə yanaşı, xarici ideoloji təxribatlara qarşı sistemli mübari-zəni birgə təşkil etməkdən, beynəlxalq səviyyədə, xüsusilə türk toplumları və diaspor təşkilatları arasında ideoloji həmrəyliyə nail olmaqdan, türkçü-lük dünyagörüşünü pragmatik məcraya yönəltməkdən və bu təməl üzərində, beynəlxalq ictimaiyyəti Türk Dövlətləri Birliyinin yaradılması proses-lərinə hazırlamaqdan, dünya ölkələri və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən türksoylu dövlət və cəmiyyətlərin müttəfiqliyinə dəstək qazandırmaqdan, onu əngəlləyə bilən cəhdləri və təhlükələri neytrallaşdırmaqdan, Türk Dövlətləri Birliyi timsalında dünyaya yeni bir güclü siyasi birliyin doğuluşu ilə qlobal transformasiyanı həyata keçirməkdən ibarətdir.

Qlobal dinamikada türk geopolitik regionunun (TGR) – türk geopoliti-k sisteminə (TGS), türk geopolitik sisteminin (TGS) – Türk Dövlətləri Birliyinə (TDB) transformasiyası necə qanunauyğundursa, türk dövlətləri arasında geopolitik əlaqənin üç səviyyəli (milli, ümumtürk, dünya) dinamik sistemi də bir o qədər beynəlxalq siyasi sistemin özünün möh-

kəmlənməsi prosesinin tərkib hissəsidir. Türk Dövlətləri Birliyi ideyasını Düşüncə müstəvisindən Əməl müstəvisinə keçirməkdə olan fəaliyyətlərin meydanı bu prosesdə getdikcə genişlənməli və praktiki olaraq, daha geniş çevrələrdə özünə etimad arenası yaratmalıdır.

Türk dünyasının bütövlük mənzərəsini gözümüz qarşısında canlandıran proseslər Türk Xalqlarının Dostluq, Qardaşlıq və Əməkdaşlıq Qurultayları, Türkdilli Ölkələrin Dövlət Başçılarının Zirvə Toplantıları, Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şuraları, Dünya Azərbaycan və Türk Diaspor Təşkilatları Rəhbərlərinin Forumları çərçivəsində keçirilən tədbirlərlə təşviq edilərək, layihələşdirilərək, eyni zamanda tamamilə müstəqil təşəbbüslərlə ərsəyə gələrək, ümumtürk təşkilatlanmasını günümüzün reallığına, görülməli işlərin bitkin, sistemli nəticəsinə, gələcəyin kardinal məqsədlər platformasına çevirir: TÜRKPA – Türkdilli Ölkələrin Parlament Assambleyası, TÜRKSOY – Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatı, TDAV – Türk Dünyası Araşdırmaları Vəqfi, TİKA – Türk İşbirliyi və Koordinasiya Agentliyi, Mərmərə Qrupu SSAV – Strateji və Sosial Araşdırmalar Vəqfi, TXÜA – Türk Xalqlarının Ümumdünya Assambleyası, TSAM – Türk Sivilizasiyası Araşdırma Mərkəzi, TUDEV – Türk Dövlət və Cəmiyyətləri Dostluq, Qardaşlıq və İşbirliyi Vəqfi, TDBB – Türk Dünyası Bələdiyyələr Birliyi, BTH – Böyük Turan Hərəkatı, TDSDF – Türkdilli Dövlətlərin Siyasətinə Dəstək Fondu, TASAM – Türk-Asiya Strateji Araşdırmalar Mərkəzi, AAYB – Avrasiya Yazarlar Birliyi, TDYSV – Türk Dünyası Yazarlar və Sənətçilər Vəqfi, TDJB – Türk Dünyası Jurnalistlər Birliyi, DGTYB – Dünya Gənc Türk Yazarlar Birliyi, DTQCFD – Dünya Türkləri Qohum Cəmiyyətlərin Fəaliyyət Dərnəyi, TGBT – Türk Gənclər Birliyi Təşkilatı və s., eyni zamanda, onların həm türk dövlətlərində, həm də xarici ölkələrdəki qurumları türk təşəbbüskarlığının nə qədər geniş potensiala, beynəlxalq etik-siyasi dəyərə malik olduğunu isbat edir. Türklər – kökündə humanizm və əxlaq, ədalət və yüksəliş dayanan, dünyasevər, insansevər, sülhsevər, mədəniyyətsevər, tərəqqisevər birliklər yaratmağa qadir cəmiyyətlərin qurucuları kimi tanınırlar. Onların yaratmaq amacıyla olduqları Türk Dövlətləri Birliyi də bütün mahiyyəti ilə ümumbəşəri ideallara, bu idealların Dünya Birliyində öz zirvəsinə çatan təcəssümünə bağlılıq mənası kəsb edir. Dünya miqyaslı ümumtürk təşkilatlanması türk dövlət və cəmiyyətlərinin nüfuzunu genişləndirdiyi dərə-

cədə beynəlxalq humanitar mədəniyyət dəyərlərinin, siyasi-iqtisadi, elmi-texnoloji nailiyyətlərin türk dünyasına daha intensiv şəkildə nüfuz etməsinə şərait yaradır.

Müstəqil türk dövlətlərinin milli təhlükəsizlik konsepsiyaları və müvafiq dövr üçün nəzərdə tutulan milli inkişaf strategiyaları praktiki olaraq regional və qlobal əməkdaşlığın perspektivlərini də müəyyən etdiyindən, onlar həm də həmin dövlətlər üçün universal strateji platformanın da modelini ümumi konseptual cizgiləri ilə təsəvvür etməyə imkan verir. Türk Dövlətləri Birliyinin yaradılmasına yönəlmiş fəaliyyətlərin konsentrasiyası, milli strategiyaların rəşional əsaslarda və kardinal hədəflər üzrə uzlaşdırılması suveren türk dövlətlərinin müttəfiqliyi bazasında onların ümumi strategiyasının başlıca məqsədlərini funksionallaşdırır: Türk milli dövlətləri – Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızıstan və Şimali Kipr Türk Respublikası öz aralarındakı ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlərin, strateji müttəfiqliyin ən yüksək səviyyəsini bütün istiqamətlərdə əldə edir, həmin münasibətlərdə ortaya çıxan hər hansı problemi qeyri-türk dövlətlərinin müdaxiləsi olmadan ümumi konsensus əsasında həll edir, türk diplomatiyasının üstünlüyünü, çevikliyini və demokratizmini ilkin olaraq bu taktiki planda həyata keçirirlər; hər bir türk dövlətinin inkişafı – onların türk geopolitik regionunda (TGR) birlikdə öz strateji məqsədlərinə çatmasının zəmanəti kimi qəbul olunur; Türk Dövlətləri Birliyi yaradılmasının şərti – həmin statusa uyğun, beynəlxalq reytinglərə müvafiq yüksək inkişaf səviyyəsini əldə edilməsi sayılır; Türk Dövlətləri Birliyinin yaradılması məramı əsas götürülərək və beynəlxalq siyasətin, dövlətlərarası münasibətlərin obyektiv reallıqlarına müvafiq olaraq, optimal tarixi məqamda müstəqil türk dövlətləri özlərinin Zirvə Toplantısını keçirib Birlik Bəyannaməsi ilə çıxış edirlər.

Müstəqil türk dövlətləri arasındakı ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlərin yaxın zamanı əhatə edən bütün tarixi və onun nəticələri (dövlət başçıları arasında bağlanmış müqavilələr, keçirilmiş görüşlər, sammitlər, verilən rəşmi bəyanatlar və s.) açıq şəkildə sübut edir ki, onlar müttəfiqlik statusunda birlik yaratmağa qərarlıdırlar; özlərinin milli maraqlarından çıxış edirlər; geopolitik mövqelərinin ümumiliyindən çıxış edirlər; regional və qlobal miqyasda beynəlxalq təhlükəsizliyin məsuliyyətini birlikdə bölüşmək niyyətindədirlər; Avrasiyada qüvvələr tarazlığının birlikdə komponenti olmaqda

israrlıdırlar; beynəlxalq təşkilatlarda ortaq maraqların və mövqelərin daşıyıcıları olmaq səlahiyyətindədirlər; beynəlxalq siyasətin və beynəlxalq münasibətlərin dinamikasında öz yerlərini və funksiyalarını aydın görürlər; dünya təsərrüfat sistemində mühüm funksional əhəmiyyət daşıyan qlobal iqtisadi layihələr üzrə transregional kommunikasiya xətlərinin həlqələrini təşkil edirlər. Bütün bunlar Avrasiyada Türk konsensusunun nəinki real, hətta səmərəli və zəruri olduğunu bir daha sübut edir.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Mackinder H. The Geographical Pivot of History // The Geographical Journal, 1904, vol XXIII, April, No.4, p.430-451
2. Friedman G. The Next 100 Years: A Forecast for the 21st Century. New York: Anchor Books, 2010
3. Friedman G. The Next Decade: Empire and Republic in a Changing World. Anchor, 2010
4. Brzezinski Z. Strategic Vision: America and Crisis of Global Power. New York: Basic Books, 2010

J.Ə. Feyziyev

“THE TURKIC CONSENSUS” OF EURASIA

Key words: Turkic States, agreement, security, geopolitics

The independent Turkic states of Eurasia are emerging as the main political subjects capable of creating a geopolitical balance in this region. As “the Turkic consensus” of Eurasia creates joint position of agreement among states of this region, these states gain favorable opportunities for the development on this common platform. In case of geopolitical security of Eurasia, relations based on the cooperation among states having unique character and different level of development becomes possible from Japan to Great Britain, from Russia to India.

Д.А.Фейзийев

"ТЮРКСКИЙ КОНСЕНСУС" ЕВРАЗИИ

Ключевые слова: Тюркские государства, соглашение, безопасность, геополитика

Независимые тюркские государства Евразии становятся основными политическими субъектами, способными создать геополитический баланс в данном регионе. "Тюркский консенсус" Евразии представляет собой комплекс соглашений между государствами этого региона, которые предоставляют для каждого из них оптимальные условия для развития на данной единой платформе. В условиях геополитической безопасности Евразии становится возможным выстраивание отношений сотрудничества между странами уникального характера и различного уровня от Японии до Великобритании, от России до Индии.

AZƏRBAYCAN SSR-DƏ ALİ TİBB TƏHSİLİ XX ƏSRİN 20-ci illərində

İlham HƏSƏNOV*

Açar sözlər: Tibb, təhsil, səhiyyə, tələbələr, siyasət

Azərbaycanın XI rus-sovet ordusu tərəfindən işğalı və onun müstəqilliyinə son qoyulması 1917-ci ilin oktyabrında Rusiyada həyata keçirilən dövlət çevrilişinin davamı olub rus bolşeviklərinin «dünya inqilabı» siyasətinə xidmət edirdi. Bu xətt öz mahiyyətinə görə «vahid və bölünməz imperiyanın bərpası» yolunda yeni təşəbbüs idi. Bu yolda Azərbaycanın Rusiya tərkibinə «yenidən birləşdirilməsi» xüsusi əhəmiyyətə malik idi. Rus bolşeviklərinin lideri V.İ.Leninin 1920-ci il 5 may tarixli Azərbaycan zəhmətkeşlərinə təbrik teleqramında «Yaşasın müstəqil Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası» şüarının ön plana çəkilməsi dərin düşünülmüş vahid ssenarinin tərkib hissəsi idi.

Azərbaycan Hərbi İnqilab Şurasının (HİŞ) Azərbaycan zəhmətkeşlərinə 1920-ci il 28 aprel müraciətində müstəqil Azərbaycan SSR-in yaradıldığı elan edilirdi. «Ən inandırıcı sübut» ondan ibarət idi ki, Respublikanın rəhbər orqanlarının formalaşmasında Azərbaycan xalqının nümayəndələri iştirak edirdilər. Həmin gün Azərbaycan HİŞ-in dekreti ilə N.Nərimanovun başçılığı ilə Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti (XKS) təşkil edilərək onun tərkibində D.X.Bünyadzadənin rəhbərliyi ilə Xalq Maarif Komissarlığı və Abid Əlimovun başçılığı ilə Xalq Səhiyyə Komissarlığı yaradılmışdı. Lakin Azərbaycan HİŞ-nin və XKS-in səlahiyyətləri tədricən yarandığı ilk vaxtlardan məhdudlaşdırılıb Azərbaycan Kommunist Partiyasının əlində cəmləşdirilsə də, Azərbaycan K(b)P özü də müstəqil siyasi partiya deyildi. O, Rusiya K(b)P-dən tam asılı idi. Azərbaycan kommunistləri arasında ideoloji və siyasi amil Azərbaycanı keçmiş imperiya tərkibində saxlamaq prinsipi təşkil edirdi. Bu isə Azərbaycanın müstəqilliyinin danılması demək idi. N.Nərimanov və onun tərəfdarları Azərbaycanı nümunəvi milli sosialist Respublikasına çevirməyin zərurliyini qeyd edirdi. Lakin onlar yeni hakimiyyətin mövcud olduğu ilk gün-

İlham Yaqub oğlu Həsənov – AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

lərdən Azərbaycan partiya və soveti rəhbərliyi orqanlarında azlıq təşkil edirdilər.

Sovet rejiminin ilk günlərindən səhiyyə sahəsində də milliləşdirilmə xətti tətbiq edilməyə başlanmış, Azərbaycan HİŞ-in 1920-ci il 28 aprel dekreti ilə ayrı-ayrı şəxslərə, şirkət və cəmiyyətlərə məxsus olan müalicə müəssisələri xəstəxanalar, ambulatoriyalar, sanatoriyalar onların əlindən alınıb milliləşdirilmişdi [5, №1, s.3-4].

1920-ci ilin yayında Xalq Səhiyyə Komissarı vəzifəsinə inqilabçı və həkim M.N.Qədirlı (İsrafilbəyov) təyin edilmişdi. Yeni rəhbərlik ilk vaxtlardan bütün səhiyyə və tibbi-müalicə müəssisələrini vahid sistemə tabe etmək məqsədilə onların Səhiyyə Komissarlığı tabeliyinə verilməsi məsələsini qarşıya qoymuşdu. Azərbaycan XKS-nin göstərişi ilə AXC Xalq Səhiyyə Nazirliyi sərəncamında olan dövlət səhiyyə və müalicə müəssisələri, şəhər və quberniyaların özünüidarə orqanları tərəfindən maliyyələşdirilən şəhər, qəza, kənd xəstəxanaları, habelə pulsuz xidmət göstərən müalicə ocaqları Xalq Səhiyyə Komissarlığının ixtiyarına verilmişdi [4, s.115].

Azərbaycan SSR XKS-nin 1920-ci il 12 sentyabr tarixli dekreti ilə ixtisaslı tibb işçilərindən istifadə etmək məqsədilə tibbi fəaliyyətlə məşğul olan bütün şəxslərin (həkimlər, müalicə ilə məşğul olan köməkçilər, feldşerlər, əczaçılar, şəfqət bacıları, diş həkimləri və b.) Xalq Səhiyyə Komissarlığının sərəncamına verilməsi qərara alınmışdı [7, s.197]. Müalicə müəssisələrinin Xalq Səhiyyə Komissarlığı tərkibinə verilməsindən sonra orada əhaliyə pullu tibbi xidmət ləğv edilərək pulsuz tibbi xidmətə keçilmişdi.

O zaman sosial-iqtisadi problemlərin həyata keçirilməsində əhalinin tibbi-sanitariya xidmətinin yenidən təşkili xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı. Azərbaycan SSR Xalq Səhiyyə Komissarlığı qarşısına son dərəcə çətin və həm də fəvqəladə vəzifə: - Respublikada sanitariya və epidemiologiya işini əsaslı surətdə yenidən qurmaq, əhalinin iş və məişət şəraitini yaxşılaşdırmaq, yoluxucu və sosial xəstəliklərə qarşı mübarizəni təşkil etmək, Respublikada yeni müalicə-profilaktik müəssisələrin təşkili üçün binaların tikintisini genişləndirmək, əhalinin sağlamlığı keşiyində duran səhiyyə və tibbi təşkilatların köməyi ilə kütləvi sanitar-maarifçilik işlərini genişləndir-

mək, tibb kadrlarının hazırlanmasına diqqət yetirmək qarşıya qoyulmuşdu [4, s.115].

Azərbaycan SSR XKS-nin sədri N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə M.N.Qədirlinin başçılığı ilə 1920-ci ilin yayında Malyariyaya Qarşı Dövlət Mübarizə Komitəsi yaradılmışdı. Xalq Səhiyyə Komissarlığı nəzdində eyni zamanda yoluxucu traxomaya, dəri-zöhrəvi xəstəliklərə qarşı mübarizə komitələri təşkil edilmişdi [3, s.115].

Xalq Səhiyyə Komissarlığının rəhbərləri A.Əlimov, M.N.Qədirlili və A.Ə.Kazımovun işgüzar fəaliyyəti, habelə Azərbaycan hökumətinin köməyi sayəsində Xalq Səhiyyə Komissarlığının idarəetmə aparatı yenidən qurularaq əhaliyə səhiyyə yardımı işi qaydaya salınmağa başlanmışdı.

Sovet rejiminin ilk günlərindən Azərbaycan SSR-də əhalinin sosial müdafiəsini təmin edən bir sıra qanunlar qəbul edilmiş, dövlət təşkilatlarının sığorta olunması, pulsuz tibbi xidmət, habelə əmək şəraitinin gigiyenası ilə bağlı tədbirlər görülmüşdü. Azərbaycan HİŞ-in 1920-ci il 28 aprel tarixli «Fəhlələrin sosial təminatı haqqında» dekret ilə əmək qabiliyyətini itirmiş, müvəqqəti işləməyən və qocalığa görə işləmək imkanından məhrum olan fəhlələrin dövlət hesabına təmin olunması qərara alınmışdı [5, s.1].

Azərbaycan HİŞ-in 1 iyun 1920-ci il tarixli «Fəhlə və qulluqçuların dövlət sosial sığortası haqqında Qanun»da bütün müəssisələrdə çalışan fəhlə və qulluqçular dövlət tərəfindən sığorta olunaraq xəstələndikdə onlara sosial yardım, o cümlədən, pulsuz tibbi müalicə və xidmət göstərilməsi rəsmiləşdirilmişdi [5, s.1].

Azərbaycan SSR hökuməti ilk vaxtlarda ciddi çətinliklərlə rastlaşırdı. Respublikada hökm sürən dağınıqlıq, aclıq, epidemiyalar, əhalinin maddi cəhətdən pis təmin olunması, vətəndaş müharibəsi, onun ardınca ölkədə siyasi hakimiyyət uğrunda gedən mübarizənin doğurduğu ciddi iqtisadi və sosial problemləri həll etmək, yaranmış şəraiti normal hala salmaq məqsədilə təcili tədbirlər görülməsi Azərbaycan hökumətinin qarşısında duran ümdə vəzifələrdən idi. Bu məqsədlə görülmə ilk tədbirlərdən biri Bakı fəhlələrinin məişət şəraitini yaxşılaşdırmaq üçün Fövqəladə Komissiyanın yaradılması olmuşdu. Bu dövrdə Azərbaycanın bir sıra rayonlarında kəndlilərin maddi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq və aclığı aradan qaldırmaq üçün fəvqəladə komissiyalar təşkil edilmişdi [5, s.4].

Azərbaycan SSR hökuməti və Xalq Səhiyyə Komissarlığı həkim mütəxəssislərin müəssisələrdə işə cəlb edilməsi və onlar üçün normal şərait yaratmaq məqsədilə yeni tədbirlər görürdülər. 1920-ci il sentyabrın 5-də Azərbaycan SSR XKS-nin iclasında Respublikanın daxili vəziyyəti müzakirə olunarkən burada başqa məsələlərlə yanaşı, keçmiş mütəxəssislərin sovet idarə və müəssisələrinə cəlb edilməsi, onların imkanlarından və təcrübələrindən istifadə olunması zərurəti göstərilmişdi. XKS-nin üzvü S.M.Əfəndiyevə yaradıcı ziyalıların yığılmağını keçirib onları işə cəlb etmək tapşırığı verilmişdi [4, s.115].

Tibb işçilərinin maddi-məişət şəraitini yaxşılaşdırmaq məqsədilə onlar üçün Bakıda yeməxanalar açılmış, onlar güzəştli şərtlərlə mənzillərlə təmin edilmiş, əmək haqları artırılmışdı. Görülmüş tədbirlər müalicə müəssisələrinin, xüsusən də Respublikanın rayon və kəndlərində tibb mütəxəssislərinin sosial vəziyyətinin qismən yaxşılaşmasına imkan verirdi.

Əhalinin müalicəsinin təşkilində başlıca məsələ Respublikanın müalicə-profilaktik müəssisələrini tibbi kadrlarla təmin etməkdən ibarət idi. Hər şeydən əvvəl ixtisaslı həkimləri dövlət müalicə müəssisələrinə cəlb etmək lazım idi. Sovet hakimiyyətinin ilk günlərindən müalicə ocaqlarında işə başlayan azərbaycanlı həkimlər M.R.Vəkilov, M.İ. Qayıbov, C.N.Ləmbəranski, B.Qayıbov, M.Şərifov, M.B.Sultanov, M.Ə.Mirqasımov, Ə.F.Qarayev, S.A.Seyidov, Ə.K.Əlibəyov, K.B.Mehmandarov və b. Respublika zəhmətkeşlərinə tibbi yardım göstərməyə başlamışdılar [4, s.85].

Lakin 20-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan SSR-də Sovet Rusiyasının təsir dairəsinin və nüfuzunun güclənməsi bütün sovet və partiya idarələrində olduğu kimi, səhiyyə - tibb müəssisələrində də ruslaşdırma və xristian mənəbindən olan şəxslərə üstünlük verilməsi, milli həkim və tibb işçilərinin fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması kimi zərərli iş metodunun tətbiqinə səbəb olmuşdu. Nəticədə səhiyyə və tibb ocaqlarında mühüm vəzifələrə qeyri azərbaycanlı millətlərin nümayəndələri irəli çəkilirdi. Məsələn, ilk illərdə Səhiyyə Nazirliyi sistemində yaranmış bu vəziyyəti daha aydın təsəvvür etmək üçün onun əsas şöbələrinə başçılıq edənlərin milli tərkibinə nəzər salmaq kifayətdir: sanitar-epidemiologiya şöbəsinə S.İ.Slonevski, anaları və uşaqları mühafizə şöbəsinə Y.Y.Gindes, statistika şöbəsinə P.İ.Rostovtsev, əczaçılıq şöbəsinə İ.P.Punko, səhiyyə təşkilatı şöbəsinə İ.D.Neyşadt və b. rəh-

bərlik edirdilər [2, s.22]. Bu cür «beynəlmiləl rəhbərlik» metodu nazirlikdən bütün aşağı distansiyalara da sirayət edir, nəticədə milli tibb kadrlarının sıxışdırılmasına gətirib çıxarırdı. Lakin bir cəhəti də açıq etiraf etmək lazımdır ki, bu dövrdə bütün sahələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda səhiyyənin təşkili də xüsusi qayğı tələb edirdi və ciddi köməyə ehtiyacı vardı. Bu məqsədlə hələ 1920-ci ilin mayında Azərbaycan Xalq Səhiyyə Komissarlığı RSFSR Xalq Səhiyyə Komissarlığına müraciət edərək RSFSR-də səhiyyə sisteminin təşkili və əhaliyə tibbi yardımın metod və formaları, müalicə müəssisələrinin təşkili təcrübəsinə dair məlumatlarla ona kömək etməyi xahiş etmişdi [2, s.22]. RSFSR Xalq Səhiyyə Komissarı N.A.Semaşkonun göstərişi ilə Azərbaycana nəinki tələb olunan materiallar göndərilmiş, hətta RSFSR Səhiyyə Komissarlığının tapşırığı ilə 1921-ci ilin yayında səlahiyyətli nümayəndə kimi İ.Q.Koçeidze Bakıya ezam olunmuşdu [4, s.76].

1922-ci ilin yazından Azərbaycan SSR-nin SSRİ tərkibinə birləşdirilməsi ilə əlaqədar həmin ilin avqustunda müttəfiq Respublikalarda səhiyyə orqanlarının fəaliyyətini koordinasiya etmək (əslində RSFSR-in rəhbərliyi ilə vahid nəzarətə almaq) məqsədilə Moskvada N.A.Semaşkonun sədrliyi ilə Rusiya Federasiyası, Ukrayna, Belorusiya, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan SSR Xalq Səhiyyə Komissarlarının birinci müşavirəsi keçirilmişdi. Müşavirə ölkədə epidemiya ilə bağlı məsələni müzakirə etməkdən əlavə «yeni iqtisadi siyasət»lə əlaqədar müalicə işinin vəziyyətini nəzərdən keçirib gələcəkdə «birlikdə fəaliyyət proqramı» müəyyənləşdirmişdi [2, s.26].

1925-ci ilin ortalarından RSFSR Xalq Səhiyyə Komissarlığı ilə Azərbaycan SSR Xalq Səhiyyə Komissarlıqları arasında daha sıx əlaqələrin yaradıldığı müşahidə edilirdi. 1925-ci ilin martında SSRİ Səhiyyə Komissarı N.A.Semaşko ZSFSR MİK-in Tiflisdə keçirilən sessiyasında iştirak edirdi. Sessiya qurtardıqdan sonra RSFSR Xalq Səhiyyə Komissarlığı müalicə şöbəsinin müdiri V.A.Berezin anaları və uşaqları mühafizə şöbəsinin müdiri V.P.Lebedeva ilə birlikdə Azərbaycan SSR-ə gəlmişdi. Bu qısa müddətli səfər zamanı o, Respublikada səhiyyənin və ali tibb təhsilinin vəziyyəti ilə tanış olmuş, Azərbaycanın IV Sovetlər qurultayında və Respublika Xalq Səhiyyə Komissarlığı Kollegiyasının iclasında çıxış etmişdi. O, Respublika hökumətinin yaxından köməyi nəticəsində keçiri-

lən profilaktik tədbirlərin, xüsusən malyariyaya qarşı mübarizə üçün görülmə işlərin xüsusi əhəmiyyət daşıdığını göstərmişdi [8, №7, s.67].

Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin ilk aylarından xalq səhiyyəsini təşkil etmək və yenidən qurmaq üçün nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsinin əsas çətinliyi kifayət qədər tibb mütəxəssislərinin olmaması idi. Odur ki, bu dövrdə ölkədə yeganə ali təhsil ocağı olan Bakı Universitetini və onun tibb fakültəsini yenidən təşkil etmək tələb olunurdu.

1917-ci il Oktyabr çevrilişindən sonra Rusiyada başlanan və genişlənmə vətəndaş müharibəsi illərində onun bir çox ali məktəblərində təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin, xüsusən yuxarı kurs tələbələrinin təhsili yarımçıq qoyub Vətənə qayıtmalarına səbəb olmuşdu. Bu tələbələrin isə yalnız 1919-cu ilin payızında Bakıda təşkil olunmuş Bakı Universitetinin tibb fakültəsində yuxarı kursları (IV-V) olmadığından orada təhsil almaq imkanları yox idi. Yalnız 1920-ci ilin ikinci yarısında, yəni Rusiyada vətəndaş müharibəsi qismən zəiflədiyi və onun mərkəzi şəhərlərində sabit və normal həyat şəraiti yaranmağa başladığı bir vaxtda bu şəhərlərdə universitetlərin fəaliyyətinin yenidən normal məcraya düşməsi ilə əlaqədar Azərbaycan SSR hökuməti Sovet Rusiyası hökumətinə müraciət edib həmin universitetləri tərk etmiş azərbaycanlı tələbələrin təhsillərini davam etdirmələrinə köməklik etməyi xahiş etmişdi. RSFSR hökuməti Azərbaycan SSR hökumətinin bu xahişinə müsbət cavab verərək 1920-ci ilin avqustundan tibb fakültələrində təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin Kiyev, Xarkov, Tomsk və b. şəhərlərdəki universitetlərdə tibb fakültələrində oxuyan tələbələrin nəqliyyatda pulsuz gedişinə, paltar və ərzaqla təmin olunmalarına göstəriş vermişdi [1, s.3].

Azərbaycan SSR hökuməti RSFSR ali məktəblərinin Nizamnaməsi və Əsasnaməsini ali məktəb quruculuğunda əsas tutaraq AXC hökuməti tərəfindən təşkil olunmuş Bakı Universitetinin bütün fəaliyyətinə nəzarət etmək, onun Şərqi və Qərbi universitet təhsili sistemi ilə əlaqələrini kəsib Sovet Rusiyasının universitet təhsili sisteminə uyğunlaşdırmaq və RSFSR hökumətinin ali təhsil qaydaları üzrə fəaliyyətini təmin etmək məqsədilə 1920-ci il 10 və 22 may dekretləri ilə Bakı Universiteti «yenidən» sovet ali məktəbi kimi təşkil edilmişdi [5, №1, s.5]. Bolşeviklər bütün sahələrdə olduğu kimi, maarif, təhsil və səhiyyə işində də «yeni sovet qaydalarını» tətbiq etməyə başlamışdılar. Bununla əlaqədar Universitetin,

habelə onun tibb fakültəsinin həyatında dəyişikliklər edilərək o sovet idarəçilik strukturlarına uyğunlaşdırılmağa başlanmışdı. Universitetin bütün səlahiyyətləri sovet dövlət aparatından asılı vəziyyətə salınaraq onun göstəriş və tələblərini həyata keçirən təhsil müəssisəsinə çevrilmişdi. Universitetin tələbə və professor-müəllim heyətinin tərkibində aparılan «təmizlik» nəticəsində varlı sinfin nümayəndələri müxtəlif bəhanələrlə sıxışdırılmağa və Universitetdən xaric edilməyə, onların əvəzində oraya fəhlə və kəndli balalarının, ilk növbədə kommunistlərin cəlb edilməsinə başlanılmışdı. Universitetin sinfi tərkibi, onun tədris və tərbiyə işlərinin məzmunu və mahiyyəti dəyişdirilmişdi. Universiteti «yeni sovet cəmiyyət»inin tələblərinə cavab verən ali təhsil və mədəniyyət mərkəzinə çevirmək» üçün Azərbaycan sovet hökuməti bütün imkanlardan istifadə etməyə çalışırdı. Bakı Universitetinin qarşısında duran yeni vəzifələr öz əksini 1920-ci ildə qəbul olunmuş Universitet Nizamnaməsində (on ildə Universitetin Nizamnaməsi müəyyən redaktələrlə 5 dəfə: 1919, 1920, 1922, 1923 və 1926-cı illərdə dəyişdirilmişdi) tapmışdı. 1920-ci ilin yayında xəstəliyi ilə əlaqədar prof. V.İ.Razumovski ərizəsinə əsasən rektor vəzifəsindən azad edilərək Saratov Universitetinə daimi işə keçmiş, Universitetin rektoru vəzifəsinə tibb fakültəsinin dekanı prof. İ.İ.Şirokoqorov seçilmişdi. Onun rəhbərliyində, 20-ci illərin birinci yarısında Universitetin bütün kafedralarında olduğu kimi tibb fakültəsində də aparıcı yeri yenə rus alimləri tuturdular. İlk azərbaycanlı rektor T.A.Şahbaziyə qədər universitetin 4 rektorundan üçü: V.İ.Razumovski (8.XI.1919 - 26.V.1920), İ.İ.Şirokoqorov (26.V.1920 – 28.XI.1920), S.N.Davidenkov (28.XI.1920 – 1.XI.1923) tibb professoru, A.A.Qulyayev isə (15.XI.1923 – 25.VI.1926) filoloq idi [6, s.130].

20-ci illərin əvvəllərində Universitetin maddi-texniki bazası o zaman ölkənin keçirdiyi iqtisadi-maliyyə çətinlikləri üzündən hələ zəif idi. 1919/1920-ci tədris ilində onun smetası Azərbaycan manatı ilə (bon pulu) 10 milyon 857 min təşkil edirdi ki, bu da birinci dünya müharibəsindən əvvəlki pula çevirdikdə cəmi 68 min manata bərabər idi. Bu halda il ərzində tədris pedaqoji heyətin illik əmək haqqı min manatlarla hesablanırdı: professor 96 min, dosent 80 min, baş assistent 48 min, kiçik assistent 36 min, ordinator – 24 min manat əmək haqqı alırdı [6, s.130].

1920-ci ilin iyulun 1-dən 1921-ci il yanvarın 1-dək Universitetin büdcəsi 21 milyon manat (müharibədən əvvəlki qiymətlərlə 21 min manat) olub, professorun aylıq əmək haqqı 20 min, müəllimin 15 min, assistentin – 12 min (1 manat müharibədən əvvəlki qiymətlərlə 0,1 qəpiyə bərabər idi) idi [6, s.34]. Bu nominal qiymətlər Universitet və onun əməkdaşlarının konkret əmək haqqının miqdarını aydın təsəvvür etmək imkanı vermirdi. Çünki bu dövrdə Universitet, onun tədris və texniki əməkdaşları onlara vacib olan əşya və materialları həm də natura şəklində alırdılar. Buraya pulsuz mənzil, istilik qızdırıcıları, işıq, su, ərzaq, paltar və digər paylar halında güzəştli şeylər daxil idi. İlk illər Universitet və onun tibb fakültəsi maddi və texniki vəsaitin çatışmaması üzündən ciddi çətinliklərlə qarşılaşsa da, lakin gündən-günə nəzərə çarpan dönüş onun fəaliyyət göstərmək, formalaşmaq ehtimalını və ümidini artırırdı. Universitetin başqa fakültələri kimi, tibb fakültəsinin maddi-texniki bazası tədricən möhkəmlənirdi. 1924-cü ildən başlayaraq Universitet sabit büdcə sisteminə keçərək onun gəlir və xərci kvartallar üzrə deyil, büdcə ili üzrə hesablanmağa başlanmışdı. Universitet Xalq Maarif Komissarlığına tabe olub, maliyyə məsələləri onun tərəfindən təmin edilirdi. O zaman Universitetin büdcəsi Xalq Maarif Komissarlığı büdcəsindən ayrılan vəsaitdən əlavə, həm də xüsusi vəsaitdən - dotasiyalardan, habelə neft fondu hesabına Universiteti himayəçiliyə götürmüş Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin ayırdığı vəsaitdən, maddi imkanı olan tələbələrdən alınan təhsil haqqından (imkanı olan tələbələr hər semestrə 15 manat təhsil haqqı verirdilər) ibarət idi [9, s.104].

1925-ci ildə Universitetə ayrılan vəsaitin artırılması tibb fakültəsində tədrisin keyfiyyətini və onun maddi-texniki bazasını yaxşılaşdırmaq məqsədilə Bakı şəhər səhiyyə şöbəsi ilə fakültə arasında Paster adına xəstəxanaya Universitet klinikalarını keçirmək haqqında razılıq müqaviləsi bağlamağa imkan vermişdi. Bundan əlavə 20-ci illərin ortalarında nəzəri kafedralarla bərabər tibb fakültəsində elmi köməkçi müəssisələr - normal anatomiya İnstitutu, patoloji-anatomiya İnstitutu, fiziologiya İnstitutu, histologiya və farmakologiya laboratoriyaları, topoqrafik anatomiya ilə birlikdə operativ cərrahiyyə kabinələri təşkil olunmuşdu [9, s.104].

İllər üzrə universitet büdcəsinin vəziyyəti

Cədvəl 1 [9, s.104]

Tədris ili	Dövlət büdcəsi xərcləri (manatla)	Xüsusi vəsaitlər	Şefliyə götürülmüş təşkilatın vəsaiti	Smetadan əlavə xərclər
1923-24	236.390	30.158	-	-
1924-25	285.861	34.042	9.000	-
1925-26	424.289	46.292	4.700	-
1926-27	485.247	38.893	15.000	10.000
1927-28	622.880	53.055	15.000	14.000
1928-1929	843.829	55.256	15.000	44.200
1929-1930	1.812.000	-	15.000	

Universitet büdcəsinin xeyli hissəsi əmək haqlarının ödənilməsinə sərf olunurdu. Akademik və texniki heyətin əmək haqqı fondunun artması hesabına 20-ci illərdə Universitet əməkdaşlarının, o cümlədən professor-müəllim heyətinin əmək haqqı dinamikası belə idi.

Cədvəl 2 [6, s.38]

Tədris illəri	Əmək haqqı (manatla)							
	professor	dosent	müəllim	assistent və prozektor	laborant və prozektor köməkçi	ordinatör	Mühazirəçi	elmi əməkdaş
1922-23	60	45	35	30	25,8	24	25	24
1923-24	78	55,5	45,5	45	35	32	25	24
1924-25	100	75	60	60	50	45	60	45
1925-26	180	120	90	90	60	60	90	60
1926-27	180	120	90	90	60	90	90	60
1927-28	250	165	120	120	90	120	120	90
1928-29	250	165	120	120	90	120	120	90

Universitetin ilk tədris ili olan 1919/1920-ci illərdə fakültədə daxili xəstəliklər və cərrahiyyə klinikaları fəaliyyətə başlamışdı. 1920-ci ildə orada mama-ginekologiya, əsəb və ruhi xəstəliklər, 1921-ci ildə isə göz xəstəlikləri, qulaq-boğaz-burun, dəri-zöhrəvi və uşaq xəstəlikləri klinikaları açılmışdı [9, s.4].

Tibb fakültəsinin klinikaları əsasən keçmiş Balaxanı küçəsi 83 saylı binada (indiki Füzuli küçəsindəki F.Ə.Əfəndiyev adına 4 saylı xəstəxana-

nada) yerləşirdi. Burada fakültənin terapeutik və cərrahiyyə, mama-ginekologiya, əsəb xəstəlikləri, otolarinqologiya, daxili xəstəliklər, propedevtika klinikaları, habelə patoloji anatomiya və fizioloji kimya kafedraları yerləşirdi [6, s.33].

Tibb fakültəsinin bir sıra klinika və kafedralarına Xalq Səhiyyə Komissarlığı müəssisələri və Bakı Səhiyyə şöbəsi tərəfindən xidmət edilirdi. Belə ki, uşaq xəstəlikləri klinikasına Nərimanov adına uşaq xəstəxanası, dəri-zöhrəvi xəstəlikləri klinikasına Dəri-Zöhrəvi İnstitutu, ruhi xəstəliklər klinikasına Bayıl xəstəxanası, bakteriologiya və gigeniya kafedrasına Bakteriologiya və Gigiyena İnstitutu, Hospital-terapeutik və cərrahiyyə klinikaları, yoluxucu xəstəliklər və uşaq xəstəlikləri patoloji anatomiya kafedrasının prozekturasına Semaşko xəstəxanası, göz xəstəlikləri kafedrasına Mərkəzi Göz Xəstəxanası, ümumi cərrahiyyə desmurgiya ilə birlikdə və məhkəmə təbabəti (keçmiş Mixaylovski, sonralar Əzizbəyov adına xəstəxana) xəstəxanası tərəfindən xidmət göstərilirdi [6, s.33].

20-ci illərdə Universitetin tibb fakültəsinə bina verilməsi haqqında Azərbaycan SSR hökuməti qarşısında dəfələrlə məsələ qaldırılmasına baxmayaraq, bu təşəbbüslər nəticəsiz qalmışdı. Yalnız 1929-cu il yanvarın 16-da Azərbaycan SSR XKS-nin sədri Q.M.Musabəyov Universitet binasının tikintisi üçün yardım edilməsi haqqında göstəriş vermişdi. Birinci il tikinti üçün Azərbaycan hökuməti neft fondundan 101 min manat vəsait ayrılmışdı. Tibb fakültəsinin nəzəri kafedraları üçün iki korpus – anatomiya və fiziologiya korpuslarının tikintisi də nəzərdə tutulurdu [6, s.33]. 1929-30-cu illərdə tikinti üçün dövlət büdcəsindən 200 min manat qoyulmuş, habelə XKS büdcəsindən 300 min manat vəsait ayrılıb xərclənmişdi [6, s.33].

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Kommunist Partiyasının qurultayları, konfransları və MK plenumlarının qətnamə və qərarları 4 cildə. Bakı, Azərneşr, 1987, I cild. 711 s.
2. Воробьева Ю.Г. Забота Коммунистической партии Азербайджана о здоровье трудящихся. Баку, Азернешр, 1963.
3. Ибрагимов М.А. История развития здравоохранения в Азербайджанской ССР (1913-1960). Автореф. дисс. док. мед. наук Тбилисский гос. Медицинский Институт. Баку, 1964.
4. Ибрагимов М.А. Здравоохранение Советского Азербайджана. М., «Медицина», 1967.

5. Известия Революционного Комитета Азербайджана, 1920, №1, 28 мая.
6. Маковельский А.О. Азербайджанский государственный университет им. В.И.Ленина. Первое десятилетие (1919-1920 гг.) Б., изд-во АГУ, 1930, 130 с.
7. Собрание узаконений и распоряжений правительства АССР за 1920 г., №2.
8. Советское здравоохранение. 1978, №7.
9. Широкогоров И.И. Медицинский факультет Бакинского университета Исторический очерк, Б., Изд-во АГУ, 1928. 104 с.

I.Y. Hasanov

HIGH MEDICAL EDUCATION IN 1920 years

SUMMARY

Key words: medicine, education, health care, students, policy

The article covers the situation of the development of health and medical education in Azerbaydzhskey SSR in the 20s of the last century. When writing the article, the author used a different nature and content of the literature on this issue. At the same time the author's conclusions are distinguished by their originality.

И.Я. Гасанов

ВЫСШЕЕ МЕДИЦИНСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В 1920-Х ГОДАХ

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Медицина, образование, здравоохранение, студенты, политика

В статье освещена положение в области развития здравоохранении и высшего медицинского образования в Азербайджской ССР в 20-е годы прошлого столетия. При написании статьи автор использовал различную по своему характеру и содержанию литературу по данной проблеме. При этом выводы автора отличаются своей новизной.

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ BEYNƏLXALQ TURİZM ƏLAQƏLƏRİ
SİSTEMİNDƏ (1991-2005)**

Yusifəli HƏSƏNOV*

Açar sözlər: Turizm, ölkələr, təşkilat, sistem, beynəlxalq əlaqələr

Azərbaycan milli tarixinin ən aktual və tədqiqinə ehtiyac duyulan problemlərindən biri də beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixinin tədqiqi məsələsidir. XX əsrin sonunda dövlət müstəqilliyinin bərpası milli tariximizin başqa problemləri ilə yanaşı, diplomatiya tarixinin də hərtərəfli tədqiqi zərurətini yaratdı. Bu gün dünya dövlətləri birliyinin bərabərhüquqlu üzvü olan müstəqil Azərbaycan Respublikası öz istiqlal tarixinin yeni mühüm səhifələrini yazır, keçmiş dövlətçilik ənənələrini dirçəldir, xarici əlaqələrini genişləndirir. Çünki qurmaqda olduğumuz demokratik cəmiyyətin taleyi, şübhəsiz, xeyli dərəcədə uğurlu xarici siyasətlə bağlıdır. Bu baxımdan müstəqillik dövründə Azərbaycanın diplomatiya tarixinin əsas istiqamətlərini dünya ölkələri ilə ictimai həyatın müxtəlif sahələrində yaranmış və inkişaf etməkdə olan münasibətlərinin siyasi, iqtisadi, mədəni və humanitar əsaslarını müəyyənləşdirmək, elmi cəhətdən təhlil etmək, göstərilən sahələrdə yaranmış təcrübəni ümumiləşdirmək, onu müxtəlif mövqelərdən qiymətləndirmək və müvafiq nəticələr çıxarmaq elmi-tarixi baxımdan böyük siyasi əhəmiyyətə malikdir. Bu kompleks əlaqələr sistemində onun beynəlxalq turizm əlaqələri sahəsində də həm məzmunca, həm mahiyyətə və həm də miqyasca ciddi təcrübə toplanmışdı. Bu istiqamətdə Azərbaycanın 1991-2005-ci illərdə beynəlxalq fəaliyyəti elmi cəhətdən diqqəti cəlb edir və onun təhlilinə, qiymətləndirilməsinə maraq oyatmaya bilməz.

Azərbaycan beynəlxalq aləmdə bərabərhüquqlu üzv kimi tanındıqdan sonra (beynəlxalq turist əlaqələri artıq Moskvadan deyil, ölkədən idarə olunmağa başlandı) aparıcı ölkələrin turizm nazirlikləri və təşkilatları ilə ikitərəfli əməkdaşlıq haqqında müqavilələr və protokollar əsasında birgə əməkdaşlığın yaradılması, turist mübadiləsi, xarici ölkələrdə sərgilər keçirilməsi, turizm nümayəndəliyi yaratmaq və Beynəlxalq Turist Təşkilatına üzv olmaq imkanı əldə etdi. Ölkəmizin mövcud turizm potensialını

Yusifəli Lətif oğlu Həsənov – AMEA-nın A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun
dissertantı

beynəlxalq aləmdə tanıtmaq üçün fəaliyyətində geniş imkan və şərait yarandı.

Bütün sahələrdə olduğu kimi turizm sahəsində də Azərbaycanın ilk əlaqə qurduğu ölkə Türkiyə olmuşdur [30, “Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında beynəlxalq turizm əlaqələri”]. Lakin məlumdur ki, separatizm, erməni terrorizmi, işğalçı Ermənistan və müstəqil Azərbaycan arasında gedən müharibə nəticəsində ərazi itkisi Azərbaycanda turizmin inkişafına maneə olmuşdur. Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq Azərbaycan Respublikasının bu istiqamətdə əlaqələri genişləndirmək planları davam etmiş, nəticədə 1992-ci ilin noyabrın 2-də Ankarada, ikincisi isə 1993-cü ilin martın 4-də Bakıda turizm sahəsində saziş imzalanmışdır [28, “Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında saziş”]. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkələrimiz arasında turizm əlaqələrinin sonrakı inkişafı bu sənədlərə əsaslanmalı və genişlənməli idi. Təssüflər olsun ki, 1992-1993-cü illərdə iki ölkə arasında turist əlaqələrinin inkişafına bu müqavilə heç bir təsir göstərmək imkanına malik olmamış, kağız üzərində qalmışdır. Buna təbii ki, ölkəmizdə davam edən müharibə, siyasi hakimiyyət uğrunda gedən mübarizə və özbaşnalıq da öz təsirini göstərmişdir [34, s. 213]. Lakin bu vəziyyət çox uzun çəkməmişdir. Mərhum prezident Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə əlaqədar olaraq bu sahədə də vəziyyət düzəlməyə başladı. Belə ki, məhz H.Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycan ilə işğalçı Ermənistan arasında hərbi əməliyyatların dayandırılması turizm sahəsində müsbət dəyişikliklər yaratdı. 1994-cü ildə “Əsrin müqaviləsi”, sonra “TRASEKA” proyektı çərçivəsində nəqliyyat koridorunun inkişafı sazişi bu istiqamətdə yenidən oyanışa səbəb oldu [34, s. 213]. Nəticədə 9 fevral 1994-cü ildə Ankarada “Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında elmi, texniki, sosial, mədəni və iqtisadi sahələrdə əməkdaşlıq haqqında saziş” imzalandı. Bu müqavilə ölkələr arasında yuxarıda göstərilən sahələrdəki əlaqələrdə baza rolunu oynamaqla yanaşı, turizm əlaqələrinin inkişafını da təmin etmişdir [34, s. 213]. Azərbaycan ilə Türkiyə arasında turizm sahəsində əməkdaşlıq həm də Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (QDİƏT) çərçivəsində həyata keçirilmişdir və keçirilir. Turizm əlaqələrinin təkmilləşməsi işinə hər iki dövlətin turizm təşkilatlarının biri-birinə səfərlərinin də əhəmiyyəti çox böyük

olmuşdur [16, v. 47]. Həmcinin bu əlaqələrdə qarşılıqlı olaraq turizm sərgilərində iştirak da mühüm yer tutmuşdur [16, v. 61].

Bu istiqamətdə dövlətimizin İran İslam Respublikası ilə turizm əlaqələrinə nəzər salmamaq olmaz. 9 dekabr 1994-cü ildə bağlanmış İran İslam Respublikası dövləti ilə Azərbaycan dövləti arasında mədəniyyət sahəsində əməkdaşlıq haqqında sazişin 13-cü maddəsinə əsasən tərəflər iki ölkə xalqları arasında daha yaxşı anlaşma yaranmasına kömək edən turizmin təkilini nəzər-diqqətdə saxlamalı idilər və bu nəticəsiz qalmamışdır [6, “İran İslam Respublikası Dövləti ilə Azərbaycan Respublikası Dövləti arasında mədəniyyət sahəsində əməkdaşlıq haqqında saziş”]. Məhz onun təsiri idi ki, tədqiq olunan illərdə Azərbaycandan İrana turist axını ilbəil artmışdır [6, v. 9]. Bu səfərlər əsasən etnik, ticarət, müqəddəs yerlərə ziyarət – dini turizm və s. məqsədlərlə gedən turistlər tərəfindən həyata keçirilmişdir [6, v. 11].

İran və digər Asiya ölkələri ilə turizm əlaqələrində əsas yerlərdən birini 2002-ci ildən Azərbaycanda hər il keçirilən beynəlxalq turizm sərgiləri və eyni zamanda göstərilən ölkələrdə keçirilən turizm sərgiləri tutmuşdur [37, v. 19].

Ölkəmiz Pakistan İslam Respublikası ilə də beynəlxalq turizm əlaqələrinə xüsusi diqqət yetirmişdir. 9 oktyabr 1995-ci ildə Bakıda imzalanmış “Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Pakistan İslam Respublikası Hökuməti arasında mədəni, elmi və humanitar əlaqələr haqqında saziş”in 8-ci maddəsində tərəflər idman və turizm sahəsində əməkdaşlığı inkişaf etdirməliydilər [12, v. 2]. Elə həmin gün turizm əlaqələrini inkişaf etdirmək baxımından mühüm olan 9 oktyabr 1995-ci ildə Bakıda Azərbaycan ilə Pakistan arasında hökumət səviyyəsində Azərbaycan–Pakistan birgə komissiyasının yaradılması haqqında protokol imzalanmışdı [12, v. 3]. Protokola əsasən tərəflər turizm sahəsində də qarşılıqlı maraq doğuran bütün məsələləri öyrənməli və bu sahədə əməkdaşlığın genişlənməsi barədə təkliflər verməliydi. Fəaliyyət bəhrəsini vermiş, 10 aprel 1996-cı ildə İslamabadda Azərbaycan və Pakistan Hökumətləri arasında “Turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında anlaşma memorandumu” imzalanmışdır [28]. Azərbaycan ilə Pakistan arasında turizm əlaqələrinin möhkəmlənib inkişaf etməsində iki ölkə arasında İqtisadi Əməkdaşlıq üzrə Hökumətlərarası Komissiyanın rolu da böyük olmuşdur [12, v. 8]. Komissiya iclasla-

rının nəticəsi olaraq 7 iyul 2004-cü ildə Bakıda “Azərbaycan və Pakistan Hökumətləri arasında turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında saziş” imzalanmışdır [28]. Bütün bunlar imkan vermişdir ki, ölkəmizdə keçirilən turizm tədbirlərində Pakistan nümayəndələri davamlı olaraq dəvət olunsunlar. Lakin turizm əlaqələrimizi qənaətbəxş hesab etmək olmaz və turizm nazirlikləri və turizm təşkilatları arasında çoxlu işlər görülməlidir.

Azərbaycanın turizm sahəsində qardaş Türkiyədən sonra müqavilə bağladığı ölkə Çin olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Çin Xalq Respublikası (ÇXR) dünyada turist qəbuluna görə qabaqcıl yerlərdən birini tutur. Bu baxımdan turizm sənayesi və turizm potensialı çox yüksək olan Çinlə Azərbaycan arasında müstəqillik illərində turizm əlaqələrinin qurulub inkişaf etdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdi. Azərbaycan və ÇXR arasında əməkdaşlığın əsası 7-11 mart 1994-cü ildə ÇXR-in sədri Tsyan Tseminin dəvəti ilə ölkəmizin prezidenti, ümummilli liderimiz, mərhum H.Əliyevin ÇXR-ə ilk 5 günlük rəsmi səfəri zamanı qoyulmuşdu. Bu səfər zamanı ÇXR ilə turizm sazişinə xüsusi əhəmiyyət verilmişdir [2]. Nəticədə bu görüş zamanı Azərbaycan ilə ÇXR arasında dostluq münasibətlərinin əsasları haqqında birgə bəyanat qəbul edilmiş və bir sıra sənədlər arasında “Turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında hökumətlərarası saziş”lə yanaşı “Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Çin Xalq Respublikası Hökuməti arasında qrup turist səfərləri zamanı vizaların alınmaması haqqında saziş”də imzalanmışdı [2, v. 1-2]. Bu sazişin bağlanması ilə hər iki ölkəyə turist səfərləri xeyli asanlaşmışdı. Bu sazişin bəndlərindən irəli gələn tələblər əsasında ikitərəfli turizm əlaqələrinin inkişafında əhəmiyyətli irəliləyiş olmuşdu. Bu əlaqələr sonrakı illərdə də davam etdirilmişdi [3, v. 15, 16].

Azərbaycan ilə İsrail Respublikası arasında da turizm əlaqələri yaranıb inkişaf etmişdi. Adı çəkilən ölkə ilə Azərbaycan arasında turizm sahəsində əməkdaşlıq həyata keçirilərkən Azərbaycanda yaşayan etnik yəhudilərin mövcutluğu nəzərə alındığından çox maraqlıdır. Bu baxımdan İsrail dövləti ilə Azərbaycan arasında turizm sahələrində ölkələrimiz arasında əlaqələri genişləndirmək və gələcək əməkdaşlıq perspektivlərini müzakirə etmək məqsədilə gənclər, idman və turizm naziri Ə.Qarayev 27-28 iyun 2005-ci ildə İsrailə səfər etmiş, turizm sahəsində çalışan hökumət

və özəl sektorun nümayəndələri və İsrailin turizm naziri ilə görüşmüş, İsrail investorlarının cəlb olunması müzakirə olunmuşdur [7, v. 1].

Azərbaycan tarixi abidələrlə zəngin və turizm sənayesi inkişaf etmiş Misir ilə də beynəlxalq turizm əlaqələrinə xüsusi diqqət yetirmişdi. Azərbaycan xarici işlər nazirinin 7 aprel 1994-cü ildə Misir Ərəb Respublikasına rəsmi səfəri zamanı “İqtisadi və elmi-texniki əməkdaşlıq sahəsində imzalanmış saziş”in 6-cı maddəsinə əsasən digər sahələrlə yanaşı turizm sahəsində də konkret layihə və proqram hazırlanmış və tədqiqat dövründə işləmişdi [10, v. 1-2]. “İqtisadi, texniki, və elmi əməkdaşlıq haqqında saziş” əsasında yaradılmış “İqtisadi, texniki və elmi əməkdaşlıq üzrə Azərbaycan-Misir birgə dövlətlərarası komissiyasının I iclası 24 oktyabr 2002-ci ildə Bakıda keçirilmişdi [10, v. 4]. İclas protokoluna əsasən turizm təşkilatları arasında əməkdaşlığı inkişaf etdirmək və dəstəkləmək, turizmə aid informasiyaların, braşür, nəşrlərin və turizm statistik məlumatlarının mübadiləsi və s. nəzərdə tutulmuşdu [27, v.5].

Tədqiq olunan dövrdə ölkəmizin bu formada turizm əlaqələri Malaziya, Tailand, İndoneziya, Bruney Sultanlığı və Hindistan ilə də olmuşdur [5, v. 1-4]. 2003-cü il aprelin 17-19-da II Azərbaycan Beynəlxalq turizm sərgisində 12 ölkə, o cümlədən Malaziya və Tailand iştirak etmişdir [33].

MDB ölkələri ilə Azərbaycanın beynəlxalq turizm əlaqələri necə olmuşdur sualı da maraqlıdır. 1995-ci ilin 19 sentyabrında Azərbaycan Respublikası MDB-yə üzv oldu və bunun nəticəsində əldə olunan imkanlar Azərbaycanın həmin ölkələrlə əlaqələrinin məzmununa da öz təsirini göstərməmiş olmadı. MDB ölkələri ilə Azərbaycanın turizm əlaqələrində əsas yerlərdən birini 2002-ci ildən Azərbaycanda hər il keçirilən Beynəlxalq Turizm Sərgiləri və eyni zamanda MDB ölkələrində keçirilən turizm sərgiləri olmuşdur. MDB ölkələrindən Azərbaycana gələnlərin böyük əksəriyyətini Rusiya, Ukraina, Orta Asiya Respublikaları və Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlılar təşkil etmişdir. Azərbaycan Respublikası prezidentinin 27 avqust 2002-ci il sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasında 2002-2005-ci illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı” və onun həyata keçirilməsi tədbirlərinin təsdiq edilməsi Azərbaycan-MDB ölkələri arasında beynəlxalq turizm istiqamətində atılan ən mühüm addımlardan biri olmuşdur. Bu sənəd və beynəlxalq turizmə belə yüksək münasibət şübhəsiz ki, Azərbaycanın dünya turizm, o cümlədən MDB ölkələri ilə

beynəlxalq turizm əlaqələrində öz layiqli yerini tutması üçün vacib siyasi bazis idi.

Göstərilən illərdə Azərbaycan ilə Rusiya dövləti arasında yaranmış beynəlxalq turizm əlaqələri daha geniş olmuşdur. Belə ki, Azərbaycanla Rusiya arasında turizm əlaqələri həm də Moskva Hökuməti və Rusiyanın əyalətləri arasında mövcud olmuşdur. 10 avqust 1993-cü ildə “Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Moskva Şəhər Hökuməti arasında iqtisadi, elmi-texniki və mədəniyyət sahələrində əməkdaşlıq haqqında saziş” imzalanmışdır [15, v. 5]. 1996-cı ilin 18 yanvarında Moskvada imzalanmış “Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Rusiya Federasiyası Hökuməti arasında 2000-ci ilə qədər olan dövrdə iqtisadi əməkdaşlığın əsas prinsipləri və istiqamətləri haqqında saziş”in 15-ci maddəsinə əsasən tərəflər müxtəlif sahələrlə yanaşı turizm və idman sahəsində də qarşılıqlı münasibətlərin təmin olunmasında birgə tədbirlər görməliydilər [13, v. 10]. Bu saziş 13 iyun 1997-ci ildə Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Moskva Hökuməti arasında ticarət-iqtisadi, elmi-texniki və mədəniyyət sahələrində əməkdaşlıq haqqında saziş imzalanana qədər qüvvədə olmuşdur (13 iyun 1997-ci ildə imzalanmış sazişin 19-cu maddəsinə əsasən) [13, v. 10]. 13 iyun 1997-ci ildə imzalanmış sazişin 5-ci və 10-cu maddəsi tərəflər arasında turizm sahəsində əməkdaşlığın dəstəklənməsini və inkişaf etdirilməsini nəzərdə tuturdu. Azərbaycan ilə Rusiya arasında turizm əlaqələrinin möhkəmlənib inkişaf etməsində iki ölkə arasında İqtisadi Əməkdaşlıq üzrə Hökumətlərarası Komissiyaın rolu böyük olmuş, müalicə turizmi sahəsində də əlaqələr davam etdirilmişdir [14, v. 11]. Həmcinin 2003-cü ilin MDB ölkələrində Sankt-Peterburq ilinin elan edilməsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi tədbirlər planı hazırlamış və yerinə yetirmişdir [14, v. 17]. O cümlədən 7 avqust 2003-cü ildə Bakıda “Böyük Volqa yolu” beynəlxalq konfransının iştirakçıları və 19 sentyabr 2003-cü il Bakıda ümumdünya rus mətbuatı konqresinin iştirakçıları üçün Azərbaycan Respublikasının Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi tərəfindən ekskursiya proqramı tərtib edilib, həyata keçirilmişdi [14, v. 21]. Rusiya ilə Azərbaycan arasında turizm əlaqələri həmçinin hər iki ölkənin üzv olduğu Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatında da (QDİƏT) davam etdirilmişdir.

2003-cü ilin 15-20 oktyabrında Rusiyanın “AZTUR” və Azərbaycanın “STİ” turizm şirkətləri Rusiyanın aparıcı kütləvi informasiya vasitələrinin 26 nəfərdən ibarət nümayəndə heyətini Azərbaycanın turizm potensialı ilə tanış etmək məqsədi ilə ölkəmizə səfərini təşkil etmişlər. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, 2005-ci ildə Rusiya Federasiyasında Azərbaycan ili elan olunmuşdur. Bununla əlaqədar 2005-ci ilin may-iyun aylarında Azərbaycan Respublikası Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi tərəfindən Rusiya Federasiyasının Tambov, Stavropol, Yekaterinburq, Nijni Novqorod, İvanovo və Samara şəhərlərində “Azərbaycanın regionları” adlı turizm təqdimat sərgiləri keçirilmişdir [14, v. 53]. Onun arxasınca 2005-ci ilin 14-16 iyununda Sank-Peterburqda keçirilən 9-cu Peterburq Beynəlxalq İqtisadi Forumunda Turizm Nazirliyinin nümayəndə heyəti iştirak etmişdir. 15-20 oktyabr 2005-ci ildə Rusiyada fəaliyyət göstərən “AZTUR” və Azərbaycanda fəaliyyət göstərən “STİ” turizm şirkətləri Rusiyanın aparıcı kütləvi informasiya vasitələrinin nümayəndələri üçün yenə də Azərbaycanın turizm potensialını tanış etmək məqsədi ilə press-info tur təşkil etmişlər [16, v. 51]. Həmin dövrdə “Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Rusiya Federasiyası Hökuməti arasında turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında saziş”in imzalanması da bu sahədə görülmüş işlərin inkişafına imkan vermişdir.

Azərbaycan SSRİ dövründə böyük əlaqələri olan Ukrayna Respublikası və onun şəhər və regionları ilə də beynəlxalq turizm əlaqələrinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Bu baxımdan 12 sentyabr 1997-ci ildə Bakıda imzalanmış Kiyev və Bakı şəhərləri arasında əməkdaşlıq müqaviləsinin 6-cı və 8-ci maddələri turizm sahəsində əməkdaşlığı nəzərdə tuturdu [17, v. 7]. Azərbaycan və Ukrayna arasında bərabərlik və qarşılıqlı fayda əsasında turizm mübadiləsinin daha da inkişaf etdirilməsi üçün hüquqi bünövrə yaratmaq istəyi ilə Bakıda 1 iyul 1999-cu ildə 8 maddədən ibarət sazişin imzalanması əhəmiyyətli olmuşdur [17, v. 45]. Lakin bu saziş demək olar ki, iki ölkə arasında beynəlxalq turizm əlaqələrinin yüksək inkişafına böyük təsir göstərə bilməmişdir. Bu hal iki ölkənin bu istiqamətdə söylərini zəiflətməmişdir. Əksinə Azərbaycan ilə Ukrayna arasında turizm sahəsində beynəlxalq əlaqələrin genişlənib, daha da inkişaf etməsi problemlərinə hər iki tərəfdə marağın artmasına təkan vermişdir. Bunda 19 mart 2000-ci ildə Azərbaycan ilə Ukrayna arasında 2000-2009-cu illər üçün imzalanmış

uzunmüddətli iqtisadi əməkdaşlıq proqramı və iqtisadi əməkdaşlıq məsələləri üzrə birgə hökumətlərarası komissiyanın bütün iclaslarında turizmə geniş yer ayrılması öz işini görmüşdür [18, “Azərbaycan Respublikası ilə Ukrayna Respublikası arasında 2000-2009-cu illər üçün imzalanmış uzunmüddətli iqtisadi əməkdaşlıq proqramı”, “İqtisadi əməkdaşlıq məsələləri üzrə birgə hökumətlərarası komissiyanın iclas protokolları”]. Hər iki ölkənin milli turizm idarələrinin, turist firmaları və mehmanxanalarının təmsilçiləri 3-11 sentyabr 2001-ci ildə QDİƏT çərçivəsində Antalyada təşkil olunmuş trenink kursda iştirak etmişdilər. 2001-ci ilin martında Moskvada MDB-yə üzv ölkələrin turizm üzrə şurasının işçi iclasında hər iki ölkənin turizm idarələrinin rəhbərləri iştirak etmiş və hər iki ölkə ÜTT-nin “İpək Yolu üzrə turizm proyeksi”nin reallaşmasında iştirakı məsələsini öz üzərlərinə götürmüşdülər. GUÖAM çərçivəsində turizm sahəsində əməkdaşlıq üzrə sahələrarası qrupun Azərbaycan tərəfinin tərkibi təsdiq olunmuş və Ukrayna tərəfinə göndərilmişdir [18, “Azərbaycan Respublikası ilə Ukrayna Respublikası Hökumətləri arasında 2000-2009-cu illər üçün imzalanmış uzunmüddətli iqtisadi əməkdaşlıq proqramı”nın icrası haqqında arayış)].

Rusiya ilə olduğu kimi Belarusiya ilə də ölkəmiz turizm əlaqələrini inkişaf etdirmək üçün bu sahədə müxtəlif müqavilə, saziş, protokol imzalamış və hökumətlərarası komissiyanın protokollarında da turizm sahəsi əsas məsələlərdən biri kimi müzakirə olunmuşdur. Nəticədə 5 noyabr 2004-cü ildə Bakıda Azərbaycan və Belarus Hökumətləri arasında turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında saziş imzalanmışdır [1, v. 6]. Lakin təssüflər olsun ki, bu saziş ikitərəfli turizm əlaqələrinin inkişafına təkan verə bilməmişdir.

Azərbaycanın beynəlxalq turizm sahəsində əlaqələr qurduğu ölkələrdən biri də Qazaxstan olmuşdur. İki ölkə arasında 22 oktyabr 1999-cu ildə imzalanmış uzunmüddətli iqtisadi əməkdaşlıq tədbirləri üzrə planın mədəniyyət, elm, turizm bəndi beynəlxalq turizmin inkişaf etdirilməsinə, 1999-2000-ci illərdə aviaturların təşkilinə, 1999-2000-ci illərdə turizm informasiyalarının - reklam materialları, çap nəşrləri, filmlər və sərgilərin mübadiləsinin aparılmasının daha da fəallaşmasına güclü təsir göstərmişdir [8, v. 9]. Planın turizmə aid olan 5.3, 5.5 bəndlərinin icrası ilə bağlı Qazaxstan Respublikası Turizm və İdman üzrə Agentliyinə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Xarici Turizm Şurası tərəfindən

turizm saziş layihəsi və Azərbaycan haqqında məlumat göndərilmiş, Ümumdünya Turizm Təşkilatı və UNESCO tərəfindən keçirilən beynəlxalq görüş və forumlarda, eləcə də MDB Turizm Şurası çərçivəsində Azərbaycan Respublikası Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyinin və Qazaxstan Respublikasının Turizm və İdman üzrə Agentliyinin nümayəndələri görüşlər keçirmişdilər [8, v. 14]. 2003-cü ildə planın turizmə aid 5.5 bəndinin icrası ilə bağlı 2002-ci ildən Azərbaycanda keçirilən "AITF-2004" 3-cü Azərbaycan Beynəlxalq Turizm Sərgisində Qazaxstan Respublikası təmsil olunmuşdur. Ümumiyyətlə hər ilin aprel ayının ikinci həftəsində keçirilən Azərbaycan Beynəlxalq Turizm Sərgisində Qazaxstan fəal iştirak etmişdir [8, v. 32]. Nəhayət Qazaxstan ilə əlaqələrin genişləndirilməsinə diqqət yetirilməsinin nəticəsi olaraq 1 mart 2004-cü ildə Azərbaycan və Qazaxstan Hökumətləri arasında mədəniyyət, elm və turizm sahəsində yeni uzunmüddətli əməkdaşlıq proqramı imzalanmışdır [8, v. 35]. Proqramın 4-cü bəndi iki ölkə arasında turizm əlaqələrinin inkişafını nəzərdə tutmuşdur.

Tədqiqat dövründə Azərbaycan zəngin turizm potensialı olan Orta Asiya Respublikaları ilə də müxtəlif əlaqələr kontekstində beynəlxalq turizm əlaqələrinin inkişafına xüsusi diqqət yetirmişdir. Nəticədə 27 may 1996-cı ildə Bakıda Azərbaycan və Özbəkistan Hökumətləri arasında iqtisadi, sosial və mədəni tərəqqidə turizmin əhəmiyyətli rolunu nəzərə alaraq turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında saziş imzalanmışdır [11, v. 14]. Təssüflər olsun ki, bu saziş də Azərbaycan və Özbəkistan arasında turizm əlaqələrinin genişlənməsinə şərait yaratsada, həmin əlaqələrin inkişafına təkan verməmişdir. Ancaq Özbəkistanda yaşayan etnik azərbaycanlılar ana vətənləri Azərbaycana daimi ailəvi səfərlər etmişdilər. Bundan başqa "Böyük İpək Yolu"nun çəkilməsi ilə əlaqədar hər iki ölkə arasında turizm sahəsində canlanma yaratmaq məqsədilə turizm layihələri hazırlanmışdır [11, v. 54].

1991-2005-ci illərdə Azərbaycan belə formada beynəlxalq turizm əlaqələri Qırğızıstan, Türkmənistan, Tacikistan ilə də yaratmışdır [9, v. 13]. 23 aprel 1997-ci ildə Azərbaycan Respublikası və Qırğızıstan Respublikası arasında Bakıda beynəlxalq turizm sahəsində daha effektiv ikitərəfli əməkdaşlığa çalışaraq on maddədən ibarət saziş bağlanmışdır [9, v. 8]. Bu saziş də ikitərəfli turizm əlaqələrinin inkişafına şərait yaratsada

iki ölkə arasında beynəlxalq turizmin inkişafına təkan verməmişdir və bu günə qədər də işləmir.

9 noyabr 1998-ci ildə Azərbaycan Respublikası və Gürcüstan İcra Hakimiyyəti arasında bərabərlik və qarşılıqlı fayda əsasında iki ölkə arasında beynəlxalq turizmi inkişaf etdirməyə qarşılıqlı marağı əsas götürərək Bakıda 12 maddədən ibarət müqavilə imzalanmışdır [4, v. 24]. Bu müqavilə də ikitərəfli turizm əlaqələrinin inkişafına təkan verməmişdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Gürcüstanda öz tarixi torpaqlarında yaşayan azərbaycanlılar və Azərbaycanda yaşayan etnik gürcülər iki ölkə arasında etnik və ticarət (şop) turizminin inkişafına nail olmuşlar və bu istiqamətdə işlərin gələcəkdə də davam etdirilməsinə ümid hissləri yaşamaqdadır.

Ölkəmiz Avropa İttifaqı və Avropa dövlətləri ilə hərtərəfli münasibətlərin qurulması və inkişaf etdirilməsi strategiyasını da uğurla həyata keçirir. Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan Respublikası arasında 22 aprel 1996-cı ildə imzalanmış və 22 iyun 1999-cu ildə qüvvəyə minən Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişinin 63-cü maddəsi turizm sahəsində əməkdaşlığı nəzərdə tuturdu [21, v. 4]. Göründüyü kimi bu sazişlə Azərbaycanla Avropa İttifaqı arasında rəsmi turizm əlaqələrinin əsası qoyulmuşdur [21, v. 5]. Nəticədə ABŞ və Avropa İttifaqına daxil olan bir neçə ölkə ilə Azərbaycan arasında bu formada rəsmi turist əlaqələri qurulmuş və inkişaf etdirilmişdir [20; 22; 23; 24; 25; 26; 29; 32]. Daha sonra turizm sahəsində beynəlxalq əlaqələri genişləndirmək üçün Azərbaycan Respublikası prezidentinin 27 avqust 2002-ci il sərəncamı ilə “2002-2005-ci illərdə Azərbaycanda turizmin inkişafına dair dövlət proqramı” və onun həyata keçirilməsi istiqamətində tədbirlər planı təsdiq edilmişdir [35, s. 128-140].

Ölkəmiz Ümumdünya Turizm Təşkilatı (ÜTT) - Dünya Turizm Təşkilatı (DTT) ilə də əlaqələrini yaratmaq məqsədi ilə lazımi beynəlxalq işlər görmüşdür. Bu istiqamətdə ilk addım 2001-ci ildə atılmışdır. Həmin ilin sentyabr ayının 25-də Cənubi Koreya Respublikasının paytaxtı Seul şəhərində ÜTT-nın XIV Baş Assambleyasında Azərbaycan Respublikası bu beynəlxalq turist təşkilatına üzv qəbul olundu [31, (2001-2002) v. 54]. Bu isə öz növbəsində ölkəmizə turizm fəaliyyəti üzrə tövsiyələr və praktiki köməklik edilməsinə imkan yaratmışdır. Göstərilən ildə nazirlik tərəfindən “Azərbaycana xoş gəlmisiniz” (“Welcome to Azerbaijan”) adlı xüsusi kompakt disk

hazırlanmış və ÜTT-nin 20-29 sentyabr 2001-ci ildə Koreyanın Seul və Yaponiyanın Osaka şəhərlərində Azərbaycanın da üzvlüyə qəbul olunduğu XIV Baş Assambleyasında təqdim olunmuşdur [31, (2001-2002) v. 59-61]. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanı tam genişliyi ilə təbliğ edən belə disk ölkəmizdə ilk dəfədir ki, hazırlanmışdır. Bununla yanaşı, həmin diskin “Azərbaycanda turizm” (“Turizm in Azerbaijan”) adlı veb sahifəsi də yaradılmışdır [31, (2001-2002) v. 59-61]. Yüksək səviyyədə hazırlanmış disk təkcə ölkə turizminin deyil, ümumiyyətlə ölkəmizin ümumi təbliği üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Seçki prosesinin sadələşdirilməsi üçün ÜTT-nin XIV sessiyasında Baş Katiblik tərəfindən “Turizm etikası üzrə ümumdünya komitəsinin tərkibinə üzvlərin seçilməsi haqqında əsasnamə” hazırlanmışdır [31, (2001-2002) Глобальный этический кодекс туризма: утверждение реализационного протокола]. Bu əsasnaməyə əsasən ÜTT-nin üzvlərinə öz namizədliyini irəli sürmək təklif olunmuşdur. Həmin təşkilatda ölkəmizin rolunu aktivləşdirmək və genişləndirmək məqsədi ilə Etika Komitəsinə seçkilərdə iştirak etmək üçün ya Azərbaycan Respublikası Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyinin nümayəndəsinin namizədliyinin verilməsini, yada məqsədə uyğun hesab etmədikdə Türkiyənin namizədinin müdafiə edilməsi siyasəti nəzərdə tutulmuşdur.

ÜTT ilə Azərbaycanın əlaqəsinin inkişafı naminə digər bir addım 13-16 dekabr 2001-ci ildə atılmışdır. Həmin vaxt ÜTT-nin Baş Katibi Fransisko Fransiallinin dəvəti ilə Gənclər, İdman və Turizm Naziri İspaniyaya rəsmi səfər etmişdir. Səfərdə aşağıdakı məqsədlər qarşıya qoyulmuşdur: ÜTT-nin xətti ilə dünya turist ictimaiyyəti arasında Azərbaycanın turizm potensialını təqdim və təbliğ etmək, ÜTT-e ilə Azərbaycan Respublikası arasında strateji əməkdaşlığın parametrlərini müəyyənləşdirmək, ÜTT-nin fəaliyyəti nəticəsində dünya turizm inkişafının əsas istiqamətləri ilə tanış olmaq, İspaniyanın milli turizm qurumunun rəhbərliyi ilə əlaqələr qurmaq və İspaniya ilə Azərbaycan arasında turizm sahəsində əməkdaşlığı təşkil etmək [31, (2001-2002) Официальный визит в Испанию министра по делам молодежи, спорт и туризма Азербайджанский Республики г. А.Караева. 13-16 сентября 2001 г.]. Danışıklarda bir sıra məsələlərin həllinə yönəlmiş müqavilə imzalanmışdır. Müqaviləyə uyğun olaraq ÜTT-nin 12-16 may və 22 sentyabr - 6 oktyabr 2002-ci ildə təşkil etdiyi

praktiki təcrübədə Turizm Baş İdarəsinin iki nəfər əməkdaşı iştirak etmişdir [31, (2001-2002) v. 16]. 22 iyun – 6 iyul 2002-ci ildə ÜTT-nin texniki yardım missiyasının məsləhətçisi Korel Göymən Azərbaycana gəlmişdir [31, (2001-2002) v. 16]. Missiyanın məqsədi Azərbaycanda turizm sənayesinin indiki vəziyyətinin, ölkəyə bu sənayeni dünya turizm bazarında daha da rəqabət qabiliyyətli etmək üçün yardım göstərmək məqsədi ilə qiymətləndirilməsi olmuşdur [31, (2001-2002) v. 16].

ÜTT ilə qurulmuş əlaqələri daha da genişləndirmək üçün təşkilatla bağlanmış müqaviləyə uyğun olaraq ÜTT-nin baş katibi F.Fransiallinin Azərbaycana rəsmi səfərinin də əhəmiyyəti az olmamışdır. ÜTT-nin baş katibi F.Fransialli 8-10 sentyabr 2002-ci ildə Ermənistana, 10-11 sentyabr 2002-ci ildə isə Gürcüstandan keçməklə Azərbaycana rəsmi səfər etmişdir. Baş katib səfər zamanı keçirdiyi görüşlərdə Azərbaycanın turizm potensialını yüksək qiymətləndirmiş və turizmin inkişafının ölkədə sosial-iqtisadi inkişaf faktorunu olacağını bildirmişdir. O, Şəki, Şamaxı, İsmayilli və Ağsu şəhərlərində olmuş, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti başda olmaqla bir sıra dövlət məmurları ilə görüşlər keçirmişdir. Bu istiqamətdə ÜTT-nin digər nümayəndələrinin də Azərbaycana səfərləri nəticəli olmuşdur. Bu baxımdan 2002-ci ilin aprelində ÜTT-nin Avropa üzrə regional nümayəndəsinin müavini, MDB ölkələri ilə əlaqələrə cavabdeh olan A.Şlevkovun ölkəmizə səfəri diqqəti cəlb edir. Ölkəmizdə olarkən o, Azərbaycanda keçirilən birinci beynəlxalq turizm yarmarkasında iştirak etmiş və ölkədəki müxtəlif idarələrin nümayəndələri ilə görüşlər keçirmişdir [31, (2003) v. 28]. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda keçirilən beynəlxalq və regional təşkilatların bütün tədbirlərinə ÜTT-nin nümayəndələri dəvət olunmuşdur və bu barədə təşkilata əlavə informasiyalarda verilir [31, (2003) v. 31]. Məsələn Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv dövlətlərin turizm nazirliklərinin müavinləri səviyyəsində ÜTT-nin də dəstəklədiyi “Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı regionunda turizm imkanları” adlı beynəlxalq konfrans 25-26 sentyabr 2003-cü ildə Bakıda keçirilərkən Azərbaycan Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi ÜTT-nin baş katibinə məktub göndərərək təşkilatın rəhbər şəxslərini konfransda müşahidəçi sifəti ilə iştiraka dəvət etmişdir [31, (2003) v. 31]. Bu prosesdə Azərbaycan ÜTT-nin imkanlarından istifadə edərək tədqiqat dövründə Azərbaycana qarşı bütün istiqamətlərdə şə

kompaniyası aparan Ermənistan və Ermənistandan qeydiyyatdan keçən turist şirkətləri işğal olunmuş Dağlıq Qarabağ ərazilərini də “Qədim Ermənistan” adı altında təqdim edərək turist marşrutu təsis etməsinin qarşısını almaq üçün mübarizə aparmışdır [31, (2003) v. 17-18]. Azərbaycanla ÜTT arasında əlaqələrin güclənməsində 21-23 may 2003-cü ildə ÜTT-nin Avropa Komissiyasının Maltada keçirilmiş 40-cı sessiyasında ölkəmizin təmsil olunmasının və 17-19 aprel 2003-cü ildə Bakıda keçirilən II Beynəlxalq Turizm Yarmarkası çərçivəsində 15-16 aprel 2003-cü ildə ÜTT-nin Zaqulbadakı “Gənclik” beynəlxalq turist mərkəzində turizm sektorunda çalışanlar üçün keçirilmiş seminarın da rolları müsbət olmuşdur [31, (2003) v. 25-26]. Bunun ardınca 24 oktyabr 2003-cü ildə Pekində keçirilən ÜTT-nin baş assambleyasının XIV sessiyasında Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyinin nümayəndələri iştirak etmişdir [31, (2003) v. 33].

Beləliklə, tədqiqat dövründə Azərbaycan Respublikası turizm sahəsində dünya və regional təşkilatlar, dünya dövlətləri, həmçinin ÜTT ilə öz əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində xeyli iş görmüş və həmin sahədə ölkəmizin mövqeyinin beynəlxalq aləmdə möhkəmləndirilməsində müsbət nəticələr əldə etmişdir.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi Beynəlxalq Əlaqələr Şöbəsinin Belarusiya Respublikası ilə əlaqələr qovluğu (Yığım müəllifindir).
2. Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi Beynəlxalq əlaqələr şöbəsinin Çin Xalq Respublikası ilə əlaqələr qovluğu № 1 (Yığım müəllifindir).
3. Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi Beynəlxalq Əlaqələr Şöbəsinin Çin Xalq Respublikası ilə əlaqələr qovluğu № 2 (Yığım müəllifindir).
4. Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi Beynəlxalq Əlaqələr Şöbəsinin Gürcüstan Respublikası ilə əlaqələr qovluğu (Yığım müəllifindir).
5. Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyinin Beynəlxalq Əlaqələr Şöbəsinin Hindistan Respublikası, İndoneziya Respublikası, Malayziya və Bruney Sultanlığı ilə əlaqələr qovluğu (Yığım müəllifindir).
6. Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi Beynəlxalq Əlaqələr Şöbəsinin İran İslam Respublikası ilə əlaqələr qovluğu (Yığım müəllifindir).
7. Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi Beynəlxalq Əlaqələr Şöbəsinin İsrail Respublikası ilə əlaqələr qovluğu (Yığım müəllifindir).
8. Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyinin Beynəlxalq Əlaqələr Şöbəsi Qazaxıstan Respublikası ilə əlaqələr qovluğu (Yığım müəllifindir).
9. Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyinin Beynəlxalq Əlaqələr Şöbəsi Qırğızstan Respublikası ilə əlaqələr qovluğu (Yığım müəllifindir).

10. Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi Beynəlxalq Əlaqələr Şöbəsinin Misir Ərəb Respublikası ilə əlaqələr qovluğu (Yığım müəllifidir).
11. Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyinin Beynəlxalq Əlaqələr Şöbəsi Özbəkistan Respublikası ilə əlaqələr qovluğu № 1 (Yığım müəllifidir).
12. Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi Beynəlxalq Əlaqələr Şöbəsinin Pakistan İslam Respublikası ilə əlaqələr qovluğu (Yığım müəllifidir).
13. Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi Beynəlxalq Əlaqələr Şöbəsinin Rusiya Federasiyası ilə əlaqələr qovluğu № 1 (Yığım müəllifidir).
14. Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyinin Beynəlxalq Əlaqələr Şöbəsi Rusiya Federasiyası ilə əlaqələr qovluğu № 2 (Yığım müəllifidir).
15. Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyinin Beynəlxalq Əlaqələr Şöbəsi Rusiya Federasiyası Moskva qovluğu (Yığım müəllifidir).
16. Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi Beynəlxalq Əlaqələr Şöbəsinin Türkiyə Respublikası ilə əlaqələr qovluğu № 2 (Yığım müəllifidir).
17. Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyinin Beynəlxalq Əlaqələr Şöbəsi Ukrayna Respublikası ilə əlaqələr qovluğu № 1 (Yığım müəllifidir).
18. Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyinin Beynəlxalq Əlaqələr Şöbəsi Ukrayna Respublikası ilə əlaqələr qovluğu № 2 (Yığım müəllifidir).
19. Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi Turizm Baş İdarəsi Beynəlxalq Əlaqələr Şöbəsinin ABŞ ilə əlaqələr qovluğu (Yığım müəllifidir).
20. Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi Turizm Baş İdarəsi Beynəlxalq Əlaqələr Şöbəsinin Almaniya ilə əlaqələr qovluğu (Yığım müəllifidir).
21. Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi Turizm Baş İdarəsi Beynəlxalq Əlaqələr Şöbəsinin Avropa İttifaqı ilə əlaqələr qovluğu (Yığım müəllifidir).
22. Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi Turizm Baş İdarəsi Beynəlxalq Əlaqələr Şöbəsinin Avstriya Federativ Respublikası ilə əlaqələr qovluğu (Yığım müəllifidir).
23. Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi Turizm Baş İdarəsi Beynəlxalq Əlaqələr Şöbəsinin Bolqarıstan Respublikası ilə əlaqələr qovluğu (Yığım müəllifidir).
24. Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi Turizm Baş İdarəsi Beynəlxalq Əlaqələr Şöbəsinin Böyük Britaniya ilə əlaqələr qovluğu (Yığım müəllifidir).
25. Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi Turizm Baş İdarəsi Beynəlxalq Əlaqələr Şöbəsinin İsveçrə Konfederasiyası ilə əlaqələr qovluğu (Yığım müəllifidir).
26. Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi Turizm Baş İdarəsi Beynəlxalq Əlaqələr Şöbəsinin İtaliya ilə əlaqələr qovluğu (Yığım müəllifidir).
27. Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi Turizm Baş İdarəsi Beynəlxalq Əlaqələr Şöbəsinin Misir Ərəb Respublikası ilə əlaqələr qovluğu (Yığım müəllifidir).
28. Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi Turizm Baş İdarəsi Beynəlxalq Əlaqələr Şöbəsinin müqavilələr qovluğu.
29. Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi Turizm Baş İdarəsi Beynəlxalq Əlaqələr Şöbəsinin Polşa, Latviya, Litva və Estoniya ilə əlaqələr qovluğu (Yığım müəllifidir).
30. Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi Turizm Baş İdarəsi Beynəlxalq Əlaqələr Şöbəsinin Türkiyə Respublikası ilə əlaqələr qovluğu (Yığım müəllifidir).
31. Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi Turizm Baş İdarəsi Beynəlxalq Əlaqələr Şöbəsinin Ümumdünya Turizm Təşkilatı ilə əlaqələr qovluğu (Yığım müəllifidir).
32. Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi Turizm Baş İdarəsi Beynəlxalq Əlaqələr Şöbəsinin Yunanistan Respublikası ilə əlaqələr qovluğu (Yığım müəllifidir).

33. İkinci Azərbaycan Beynəlxalq Turizm Sərgisi – 2003 (AİTF – 2003) rəsmi kataloq.
34. Qaffarov T. Azərbaycan Respublikası (1991-2001). Bakı: Tural-Ə, 2001, 325 s.
35. Məmmədov C.A, Bilalov B.Ə. Azərbaycanda gəlmə turizm və onun inkişaf yolları. Bakı: Mütərcim, 2004, 212 s.
36. Məmmədov C.A, Soltanova H.B., Rəhimov S.H. Beynəlxalq turizmin coğrafiyası. Bakı: R.N.Novruz-94, 2002, 547 s.
37. Turizm Sənayesinin İnkişafı İttifaqının Kiş Beynəlxalq sərgisi qovluğu, v. 19, 20. (Yığım müəllifindir).

Y.L. Hasanov

**AZERBAIJAN INTERNATIONAL SYSTEM OF TOURISM
(1991-2005)**

SUMMARY

Keywords: tourism, country, organization, system, international relations

After restoring its independence, Azerbaijan has become a full-fledged subject of the international community. Our country has entered into a variety of leading international organizations. Simultaneously, the expansion of international relations of Azerbaijan in the humanitarian sphere. One such area is tourism. In 2001, Azerbaijan became a member of the World Tourism Organization. The article considers the main directions of international relations of Azerbaijan in the field of tourism.

Ю.Л. Гасанов

АЗЕРБАЙДЖАН В МЕЖДУНАРОДНОЙ СИСТЕМЕ ТУРИЗМА (1991-2005)

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Туризм, страны, организация, система, международные связи

После восстановления своей независимости Азербайджан стал полноправным субъектом международного сообщества. Наша страна вступила в различные ведущие международные организации. Одновременно происходит расширения международных связей Азербайджана в гуманитарной сфере. Одним из таких направлений являлось сфера туризма. В 2001 году Азербайджан стал членом Всемирной организации по туризму. В статье рассматриваются основные направления международных связей Азербайджана в области туризма.

Y.Z.TALIBZADƏNİN MİLLİ HƏMRƏYLİK MƏQSƏDLİ ÇALIŞMALARI

Minaxanim ƏSƏDOVA
minaxanim.asadli@mail.ru*

Açar sözlər: Fəaliyyət, maarifçilik, birlik, həmrəylik, azadlıq

Qafqazın həm siyasi, həm də iqtisadi baxımdan işğalı mərhələsini başa çatdıran Çar Rusiyası imperiya daxilində yaşayan xalqları mənəvi-psixoloji təzyiqlərin köməyi ilə öz hüdudları çərçivəsində “əritmək” siyasəti güdürdü. Çarizm həmin xalqları söykəndikləri əzəli mənəvi-əxlaqi qaynaqlardan və etnik dayaqlardan məhrum edərək özünə yadlaşdırmaq üçün onlara qarşı sistemli şəkildə və xüsusi hazırlanmış proqramla iş aparmağa başlamışdı. Ona görə də “türkdilli xalqlar, o cümlədən Azərbaycan türkləri milli dildə təhsil almaq, milli mətbuat və ədəbiyyatlarını yaratmaq və s. sahələrdə amansız təzyiqlərlə qarşılaşdılar” [3, s. 11]. Ruslaşmanı dövlət siyasəti kimi inkişaf etdirməyi qarşısına məqsəd kimi qoymuş Rusiya 1830-cu ildə başqa xalqların nümayəndələrindən rus meylli ziyalı hazırlamaq planlarını ortaya qoymuşdu. Bu məqsədlə həmin il “rus-tatar” məktəbləri açılmağa başladı. XIX əsrin ortalarında isə Qori seminariyası açıldı. Bu təhsil ocaqlarına Çar Rusiyası böyük ümidlə baxırdı. Onlara belə gəlirdi ki, rus təhsili almış hər hansı azərbaycanlı tam rus meylli olacaq və xalqını ruslara yönəltmək işində Rus dövlətinin əsas dayacağına çevriləcək. Rusiyanın türkdilli xalqlarının ruslaşdırılmasının məşhur ideoloqu N.N.İlinski (1822-1891) ruslaşdırma işinin mahiyyətini türkdilli xalqların xristianlaşdırılmasında görürdü.

Lakin çarizmin öz siyasətini sonrakı dövrdə də eynilə davam etdirməsinə baxmayaraq yaranmaqda olan yeni tarixi şərait fərqli imkanlara da yol açırdı. Belə ki, XIX yüzilliyin sonlarından etibarən rus çarlığı əcnəbi kapitalın Rusiya imperiyasına daxil olmasına icazə verdikdən sonra məşhur Avropa kapitalistlərinin Azərbaycana axını başlandı. Qərbin məşhur kapitalistlərindən Nobel, Rotşild, Simens, Vişau və b. neft çıxarılan

Minaxanim Rafiq qızı Əsədova – s.ü.f.d. Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin dosenti

yerləri çox yüksək qiymətə satın aldılar. Habelə neft mədənlərindən bəzilərini rus kapitalistlərindən Koqorev, Şibayev, Bengendorf, Çubonin və başqaları, ermənilərdən isə Mirzoyev, Sarkisov, Kukasov və digərləri ələ keçirmişdilər. Bunlar və başqa kapitalistlər Azərbaycanın neftini, misini, duzunu, kənd təsərrüfat məhsullarını və s. xam mallarını Rusiyaya və Qərblə ölkələrinə daşıyırdılar [8, s. 94-95].

Bakıya hər tərəfdən əcnəbi kapitalistlər dolması hadisəsini M.B.Məmmədzadə belə şərh edirdi: “Azərbaycanın bu quru, duzlaq torpaqlarının məgərsə hər parçası bir altun imiş. Əcnəbi istilasına qarşı məhəlli burjuaziyasının müdhiş rəqabəti başlamışdı. Vücuda gələn yeni sənaye burjuaziyası mühitin milli şüurunu qıcıqlayır və bu yolda çalışanları təmin edirdilər. Ə.Topçubaşı, Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğlu yüksək Avropa kultürünü mənimsəmiş və eyni zamanda milli tərbiyə ilə hazırlanmış bu üç şəxsiyyət H.Z.Tağıyevin maddi yardımları ilə 1905-dən sonra mətbəələr və qəzetlər təsis edirdilər. “Həyat”, “İrşad”, “Füyuzat” və rusca “Kaspi” bu zaman meydana gəlmişdi” [4, s. 35].

Y.Z.Talıbzadənin bu dövrdəki fəaliyyət istiqamətlərini dəyərləndirmək baxımından Əli Erolun bu fikri də maraq doğurur ki, Azərbaycan ədəbiyyatı kultürel inkişaf və qərbliləşmə baxımından geniş imkanların əldə edildiyi XX əsrin əvvəllərində Avropa və Rusiyada ortaya çıxan inkişaflarla yanaşı bəzi Asiya ölkələri və xüsusilə də Türkiyədəki sosial-siyasi və kultürel təşkilatlanmalardan təsirlənmiş, bütün bu inkişaf nəticəsində qaynağını daha çox yaşanan həyatın bilavasitə özündən alan yeni bir baxış açısı yaranmağa başlamışdır [2, s. 72].

Bu dövrdə Azərbaycanda demokratik maarifçiliyin görkəmli nümayəndələri H.Zərdabi, M.A.Şahtaxtılı, Ö.F.Nemanzadə, M.Mahmudbəyov, H.Mahmudbəyov, S.M.Qənizadə, F.Köçərli, R.Əfəndiyev, Y.Z.Talıbzadə, Ə.Nəzmi, E.Sultanov, C. Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, A.Şaiq və başqaları maarifin, elmin inkişafı, milli mədəniyyətin formalaşması uğrunda çalışır, cəhəltə, mövhumata, köhnə adət-ənənəyə, xurafata və mövhumata qarşı mübarizə aparırdılar. Öz əksini həm də dövrün mənəvi-mədəni həyatında tapan ictimai fikrin bu əsas ideya istiqamətləri milli şüurun oyanması, milli maarif, ədəbiyyat, teatr və mətbuatın meydana gəlməsi, inkişafı, danışiq dili ilə yazılı dilin yaxınlaşması və milli ədəbi dilin formalaşması, dünya elm və mədəniyyətinə marağın artması prose-

sində özünü göstərirdi. Bu prosesdə şüurlarda hökm sürən əvvəlki ictimai-siyasi, fəlsəfi-əxlaqi və dini görüşlər ciddi dəyişikliyə məruz qalırdı [5, s. 25-26].

Y.Z.Talıbzadənin 1905-1906-cı illərdə Y.Z.Talıbzadənin "Həyat" qəzetində çoxsaylı məqalələri, ərəb dilindən tərcümə edərək təqdim etdiyi yazıları, habelə onun tərtibatı ilə verilmiş xəritə və təqvimlər çap olunmuşdur. Bunlar içərisində "Hüriyyəti-dəyanətə cavab", "Türk Azərbaycan ədəbiyyatı", "İranda hüriyyət və qanun əsası", "Vətsəmuəl bəhübil-lah cəmiən vəla təfriqə", "Eydi-şərif-i-mübarək", "Tiflis camaatına açıq məktub", "Mütəəlimlərin halına bir nəzər", "Rəsuli-əkrəmin ovsafı", "Mövludi-nəbi", "Realni məktəbinin təzə şagirdlər qəbulu", "Hüriyyəti-dəyanətə cavab", "Türk-Azərbaycan ədəbiyyatı", "İstanbul səfərində gör-düklərim", "Hüriyyəti-dəyanətə cavab", "İranda sədri-əzimin istefası", "İranda hüriyyət və qanuni-əsası", "Osmaniyyə məktəblərinin proqram-ları", "Bakı realni məktəbində imtahan", "Tarixi-təməddüni-islami", "Ya-rımçıqlarımıza cavab" (F.Köçərlinin eyni adlı məqaləsinə cavab), "Hima-dın diyarı Bəhirayə getməsi", "Təqvimi-şərqi" və "İslamın xəritəsi" (tərtib edən: A.Y.Talıbzadə), Qəzetin müxtəlif saylarında silsilə şəkildə çap olunmuş "Qəssan padşahları" (ərəb yazıçısı Cürcü Zeydanın "Fətatül vəs-san" romanından tərcümə) və "Tarixül-təməddünül-islam" (Cürcü Zeyda-nın eyni adlı əsəri haqqında) və s. göstərə bilərik ki, bu yazıların bəziləri həm də A.Şaiqin Mənzil Muzeyində mühafizə olunmaqdadır [1].

Lakin bütün uğurlarına baxmayaraq XX əsrin əvvəllərində Y.Z.Talıbzadənin də fəal iştirakçısı olduğu mədəni tərəqqinin yolu gərgin mübarizə-lərdən keçmişdir. Çarizm hər nə qədər azadlıq vəd etsə də, bundan daha çox məhdudiyyətlər tətbiq edirdi. Milli mədəniyyətin bütün sahələri və ilk növbədə mətbuat kəskin məhdudiyyətlərə məruz qalırdı. 1906-cı ildə Dövlət Dumasında çıxış edən İsmayıl xan Ziyadxanov deyirdi ki: "Deyirlər ki, müsəlmanlar geridə qalmış xalqdırlar, lakin bu düzgün deyil, onları yatmağa və geridə qalmağa məcbur etmişlər. Bir nümunə göstərim. Sensura nizamnaməsi xüsusən ciddi olanda bizi qəzet çıxarmağa qoymurdular. Sensura zəifləyəndən sonra isə təkcə keçən il bizdə 30 müsəlman nəşri olmuşdur" [7, s. 11].

"Kaspi" qəzeti Y.Z.Talıbzadənin yaradıcılığında da mühüm rol oynamışdır. Fikrimizcə, təkcə bu faktı demək kifayətdir ki, onun "Təəllümül

şəriyyə” kitabının 1909-cu il nəşri, “İslam tarixi”, “Müəllimüş-şəriyyə. Şəriətin tədrisi”, “Həqiqəti-islam” kimi əsərləri məhz “Kaspi” qəzetinin mətbəəsində işıq üzü görmüşdür.

Ziyalıların publisistik fəaliyyətlərinin əsas çətinliyi ondan ibarət idi ki, dövrü mətbuat Qafqaz Mətbuat İşləri Komitəsinin senzurasının çox ciddi nəzarəti altına götürülmüşdü. Komitənin sensorları Azərbaycan dilində mətbuat orqanlarının yayılmasına hər cür mane olmağa çalışır, bu fəaliyyətlərə “panislamizm” damğası vurmağa səy göstərirdilər. Tiflis senzura komitəsinin divarları arasında uydurulmuş “panislamizm” Polis Departamentindən və Baş Jandarm İdarəsindən tutmuş müsəlman əhalisinin yaşadığı ən ucqar yerlərin polis sahələrinədək Rusiya imperiyasının bütün inzibati idarələrinin mühüm mövzusu idi.

Milli fəaliyyətləri baxımından çarizmin qara siyahısında olan ziyalıların bir qismi, ilk növbədə Türkiyə ilə sıx əlaqələri olan şəxslər çarizmin 1907-1908-ci illərdə daha da güclənən təzyiq və təqibləri səbəbindən Azərbaycanı tərk etmək məcburiyyətində qaldılar. Təbii ki, Y.Z.Talıbzadə də bu şəxsiyyətlər sırasında idi. Lakin o, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, M.Ə.Rəsulzadə ilə müqayisədə vətəninə bir qədər gec tərk etmiş, 1910-cu ilə qədər Bakı mədəni mühitində fəaliyyətini davam etdirmişdir.

Y.Z.Talıbzadə digər ziyalı həmfikirliyi ilə milli məsələlərdə fəal vətəndaş mövqeyi tutmuş, hər bir ədəbi və ictimai hadisəyə gecikmədən öz münasibətini bildirmişdir. Bu baxımdan o vaxt nəşrə başlayan “Həqiqət”ə onun münasibəti də maraq doğurur. Y.Z.Talıbzadə qəzetin məram və məqsədini bəyanərək xeyir-dua vermiş, həqiqətə yiyələnməsi üçün öz səhifələrində fikir plüralizminə geniş meydan verməsini məsləhət bilmişdir: “Anladığımıza görə qəzetənin ittihad etdiyi məsləkinin xaricində yazılmış məqalələrin dərc olunmayacağı dəxi nəzəri-ehtiyata alınmışdır. (...) Əcəba, əfkari-müqabiləsi və ədəbiyyat dairəsində cahilənə və vəhşiyənə bir surətdə çomaq, tufəng və tapança və ya xəncər iləmi müdafiə etməli, yəni münazirəyi-ədabi (ədabi mübahisələr) dairəsində bəyani-əfkar etməli. Hər iki fikri ənzari-ümumiyyənin (hamının nəzərinə) təsvib (doğru olduğunu) və təxtəsinəmi həvalə etməliyiz. Mədəniyyətli millətlər arasında fikir mücadiləsi ədəbiyyatın ən parlaq bir səhifələrindən ədd olunduğu üçün iki dostun, iki qardaşın, bəlkə ata və oğulun mücadilə əfkariyyələri onların şu qərabətlərinə əsla mədxəli (daxli) olmuyub genə

dost, genə qardaş və ata-oğul kibi bir ötədə genə məsudənə yaşamalarına zərər yetirmiyor. Hər kəs sərbəst əfkardan bilistifadə öz nətəyici-ruhiyyəsinə söyləməyə sərbəst buraxılıyor” [6].

Y.Z.Talibzadənin söz azadlığına, fikir mübadiləsinə belə bir demokratik yanaşması onu bir çox din xadimlərindən fərqləndirirdi. Əslində Y.Z.Talibzadənin milli məsələlərdə mövqeyi, müasirləşmə probleminə baxışı, dini elmlərlə yanaşı dünyəvi elmlərin tədrisinin vacibliyi mövzularında dövrünün bir çox dindarlarından fərqlənməsi, onun türkçülüyünə şübhə ilə yanaşanlara tutarlı bit fakt sayılmalıdır. Pedaqoji fəaliyyətində əsasən dini fənləri tədris etməsindən, istər publisistik, istərsə də dramaturji fəaliyyətində dini mövzulara üstünlük verməsindən asılı olmayaraq Y.Z.Talibzadə heç zaman milli proseslərdən kənarda qalmamışdır. Çox vaxt xarakteri, yaradıcılığı, ümumilikdə fəaliyyəti baxımından ziddiyyətli bir şəxsiyyət təsiri bağışlayan Y.Z.Talibzadənin yaradıcı həyatında dini, milli və mədəni amillər vəhdət təşkil etmişdir. O, dindar olduğu qədər millilik, türkçü olduğu qədər isə müasirlik tərəfdarı olmuşdur.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla Şaiqin Mənzil Muzeyinin arxivi, qovluq 1, aşağı rəf, IV sıra.
2. Erol A. Azərbaycan şiirində romantizm (1905-1917). Azərbaycan Kültür Dərnəgi Yayınları No: 53, İzmir 2007, 310 s.
3. Mahmudova V.M. İslam tarixi Azərbaycan dramaturgiyasında. Bakı: Səda, 2006, 98 s.
4. Mehmetzadə M.B. Mili Azərbaycan hareketi. Ankara: Azərbaycan Kültür Dərnəgi Yayınları, 1991, 240 s.
5. Mustafayev Q. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda islam ideologiyası və onun tənqidi. Bakı: Maarif, 1973, 296 s.
6. Rüstəmov A. “Həqiqət”dən “Həqiqət”ə. (Axund Yusif Talibzadənin “Həqiqət”, “İrşad” ilədir “Tərəqqi” məqaləsinin təqdimatı). “Həqiqət” qəz., 31 dekabr 1999-cu il.
7. Seyidzadə D. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar. Bakı: Azərbaycan Respublikası “Kitab” cəmiyyəti, 1998, 188 s. 7
8. Zeynalzadə A. Mirzə Bala Məmmədzadənin həyat və fəaliyyətinin Bakı dövrü / “Mədəniyyət dünyası”, IX buraxılış, Bakı: ADMİU, 2004, s. 94-104.

M.R. Asadova

Y.Z.TALIBZADEH'S STUDIES FOR NATIONAL SOLIDARITY

SUMMARY

Keywords: Activity, enlightenment, unity, solidarity, freedom

In this article consisting of three paragraphs culturological factors which formed the cultural environment in the beginning of the XX century are defined. Y.Z. Talibza-

deh's activity for national solidarity is narrated. Characteristics on new historical conditions of Baku in the beginning of the XX century and dominant tendencies of Y.Z. Talibzadeh activities, who turned into an active figure of national-cultural process are given in the thesis.

М.Р. Асадова

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ Ю. З. ТАЛЫБЗАДЕ В ОБЛАСТИ НАЦИОНАЛЬНОЙ
СОЛИДАРНОСТИ**

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Деятельность, просветительство, единство,
солидарность, свобода

В статье определяются культурологические факторы формирующие культурную среду Азербайджана начала XX века. Раскрывается деятельность Ю.З. Талыбзаде, направленная на достижение национального единства. Исследуется просветительская деятельность Ю. З. Талыбзаде

AMEA A.A. BAKIXANOV ADINA TARIX İNSTİTUTUNUN BEYNƏLXALQ ƏLAQƏLƏRİ (1920-2003)

Tamilla KƏRİMOVA*

Açar sözlər: İnstitute, beynəlxalq əməkdaşlıq, fəaliyyət, elm

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu 78 illik elmi-təşkilati fəaliyyəti ərzində dünyada bir mötəbər elm ocağı kimi tanınmışdır. Onun əməkdaşlarının əsərləri keçmiş Sovetlər İttifaqının həddlərini aşaraq Şərq, Avropa və ABŞ mətbuatına yol tapmış, bununla da zəngin Azərbaycan tarixinə ciddi maraq oyatmışdır.

Tarix İnstitutu yarandığı gündən indiyə qədər beynəlxalq elmi əməkdaşlığa mühüm diqqət yetirmiş və indi bu əlaqələr daha geniş miqyas almışdır. Dünyanın elə bir nüfuzlu elmi mərkəzi yoxdur ki, oradan Tarix İnstitutu alimlərinin səsi gəlməsin. Yaponiya, İngiltərə, Türkiyə, ABŞ, İtaliya, Fransa, İran, Meksika, İraq, Kanada, Almaniya və b. ölkələrdə Azərbaycanın tarixçi-alimləri respublikanı layiqincə təmsil etmiş beynəlxalq elmi konqreslərin, konfransların, sessiyaların, simpoziumların, seminarların daimi iştirakçıları olmuşlar.

Müəyyən dövrlərdə bu əməkdaşlıq bir sıra amillərdən asılı olaraq özünəməxsus formalar almışdır. Məlum olduğu kimi, sovet dövründə Azərbaycan SSR EA-nın əsas fəaliyyəti quruluşun tələblərinə uyğunlaşdırılmış, akademiya öz fəaliyyətində, xüsusilə də beynəlxalq elmi əməkdaşlıq sahəsində mərkəzləşdirilmiş sərt qadağalar sistemi ilə üzləşmişdi.

Məlumdur ki, sovet elminin XX əsrin 20-ci illərində çox uğurlu beynəlxalq əlaqələri olmuşdur. Belə ki, 1925-ci ildə Moskvada SSRİ EA-nın 200 illiyi qeyd olunmuşdu. Bu yubileyə Amerika, Avropa və Asiyanın 25 dövlətindən alimlər dəvət olunmuşdu. Qonaqların böyük əksəriyyəti keçmiş SSRİ-nin başqa şəhərlərinə, o cümlədən Bakıya da gəlmişdilər. Onların içərisində çox məşhur şərqşünas alimlər - Fransadan Silven Levi və Anri Perren, İstanbul Universitetinin rektoru, professor Fuad Köprülü-

Tamilla Sabir qızı Kərimova – t.ü.f. d., AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,

zadə, Hindistandan Kəlküttə Fizika İnstitutunun direktoru Raman, Bombay Universitetinin professoru, 90 yaşlı sanskritoloq Civadji Modi və filoloq alim Braqanza Kuna və başqaları da vardı (23, s. 124-142).

I Ümumittifaq Türkoloji Qurultayın çağırılması da milli tariximizdə çox böyük tarixi əhəmiyyətə malik hadisə olmuşdur. Qurultay 1926-cı ilin fevralında Azərbaycanı Tədqiq və Təəbbö Cəmiyyətinin təşəbbüsü ilə Bakıda keçirilmişdir. Burada müxtəlif ölkələrdən gəlmiş 30 nümayəndə iştirak edirdi. Qurultaya gəlmiş xarici nümayəndələr arasında Mehmet Fuad Körpülüzadə, Əli bəy Hüseynzadə, Sami Rüşət, Necib Asim, Fuad Raif, Bursali Mehmet Tahir bəy, Ferid Xurşud, Sami Rüşət (Türkiyə), Teodor Mentsel, Mut Qarten, Qize, Paul Vitek, Valter Radebold, V.Banq, Q.Yakob, Q.Ştümme (Almaniya), Yulius Meysaroş, İqnati Konuş, Yuliy Nemet, B. Minkaçi, M.Qorten (Macarıstan), Məcid Soltane, İbrahim Şabüstəri (İran), prof. Tompson (Danimarka), J.Deni (Fransa), L.Bonelli (İtaliya), Setele (Finlandiya), Ömər Təhsin, Sven Qedin (İsveçrə) və başqaları da vardı (23, s. 124-142).

Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə Bakının ali və orta ixtisas məktəblərində və elmi cəmiyyətlərində Türkiyə vətəndaşları - İsmayıl Hikmət, Xəlil Fikrət, Sami Kamal, Mühiddin bəy, Məhərrəm Kamil və başqaları elmi və pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olurdular. Tanınmış türk alimi, Şərq Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, İstanbul Universitetinin professoru Mehmet Fuad Köprülüzadə 1925-ci ildə Bakıda olarkən Azərbaycan Dövlət Universitetində qədim türk ədəbiyyatından mühazirələr oxumuşdu. O, Azərbaycanı Tədqiq və Təəbbö Cəmiyyətin keçirdiyi I Ümumittifaq Türkoloji Qurultayda “Türk xalqlarının ədəbi dilinin inkişafı” mövzusunda məruzə ilə çıxış etmişdi. 1926-cı ildə onun “Azəri ədəbiyyatına dair tədqiqatlar” əsəri çap edilmişdi.

Əslən ərəb olan professorlar Panteleymon Juze və İbrahim Uaruar (Fələstin), şərqşünas, pedaqoq Səid Nizami Əbdürrəhmanov (Misir) XX əsrin əvvəllərində Bakıya gəlmişdilər. Onlar Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərq fakültəsində ilk ərəb dili müəllimləri idilər. Fakültənin sifarişli ilə tələbələr üçün ərəb dili dərsləri və müntəxəbatı, ərəb dili qrammatikasına və ərəb ədəbiyyatı tarixinə həsr olunmuş elmi işlər yazmışdılar. Eyni zamanda SSRİ EA-nın Azərbaycan filialının aspiranturasında ərəb dilin-

dən dərs demiş, Azərbaycan tarixinə dair müxtəlif əlyazma əsərlərinin ərəbcədən rus dilinə tərcümə etmişdilər.

Xarici ölkə alimlərinin XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycan SSR-ə səfərləri epizodik xarakter daşıyırdı. Belə səfərlərin mütəmadiyini təmin etmək üçün respublikada lazımı şərait yox idi. 1930-cu illərin ortalarından isə beynəlxalq elmi əlaqələr ölkə daxilində yaranmış siyasi vəziyyətlə əlaqədar demək olar ki, ləğv edilmişdi. 30-cu illərin II yarısında SSRİ-də sovet alimlərinin, o cümlədən Azərbaycan alimlərinin xarici ölkə alimləri və elmi mərkəzləri ilə əlaqələri, bu ölkələrə təşkil edilən elmi ezamiyyətlər, yazışmalar xarici ölkələrin kəşfiyyat orqanları ilə əlaqə kimi qiymətləndirilir və alimlər repressiyalara məruz qalırdılar. Bu alimlər casusluqda, antisovet fəaliyyətində ittiham olunaraq həbs edilirdilər.

Artıq 1920-ci illərin sonunda xarici ölkələrə elmi ezamiyyətə gedən alimlərin sayı kəskin şəkildə azalmağa başlayır. 1929-cu il sovet elminin beynəlxalq əlaqələri tarixində dönüş ili hesab olunur.

Xarici ölkələrin vətəndaşları və idarələri ilə istənilən əlaqələr təhlükəli hesab olunurdu. Alimlər öz xarici həmkarları ilə elmi münasibətlər yaratmaq istəsələr də, sovet rejiminin yeritdiyi siyasət müştərək elmi tədqiqatların aparılmasını demək olar ki, qeyri-mümkün etmişdi. Ölkənin “dəmirlə pərdələnməsi” qeyri-elmi diskussiyaların başlanması, kosmopolitizmin zərərliyi, Qərb dünyası qarşısında “əyilmə” kimi cəfəng fikirlərin geniş yayılması, dünya elmindən təcrid olunmaqla nəticələndi.

Sovet elminin məcburən təcrid edildiyi həmin illər alimlər arasındakı şəxsi münasibətlərin nə qədər qiymətli olduğunu bir daha təsdiq etdi. Xarici ölkələrin elmi mərkəzləri və alimləri ilə əlaqələr SSRİ-də sovet hakimiyyətinin ilk dövrlərində - 1925-ci ildə Moskvada yaradılmış Xarici Ölkələrlə Ümumittifaq Mədəni Əlaqələr Cəmiyyəti (ÜMƏC) tərəfindən həyata keçirilirdi. 1928-ci ildə Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığı sistemində bu təşkilatın tərkibində Azərbaycan filialı yaradılmışdı.

Arxiv sənədləri ilə tanış olarkən Fransanın keçmiş SSRİ-dəki səlahiyyətli nümayəndəsinin müşavirinin 28 noyabr 1929-cu il tarixdə ÜMƏC-nin Azərbaycan filialına ünvanlandığı məktub diqqəti cəlb edir. Məktubda deyilir: “Hörmətli yoldaşlar, sizin elmi cəmiyyətin nəşr etdiyi elmi əsərlər və “Azərbaycanı Tədqiq və Tətibb Cəmiyyətinin xəbərləri” jurnalı bizim tərəfimizdən SSRİ ilə elmi əlaqələr üzrə komitə vasitəsi ilə

Fransanın “Asiyanı öyrənən cəmiyyəti”nin sədri professor Silven Leviyə göndərilmişdir. Fransada “Asiyanı öyrənən cəmiyyət”dən başqa, Şərqi öyrənən daha bir elmi mərkəz, daha doğrusu, “Canlı Şərq dilləri milli məktəbi” vardır. Hər iki elmi mərkəz Sizin cəmiyyətlə çox böyük həvəslə elmi informasiya və materialların qarşılıqlı mübadiləsi məqsədi ilə əlaqə yaratmağa hazırdır” (15, s.106) .

XX əsrin 30-cu illərində SSRİ EA-nın Azərbaycan filialı elmi nəşrlər vasitəsi ilə Türkiyə, İran, Fransa, İngiltərə, Danimarka, İsveç, ABŞ, Finlandiya, Polşa alimləri və dünyanın 150 elmi müəssisəsi ilə əlaqə saxlayırdı. 1935-ci ildə filialın kitabxanası mübadilə yolu ilə 1000-dən çox kitab, o cümlədən Prussiya Elmlər Akademiyasının, Paris Muzeyinin, Riqa Universitetinin çox qiymətli nəşrlərini, İngiltərə, Portuqaliya, Polşa və başqa ölkələrdən tarix, arxeologiya, etnoqrafiya, folklor və digər mövzularda nəşr edilmiş kitablar almışdır (17).

1935-ci ildə Leninqrad şəhərində “İran incəsənəti və arxeologiyası” mövzusunda Beynəlxalq konqres keçirildi. Bu konqresdə iştirak haqqında Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Şurası 5 sentyabr 1935-ci il tarixdə 928 sayılı qəbul etdiyi “İran incəsənəti və arxeologiyası üzrə Beynəlxalq konqresdə iştirak edəcək Azərbaycan nümayəndə heyəti haqqında” qərara əsasən, nümayəndə heyətinin tərkibi başda Azərbaycan Dövlət Muzeyinin direktoru Mövsum Salamov olmaqla, SSRİ EA-nın Zaqafqaziya filialının Azərbaycan Bölməsinin Tarix Sektorunun elmi işçiləri t.e.d. Yevgeniy Paxomov və Ələsgər Ələkbərov, Rəssamlar İttifaqının üzvü, Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının baş rəssamı Rüstəm Mustafayevin daxil olduqları nümayəndə heyəti təsdiq olunmuşdu. Konqresdə Ə.Ələkbərov “Küp qəbirləri haqqında”, Y.A.Paxomov isə “Azərbaycanda sasanı abidələri haqqında” məruzələrlə çıxış etmişdilər. Nümayəndə heyətinin konqresdə iştirakı ilə bağlı bütün xərcləri Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığı öz üzərinə götürmüşdü (3, v.101).

Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə beynəlxalq elmi əməkdaşlıq heç zaman formal olaraq qadağan edilməmişdi. Lakin, xarici ölkələrə elmi ezamiyyətlərə gedərkən sənədlərin hazırlanması zamanı məqsədli şəkildə yaradılan bürokratik əngəllərlə üzləşir, alimləri casusluqda ittiham olunmaq təhlükəsi qarşısında qoyur və 1947-1954-cü illərdə beynəlxalq elmi əlaqələrin demək olar ki, tamamilə kəsilməsinə gətirib çıxardı.

Keçmiş SSRİ dövlətinin beynəlxalq münasibətlərində dönüş mərhələsi 1956-cı ildə N.S.Xruşşov tərəfindən Sov.İKP-nin XX qurultayında kapitalist ölkələri ilə sülh şəraitində yaşamaq prinsipini elan etdikdən sonra başlandı. Qurultaydan dərhal sonra 1956-cı il martın 2-də SSRİ EA-nın Rəyasət Heyəti “SSRİ EA beynəlxalq elmi əlaqələrin qaydaya salınması və elmi ezamiyyətlərdən istifadənin yaxşılaşdırılması haqqında” qərar qəbul etdi. Qərarda deyilirdi: “Elmlər Akademiyası müəssisələri və elmi əməkdaşlar qarşısında duran ən əsas vəzifə xarici ölkələrin elmi müəssisələrinin və elmin ayrı-ayrı sahələrində çalışan alimlərin müsbət təcrübəsini dərinlən öyrənməkdir” (21, s.102-103).

XX əsrin 60-cı illərinin əvvəllərində SSRİ EA-nın qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri beynəlxalq elmi əməkdaşlıq hesab edilirdi. Beynəlxalq elmi əməkdaşlıqda hələ də ideoloji çalarlar qorunurdu. Lakin, bu ideologiya beynəlxalq əməkdaşlığı məhdudlaşdırmır, əksinə, onu genişləndirirdi.

1971-ci ildə Azərbaycan SSR EA-da Elmi İnformasiya Mərkəzi yaradıldı. Belə bir elmi mərkəzin yaradılması Azərbaycanın sosial-iqtisadi problemlərinin təbliği ilə bilavasitə bağlı idi. Elmi mərkəzin əsas vəzifələrindən biri Azərbaycan SSR-lə bağlı xarici ölkələrdə nəşr edilən elmi məlumatların toplanılması idi. Elmi Mərkəz tərəfindən “Azərbaycan xaricdə” adlı referativ toplusu nəşr olunurdu.

Tarix İnstitutunun beynəlxalq elmi əlaqələrinin genişlənməsi, Azərbaycanın tarixçi alimlərinin xarici ölkələrdə çalışan həmkarları ilə daha genişmiqyaslı elmi əməkdaşlığının göstəricisi idi. İnstitutun beynəlxalq elmi əlaqələri müxtəlif istiqamətlərdə həyata keçirilirdi.

Ölkələr arasında ictimai-siyasi və mədəni əlaqələrin güclənməsi qarşılıqlı əməkdaşlığın möhkəmlənməsinə şərait yaradırdı. Bir çox ümumittifaq və beynəlxalq elmi yığıncaqlarda iştirak edən Tarix İnstitutunun əməkdaşları xarici ölkə alimləri ilə görüşlərdə Azərbaycan elmini ləyaqətlə təmsil edirdilər. Bu əlaqələr ildən-ilə genişlənir, həm xarici ölkə alimlərinin respublikamıza gəlməsi, həm də azərbaycanlı alimlərin xarici ölkələrə səfərləri, onların xaricdə əsər çap etdirməsi istiqamətində inkişaf edirdi.

1957-ci ilin payızında, hələ 1951-ci ildə mühacirətdə olan böyük türk şairi Nazım Hikmətin Bakıya səfəri Azərbaycanda böyük həyəcanla qarşılandı və milli ehtirasları coşdurdu. Oktyabr ayının 18-də Azərbaycan

SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri M.İbrahimovun və tanınmış şair S.Rüstəmin iştirakı ilə Azərbaycan Dövlət Universitetində keçirilən görüşdə N.Hikmətin özü, görüş iştirakçıları üçün son dərəcə maraqlı və yaddaqalan bir hadisəyə çevrildi. Bundan sonra Azərbaycan yazıçılarının şairlə görüşü təşkil olundu. Daha sonra N.Hikmət Azərbaycan SSR EA-nın Tarix İnstitutunun qonağı oldu. N.Hikmətin instituta gəlməsi böyük hadisə idi, onun görüşünə tanınmış tarixçi-alimlər gəlmiş, şəərəfinə institutda ziyafət verilmişdi. 50-ci illərin ortalarında N.Hikmətə Azərbaycanda böyük sevgi var idi. Bu sevgi onun kommunist və ya mühacir şair olması ilə deyil, bilavasitə türk olması ilə bağlı idi. Türkçülük ideyalarının qadağan olunduğu sovet Azərbaycanında 50-ci illərdə kommunist, şair N.Hikmət bəlkə də yeganə türkçülük simvolu idi. Azərbaycan ziyalıları mübhəm bir türk sevgisini və Türkiyəyə olan gizli rəğbətini ona münasibətdə nümayiş etdirirdilər (20, s.329).

1960-cı illərdə Tarix İnstitutu Qərbi və Şərqi Avropa, Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin tarix və şərqşünaslıq yönümlü elm mərkəzləri ilə sıx əlaqələr yaratmışdı.

Brüssel və Kembric Universitetlərinin fəxri doktoru, Britaniya və Fransa EA-nın müxbir üzvü, bir çox beynəlxalq elmi cəmiyyətlərin üzvü, məşhur rus şərqşünası V.F.Minorski (1877-1966) Şərq ölkələri tarixi, etnoqrafiya, filologiya və başqa sahələrə dair bir çox sanballı əsərlərin, eyni zamanda orta əsr Azərbaycan dili və ədəbiyyatı, mədəniyyəti, kənd və şəhərlərinin adlarına dair İslam Ensiklopediyasında qiymətli məqalələrin müəllifidir. Alim Şirvanşahlar, Şirvan, Dərbənd, Ağqoyunlular, Qaraqoyunlular, xələc dialekti, I Şah İsmayılın poeziyası, Cahanşah Həqiqinin şerləri və divanı haqqında bir sıra qiymətli məlumatlar vermişdir ki, bunlar da orta əsr Azərbaycan tarixi, dili və ədəbiyyatı baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə bir görkəmli alimin 1960-cı ildə Bakıya gəlməsi ictimai elmlər sahəsində çalışan ziyalılarımız üçün həqiqi mənada böyük şəərəf idi. Azərbaycanın tarixçi-alimləri ilə görüşü, fikir mübadilələri, onların tədqiqat metodologiyaları və s. V.F.Minorskini daha çox maraqlandırır (16, s.129).

1964-cü ildə dünyanın bir çox ölkələrinin alimləri, o cümlədən Tarix İnstitutuna xüsusi ezam edilmiş polyak alimi Mariya Deka, Meksika Universitetinin professoru, arxeoloq Voş Qrima, Şomalının Təhsil Nazirli-

yinin departament rəisi, linqvist Mussa Qalal, Mali İnstitutunun direktoru, linqvist Usman Sisse, Toqo İnstitutunun direktoru, linqvist Qabriel Conson, İran şairi Əli Əhməd, Hindistan alimi Diar Sarma, İtaliyanın Sardinia Universitetinin professoru, antropoloq Karlom Maksiya, çex alimi, tarixçi Samo Faltyan və başqaları Tarix İnstitutunda olmuş, onun iş rejimi ilə tanış olmaqla bərabər, arxeoloji qazıntı işləri aparılan yerlərə də baş çəkmiş və Bakı şəhərini gəzmislər (4, s.32-33).

1967-ci ildə macar antropoloqu Tibor Tot, məşhur Polşa jurnalisti Bronislav Mantçak, Hindistan arxeoloqu, professor S.Qupta institutun qonağı olmuşlar. Tibor Tot üzərində işlədiyi “Macar xalqının etnogenezi” mövzusu üzrə material toplamaq məqsədi ilə, R.M.Qasimovanın Azərbaycan xalqının etnogenezinə həsr edilən tədqiqatlarla, Azərbaycanda arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş antropoloji materiallarla tanış olmuşdur (6 ,v. 34).

Polşa jurnalisti Bronislav Mantçak Azərbaycan xalqının elm və mədəniyyət sahələrində əldə etdiyi nailiyyətlərə dair lazımi məlumatlar almışdır. Hindistan arxeoloqu professor S.Qupta Füzuli və Xankəndi rayonlarındakı paleolit düşərgələri ilə tanış olmuş, Xocalıdan tapılmış maddi-mədəniyyət nümunələrini nəzərdən keçirmişdir. O, həmin materialların Hindistandakı Sinxron abidələri ilə əlaqəsi olduğunu qeyd etmişdir.

1968-ci il mart ayının 22-də turist kimi Bakıya gəlmiş Pensilvaniya Universitetinin əməkdaşı, arxeoloq Karton Azərbaycan SSR EA-nın Tarix İnstitutunda olmuş, Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji işlərə, “Azərbaycanın qədim arxeologiya”sı şöbəsinin əməkdaşlarının tədqiq etdikləri Mis-Tunc və Dəmir dövrünə aid abidələrə maraq göstərmişdir. Karton tanış olduğu bəzi materiallar əsasında Cənubi və Şimali Azərbaycan abidələri arasında yaxınlıq olduğunu söyləyirdi. Həmin ildə İran Məclis Kitabxanasının vitse-prezidenti, doktor Məcid Yektai Tarix İnstitutunun qonağı olmuşdur (5, s.34).

1968-ci ilin aprel ayının 26-dan 28-dək yenə turist kimi Bakıda olan ingilis arxeoloqu Çarlz Barney “Qədim arxeologiya” şöbəsinin qonağı olmuşdur. O, Türkiyədə və İranın Cənubi Azərbaycan hissəsində apardığı arxeoloji tədqiqat işləri haqqında institutun arxeoloqları qarşısında türk dilində qısa məruzə etmişdir. Ç.Barney sovet arxeoloqlarının Türkiyə ərazisində, Kür-Araz arxeoloji mədəniyyət abidələrində və Təbriz yaxınlı-

ğindəki Yanıq təpədə apardıqları arxeoloji qazıntılarla çoxdan tanış idi. Ç.Barney “Qədim dövr arxeologiyası” şöbəsinin əməkdaşlarının (Q.Aslanov, İ.Nərimanov, Q.İsmayılov, F.Muradova, A.Qaraəhmədova) müşayiəti ilə Abşeron və Qobustan abidələrini gəzmişdir (5, s.128).

Həmin ilin aprel ayında Almaniya Şərq Cəmiyyətindən prof. Volf-ram Negel institutun direktoru prof. Ə.N.Quliyevə məktubla müraciət edərək, ondan 1888-1889-cu illərdə V.Belkin Gədəbəy rayonunda, Qalakənd ətrafında tədqiq etdiyi abidələrdə qazıntı işləri və eləcə də Azərbaycanın digər rayonlarında tədqiq edilmiş oxşar abidələr haqqında məlumat istəmişdir. Məktubda Almaniya Şərq Cəmiyyətinin sədri, prof. Ernest Henrixin Azərbaycanda olan dairəvi evlərlə maraqlandığı bildirilmiş və bu barədə müxtəsər məlumat verilməsi xahiş edilmişdir. Sentyabr ayının 13-dən 19-na qədər Hindistan Arxeoloji Xidmət İdarəsinin direktoru, doktor Bal Krişen Txapar Azərbaycan arxeoloqlarının qonağı olmuşdur. O, Tarix İnstitutunda Hindistanda aparılan arxeoloji işlər haqqında müəhazirə oxumuş, qazıntılardan əldə edilmiş materiallarla tanış olmuş, arxeoloqlarla (İ.H.Nərimanov, İ.A.Babayev, Q.S.İsmayılov, V.H.Əliyev) bərabər Tarix Muzeyinə, Qobustan və Abşeron arxeoloji abidələrinə baxmışdır (5, s.128-129).

1970-ci ildə Slovakiya EA-nın Tarix İnstitutunun elmi işçisi Y.Yablonitski, İran alimləri-arxeoloqlar Pərviz Vaçavanda və Rza Mostofi, İraq alimləri İsa Salman Həmid və Fəvzi Rəşid Məhəmməd, Misir alimləri Təməl Mehriz və Həsən Bəkri, ABŞ-ın Kolumbiya Universitetinin professoru Q.Qarsoyen və başqa xarici ölkə alimləri Tarix İnstitutunda olmuş, onun elmi fəaliyyəti ilə tanış olmuşlar. 1972-ci ildə isə Bolqarıstan alimləri S.N.Lişev və S.N.Georgiyeva Tarix İnstitutunda olmuş və arxeoloqların işi ilə tanış olmaqla bərabər, Abşeron arxeoloji abidələrinə də baxmışlar (9, v.54).

1970-ci illərin axırlarında Yaponiyanın Tarix Universitetinin Şərq Mədəniyyəti Tarixi İnstitutunun alimləri Sindi Fikai və Ciro İkeda Tarix İnstitutunda üç ay ərzində elmi ezamiyyətdə olmuş və Azərbaycanın arxeologiyası, qədim və orta əsrlər tarixi problemləri ilə tanış olmuşlar (9, v.57).

İnstitutun elmi əlaqələrinin genişlənməsində müxtəlif beynəlxalq konqreslərin və simpoziumların böyük rolu olmuşdur. Azərbaycan elminin görkəmli xadimləri ən çətin illərdə belə elmimizi xaricdə keçirilən

nüfuzlu beynəlxalq tədbirlərdə layiqincə təmsil edərək, məruzələrlə çıxış etmiş, elmi mübahisələrdə fəallıq göstərmişdilər. Məsələn, 1960-cı ildə İtaliyada keçirilən Sovet-İtalyan tarixçilərinin II Beynəlxalq Konfransında institutun elmi işlər üzrə direktor müavini, t.e.d. M.Ə.İsmayılov iştirak etmişdir. O.Əfəndiyev Türkiyədə, H.Quliyev Macarıstanda keçirilən simpoziumlarda, İ.R.Səlimxanov, R.Hüseynov Bolqarıstanda keçirilmiş konqresdə iştirak etmiş, tarix elmləri doktoru İ.Səlimxanov, tarix elmləri namizədi İ.Nərimanov Praqa konqresində məruzə ilə çıxış etmişdilər (27).

Akademik Ə.Ə.Əlizadə ölkəmizdə tarix və şərqşünaslıq sahəsində əldə olunmuş nailiyyətlərin yorulmaz təbliğatçısı idi. O, tarixçilərin Varşava (1955), şərqşünasların Münhen (1957), Moskva (1960) və Tehran (1966) beynəlxalq konqreslərinin, türk tarixçilərinin Ankara konqreslərinin (1961, 1970), Tehrandə və Təbrizdə Fəzlullah Rəşidəddinin vəfatının 650 illiyinə həsr olunmuş konqresin (1969) və s. elmi məclislərin iştirakçısı olmuş, Azərbaycan elminin yeniliklərini dünya ictimaiyyətinə çatdırmışdır. Maraqlıdır ki, alim xarici səfərlərdə olduğu vaxt, tariximizin aktual problemlərinə həsr olunmuş məsələlər barədə məruzələr oxumaqla yanaşı, elmi məclislərin işində fəal iştirak etmiş, tənqidi mülahizələrini bildirmiş, məsləhət və təkliflərini vermişdir. Bunu onun xarici səfərlərdən qayıtdıqdan sonra mətbuatda səfəri barədə çap etdirdiyi xatirələrindən açıq-aydın görmək olur. O, xarici səfərlərdə olduqda belə, imkan daxilində tariximizlə bağlı ədəbiyyatın, materialların Azərbaycana gətirilməsinə, olduğu ölkələrdəki azərbaycanlıların-türklərin vəziyyətinin öyrənilməsinə səy göstərmişdir. Məsələn, akademik Ə.Ə.Əlizadə 1959-cu ildə İraqda olarkən yerli idarələrin icazəsi ilə üzərində Azərbaycanla bağlı mixi yazı olan bir kərpici özü ilə gətirmiş və onu Azərbaycan Tarixi Muzeyinə təqdim etmişdir. O, Təbrizdəki Rəbi-Rəşidi xarabalığından mərmər qırıntıları, boyalı keramika parçaları toplamış, onları da vətənə gətirərək bir hissəsini Tarix Muzeyinə, bir hissəsini Şirvanşahlar Sarayına vermişdir (18).

Akademik Ə.Ə.Əlizadənin İranşünasların Ümumdünya konqresində (1960) iştirakı daha çox diqqəti cəlb edir. Bu konqresdə SSRİ-dən 11 alim -M.Boqolyubov, A.Boldırev, İ.Braginski, Ə.Mirzoyev, M.İvanov, K.Eyne, Ş.Sammühəmmədov, R.Əliyev, M.Zend, Ə.Sumbatzadə və Ə.Əlizadə iştirak etmişlər. Konqresdən sonra ziyafətdə İran şahı Məhəmməd Rza Pəhləvi və onun xanımı Fərəh xanım Pəhləvi ilə qısa söhbətində

Ə.Ə.Əlizadə onlara Bakıda farsdilli mənbələrin çapı və orta əsrlər İran tarixi üzrə tədqiqatlar haqqında məlumat vermişdir. İran şahı isə öz növbəsində mənbələrin çapı sahəsində Sovet İttifaqında çox işlər görüldüyünü vurğulamışdır. Fəxrlə demək olar ki, bu işdə Azərbaycan aliminin – akademik Ə.Ə.Əlizadənin rolu böyük olmuşdur.

Akademik Ə.Ə.Əlizadənin İrana növbəti səfəri 1969-cu ildə görkəmli dövlət xadimi, vəzir, təbib Fəzlullah Rəşidəddinin vəfatının 650 illiyi ilə əlaqədar keçirilən sessiyada iştirakla bağlı idi. Ə.Ə.Əlizadə bu sessiyada bütün Sovet İttifaqını təmsil edirdi. O, burada “SSRİ-də Rəşidəddinin əsərlərinin tədqiqi və nəşri” mövzusunda məruzə etmişdir. Bununla yanaşı, alim elmi müzakirələrdə yaxından iştirak etmiş, sessiyanın təşkilində, ayrı-ayrı çıxışlarda nəzərəçarpan nöqsanları açıqlamış, bəzi məruzələrin (məsələn, Şirin Bəyaninin məruzəsinin) yüksək elmi səviyyə kəsb etdiyini vurğulamışdır. Rəşidəddinin, Həmədanda doğulsa da, Azərbaycanda yaşayıb-yaratdığını yazan Ə.Ə.Əlizadə alimə Təbrizdə və Tehranda abidə qoyulması, əsərlərinin toplanılaraq külliyyat şəklində nəşri barədə təkliflər də vermişdir. Ə.Ə.Əlizadənin bu səfər barədəki xatirələri xüsusilə maraqlıdır (19).

Akademik İ.A.Hüseynov Şərqsünasların XXV Ümumdünya konqresində “Azərbaycan sosialist millətinin təşəkkülü”, Stokholmda tarixçilərin Ümumdünya konqresində isə Azərbaycanda sovet tarix elminin inkişafı haqqında çıxış etmişdir (4).

Tarixin, arxeologiyanın, etnoqrafiyanın müxtəlif problemlərinə həsr edilmiş bir çox beynəlxalq konqreslərin və simpoziumların iştirakçısı olmuş tarix elmləri doktoru S.B.Aşurbəyli 1967-ci ildə Hindistanda elmi əsər nəşr etdirmişdir. Bu Azərbaycan alimi fransız, alman, ingilis və fars dillərini mükəmməl bildiyindən, dünya alimləri ilə asanlıqla fikir mübadiləsi aparırdı. Məsələn, S.B.Aşurbəyli Əlcəzairdə olmuş, orada Azərbaycanda elmin və mədəniyyətin inkişafı ilə bağlı fransız dilində məruzə ilə çıxış etmişdir.

Tarix elmləri doktoru professor Ə.N.Quliyev 1968-ci ildə sovet nümayəndə heyətinin tərkibində Hindistanda olmuşdur. O, səfər zamanı ölkənin müxtəlif şəhərlərində məruzələrlə çıxış etmiş, Azərbaycan xalqının iqtisadi və mədəni quruculuq sahəsində qazandığı uğurlarla Hindistan ictimaiyyətini tanış etmişdir (27).

1966-cı ildə Praqada keçirilən Dünya İbtidai dövr tarixçilərinin VII konqresində arxeoloq İ.H.Nərimanovun məruzəsi qədim Qafqaz və Ön Asiya tarixinin araşdırılmasında əhəmiyyət kəsb etmiş və konqres iştirakçılarının böyük marağına səbəb olmuşdur. İ.H.Nərimanov 1970-ci ildə Cənubi Azərbaycan ərazisində, xüsusilə Urmiya gölü hövzəsində, 1973-1979-cu illərdə keçmiş SSRİ EA-nın Arxeologiya İnstitutunun İraqda təşkil etdiyi arxeoloji ekspedisiyalarda müntəzəm şəkildə iştirak edən ilk azərbaycanlı arxeoloqudur. Alim Şimali Mesopotamiyanın Sincar vadisində məşhur Yarımtepə adlı qədim yaşayış məskənində aparılan qazıntılarda iştirak etmiş, bəşər sivilizasiyasının əsasını qoymuş məşhur Xalaf və Übeyd mədəniyyəti abidələri ilə yaxından tanış olmuşdur. Bu ekspedisiyada İ.Nərimanov Cənubi Qafqazdan olan yeganə alim idi (25).

Akademik Ə.S.Sumbatzadə 1975-ci ildə San-Fransiskoda keçirilən Tarixçilərin XIV Beynəlxalq konqresinin Təşkilat Komitəsinin üzvü olmuşdur.

İnstitutun arxeoloji texnologiya laboratoriyasının rəhbəri, professor İ.R.Səlimxanovun xaricə elmi əlaqələri daha geniş idi. O, dünya şöhrətli alim idi – bir çox ölkələrdə olmuş, mühazirələr və elmi xəbərlərlə çıxış etmiş, Avropanın və ABŞ-ın elm korifeyləri ilə məktublaşmışdır. Alim 46 xarici ölkədə olmuş, ABŞ, Yeni Zelandiya, Avstraliya, İngiltərə, Yunanıstan, İsrail, Fransa, İtaliya, Misir, Almaniya, İraq, Livan, Avstriya, Meksika, Çexoslovakiya, Hindistan, Macarıstan, Polşa və s. ölkələrdə keçirilən elmi konqres, konfrans, simpozium və yüksək səviyyəli elmi tədbirlərində fəal iştirak etmişdir. Tədqiqatçı xarici ölkələrin elmi müəssisələri, tanınmış alimləri ilə əlaqə saxlayırdı. Onun spektral analizin arxeologiyada tətbiqi mövzusunda yazdığı müxtəlif məqalələri və monoqrafiyaları xaricdə çıxan elmi məcmuələrdə dərc edilmişdir.

Prof. İ.R.Səlimxanov Fransa alimi Jak Mareşalla birlikdə tədqiqat işləri aparmış və 1968-ci ildə Parisdə keçirilən XII Beynəlxalq Elm Tarixi konqresində “Qədim Qafqazın metal və metal ərintiləri” mövzusunda məruzə ilə çıxış etmişdir (6, v.34). O, 1969-cu ildə Leonardo da Vinçinin vəfatının 450 illiyi münasibəti ilə təşkil olunan elmi simpoziumda da iştirak etmişdir (7, v.75). Onun “Qədim bürünc” monoqrafiyası Almaniya, “Qafqazın qədim metallurgiyasının iki mərhələsi” adlı məqaləsi isə Hollandiyada çap olunmuşdur (8, v.23). 1961-ci ildə Mahenco – Daro şə-

hərinin qazıntılarında iştirak etmiş hindistanlı arxeoloq-metallurq Bahadur Lal arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış metal nümunələrini təhqiqat üçün İ.R.Səlimxanovun laboratoriyasına gətirmişdir.

İ.R.Səlimxanov uzun illər ərzində qədim metallurgiyaya dair Luvr və Sen-Jermen muzeylərinin (Fransa) laboratoriyaları ilə birgə səmərəli işlər görmüşdür. Belə ki, ötən əsrin 80-ci illərində o, bu muzeylərdə saxlanılan 1880-ci ildə Talışda Jak de Morqanın, həmçinin Daşkəsən abidələrində alman tədqiqatçısı Valdemar Belkin arxeoloji tədqiqatlar zamanı tapdıqları metal əşyaları Bakıya gətirərək tədqiq etmişdir (2).

İnstitutun direktor müavini A.A.Abbasov Uzunömürlülük problemlərinə həsr olunmuş II Sovet-Amerika simpoziumunda (1982, ABŞ), Folklorşünasların və Etnoqrafların II Avropa konqresində (1983), SSRİ-nin türkdilli xalqlarının problemlərinə həsr olunmuş konqresdə (1988, ABŞ), Antropoloq və Etnoqrafların Beynəlxalq konfransında (1988, Yuqoslaviya), Türkiyənin sosial və iqtisadi tarixinə həsr olunmuş konqresdə (1989, Türkiyə), Azərbaycan-erməni münaqişəsinin həlli yollarına həsr olunmuş konfransda (1989, Fransa), “Qafqazda münaqişələr” beynəlxalq konfransında (1992, İngiltərə) etdiyi məruzələri ilə Azərbaycan elminə beynəlxalq hörmət və etimad qazandırmışdır.

Tarix İnstitutunun alimləri Mustafa Kamal Atatürkün anadan olmasının 100 illiyi münasibəti ilə Türkiyədə keçirilən tarixçilərin IX Türkoloji Konqresdə iştirak etmiş və məruzələrlə çıxış etmişlər. İnstitut Macarıstanın paytaxtı Budapeşt şəhərində keçirilən “Azərbaycanda elm, texnika və iqtisadiyyat” sərgisində iştirakına görə Azərbaycan SSR Dövlət Plan Komitəsinin fəxri fərmanı ilə təltif edilmişdi (2).

İnstitutun “Etnoqrafiya” şöbəsinin müdiri, t.e.d. Həsən Quliyev bir sıra xarici ölkələrdə vaxtaşırı təşkil olunan elmi simpozium və konqreslərdə fəal iştirak etmişdir. Onun 1988-ci ildə ABŞ-ın Medison şəhərində Mərkəzi Asiya dövlətlərinin mədəniyyət və tarixinə həsr edilmiş konqresdə “Azərbaycanlıların məişətində ənənəvi adət və mərasimlər” mövzusunda məruzəsi, Macarıstanın paytaxtı Budapeşt şəhərində etnoqrafların beynəlxalq konfransında çıxışı böyük maraqla qarşılanmışdır.

1990-cı ildə elmlər doktorları M.Ə.İsmayılov, F.M.Əliyev, O.Ə.Əfəndiyev, S.B.Aşurbəyli, M.X.Heydərov, V.Z.Piriyev, t.e.n. F.C.Məmmədova Qeysəriyyə şəhərində (Türkiyə) keçirilən “Birinci

millətlərarası Böyük Azərbaycan konqresi”ndə iştirak və məruzələrlə çıxış etmişlər. Həmin ilin sentyabrında H.Z.Əliyev, S.B.Aşurbəyli, O.Ə.Əfəndiyev, M.C.İbrahimov, D.B.Seyidzadə, F.C.Məmmədova, R.N.Xudiyev və E.Q.Mirzəyeva Ankarada XI Türk Tarix Qurumunda məruzələrlə çıxış etmişlər. Tarix elmləri doktoru M.C.İbrahimov və t.e.n. N.Ə.Ağamaliyeva, L.İ.Yunusova, İ.S.Bağirova Londonda Cənubi Qafqazın tarixinə və mədəniyyətinə həsr edilmiş beynəlxalq konqresdə məruzələrlə çıxış etmişlər (11,v.26). Azərbaycan EA-nın müxbir üzvü M.Ə.İsmayılov, O.Ə.Əfəndiyev, t.e.n. N.Nəsibzadə 1991-ci ildə Türkiyədə keçirilən elmi konfransda məruzə ilə çıxış etmişdilər (12,v.28). İnstitutun elmi katibi G.N.Məmmədova 1992-ci il noyabrın 29-dan dekabrın 2-dək Kəraçi şəhərində (Pakistan) Orta Asiya üzrə keçirilən beynəlxalq konfransda iştirak etmişdir (13, v.19).

Akademik Cəmil Quliyev Azərbaycan tarix elmini beynəlxalq elmi forumlarda ləyaqətlə təmsil etmiş, 1977-ci il-də Yaponiyada keçirilən SSRİ günlərində Azərbaycan SSR nümayəndə heyətinin üzvü olmuş, 1978-ci il Livan klassiki M.Nüaymənənin yaradıcılığına həsr olunmuş Beynəlxalq konqresdə, Livanda (Tripoli Universiteti) “SSRİ-də M.Nüaymənənin həyat və fəaliyyətinin öyrənilməsi və işıqlandırılması” mövzusunda məruzə etmiş, 1980-ci ildə İspaniyada keçirilən SSRİ günlərində Azərbaycan nümayəndə heyətinə rəhbərlik etmişdir (24, s.2). Alimin 1996-cı ilin yanvarında Tehrandə keçirilən Mərkəzi Asiya və Qafqaz təhlükəsizliyi və Xarici Siyasət simpoziumunda “Konfrontasiyadan sülhə doğru”, 1997-ci ilin oktyabrında Dehli Konqresinin 40 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq konfransda “Şərqdə ideoloji vəziyyət” məruzələri xüsusilə diqqəti cəlb etmiş və geniş əks-sədaya səbəb olmuşdur (22).

Respublikada baş vermiş dəyişikliklərlə əlaqədar 90-cı illərdə Azərbaycan tarixinə xarici ölkələrin marağı daha da artmışdır. İnstitutda İran, Türkiyə, Rusiya, ABŞ və başqa ölkə alimləri qonaq olmuş, amerikalı alimlər Azərbaycanda yaşayan etnik qruplarla, əsasən, yəhudilərlə maraqlanmışlar.

1990-cı ildə alim Tadeuş Svyatoxovski (ABŞ) instituta dəvət olunmuş, o burada 1917-1920-ci illərdə Cənubi Qafqazda ictimai proseslər və müasir dövrdə milli münasibətlərin xüsusiyyətləri haqqında məruzə etmişdir.

2000-ci il sentyabrın 2-də Azərbaycan EA-nın Rəyasət Heyətinin iclas salonunda görkəmli tarixçi-səyyah Tur Heyerdalla Azərbaycan tarixinin qədim dövr tədqiqatçılarının görüşü keçirilmişdir. Tədbirdə giriş sözü ilə çıxış edən İctimai Elmlər Bölməsinin akademik-katibi C.B.Quliyev dünya şöhrətli alimin ölkəmizə səfərinin məqsədini açıqlayaraq qeyd etmişdir ki, Azərbaycana 1981-ci ildən səfər edən T.Heyerdal Skandinaviya xalqlarının, xüsusilə norveçlilərin Qafqaz tipinə aid olması haqqında nəzəri fikirlərin ardıcıl təbliğatçısıdır. Görkəmli tarixçinin ölkəmizə dördüncü səfərindən məqsəd də bu əlaqələrin daha qədim dövrlərə aid izlərini araşdırmaq, tərəflər arasında fikir mübadiləsi aparmaq və mövcud faktları müqayisə etməkdir. Azərbaycan EA-nın dəvəti ilə ilk dəfə ölkəmizə səfəri zamanı T.Heyerdal Qobustanda olan qayaüstü rəsmlərlə tanış olarkən bu təsvirlərdə Norveçdəki gəmiçiliyə dair rəsmlər arasında oxşarlıq duymuş, Xəzər dənizi, Volqa-Don çayları, Baltik dənizi vasitəsilə reallaşan əlaqələrin Qobustan rəsmlərində də öz əksini tapdığını qeyd etmişdir. İslandiya da olduğu zaman saqalarla tanış olan T.Heyerdal mifoloji faktların 800 il öncə İslandiya ilə Qafqaz ölkələri arasında münasibətlərə işarə etdiyini vurğulamışdı (1).

Bu illərdə O.Ə.Əfəndiyev Səfəvi dövlətinin Azərbaycan dövləti olması barədə tarixi faktları dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün Moskva, Leningrad, Ankara, İstanbul, Paris, Strasburq, Alma-Ata, Tbilisi, Kabul və başqa şəhərlərin tanınmış elm mərkəzlərində, həmçinin Amerikada, İngiltərədə, Yaponiyada və başqa ölkələrdə nəşr olunmuş jurnallarda, toplularda öz çıxışları və yazıları ilə səfəvişünaslığın ayrı-ayrı problemlərinin müzakirələrində iştirak etmişdir (1).

Tarix elmləri doktoru, professor Ş.F.Fərzəliyev İran İslam Respublikasında Beynəlxalq Şəhriyar konfransında (1998) iştirak etmişdir. 1999-cu ildə keçirilən XIII Türk Tarix konqresində O.Ə.Əfəndiyev “Sultan Bəyazid və Şah İsmayıl”, Ş.F.Fərzəliyev “23 avqust 1514-cü il Çaldıran savaşı rəsmi sənədlərdə: səbəb və nəticə” və E.Mirzəyeva “Əski sovet tarixşünaslığında Osmanlı dövləti tarixinin bəzi problemləri” adlı məqalələr ilə çıxış etmişdilər. İnstitutun bir neçə əməkdaşı - S.M.Qaşqay, T.T.Mustafazadə, F.S.Maniyev Moskva və Sankt-Peterburq şəhərlərində olmuş, Rusiya Elmlər Akademiyasının müvafiq institutları ilə əlaqə yarada bilmişlər. T.e.d., prof. T.T.Mustafazadə 2000-ci il iyunun 6-da Qara Dəniz

Texniki Universitetində (Trabzon, Türkiyə) keçirilmiş konfransda “Rus arxiv mənbələrinə görə Osmanlı dövləti və tarixi” mövzusunda məruzə etmişdir. Həmin ildə alimlərimizin İ.H.Əliyevin, O.Ə.Əfəndiyevin, H.Z.Əliyevin, T.B.Qaffarovun, T.T.Mustafazadənin, V.U.Umudovun əsərləri İranda, Türkiyədə, ABŞ-da nəşr olunmuşdur. T.e.n. E.Q.Mirzəyeva 2001-ci ildə Türkiyədə keçirilən “Türk dünyasının inanc öndərləri” adlı Beynəlxalq konfransda iştirak edərək, “Səfəviyyə sufi-dərviş təriqətinin şeyxləri” adlı məruzə ilə çıxış etmişdir. T.e.d. F.S.Maniyev 2003-cü il fevralın 22-26-dək Varşava şəhərində Varşava Universiteti, Açıq və Qapalı Cəmiyyətlər Fondu (Amsterdam) tərəfindən keçirilən I Beynəlxalq konfransda “Qafqazda etno-ərazi münəqişələri (tarixi-demoqrafik aspektlər)” adlı məruzə etmiş, həmçinin Varşava Universitetində Xocalı soyqırımının il-dönümünə həsr olunmuş iclasda iştirakçı olmuşdur. Alim 2003-cü il iyulun 12-19-də Tbilisi şəhərində Qafqaz xalqları Beynəlxalq Elmi-Tədqiqat İnstitutu və Gürcüstan EA tərəfindən keçirilən II Beynəlxalq konfransda “Tarix və etika. Ən yeni tarixin tarixşünaslığının bəzi məsələləri” adlı məruzə ilə, həmin il noyabrın 23-dən - dekabrın 1-dək Moskvada Rusiya EA-nın Etnologiya, Antropologiya, Tarix, Fəlsəfə institutları tərəfindən təşkil olunmuş III Beynəlxalq konfransda Qafqazda gedən münəqişələrlə bağlı çıxışlar etmişdir (14, v.23).

A.e.i., t.e.n. S.M.Qaşqay bir sıra beynəlxalq konfransların iştirakçısı olmuşdur. O, Parisdə, Budapeştdə, Vyanada, Poznanda, Berlində, Bağdadda, Sankt-Peterburqda və s. şəhərlərdə keçirilən tədbirlərdə məruzələrlə çıxış etmişdir. S.M.Qaşqay 2004-cü il iyun ayının 16-dan 20-dək İran İslam Respublikasının Urmiya şəhərində təşkil olunan Beynəlxalq Arxeoloji konfransda iştirak etmiş və “Naxçıvan bölgəsinin Urmiya gölü ətrafı ərazilərlə əlaqələri” adlı məruzə etmişdir. Rusiya EA-nın Şərqsünaslıq İnstitutunun “Qədim Şərq” şöbəsinin müdiri, t.e.n. İ.H.Medvedskaya 2004-cü il avqust ayında institutun “Azərbaycanın qədim tarixi” şöbəsinin işi ilə yaxından tanış olmuş, a.e.i. S.M. Qaşqay və C.B.Cəfərov ilə birlikdə Ordubad rayonunda aparılan qazıntı işlərində iştirak etmişdir (14a, v.25). T.e.n. Rauf Məlikov 2003-cü il oktyabrın 3-dən noyabrın 3-dək PİE proqramı üzrə ABŞ-da ictimai fənlərin tədrisi ilə yaxından tanış olmuşdur (14, v.25).

Qarabağ həqiqətlərinə, azərbaycanlıların deportasiyası, müstəqil Azərbaycanın inkişafı və s. bu kimi məsələlərə maraq xarici ölkə alimlərinin Tarix İnstitutu ilə əlaqələrinin genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Bu Türkiyə, ABŞ, Rusiya, Fransa, Almaniya, Yaponiya, Ukrayna, İngiltərə, Çin, İran, İtaliya, İsrail alimləri və jurnalistləri bu və ya digər problemlər üzrə alimlərimizlə söhbətlər və müzakirələr aparmışlar. Bu görüşlər, institut əməkdaşları ilə elmi söhbətlər, onların yaradıcılıqları ilə tanışlıq qonaqlarımızın elmi axtarışlarına səmərəli təsir göstərmişdir.

Akademik İ.H.Əliyevin təşəbbüsü ilə, 2001-ci ildə professor Bernard O'Okanen (ABŞ) Azərbaycan EA-da "İslam memarlığı: rəngin qələbəsi" mövzusunda məruzə ilə çıxış etmişdir. 2003-cü illərdə Kaliforniya (ABŞ) və Köln (Almaniya) Universitetləri kitabxanalarının direktorları Riçard Kellavey və Qumdo Hausman, Fransanın Anadolu Araşdırmalar İnstitutunun "Türkiyə-Qafqaz proqramı" üzrə rəhbəri Bayram Balçı və Azərbaycan üzrə rəhbəri Nigar Məmmədova Tarix İnstitutunun fəaliyyəti ilə yaxından tanış olmuş və qonaqlara əməkdaşların Azərbaycan tarixinə dair əsərləri hədiyyə edilmişdir. "Azerbaijan International" jurnalının baş redaktoru Beti Bleyer və Ukrayna Respublikasının "Mer" jurnalının redaktor müavini V.F.Krasnodemski Tarix İnstitutunun əməkdaşları ilə görüşmüş, həmin jurnallarda Azərbaycan tarixinin maraqlı və aktual problemləri ilə bağlı populyar məqalələrin dərc edilməsini təklif etmişlər (26, s. 60-61).

İnstitut əməkdaşları istər xarici səfərdə və ya ezamiyyətdə olarkən, istərsə də beynəlxalq simpoziumlarda, konfrans və elmi sessiyalarda iştirak edərkən xarici ölkə alimləri ilə şəxsi tanışlığın, elmi əməkdaşlığın yaranmasına böyük əhəmiyyət vermişlər. Məhz bu zəmində Çin Xalq Respublikası Asiya Departamentinin baş direktoru, doktor Sin İlənqzi Azərbaycan tarixinin müasir dövrü ilə maraqlanmış və bu sahədə əlaqələr yaratmaq barədə təşəbbüs irəli sürmüşdür. Tokio Universitetinin professoru Yoko Hiroso doktorluq dissertasiyası ilə bağlı Dağlıq Qarabağ münaqişəsi üzrə dəyərli məsləhətlər almışdır. Fransa Elmi-Tədqiqat İnstitutunun elmi işçisi İren İber "Azərbaycanlıların özünüdərk" problemi ilə bağlı institut əməkdaşları ilə görüşmüş və fikir mübadiləsi aparmışdır (14, v.24)

İnstitutla Türk Dünyası Araşdırmaları Vəqfi arasında geniş əməkdaşlıq proqramı hazırlanmış, Vəqfin başqanı, görkəmli ictimai xadim Turan

Yazqan institutda olmuş və gələcək əməkdaşlığın istiqamətləri müəyyən-ləşdirilmişdir.

2004-cü ildə Tarix İnstitutu və Bakı Dövlət Universitetinin “Azərbay-canın qədim və orta əsrlər tarixi” kafedrası Yaponiya ilə elmi əlaqələrin inkişafı məqsədi ilə, Tokio Beynəlxalq Universitetinin Yaxın Şərq şöbəsi-nin müdiri, professor Kençi Atsuniyə məktubla müraciət etmişlər. Hol-landiya Beynəlxalq Tarix İnstitutunun Yaxın Şərq və Orta Asiya Departa-mentinin müdiri, Amsterdam və Uxtrext Universitetlərinin professoru T.R.Atabəki 2004-cü ilin iyul ayında Tarix İnstitutunda olmuş, tarix el-minin aktual problemləri ilə, əsasən, Azərbaycanın qədim tarixi məsələləri ilə maraqlanmışdır. O, həmçinin Almanıyanın Hannover Universitetində akademik İqrar Əliyevin elmi irsinin öyrənilməsi məqsədi ilə, elmi sessiya-nın keçirilməsini də təklif etmişdir. Həmin il dekabrın 15-də T.Atabəki Ta-rix İnstitutunun Birləşmiş Şurasında “Ümumi tarix” ixtisası üzrə doktorluq dissertasiyası ilə bağlı opponent qismində iştirak etmişdir (14a, v.24).

Azərbaycan alimlərinin tarix elminin inkişafına verdikləri töhfələr beynəlxalq elmi ictimaiyyət tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş, onlar bir çox elmi institutların, mərkəz və cəmiyyətlərin həqiqi və fəxri üzvləri seçilmişdilər. Belə ki, t.e.d., prof. İ.R.Səlimxanov 1967-ci ildə Almanı-yada Dünya Maddi-Mədəniyyət Tarixini Öyrənən Almaniya Arxeologiya İnstitutunun müxbir üzvü, 1977-ci ildə isə həqiqi üzvü, 1977-ci ildə Koliforniya Universitetinin Arxeologiya Elmləri Cəmiyyətinin üzvü, 1978-ci ildən ömrünün sonuna qədər YUNESKO nəzdində Tarixdən Əvvəlki və Beynəlxalq İbtidai Tarix Elmləri İttifaqının Metal Tarixi Komitəsinin vitse-prezidenti olmuş, 1981-ci ildə İngiltərə Metallurgiya Cəmiyyətinin fəxri üzvü seçilmişdir. Akademik İ.H.Əliyev elmdə böyük xidmətlərinə görə, 2003-cü ildə Nobel mükafatı laureatı Laynus Polinqin adını daşıyan Beynəlxalq EA-nın həqiqi üzvü seçilmiş və qızıl döş nişanı ilə təltif edilmişdir.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Elmlər Akademiyasında görüş. - Elm, 2000, 15 sentyabr, s.3; Daha ətraflı bax: A.Sadiqoğlu. Tur Heyerdal Azərbaycanda. B., 2000
2. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA) Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Arxeoloji texnologiya sektorunun cari arxivinin materialları.
3. AMEA Rəyast Heyətinin Azərbaycan Elmi İrsin Təkmilləşdirilməsi və Sistemləşdirilməsi Şöbəsinin materialları (AMEA RHAEİTSS).

4. AMEA Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi (AMEA TİEA). Tarix İnstitutunun 1960-cı il üçün elmi - tədqiqat fəaliyyəti barədə hesabatı.
5. Yenə orada. Tarix İnstitutunun 1964-cü il üçün elmi-tədqiqat fəaliyyəti barədə hesabatı.
6. Yenə orada. Tarix İnstitutunun 1967-ci il üçün elmi-tədqiqat fəaliyyəti barədə hesabatı.
7. Yenə orada. Tarix İnstitutunun 1968-ci il üçün elmi - tədqiqat fəaliyyəti barədə hesabatı.
8. Yenə orada. Tarix İnstitutunun 1969-cu il üçün elmi - tədqiqat fəaliyyəti barədə hesabatı.
9. Yenə orada. Tarix İnstitutunun 1970-ci il üçün elmi-tədqiqat fəaliyyəti barədə hesabatı.
10. Yenə orada. Tarix İnstitutunun 1972-ci il üçün elmi-tədqiqat fəaliyyəti barədə hesabatı.
11. Yenə orada. Tarix İnstitutunun 1990-cı il üçün elmi-tədqiqat fəaliyyəti barədə hesabatı.
12. Yenə orada. Tarix İnstitutunun 1991-ci il üçün elmi-tədqiqat fəaliyyəti barədə hesabatı.
13. Yenə orada. Tarix İnstitutunun 1993-cü il üçün elmi-tədqiqat fəaliyyəti barədə hesabatı.
14. Yenə orada. Tarix İnstitutunun 2003-ci il üçün elmi-tədqiqat fəaliyyəti barədə hesabatı.
- 14 a. Yenə orada. Tarix İnstitutunun 2004-cü il üçün elmi -tədqiqat fəaliyyəti barədə hesabatı.
15. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, f.387, siy.1, sax. vah. 45, v.106.
16. Azərbaycan şərqşünaslıq elminin banisi akademik Əbdülkərim Əlizadə (sənədlər, məktublar, xatirələr). B., 2005, 195 s.
17. Бакинский рабочий, 1936, 21 апреля.
18. Ə.Ə.Əlizadə. İraq xatirələri. - Kommunist, 1960, 15-16 mart; Akademik Ə.Ə.Əlizadə iranşünaslığın birinci Ümumdünya konqresi haqqında. - Kommunist, 1966, 23 sentyabr; İranşünasların Ümumdünya konqresində.-Bakı qəz., 1966, 28 sentyabr; Faydalı səfər.-Bakı qəz., 1970, 26 noyabr (Ankarada Türk tarix konqresi haqqında).
19. Ə.Ə.Əlizadə. Tehran sessiyası Rəşidəddini yad edirdi. – Bakı qəz., 1969, 17 - 19 dekabr.
20. C.Həsənlı. Azərbaycanda milli məsələ: siyasi rəhbərlik və ziyahılar. (1954-1959). B., 2008, 542 s.
21. К.В.Иванов. Как создавался образ советской науки в постсталинском обществе. - Вестник Российской Академии наук, 2001, т.71, №2, с.102-103.
22. M.Kərimov, A.Axundov. Azərbaycan tarixşünaslığına dəyərli töhfə verən alim. - Azərbaycan, 2007, 15 dekabr.
23. Т.Керимова. I Всесоюзный Тюркологический съезд: История и современность.(К 80-летнему юбилею I Тюркологического съезда). - Tarix və onun problemləri.B., 2006, №4, s.124-142
24. Quliyev Cəmil Bahadur oğlu. - Elm, 2001, 7 iyul, s.2.
25. M.Rəhimova. Torpağı danışdıran alim. - Respublika, 2010, 12 mart, s.6.
26. Tarix İnstitutu. B., 2005.
27. Z.Şıxlinski. Əməkdaşlığımız genişlənir. - Kommunist, 1968, 8 iyun.

T.S. Kerimova

**International Relations Institute of History named. A.A.BAKIKHANOVA
ANAS (1920-2003)**

SUMMARY

Key words: Institute, international cooperation, activities, science

For 75 years the Institute of History named A.A.Bakikhanov National Academy of Sciences one of main priorities, is the international scientific cooperation. In this ar-

ticle based on numerous archival and documentary materials, are explored international scientific relations institute in 1920-2003 period.

Т.С. Керимова

**МЕЖДУНАРОДНЫЕ СВЯЗИ ИНСТИТУТА ИСТОРИИ ИМ.
А.А.БАКИХАНОВА НАНА (1920-2003)**

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Институт, международное сотрудничество, деятельность, наука

На протяжении 75 летней деятельности Института Истории им. А.А. Бакиханова НАНА одним из ее приоритетных направлений, которому уделялось особое внимание, является международное научное сотрудничество. В представленной статье на основе многочисленных архивных материалов исследуются международные научные связи института в 1920-2003 гг

SOVET HAKİMİYYƏTİ İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN – ÖZBƏKİSTAN MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİNDƏ GÖRKƏMLİ ŞƏRQŞÜNAS S.R.ƏLİZADƏNİN ROLU

Əzizağa ƏLƏKBƏROV*

Açar sözlər: Mədəniyyət, şərqşünas, xalq, əlaqələr, şair

Azərbaycan və özbək xalqlarının mədəni əlaqələri qədim bir tarixə malikdir. Bu çoxəsrlilik əlaqələr iki dost, qardaş xalqların taleyində elə işıqlı, silinməz izlər qoymuşdur ki, onların araşdırılması və öyrənilməsi müstəqilliyimizin qüdrətlənməsi və inkişafı naminə çox vacib və əhəmiyyətlidir.

Vaxtilə görkəmli Azərbaycan dramaturqu və filosofu M.F.Axundov “Kəmalüddövlə məktubları” əsərində göstərmişdir ki, dünya xalqları bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə yaşaya bilməzlər. Hər hansı bir xalqın mədəniyyəti, başqa xalqların mədəniyyətləri ilə ünsiyyətdə olmadan inkişaf edə bilməz, həmin mədəniyyət bütün xalqların əldə etdiyi nailiyyətlər ilə zənginləşməli və bütün bəşəriyyətin malı olmalıdır (1, s.62-65).

Bu gün xalqlar arasındakı mədəni əlaqələrin zəruriliyinə daha güclü şəkildə ehtiyac hiss olunduğu bir məqamda belə bir həqiqət üzə çıxır: hansı xalqın mədəniyyəti nə qədər yüksəkdirsə, onun başqa xalqların mədəniyyətləri ilə əlaqəsi və qarşılıqlı hərəkəti də bir o qədər intensivdir. Qarşılıqlı ünsiyyət hər bir milli mədəniyyətin daha da zənginləşməsi üçün zəmin yaradır, yeni üfüqlər açır (2, s.3).

Azərbaycan Respublikasının sabiq prezidenti, mərhum H.Əliyev vaxtilə demişdir ki, “Biz böyük sevinc hissi ilə xatırlayırıq ki, tarixi köklərimiz Özbəkistanın və Azərbaycanın mütəfəkkirləri, şairləri, alimləri arasında çox sıx dostluq telləri üçün əsas olmuşdur. Onlar bir-birinə təsir göstərmiş, öz yaradıcılığı ilə bir-birinə kömək etmişlər.” (3, s.62-63)

Özbəkistan Respublikasının prezidenti İ.Kərimov 1996-cı ilin 27-28 mayında Azərbaycan Respublikasına rəsmi səfəri zamanı “xalqlarımızın bir-birinə qarşılıqlı hörməti və qarşılıqlı köməyi”ni “əcdadlarımızdan irs qalmış böyük sərvət” adlandıraraq, onu qorumağa və konkret işlərlə möh-

Əzizağa Bəhram oğlu Ələkbərov – t.ü.f.d. AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
aparıcı elmi işçisi

kəmləndirməyə çağıraraq, obrazlı şəkildə söyləmişdir: “özbəklər və azərbaycanlılar azman ağacın iki budağıdır. Əgər yanındakı budaq boy atmasa, əgər budaqlar bir-birini tufandan, qasırğadan və digər hücumlardan qorumasa, uca və möhkəm olmazlar.” (3, s.55)

Bu gün uca olduğu qədər də möhkəm olan Azərbaycan – özbək dostluq və qardaşlıq əlaqələrinin möhkəmlənməsində xüsusi xidmətləri olan böyük şəxsiyyətlərin adları həmişə hörmətlə çəkilir. Belə nurlu, unudulmaz simalardan biri də Seyid Rza Əlizadədir (1887, 15 fevral – 1945, 24 dekabr) (4, s.3).

58 illik bir ömrün, repressiyalarda keçən 7 ilini çıxmaqla, şərəf və şöhrət səlnaməsinə qibtə etməyə dəyər. Bu ömür bir məktəb idi: ölməzlik, əbədiyyət məktəbi. Yaşandı, ömürlərə calandı.

S.R.Əlizadə 1904-cü ildə Səmərqənddə əvvəllər təhsil aldığı yeni üsulu məktəbdə, üsuli-cədid məktəbində mütərəqqi fikirli müəllimi – Şeyx Əbdülqasım əl-Gəncinin təklifi ilə müəllimlik fəaliyyətinə başlayır (5, s.57). Çox keçmir ki, o, 1906-cı ildə Mingtut məhəlləsində (indiki Artilleriya küçəsində) imkanlı maarifçi Xoca Muminin köməyi ilə “Həyat” adlı üsuli-cədid məktəbini açır. Burada tarix, coğrafiya, astronomiya, ərəb və rus dillərindən dərs demişdir. Məktəb bir neçə dəfə hökumət tərəfindən bağlanılsa da, lakin hər dəfə yeni adla açılmışdır. 1908-ci ildən isə həmin məktəb “Yeni həyat” adı ilə fəaliyyətini davam etdirmişdir.

S.R.Əlizadənin böyük dəstəyi nəticəsində kasıb, imkansız dehqan (kəndli) uşaqları da bu məktəbdə pulsuz təhsil almışdır. Onun bu nəcib, xeyirxah addımını müəllim yoldaşları X.Kərimzadə, K.Həmidzadə, İ.Mu-yinov, bütün məhəllə və ətraf sakinləri də yüksək dəyərləndirir və hər vasitə ilə ona yardımçı olurdular (5, s.58).

Rusiya hökuməti Türkünstanda yeni üsullu məktəblərin açılmasına və fəaliyyətinə mənfi münasibət bəslədiyindən, S.R.Əlizadə də sıxışdırılır və təqiblərə məruz qalırdı. Ancaq o, inamından, inadından əl çəkmir, pedaqoji və maarifçilik fəaliyyətini davam etdirir, yeni üsullu məktəbləri müdafiə edirdi. O, hələ 1905-ci ildə çap edilmiş “Yerli ziyahlara müraciət” broşüründə və məqalələrində müsəlman əhalisinin təhsili problemini qaldırır, yeni üsullu məktəbləri müdafiə edir və göstərirdi ki, o dövrün müsəlman ölkələrinə, xüsusən Türkünstana xas gerilik, cahillik, yoxsulluq düzgün təşkil olunmamış, zamanənin tələblərinə cavab verməyən təhsilin nəticəsidir (6).

S.R.Əlizadə məktəb üçün 12 dərslik yazmış, proqramlar tərtib etmiş, müəyyən vaxtdan sonra özünü bütünlüklə ictimai və maarifçilik işinə həsr etmişdir. Özbək, fars və tacik dillərinin əlifbasından başqa Türkünstan məktəbləri üçün hesab, tarix, coğrafiya, astronomiya, təbiətşünaslıq, ərəb dilinin qrammatikası üzrə dərsliklər yazmışdır.

S.R.Əlizadənin məktəbindən böyük şəxsiyyətlər çıxmış, onun yetirmələri olduğuna görə bundan qürur duymuş və sağlam əxlaqi ruhda tərbiyə olunmalarına görə həmişə minnətdarlıqla xatırlamışlar.

1936-cı il fevralın 27-dən martın 2-dək Bakıda olmuş görkəmli özbək şairi Qafur Qulam “Ədəbiyyat qəzetəsi”nin müxbirinə verdiyi müsahibəsində demişdir: “Mən ibtidai təhsilimi Özbəkistanda olan Azəri türk məktəblərinin birində almışam. Bu mənim şəxsən Azərbaycan xalqına və onun istər müasir və istər klassik ədəbiyyatına olan marağıma və yaxınlığıma ilk səbəbdır. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı Özbəkistanda çox oxunur. Füzuli, Nəsimi, Xətai, Sabir bizdə geniş kütləyə tanınmış adamlardır. Müasir şairlərdən S.Rüstəm, H.Cavid, Simurq, M.Müşfiq, Ordubadi, S.Vurğun və başqalarının adı Özbəkistanda tanınmış adlardır. Bu yazıçıların əsərləri özbək dilinə tərcümə edilmiş və basılmışdır.” (7)

Sov. İKP MK beynəlxalq şöbəsinin keçmiş əməkdaşı, İttifaq dərəcəli fərdi pensiyaçı, Moskvada yaşayan F.Adilov jurnalist F.Rəhmanzadənin Səid Rza ilə bağlı sorğusuna aşağıdakı cavabı vermişdir: “...Mən Səidrza Əlizadəni Səmərqənddə Sovet hakimiyyəti uğrunda ən fəal mübarizlərdən biri kimi xatırlayır, əsl bolşevik obrazını daim qəlbimdə əzizləyirəm. O, 1905-ci ildə Səmərqənddə yeni tipli ilk məktəb təşkil etmiş (mən də o məktəbdə oxumuşam və Səidrzanı fəxrlə öz müəllimim sayıram), zəhmətkeş balalarını pulsuz oxutmuşdur. İrticaçılar 1912-ci ildə həmin məktəbi bağlamağa nail olduqdan sonra S.Əlizadə 1913-cü ildə əqidə dostu Xəlil Kərimovun evində “Həyat” adlı daha bir məktəb açmışdır. Çar mütləqiyyəti bu məktəbi 1915-ci ildə bağlamışdır. Həmin ildə o, mətbəədə də çalışırdı və ilk inqilabi vərəqələr çap edib adamlara paylayırdı.” (8, s.11)

S.R.Əlizadə Azərbaycan ədəbiyyatını ürəkdən sevdiyi kimi, onu eyni dərəcədə sevdirməyi də bacarırdı. Onun özbək və tacik dostları, tanışları arasında zəngin ədəbiyyatımızın çoxlu sayda pərəstişkarları, vurğunları vardı. Özbək şairi Qafur Qulam şeir aləminə Hüseyn Cavid və Mirzə Ələkbər Sabirin təsiri ilə gəldiyini minnətdarlıqla açıqlamışdı.

S.R.Əlizadə 1906-cı ildə Azərbaycanda olarkən Şamaxıya gedərək böyük satirik Sabirlə görüşmüş, 1910-cu ilin payızında şair ağır xəstə olarkən müalicəsinə kömək etmək məqsədilə qələm yoldaşları Mahmud Behbudi, Hacı Muin, İsmayıl Axundov, Molla Xalimj Kərimov, Əhməd Hacı Əbdürrəsul oğlu və digərləri pul toplayaraq Səmərqənddən şairə göndərmişdilər. 1911-ci ildə M.Ə.Sabir dünyasını dəyişərkən S.R.Əlizadə və onun dostları bunu ağır kədər hissi ilə qarşılamış, Səmərqənd ziyalıları Baqışamalda “Pəncab” mədrəsəsində böyük şairə 40 gün yas saxlamışlar (9, s.14).

S.R.Əlizadə ana tərəfdən Üzeyir Hacıbəyovla qohum idi. O, Bakıya gələrkən hər dəfə onunla görüşür, əsərlərinin Türkünstanə güclü təsir göstərə biləcəyindən danışır və Türkünstanə kömək əlini uzatmasının vacibliyini söyləyirdi. S.R.Əlizadə Üzeyirlə şəxsi görüşlərində ısrarlı olduğu kimi, yazdıqları məktublarında da Səmərqənddə Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətinin inkişafının bütövlükdə bölgə xalqlarının inkişafına güclü təkan verəcəyinə inandırmağa çalışırdı.

S.R.Əlizadə 1913-cü ildə Ü.Hacıbəyova yazdığı məktubda Azərbaycan musiqisinin Özbəkistanda yayılmasında yardımçı olmağı xahiş etmişdi. Böyük bəstəkar onun xahişini unutmamış və bir qrup musiqiçini Səmərqəndə göndərmişdi. Səhnə fəaliyyətinə Bakıda başlamış əslən azərbaycanlı olan müəllim Ələsgər Ələsgərov da başının dəstəsi ilə (Cahangir bəy Nağızadə - Şəmsəddinski və başqaları ilə) bir neçə illiyə Orta Asiyaya qastrola çıxmış, Daşkənd və Səmərqənd şəhərlərində tamaşalar göstərmiş, “Hilal” dəstəsinin rəhbəri Mirələkbər (xan) Talışinski Özbəkistanda ilk növbədə Azərbaycan, həmçinin özbək, türkmən dillərində teatr sənətinin tərəqqisi, inkişafı və təkamülü yolunda misilsiz işlər görmüşdülər. Hətta özbək gəncləri Ə.Ələsgərovun köməyi nəticəsində “Əski Türkiyə” və Azərbaycan dilində “Ac hərflər” tamaşalarını da müvəffəqiyyətlə oynamışdılar. Hətta Səmərqənddə çıxan “Ayınə” qəzeti 1915-ci il 16 mart tarixli sayında bu xidmətə görə təşəkkürünü belə bildirmişdi: “Nəməncan gəncləri və möhtərəm Ələsgər əfəndiyə təşəkkür edirik. Səmərqənddə də türk dilində birinci qoyulan teatra üç-dörd il qabaq Ələsgərov cənabları səbəb olublar. Türkünstanda Ələsgər Əfəndinin teatr qoymadığı şəhər az qaldı.” (10, s.24)

S.R.Əlizadə 1913-1918-ci illərdə Səmərqənddə Ü.Hacıbəyovun özbək dilində səhnələşdirilmiş “O olmasın, bu olsun”, “Arşın mal alan” mu-

siqili komediyalarında, “Leyli və Məcnun”, “Əsli və Kərim” operalarında iştirak etmiş, müxtəlif rolları ustalıqla oynamışdır. O, sonradan tacik dilində J.B.Malyerin “Zorantəbib” pyesini də səhnələşdirmişdi.

“Ayınə” qəzeti 1914-cü il 1 fevral tarixli sayında Cəmi Türküstana Kazandan gələn tatarların və yerli azərbaycanlı həvəskarların göstərdikləri tamaşaların ideya-bədii məzmunu və səhnədə deyilən sözlərin salonda necə anlaşılmasından bəhs edərkən yazmışdır: “Azərbaycan türkcəsi Türküstan səhnəsində tatar dilinə görə daha yaxşı anlaşılır” (10, s.28-29) və buna görə də onların tamaşalarına daha çox adam gəlir.

S.R.Əlizadə mətbuata daha çox maraq göstərir. Qafqazda türk dilində nəşr edilən “İrşad”, “İqbal”, “Molla Nəsrəddin” kimi qəzet və jurnalların Səmərqənddə yayılmasında, təbliğində yaxından iştirak edirdi. Səmərqənddə çıxan “Səmərqənd”, “Noviy Samarkand”, “Ovozi tacik” qəzet və jurnalları ilə də tez-tez əlaqə saxlayırdı. 1910-cu ildə “Ayna” jurnalının redaktoru Mahmud Behbu S.R. Əlizadəni jurnalın məsul katibi vəzifəsinə götürmüşdü. “Ayna”da nəşirlik təcrübəsi keçən S.R.Əlizadə 1915-ci ildə özü “Şərq” və 1916-cı ildə “Teleqraf xəbərləri” qəzetlərini açmışdı. 1919-1922-ci illərdə “İnqilab alovu” (“Şuloi inkilab”) jurnalının redaktoru olmuşdur. Bu jurnal təkcə Türküstanda deyil, Azərbaycan, Türkiyə, İran, Hindistan və ərəb ölkələrində geniş yayılmaqla bərabər, həm də maraqla oxunan, izlənilən coxtirajlı jurnal idi.

S.R.Əlizadə istər Türküstanda, istər Qafqazda, istərsə də Hindistanda nəşr olunan qəzet və jurnallarda yüzlərlə məqalə və şeir çap etdirmişdi. Cəmiyyətdəki qanunsuzluğu, özbaşnalığı, tamahkarlığı, zorakılığı ardıcıl tənqid və onlara rəvac verənləri ifşa edən S.R.Əlizadənin on beş təxəllüsü vardı. Bunların içərisində ən məşhurları “Bəhlul”, “Nəştər”, “Zənbur”, “Rəncbər”, “Şapalaq”, “S.R.Səmərqəndi” və b. idi (6).

S.R.Əlizadə 1922-ci ildə “Taek” jurnalında bolşeviklərin niyyət və vədlərinin səmərəsizliyindən bəhs edən məqalələr çap etdirmiş, hətta Kommunist Partiyasının sıralarından da çıxmışdı.

S.R.Əlizadəni bu gün Orta Asiyada mətbuatın banilərindən bir kimi dəyərləndirmək olar. O, 20-ci illərdə İran, Türkiyə və Əfqanıstanda çalışmaq üçün yüksək vəzifələrə dəvət edilmişdi. Hətta Əfqanıstanın ilk prezidenti Əmənulla xan ölkəsində təhsil və mətbuat işinin təşkili məqsədilə müşaviri Məhəmməd Davudu ilk dəfə Səmərqəndə S.R.Əlizadənin yanına

göndərərək işləmək razılığını almaq istəmişdi. Ancaq o, minnətdarlıqla bu təkliflərdən imtina etmişdi.

S.R.Əlizadə yüksək fitri istedadı və böyük zəhməti sayəsində 15-dən çox (özbək, fars, ərəb, ingilis, alman, fransız, italyan, ivrit, kürd, tacik, urdu, rus, erməni və s.) dil bilirdi (5, s.22). O, dilləri yaxşı bilməsi sayəsində rus və Avropa klassiklərinin əsərlərini özbək və tacik dillərinə məharətlə tərcümə etmişdi. Həmin tərcümə əsərləri içərisində A.S.Puşkinin “Kapitan qızı”, “Dubrovski”, “Belkinin povestləri”, “Qaratoxmaq qadın”, “Boris Qodunov”, Qoqolun “Müfəttiş”, L.Tolstoyun “Voskresenie”, N.Ostrovskinin “Polad necə bərkidi”, Amerika yazıçısı Elton Sinklerin “Yüz faiz”, G.Mopassanın “Pışka” və s. əsərlər, Krılovun təmsilləri var idi. S.R.Əlizadə eyni zamanda N.Gəncəvi, Ə.Nəvai və Firdovsinin əsərlərini rus dilinə tərcümə etmişdi.

S.R.Əlizadə təkcə bədii əsərləri deyil, elmi əsərləri də çevirmişdi. Karamzinin “Rusiya dövlətinin tarixi”, V.Bartoldun “Türküstan”, “Avropanın ümumi tarixi” əsərlərini rus dilindən fars dilinə tərcümə etmişdi.

S.R.Əlizadənin yazdığı elmi əsərlər də yüksək maraqla qarşılanmışdı. Onun “Səadət əsəri”, “İslam mədəniyyəti”, “İslamın labüd qanunları”, “Korrespondensiya”, “Kosmos haqqında elm”, “Əlifba” əsərləri Lahorda fars dilində çap olunmuşdu. Ümumiyyətlə, 1923-1934-cü illərdə S.R.Əlizadənin 10 əsəri Lahorda çap olunmuşdu. Hazırda Pakistanın Lahor şəhərinin kitabxanasında S.R.Əlizadənin 33 kitabı saxlanılır. Həmin əsərlərin 13-ü orijinal, 20-si tərcümə kitablarıdır (11, s.30).

S.R.Əlizadənin yazıb çap etdirdiyi “Mədəniyyəti-islam”, “Əsri-səadət” və başqa dini kitablar təkcə Türküstanın deyil, İranın, Əfqanıstanın, Pakistanın, Hindistanın və digər ölkələrin mədrəsələrində uzun müddət dərs kitabları kimi tədris edilmişdir. O, ilk dəfə Azərbaycan dilinin lüğəti nümunəsində S.Ayni ilə birlikdə 61 min sözdən ibarət ikicildlik rus-tacik lüğətini tərtib etmişdi. O, 1924-cü ildə tacik dilinin qrammatikası və oxu kitablarını yazmış, 1924-1934-cü illər ərzində P.İvanovun “Coğrafiya”, A.Ankovun “Həndəsə”, S.Kiselyovun “Cəbr”, “Botanika” və s. dərsliklərini rus dilindən tərcümə etmiş, özbək və tacik ümumtəhsil məktəbləri üçün “Əlifba”, “Coğrafiya”, “Tarix”, “Riyaziyyat”, “Həndəsə”, “Astronomiya” və “Ərəb dilinin qrammatikası” kitablarını yazmışdı (12).

Dərin bilik və böyük pedaqoji məharət sahibi olan S.R.Əlizadə 1933-1937-ci illərdə Ə.Nəvai adına Səmərqənd Dövlət Universitetində müəllim kimi çalışaraq, tarix, filologiya və digər fakültələrdə ərəb, tacik və fars dillərindən dərs demidir (5, s.32-33). Tanınmış özbək şairləri Q.Qulam, H.Əlimcan, U.Rəşid, akademik V.Abdullayev və digər görkəmli şəxsiyyətlər S.R.Əlizadənin onlara dərs deməsindən qürur duyduqlarını dəfələrlə qeyd etmişlər.

1937-ci ildə bütün ölkənin başının üstünü kəsdirmiş qara duman Səmərqənddən də yan keçmir. Burda da kütləvi həbslər başlayır. Say seçmə oğullar nahaqdan zindanlara atılır. Seyid Rza da “antisovet təbliğatçısı”, “ingilis cəsusı” adı ilə həbs edilir. Onun fəaliyyətində cinayət tərkibləri tapılmadığından istintaq sənədləri üç dəfə geri – müstəntiqlərə qaytarılır. Hətta Özbəkistanın Ali Məhkəməsi belə S.R.Əlizadənin fəaliyyətində cinayət tərkibini yetərsiz sayır, ancaq azad etməyə cəsarətləri çatmadığından onun dindirmə sənədlərini Moskvaya göndərirlər. Sorğu-suallar dörd il davam edir. Sübutlar tapa bilməsələr də, 1941-ci il sentyabrın 16-da S.R.Əlizadəyə beş il həbs cəzası kəsilir. Dövlət adamlarının, siyasi xadimlərin, xarici diplomatların, rəhbər işçilərin saxlandığı Vladimir şəhər həbsxanasına salırlar. 1943-cü il fevralın 4-də cəza müddəti bitsə də, ancaq “təhlükəli adam” kimi müharibənin sonuna qədər həbsxanada saxlanılır. S.R.Əlizadə haqsız həbsinə dair 400-ə yaxın şikayət ərizəsi yazsa da, heç birinə məhəl qoyan tapılmır.

Təpədən dırnağa qədər ziyalı olan S.R.Əlizadə həbsxanada olarkən belə maarifçilik fəaliyyətindən əl çəkmir. Təkcə dustaqlara deyil, hətta həbsxana nəzarətçilərinə və rəhbərlərinə də dərs deyir. Bu həbsxananın milliyətcə yəhudi olan rəisi sonralar xatirələrində siyasi dustaq azərbaycanlı S.R.Əlizadənin ona doğma ana dilini öyrətdiyini yazmışdır (5, s.33).

8 il əzablı məhbəs həyatı sürən, tez-tez xüsusi rejimli həbsxanada saxlanılan S.R.Əlizadə 1945-ci il dekabrın 24-də 58 yaşında vərəm xəstəliyindən vəfat etmişdir.

S.R.Əlizadəyə ölümündən sonra 1957-ci ildə bəraət verilmiş, nəvəsi Fərhad Əlizadə 1987-ci ildə özbək və tacik ziyalılarının böyük səyi nəticəsində babasının nəşini Vladimirdən Səmərqəndə gətirərək, qədim “Pəncab” məzarlığında dəfn etdirmişdir (9, s.3).

Azərbaycan və özbək xalqları arasındakı tarixi dostluğun daha da möhkəmlənməsinə xidmət etmiş S.R.Əlizadənin adı və müqəddəs ruhu hər iki xalq tərəfindən əziz tutulur və şərəflə, qürurla yad edilir. Onun yaşadığı evin giriş qapısının sol tərəfinə özbək xalqı adından 1977-ci il martın 21-də xatirə lövhəsi və sağ tərəfinə Azərbaycan xalqı adından 1979-cu il dekabrın 20-də tunc barelyefi vurulmuş, yaşadığı küçəyə 1977-ci ildə adı verilmişdir. 1990-cı ilin sentyabrından Dəmiryolçular rayonundakı 14 sayılı orta məktəbə S.R.Əlizadənin adı verilmiş, anadan olmasının 105 illiyi münasibətilə həmin məktəbin həyətində tunc büstü qoyulmuş, fəaliyyətini işıqlandıran muzey fəaliyyətə başlamışdır. 1992-ci il oktyabrın 5-də keçmiş Çernişevski məhəlləsi S.R.Əlizadənin adını daşımaqla bərabər, həm də nəvəsi F.Əlizadənin də prezidenti olduğu fondu açılmışdır. 1998-ci il yanvarın 14-də Səmərqənd şəhər hakimiyyəti S.R. Əlizadə adına “Mənəviyyat və mərifət” mərkəzi təşkil etmişdir (9, s.2).

S.R.Əlizadənin elmi-pedaqoji irsi hər iki xalqın alimlərinin diqqətini cəlb etmiş və bu istiqamətdə professorlardan H.M.Əhmədov, Y.N.Ələsgərov, Ə.S.Salamov, Ş.Ə. Mikayılov, tədqiqatçılardan M.M. Mürsəlov, F.T.Əlizadə, H.M.Mahmudov, P.A. Olıvovski, S.Xaitov, S.Atabullaev, P.Osmanoglu, S.Mircəfərov, N.Nəcəfov, M. Mukimov, E.Senatorov, H.Nemət, S.Rufzadə və b. dəyərli elmi, publisistik əsərlər yazaraq elmi-pedaqoji ictimaiyyətin müzakirəsinə vermişlər (5, s.6).

Ə.Nəvai adına Səmərqənd Dövlət Universitetinin əməkdaşı, milliyətcə azərbaycanlı olan S.Q.Ociyev 1996-cı il noyabrın 27-də Bakıda Azərbaycan Elmi – Tədqiqat Pedaqoji Elmlər İnstitutunda “Səidrza Əlizadənin maarifçilik fəaliyyəti və pedaqoji görüşləri” mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək pedaqoji elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almışdır.

S.Q.Ociyevin elmi rəhbəri pedaqoji elmlər doktoru, akademik H.M.Əhmədov, rəsmi opponentləri isə pedaqoji elmlər doktoru, professor Ş.Ə.Mikayılov və pedaqoji elmlər namizədi, professor M.M.Həsənov olub, hər üçü azərbaycanlı idi.

Böyük şəxsiyyət, görkəmli alim S.R.Əlizadənin elmi-pedaqoji irsi bu gün yüksək dəyərləndirilir, ölməz arzuları, əməlləri hər iki xalqın dostluq və qardaşlıq tellərinin daha da möhkəmlənməsinə xidmət edir. Çünki bu xidmət təmənnasız olduğu qədər də, şərəfli və müqəddəs idi. Müqəddəsliyə söykənən yollar isə həmişə ürəklərdən, könüllərdən keçib gedir.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Axundov M.F. Əsərləri, üç cildə, II cild. Bakı, Azərbaycan SSRİ EA nəş-tı, 1961.
2. Arzumanoğlu V. Azərbaycan – Ukrayna ədəbi əlaqələri. Bakı, Elm, 1982.
3. Azərbaycan – Özbəkistan: Dostluğumuz daimi yaşayır və möhkəmlənir. Bakı, Şərq – Qərb, 1996.
4. Библиографический указатель о жизни и творчестве Саида Ризо Ализаде (Сост. Ализаде Ф.Т., Махмудов Г.Н., Ольвовский П.А.) Самарканд, изд. СамГУ, 1986. -18 с.
5. Одижев Саховат. Жизнь и деятельность Саид Ризо Ализаде. Самарканд, «Сигдиен», 1998. -132с.
6. www.trtazerbaycan.com
7. Özbək şairi Qafur Qulam Bakıda. “Ədəbiyyat qəzetəsi”, 1936, 14 mart, №5(55).
8. Rəhmanzadə Fazil. Ömür qısa deyil. Bakı, Gənclik, 1979. -136s.
9. Оджиев С.Г. Просветительская деятельность и педагогические взгляды С.Р.Ализаде. Автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. педагогических наук. Баку, 1996.
10. Rəhimli İlham. Aşqabad Dövlət Azərbaycan Teatrı. Bakı, “Qapp – Poliqraf”, 2003. -160s.
11. Самаркандский Государственный Университет им. А.Навои. Краткий исторический очерк (1927-1987). Ташкент, Фан, 1990, с.30.
12. www.trtazerbaycan.com/trtworlworld/az/newsdetail.aspx? Haber kodu = ebofb 122-52 cd – 41e7 – 977e – 3a0a70cb5d70/

A.B. Alekperov

THE ROLE OF THE OUTSTANDING ORIENT RESEARCHER S.R.ALIZADE IN AZERBAIJAN - UZBEK CULTURAL TIES.

SUMMARY

Keywords: Culture, people, the orientalist, poet

In the article it is said about development of many centuries long cultural ties between Azerbaijan and Uzbek peoples, having had ancient history, about significant historical role of such a great persons, as S.R.Alizade in this development. It is characterized as foundation of literacy, poet, translator, journalist, and, first of all, great citizen, patriot, mecenat, man of great soul.

In the article it is proved a serious necessity of being closer of two friendly, brotherly peoples, as on all directions, as in the sphere of cultural ties. These two peoples live in conditions of historical independence which is strengthened more and more.

Historical truth creates unity with contemporaneity, belief in continuity, strength of friendship is strengthened.

А.Б. Алекперов

**РОЛЬ ВЫДАЮЩЕГОСЯ ВОСТОКОВЕДА С.Р.АЛИЗАДЕ В
АЗЕРБАЙДЖАНО – УЗБЕКСКИХ КУЛЬТУРНЫХ СВЯЗЯХ**

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Культура, востоковед, народ, связи, поэт

В статье говорится о развитии многовековых культурных связей между азербайджанским и узбекским народами, имеющими древнюю историю, о значительней роли таких выдающихся личностей, как С.Р.Ализаде в этом развитии. Он был фадином просвещения, поэтом, переводчиком, журналистом. Но, прежде всего, С.Ализаде был большим гражданином, патриотом своего народа.

В статье обосновывается необходимость развития тесных культурных связей между двумя дружественными и братскими народами.

XIX ƏSRİN SONLARINDA “BAKİ NEFT SƏNAYEÇİLƏRİ QURULTAYI”NIN BAKİ SƏNAYE RAYONUNUN SANİTARIYA SAHƏSİNDƏ FƏALİYYƏTİNƏ DAİR

Polad XƏLİLOV*

Açar sözlər: Qurultay, ittifaq, neft sənayesi, şəhər

XIX əsrin sonlarında yaranmış “Bakı neft sənayeçiləri qurultayı”nın Bakı sənaye rayonunun sanitariya sahəsində gördüyü işlərin tədqiq olunması aktualıq kəsb edir. Mövzunun tədqiqi zamanı qarşıya qoyulan əsas məqsəd Bakı şəhəri və onun ətrafında hökm sürən antisanitariya vəziyyətinə hökumət idarələri ilə yanaşı neft sənayeçiləri qurultayının da biganə münasibətinin səbəblərini işıqlandırmaqdır.

Tədqiq olunan mövzuya dair indiyə qədər xüsusi bir əsər yazılmasa da, burjua-zadəgan tarixşünaslığında V.N.Bequnun və L.Bertensonun əsərlərində [1; 2] bu problemlə bağlı müəyyən məlumat və qeydlərə rast gəlmək olar. Digər qism müəlliflərin əsərlərində [4; 5; 12] isə xüsusi olaraq neft sənayeçiləri qurultayının sanitariya sahəsindəki fəaliyyəti işıqlandırılmasa da, onlarda Bakı sənaye rayonunun ümumi sanitariya vəziyyəti və əsasən də su təchizatı məsələləri əks olunur.

XIX əsrin son rübündə Bakı şəhəri Cənubi Azərbaycan və Mərkəzi Asiyadan vəba, taun kimi yoluxucu xəstəliklərin daxil olması təhlükəsi ilə qarşılaşmışdı. XIX əsrin 70-ci illərinin sonlarında Cənubi Azərbaycandan Bakıya taun xəstəliyi, 1892-ci ildə isə vəba xəstəliyi yayılmışdı [1, s.3].

1892-ci ildə yayılan vəba epidemiyası Bakı şəhərinin daha çox fəhlə ailələrinin yaşadığı rayonlarını əhatə etmiş və ağır fəlakətlərə səbəb olmuşdur. Həmin epidemiyanın nəticəsi olaraq minlərlə fəhlə əhalisi olan Bakı şəhəri və Bakı qəzasında 8322 nəfər vəba xəstəliyinə məruz qalmış, onlardan 4143 nəfəri (50%-i) vəfat etmişdir [12, s. 202].

Bakı şəhərində peşə, epidemiya və digər xəstəliklərin geniş surətdə yayılması mədən və zavod rayonlarında, həmçinin şəhərin kasıb təbəqəsinin məskunlaşdığı digər rayonlarda dəhşətli antisanitariya şəraitinin hökm sürməsi ilə bağlı idi. Bakı şəhər duması, neft sənayeçiləri qurultayı Şurası Bakı və Bakı ətrafı rayonlarda antisanitariya şəraitinə

Polad Rəsul oğlu Xəlilov – AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun kiçik elmi işçisi

mübarizə məqsədilə demək olar ki, heç bir iş görmürdülər. Şəhərdə və mədən-zavod rayonlarında hökm sürən antisanitariya vəziyyəti belə bir faktla izah olunur ki, XIX əsrin 90-cı illərində şəhər ərazisindən daşınmayan tullantıların sayı daşınan tullantıların sayından hər il 3½ dəfə çox olurdu. Bununla yanaşı, XIX əsrin sonunda Bakıda kanalizasiya sisteminin yoxluğunu da qeyd etmək lazımdır. [12, s.207].

XIX əsrin sonlarında Bakı şəhər əhalisi əsasən aşağıdakı su mənbələrindən istifadə edirdi: Kür suyu, Zuğulba suyu, Sabunçu gölünün suyu və quyu suları. Neft sənayeçiləri qurultayı Şurası tərəfindən satılan Kür suyu öz kimyəvi xüsusiyyətləri baxımından qənaətbəxş vəziyyətdə olsa da, fiziki və bakterioloji cəhətdən istifadə üçün yararsız sayılırdı. Həmin sudan istifadə olunması tif və mədə-bağırsaq xəstəliklərinin yaranmasına səbəb ola bilərdi. Zuğulba suyu isə həm öz kimyəvi xüsusiyyətlərinə görə, həm də satış qiymətinin baha olması səbəbindən istifadə üçün əlverişli sayılmırdı [8, s.9-10].

Sabunçu gölünün vəziyyətindən danışarkən qeyd olunmalıdır ki, həmin gölün yaxınlığında yerləşən hamamlardakı su istifadə olunduqdan sonra məişət tullantıları ilə birlikdə, eyni zamanda, çirkab quyusu, zibil quyusu və hamamlardan gələn su ilə qatışıq olan bir çox mədən kanallarının suyu da həmin gölə axırdı. Bu göl o dərəcədə çirkli idi ki, onun kimyəvi və bakterioloji cəhətdən öyrənilməsinə heç bir lüzum qalmamışdı [8, s.11]. Buna görə də Sabunçu gölünün əhalinin sağlamlığına hansı dərəcədə mənfi təsir göstərməsi barədə fikir yürütmək olmurdu. Belə ki, malyariyanın yüngül formaları qətiyyən qeydə alınmır, nisbətən ağır formalarının isə həmin göldən yaranması, yoxsa Qafqaz və Cənubi Azərbaycanın xəstəliyə məruz qalmış ərazilərindən daxil olması aydın olmurdu [2, s.11].

Quyu sularının vəziyyətindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, bəzi quyu sularının tərkibində duzun miqdarı həddindən artıq çox idi. Hətta yerli əhali də həmin sudan istifadə etməkdən imtina edirdi. Lakin bir sıra quyu sularının tərkibi tamamilə duzsuz idi ki, yerli əhalinin “dadsız” adlandırdığı bu sudan ancaq gəlmə ruslar istifadə edirdi. Bununla belə, az miqdarda da olsa, əhali arasında “şirin, dadlı” adları ilə tanınan quyu suları var idi [3, s.338].

Qeyd edək ki, mədənlərdə mövcud olan antisanitariya şəraiti zavod rayonlarında da hökm sürürdü. Yerli həkimlərin etiraf etdiyi kimi, içməli suyun yararsız keyfiyyəti əhali arasında qanlı ishal xəstəliyinin yayılmasına və həzm orqanlarının müxtəlif xəstəliklərə yoluxmasına səbəb olurdu. Bakı şəhərində şirnləşdirici dəniz suyundan əhalinin yuxarı təbəqəsi istifadə edirdi. Şəhər əhalisinin yoxsul təbəqəsi, o cümlədən, mədən və zavod fəhlələri quyu sularından icirdilər. Həmin suyun tərkibində küllü miqdarda duzun, hətta qulauber duzunun da olması onun dadını xoşagəlməz edir və qanlı ishal xəstəliyinin yaranmasına səbəb olurdu. Şəhər şirnləşdirici su qurğusundan neft sənayeciləri qurultayının Qaraşəhər xəstəxanası istifadə edirdi. Ev şəraitində hazırlanmış şirnləşdirici sudan isə “Nobel qardaşları” şirkətinin bəzi zavodlarında istifadə olunurdu. Neft sənayeciləri qurultayı Şurasının məlumatına görə, mədənlərdəki içməli su əksər hallarda istifadə üçün yararsız sayılırdı [2, s.11-12].

Əgər əvvəllər Bakı şəhərində yoluxucu xəstəliklər yalnız təsadüfi hallarda yayılırdısa, ildən-ilə difterit (yoluxucu boğaz xəstəliyi, boğma – P.X.), skarlatın (əsasən uşaqlar arasında yayılan yoluxucu xəstəlik – P.X.) qarın yatalağı və səpmə yatalaq kimi xəstəliklərinin tez-tez yayılması müşahidə olunurdu [3, s.338].

Qeyd edək ki, neft sənayeciləri qurultayının Bakı sənaye rayonunda sanitariya tədbirləri əsasən 1897-ci ildən etibarən geniş şəkildə həyata keçirilməyə başlanmışdı. 1893-cü ildə neft sənayeciləri qurultayında neft sənaye sahiblərindən neftin hər puduna görə tutulan məcburi vergi sistemi tətbiq olunduqdan sonra qurultayın tibb müəssisələrində neft sənaye fəhlələrinə tibbi-sanitariya yardımı işi təşkil olunmuşdu. Lakin faktiki olaraq qurultayın Bakı sənaye rayonunun sanitariya sahəsindəki fəaliyyəti yuxarıda göstərildiyi kimi, 1897-ci ildən başlanır. Bu da həmin ildən etibarən qurultayın büdcə xərclərindən Bakı sənaye rayonunda sanitariya tədbirlərinə dair vəsaitin ayrılması ilə bağlı idi. Xüsusilə, XIX əsrin sonlarında Bakı şəhərinə qonşu ölkələrdən epidemiyanın daxil olması təhlükəsi də neft sənayeciləri qurultayını fəaliyyətin bu növünə diqqət ayırmağa sövq edirdi.

Bakı sənaye rayonunda sanitariya tədbirlərinin icra olunması işində Bakı şəhər idarəsinin sanitariya-icraçı komisiyyasının fəaliyyət dairəsi yalnız Qaraşəhər zavod rayonunun ərazisinin əhatə edirdi. Həmin rayon Bakı şəhərinin hüdudunda yerləşdiyinə görə, şəhər idarəsi sanitariya-icra-

çı komissiyasının sərəncamına daxil idi. Komissiyanın işinə kömək etmək məqsədilə həm zavod qulluqçularından ibarət olan sanitariya dəstələri, həm də neft sənayeçiləri qurultayının sərəncamında olan Qaraxəhər rayonunun həkimləri fəaliyyət göstərirdi [2, s.63]. Mədən rayonu üçün isə ayrıca mədən sanitariya-icraçı komissiyası təsis olunmuşdu ki, həmin komissiya qəza komissiyaları ilə eyni hüquqlara malik idi. Buna müvafiq olaraq qurultay Şurası Balaxanı – Sabunçu mədənlərinə müvəqqəti olaraq ayrıca sanitariya həkiminin təyin olunmasını nəzərdə tutdu. Həmin həkimə ümumi sanitariya nəzarətini həyata keçirmək vəzifəsi həvalə olundu. Mədənlərdə sanitariya nəzarətinin icra olunması üçün Bakı şəhər idarəsi tərəfindən 3 sanitariya dəstəsi təşkil olundu. Balaxanı – Sabunçu rayonu ərazisindəki 2, Bibiheybətdəki 1 sanitariya dəstələrinə sədrlik etmək vəzifəsi neft sənayeçiləri qurultayının xəstəxana və ambulatoriyalarında çalışan həkimlərinə həvalə olunmuşdu. Şəhər hədudlarından kənarda yerləşən Ağşəhərdə isə Bakı şəhər idarəsi tərəfindən ayrıca sanitariya dəstəsi təşkil olundu. Həmin dəstənin işinə qurultay Şurasının sərəncamında olan həkim rəhbərlik edirdi [14, s.266].

Bakı şəhər idarəsinin yuxarıda göstərilən sanitariya-icraçı komissiyalarından əlavə, neft sənayeçiləri qurultayı tərəfindən rayonlar üzrə təşkil olunmuş müxtəlif sanitariya – icraçı komissiyaları da fəaliyyət göstərirdi. Balaxanıda təşkil olunmuş komissiyaya II Qafqaz mədən dairəsinin mühəndisi F.Y.Qavrilov sədrlik edirdi. Göstərilən komissiyanın tərkibinə bir çox neft mədən sahibləri, qurultay Şurasının həkimləri və qurultay Şurası İşlər İdarəsinin müdiri A.N.Dastakov daxil idilər. Qurultayın digər sanitariya-icraçı komissiyası isə Ağşəhərdə təsis olunmuşdu [9, s.101].

Yuxarıda göstərilən komissiyalar tərəfindən 1897-ci il ərzində 4 sanitariya dəstəsi təşkil olundu, həmin sanitariya dəstələri tərəfindən həyata keçirilmiş 2.500 sanitariya təftişləri zamanı yaşayış yerləri, dükanlar, quyular, həyətlər və sairə yerlər yoxlanıldı. Kür çayı ətrafındakı dəmir yolu vasitəsilə əvvəlcə Qara Su, sonra isə Hacıqabul stansiyalarından mədənlərə qədər içməli suyun çatdırılması tədbiri həyata keçirildi [9, s.101].

1897-ci ildə olduğu kimi, 1898-ci il ərzində də mədən və zavod rayonlarında qurultay Şurasının antisanitariya şəraitinin yaxşılaşdırılmasına dair bir sıra tədbirlər görülmüşdür. Qurultay Şurası tibb müəssisələrinin

həkimləri öz vəzifələrindən əlavə, növbəlilik prinsipi ilə sanitariya həkimi vəzifəsini də icra edirdilər [10, s.72].

Neft sənayeçiləri qurultayı sanitariya nəzarəti işinin düzgün təşkil olunması məqsədilə 1898-ci il iyunun 1-dən etibarən mədənlərdə sanitar nəzarətçi vəzifəsini təsis etdi. Həmin sanitar nəzarətçi il ərzində yaşayış evlərini, ticarət-sənaye müəssisələrini təftiş edib, yoxlamaların nəticələri barədə tədbirlər planı hazırlamalı idi [10, s.72].

Neft sənayeçilərinin 1899-cu ildə keçirilən XIII qurultayında mədənlərə xüsusi sanitar həkimin təyin olunması barədə qərar verildi [15, s.107]. Bu qərara uyğun olaraq həmin ilin yayında qurultay Şurası tərəfindən mədənlərə xüsusi sanitar həkim təyin olundu. Bu tədbirin həyata keçirilməsi ilə neft sənayeçiləri qurultayı tibb müəssisələrinin həkimləri sanitar həkim vəzifəsini icra etmək işindən azad olundular [6, s.21].

Mədənlərdə sanitariya nəzarəti işini 1 sanitar həkim, 5 sanitar nəzarətçi (1-i Ağşəhərdə) və 1 baytar feldşeri aparırdı. Sanitar nəzarətçilərin vəzifələrinə aşağıdakılar daxil idi: küçələrin, meydanların, həyətlərin, çirkab quyularının, fəhlə mənzillərinin, ticarət müəssisələrinin və həftəlik bazarların təmizliyinə nəzarət etmək; mədənlərdə satılan məhsulların keyfiyyətini yoxlamaq. Bundan başqa, sanitar nəzarətçi epizootiyanın (dabaq xəstəliyinin – P.X.) törənməsi təhlükəsinə nəzarət edir və mədənlərdə yerləşən binalarda yoluxucu xəstəliklərin törəməcəyi təqdirdə həmin yerlərdə dezinfeksiya işini aparırdı. Mədən həkimləri dezinfeksiya işləri tələb olunan yerlər barədə sanitar həkiminə məlumat verirdilər [6, s.21].

Neft sənayeçiləri qurultayının Bakı sənaye rayonunun sanitariya sahəsindəki fəaliyyət dairəsi geniş əraziləri əhatə etsə də, həmin tədbirlər antisanitariya şəraitinin köklü surətdə yaxşılaşdırılmasına səbəb olmurdu. Əvvəla, həmin tədbirlər müntəzəm surətdə deyil, fasilələrlə icra olunurdu. İkincisi, sanitariya dəstələrinin üzvləri qurultay Şurasının sərəncamında olan həkimlərdən ibarət olurdu ki, onlar da əsasən öz təbəçiliyində olan xəstələrin müalicə olunmasına vaxt ayırırdılar. Sanitariya tədbirlərini icra edən şəxslər xüsusi olaraq həmin işdə səriştəsi olanlardan deyil, qurultayın xəstəxana və qəbul otaqlarında çalışan şəxslərdən ibarət olurdu [2, s.63].

Yuxarıda göstərilənlərdən əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, neft sənayeçiləri qurultayında hakim mövqə tutan neft sənayesinin iri firma nümayəndələri əsasən neftin istehsalı, emalı və daşınması məsələləri ilə

məşğul olaraq, sanitariya tədbirlərinin icra olunmasına az əhəmiyyət verirdilər. Bu faktı qurultayın sanitariya tədbirlərinə dair ayırdığı büdcə xərcləri də təsdiq edir.

1897-ci ildən 1900-cü ilə qədər olan müddət ərzində qurultayın büdcə xərclərindən sanitariya tədbirlərinə ayırdığı məbləğ aşağıdakı kimi olmuşdur [14, s.197; 13, s.178; 15, s.186, 198; 11, s.11,24]:

İllər	Büdcədən ayrılan xərclər	Sanitariya tədbirlərinə dair xərclər
1897	462.604 rubl	15.000 rubl (3,24%)
1898	663.493 rubl	12.500 rubl (1,88%)
1899	843.405 rubl	5000 rubl (0,59%)
1900	1.594.842 rubl	8.400 rubl (0,52%)

Qeyd edək ki, yuxarıda göstərilən sanitariya tədbirlərinə ayrılan məbləğə sanitar həkimin əmək haqqı, sanitar nəzarətçilərin və dəstələrinin saxlanılması, heyvanların kəsilməsinə nəzarət olunması və sanitariya işləri üzrə digər xərclər daxil idi [15, s.186]. Bundan başqa, hər hansı bir epidemiyanın yayılacağı təqdirdə yoluxucu xəstələrin yerləşdirilməsi üçün barakların tikintisi, həmin barakların ilkin olaraq avadanlıq və ləvazimatlarla təmin olunması [14, s.197], mədənlərin Kür suyu ilə təchiz olunması işinə də büdcə xərclərindən məbləğ ayrılırdı [13, s.178].

Yuxarıdakı rəqəmlərdən aydın olur ki, qurultayın büdcə gəlirlərinin ildən-ilə artmasına baxmayaraq, həmin təşkilatın sanitariya tədbirlərinə dair ayırdığı xərclər çox cüzi məbləğ təşkil edirdi. 1897 və 1898-ci illərdə sanitariya tədbirlərinə dair ayrılan məbləğin nisbətən çox olması isə həmin illərdə epidemiyanın yayılması təhlükəsi ilə bağlı idi.

Bakı neft mədənlərinin fəhlə əhalisi arasında antisanitariya şəraitinin olduqca bərbad vəziyyətdə olması qurultay Şurasının diqqətini hələ əvvəlcədən cəlb etsə də, həmin şuranın fəaliyyəti fəhlə yaşayış evlərinin əksər hissəsini istismar olunan sahələrdən kənara çıxarmaqla məhdudlaşmışdı. Mədənlərdəki yaşayış evlərinin bakterioloji və kimyəvi cəhətdən yoxlanılmasının nəticələri həmin yerlərdə antisanitariya vəziyyətinin daha da acınacaqlı olduğunu göstərirdi [8, s.4,8].

Əvvəlki illərdə olduğu kimi, 1900-cü ildə də Balaxanı-Sabunçu-Ramana mədənlərinə nəzarət qurultayın xüsusi sanitar həkiminin səərəncamında idi. Ərazisi çox da böyük olmayan Bibiheybət və Ağşəhər rayonla-

rına nəzarət olunması işi isə qurultayın ambulator həkimlərinə həvalə olunmuşdu [7, s.24].

Qonşu ölkələrdən epidemiyanın daxil olması təhlükəsi ilə əlaqədar olaraq 1900-cü ildə Balaxanı-Sabunçu-Ramana mədənlərinə əlavə həkimin və ştat üzrə fəaliyyət göstərən 6 daimi nəzarətçilərə kömək məqsədilə 6 nəfər müvəqqəti sanitar nəzarətçilərin təyin olunması ilə sanitariya işi gücləndirildi. Sanitariya nəzarəti bu cür artırılmış heyətlə 1901-ci il yanvarın 1-nə qədər fəaliyyət göstərdi [7, s.24].

Beləliklə, yuxarıdakı məlumatlardan aydın olur ki, “Bakı neft sənayeçiləri qurultayı”nın Bakı sənaye rayonunun sanitariya sahəsindəki fəaliyyəti XIX əsrin sonlarında çox aşağı səviyyədə icra olunmuşdur. Həmin fəaliyyət bir sıra hökumət idarələri tərəfindən sanitariya tədbirlərinə dair təşkil olunmuş iclaslarda qurultay nümayəndələrinin müşahidəçi qismində iştirakı ilə məhdudlaşdı. Antisanitariya hallarının aradan qaldırılması məqsədilə bəzi tədbirlərin həyata keçirilməsinə baxmayaraq, neft sənayeçilərinin və sanitariya tədbirlərinin icra olunması üçün təyin olunan digər qulluqçuların da bu işə səthi yanaşması səbəbindən Bakı sənaye rayonu fəhlə əhalisinin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində demək olar ki, heç bir irəliləyiş müşahidə olunmamışdı.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Бегун В.Н. Краткий исторический очерк развития санитарного дело в г. Баку (краткий отчет о деятельности Санитарного бюро с 1893 г. по 1901 г.). Баку, Первая Паровая Типография Т. Н. Шрейбер, 1901. 168 с.
2. Бертенсон Л. Бакинские нефтяные промыслы и заводы в санитарно-врачебном отношении. С.-Петербург, Типография П.П.Сойкина, 1897, 69 с.
3. Документы по истории Баку (1810-1917). Баку, Азербайджанское Государственное Издательство, 1978, 484 с.
4. Eminova Z.S. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda səhiyyənin tarixi. Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2004, 27 s.
5. Xanəliyev V.M. Bakı şəhərinin su təchizatı tarixi (XIX əsrin II yarısı-XX əsrin 70-ci illəri). Tarix elmləri nazmizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 1994, 28 s.
6. Хозяйственная деятельность Совета. – В кн: «Отчет о деятельности Совета, избранного на XIII съезде нефтепромышленников». Баку, Типография А.Г.Юзбашева, 1900, сс. 1-52.

7. Хозяйственная деятельность Совета.– В кн: «Отчет о деятельности Совета, XVI-ому очередному съезду нефтепромышленников». Баку, Типография 1-го Типографского Т-во, 1901, сс. 1-40.
8. О мерах к улучшению жилищ служащих и рабочих на бакинских нефтяных промыслах (доклад А.М.Беннендорфа XIII очередному съезду нефтепромышленников в Баку). Баку, Типография А.Г.Юзбашева, 1899, 45 с.
9. Отчет о деятельности Совета, избранного на XI съезде нефтепромышленников. Баку, Типография «Апор», 1898, 126 с.
10. Отчет о деятельности Совета, избранного на XII съезде нефтепромышленников. Баку, Типография А.Г.Юзбашева, 1899, 95 с.
11. Смета расходов на 1900 год, утвержденная XIV съездом нефтепромышленников. - В кн: «Труды четырнадцатого очередного съезда нефтепромышленников в г.Баку (с 5-го по 28-ое мая 1900 года)». Баку, Типография А.Г.Юзбашева, 1900, сс. 1-24.
12. Стригунов И.В. Из истории формирования бакинского пролетариата (70-90-е годы XIX в.). Баку, Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 1960, 289 с.
13. Труды двенадцатого очередного съезда нефтепромышленников в г.Баку (с 21 апреля по 5 мая 1898 г.). Баку, Типография «Апор», 1898, 335 с.
14. Труды одиннадцатого очередного съезда нефтепромышленников в г.Баку (с 21 апреля по 2 мая 1897 года). Баку, Типография «Апор», 1897, 452 с.
15. Труды тринадцатого очередного съезда нефтепромышленников в г.Баку (с 3-го по 17-е мая 1899 года). Баку, Типография А.Г.Юзбашева, 1899, 364 с.

P.R. Khalilov

TO A QUESTION ON ACTIVITY «CONGRESS OF THE BAKU OIL INDUSTRIALISTS» IN THE BAKU INDUSTRIAL REGION THE END OF XIX CENTURY

SUMMARY

Key words: Congress, the Union, the oil industry, the city

In given article of «Congress of the Baku oil industrialists» sanitary activity has found in the Baku industrial region in the end of XIX century reflection.

Actions of " Congress of the Baku oil industrialists » in the field of sanitary were vague and served, finally, economic as interest of large bourgeoisie, not improving sanitary conditions of ability to live of the population of the Baku industrial region.

П.Р. Халилов

**К ВОПРОСУ О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ «СЪЕЗДА БАКИНСКИХ
НЕФТЕПРОМЫШЛЕННИКОВ» В ОБЛАСТИ САНИТАРИИ В
БАКИНСКОМ ПРОМЫШЛЕННОМ РАЙОНЕ В КОНЦЕ XIX ВЕКА**

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Съезд, союз, нефтяная промышленность, город

В данной статье нашло отражение санитарная деятельность «Съезда Бакинских нефтепромышленников» в бакинском промышленном районе в конце XIX века. Мероприятия «Съезда Бакинских нефтепромышленников» в области санитарии были половинчатыми и служили, в конечном итоге, экономическим интересам крупной буржуазии, не улучшая санитарных условий жизнедеятельности населения бакинского промышленного района.

QAFQAZ İSLAM ORDUSUNUN AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN ƏRAZİ BÜTÖVLÜYÜ UĞRUNDA MÜBARİZƏSİNİN İLK MƏRHƏLƏSİ

Mehmet Kılıç*
mhmkilic28@gmail.com

Açar sözlər: Bakı, ordu, hərbi qüvvələr, məğlubiyyət

Türk qoşun hissələri Azərbaycana gəldiyi gündən qaynar döyüş şəraitinə düşdülər. Bolşevik-daşnak qoşunları həm Şamaxı yolu ilə, həm də dəmir yolu xətti boyunca qərbə doğru irəliləyirdi. Belə bir vaxtda ləng hərəkət etmək əlavə neçə-neçə kəndin itirilməsi, sonra qanlar bahasına geri qaytarılacaq mövqelərin əldən verilməsi, insanların öz yurd-yuvasından qovulması, əzab və işgəncələrə düşər olması demək idi. Ona görə də Qafqaz İslam Ordusunun komandanlığı türk qoşunları çatan kimi şərqlə doğru hərəkətin başlanmasına qərar verdi.

Bu dövrdə Gəncədə, Nuru Paşanın komandanlığı altında Qafqaz İslam Ordusunun təşkil edilməsi və Azərbaycanın milli qoşun hissələrinin yenidən qurulmasına başlanması, Bakı Xalq Komissarları Sovetinin rəhbərliyini ciddi təşvişə salmışdı. Qafqaz İslam Ordusunun hərəkətinin qarşısını almaq üçün Xalq Komissarları Sovetinin Bakı-Tiflis dəmir yolu boyunca hərəkət etməli olan Qafqaz Qırmızı Korpusunun əsas qüvvələri Hacıqabul stansiyasına cəmləşdirildikdən sonra iyunun 10-da buradan hücum başlandı.

İyunun 11-də Qırmızı ordu hissələri Sığırılı stansiyasında olan milli qoşun bölmələri üzərinə hücum etdilər. Bu hücum zamanı ciddi bir müqavimətə rast gəlməyən Qırmızı ordu hissələri iyunun 11-də axşam çağı Sığırılı stansiyasını işğal etdi. İyunun 11-də Ucar stansiyasında olan podpolkovnik Həbib bəy Səlimov bu istiqamətdə vəziyyətin mürəkkəbləşdiyini barədə dərhal Qafqaz İslam Ordusu Ərkani-hərb rəisi Nazim bəyə teleqram göndərdi. Həmin teleqramda bildirilirdi ki, dəqiq məlumatlara görə, Sığırılıya üç piyada taburu, bir qaubitsa və bir batareyası, dəmir yolu bölüyü və süvari bölməsi hücum etmişdir. Onlara əlavə kömək gəlməkdə davam edir. Hacıqabul və Qarasu stansiyalarında çoxlu bolşevik qüvvələrinin

Mehmet Kılıç – Gəncə Dövlət Universitetinin doktorantı

toplanması müşahidə edilmişdir. Bu məqsədlə də Həbib bəy Səlimov bunun qarşısını almaq üçün ora yeni qüvvələrin göndərilməsini xahiş edirdi [1, k. 3827, d. 40, f. 8-3].

Yaranmış vəziyyət barədə Nuru Paşa eyni zamanda III Ordu komandanı Vehib paşaya da məlumat verdi. O, qeyd edirdi ki, Bakı bolşevikləri böyük bir qüvvə ilə irəliləyib Müsüslü ətrafındakı bataqlıq sahəyə yaxınlaşmışlar. Başqa bir dəstə isə Şamaxı yolu ilə Qaraməryəm üzərinə hücum keçmişdir. 10-cu Qafqaz piyada alayı həmin dəstənin qarşısını saxlamağa göndərilmişdir. Bu vəziyyəti təsvir etdikdən sonra Nuru Paşa Vehib paşadan Azərbaycana əlavə türk qüvvələrinin göndərilməsinin mümkünlüyünü öyrənməyə çalışırdı. Nuru Paşa onu da əlavə edirdi ki, hazırda 5-ci Qafqaz fiqəsində hər tufəng üçün 200-ə yaxın güllə mövcuddur və baş verə biləcək bir döyüşdən sonra diviziya tamamilə gülləsiz qalacaqdır. Ona görə də yaxın vaxtlarda Azərbaycana əlavə güllə və mərmi göndərilməsi Vehib paşadan xahiş edilirdi [1, k. 3823, d. 22, f. 2.].

Sonrakı gün, yəni iyunun 18-də hadisələr yenidən Qaraməryəm ətrafında cərəyan etdi. Bölgəyə gəlmiş, 10-cu Qafqaz alayının qüvvələri iyunun 18-də səhər tezdən iki dağ topunun müşayiəti ilə Göyçay ətrafındakı mövqelərdən şərqə doğru hücum keçdi. Alayın 29-cu taburu Müsüslü ətrafında idi. Gündüz saat 12-də tərəflər arasında döyüş baş verdi. 10-cu Qafqaz alayının bu döyüşə hazır olmadığı dərhal hiss olundu. Çünki irəli çıxarılan 28-ci tabur qəflətən Qırmızı ordu hissələrinin atəşi altına düşdü. Gün ərzində gedən döyüşlər havanın qaralması ilə səngidi və türk qüvvələrinin ilk böyük hücumu gözlənilən nəticəni vermədi. 10-cu Qafqaz alayının hissə və bölmələri Qaraməryəmdən geri çəkilmək məcburiyyətində qaldılar.

Qaraməryəm ətrafındakı döyüşün nəticələri Qafqaz İslam Ordusu komandanlığında da ciddi təhlil olundu. Vəziyyətlə daha yaxşı tanış olmaq, qüvvələri yenidən qruplaşdırmaq, mövcud imkanları bütünlüklə səfərbər etmək üçün Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuru Paşa, Müsəlman korpusu komandanı Əliyağa Şıxlinski, 5-ci Qafqaz diviziyası Ərkani-hərb rəisi Rüşdü bəy cəbhə xəttinə yola düşdülər. Döyüşün səhəri günü onlar Müsüslü yaxınlığında qatardan düşüb İslam Ordusu Ərkani-hərb rəisi Nazim bəylə, habelə 29-cu taburun komandiri ilə görüşüb onların məlumatını dinlədilər. Sonra Nuru Paşa və onu müşayiət edən şəxslər faytonla Göyçaya gəldilər [5, s. 47].

Göyçaya gələn Nuru Paşa təkcə hərbcilərlə deyil, yerli əhalinin nümayəndələri ilə də görüşdü, onları türk-Azərbaycan qoşun hissələrinə hərtərəfli yardım göstərməyə çağırdı. Xüsusilə, Nuru Paşa Göyçay əhalisindən qoşunların Azərbaycan torpaqlarını erməni-daşnak təcavüzündən qorumağa çalışan döyüşçülərin içməli su ilə təchiz edilməsinin zəruriliyini vurğuladı. Həmin görüş zamanı Nuru Paşa Göyçay əhalisinə belə müraciət etdi: “Azərbaycanı və azərbaycanlıları düşməndən qurtarmaq üçün Osmanlı ordusu məmləkətinizə gəldi. Bu orduya canla-başla yardım etməyiniz lazımdır. Silahla yardım edilmirsə, heç olmasa əsgərlərə ərzaq və su gətirin. Bu şiddətli istidə müharibə edən zabıt və əsgərlərdən bir çoxları susuzluqdan ölmüşdür” [5, s. 47]. Nuru Paşa eyni zamanda burada olan qüvvələrin möhkəmləndirilməsi üçün də bir sıra cəhdlər göstərdi. Hər şeydən əvvəl məhəllə komandanlıqlarına göstəriş verildi ki, azərbaycanlılardan ibarət olan silahlı dəstələrin təşkilini və Göyçay ətrafına göndərilməsini sürətləndirsinlər.

Verilmiş əmrə uyğun olaraq iyun ayının 20-də 5-ci Qafqaz diviziya-sının qərargahı Göyçaya gəldi və burada Göyçay sakini Sadiq Paşa və Həzrət bəyin evində yerləşdirildi. Diviziya komandanı elə həmin gün cəbhə xəttindəki vəziyyəti diqqətlə öyrəndi və bolşevik-daşnak hissələrinə güclü zərbə vurmaq üçün Ordu komandanından Qazaxda mövcud olan 800 nəfərlik süvari dəstəsinin, Qazaxda və Gəncə ətrafında oalan 4500 nəfərlik süvari dəstəsinin, Göyçay, Ağdaş və Bərdədə toplanılacaq suvarilərin Göyçay ətrafına istiqamətləndirilməsini xahiş etdi. Mürsəl bəy Ordu komandanına cəbbəxana sarıdan vəziyyətin çox gərgin olduğunu çatdırdı və hələlik heç olmasa hər bir silah üçün ən azı 500 güllə hesabı ilə 3000 sandıq güllə və 4000 mərməyi göndərilməsini xahiş etdi [1, k. 3789, d. 11, f. 1-11].

Nuru Paşa cavabında diviziya komandiri Mürsəl bəyin qənaətləri ilə razılaşdığını və ona kömək üçün Gəncədən 46-cı taburun, 26-cı taburun, İstəhkam bölüyünün, Gəncədəki Şnayder və qüdrətli dağ toplarının, 9-cu alayın pulemyot bölüyünün və toplanan könüllülərin göndəriləcəyini bildirdi. Nuru Paşa onu da əlavə edirdi ki, bundan başqa imkan yoxdur və arxadan nə vaxt Osmanlı hissələrinin gələcəyini gözləmək vəziyyəti daha da pisləşdirə bilər: “Bizim ümidimiz ancaq diviziyamızın hərəkətinə və onun ən böyük düşməni olan qarşısındakı bolşevik isimli qüvvələri əzməsinə bağlıdır. Zaman daha çox intizara müsaid deyildir. Geridən təzə

qüvvə göndəriləcəyinə aid bir işarə yoxdur. Bu nöqteyi-nəzərdən zabit və əsgərlərimizin fədakar çiyinlərinə düşən vəzifə ciddi olaraq ağırdır. Ancaq icrası zəruridir” [5, s. 54].

Beləliklə, iyunun 27-nə qədər cəbhə xəttində hazırlıq işləri aparıldı. Müsüslü ətrafında toplaşan hissə və bölmələr Müsüslü dəstəsi [müfrəzəsi] adlandırıldı və onun komandiri podpolkovnik Həbib bəy Səlimov təyin edildi. 5-ci Qafqaz diviziyasının arxada qalan hissələri, habelə azərbaycanlılardan təşkil olunacaq könüllü dəstələrin bəzilərinin də iyunun 27-də Göyçay ətrafına gəlib çıxacağından düşmən üzərinə qəti hücumun iyunun 28-də başlanması nəzərdə tutulmuşdu. İmkan daxilində görülməsi mümkün olan təchizat və təminat işləri də iyunun 27-dək başa çatdırılmalı idi. Hazırlıq işlərinin gizliliyinə nail olmaq üçün Göyçay qəsəbəsində yaşayan bütün ermənilər diviziya qərargahının qarşısında olan Aleksandr adlı erməni həkiminin evinə cəmləşdirildi və onların üzərinə mühafizə qoyuldu.

İyunun 28-nə planlaşdırılan hücumla türk-Azərbaycan qoşunları əvvəlki uğursuzluğun əvəzini çıxmaq və irəli hərəkət etməklə təşəbbüsü əllərinə almaq istəyirdilərsə, növbəti döyüş üçün bolşeviklər qarşılarına daha böyük vəzifələr qoymuşdular. Nəzərdə tutulmuşdu ki, türk-Azərbaycan qoşunlarına əsas zərbə şimal istiqamətindən vurulsun. Qırmızı ordunun qüvvələri sağ cinahdan Qafqaz İslam Ordusunu adlamaqla dəmir yoluna çıxmalı, buradakı hissələrə də zərbə vurub Kür çayı boyunca müdafiə mövqeləri tutmağı planlaşdırırdılar.

Həmin hücum iyunun 27-də başladı [1, k. 3823, d. 22, f. 7-5]. Səhər saat 6-da Qırmızı ordunun üç taburu Göyçay-Qaraməryəm şossesi boyunca və bu şossenin şimal tərəfindən, iki bölük piyada qüvvəsi isə şimaldan 10-cu Qafqaz alayının sol cinahına hücumla keçdi. Bolşevik və erməni qüvvələri Göyçayın şimalından hücumla keçib Qafqaz İslam Ordusu hissələrini qəfildən mühasirəyə almaq və zərbə endirmək niyyəti aydın olanda azərbaycanlı könüllü qüvvələrə Veysəlli istiqamətində hücumla başlamaq, düşmənin cinahlarına və arxasına zərbə vurmaq və mümkün olduğu təqdirdə Ağsu-Qaraməryəm yolunu kəsərək düşmənin geri çəkilməsinə mane olmaq əmri verildi. Saat 10-a yaxın bolşevik-daşnak qoşunlarının 10-cu alayın sol cinahına keçmək təhlükəsi güclənəndə ehtiyatda saxlanılan 25-ci tabur döyüşə qoşuldu. Eyni zamanda 13-cü alaydan alınan raportdan məlum oldu ki, bolşevik-daşnak qüvvələri bu alayın cinahlarına da zərbə

vurmaq niyyətindədir. 500 nəfərlik bir qüvvə Bıdır kəndinə doğru irəliləyirdi. 150 nəfərlik bir qüvvə isə artıq Əlikənd məntəqəsinə daxil olmuşdu. Belə olanda 5-ci diviziya komandanlığı tərəfindən Azərbaycan dəstələrinə düşmənin bu istiqamətdə qarşısının alınması tapşırıldı. Göyçayın şimalından bir bölük qədər olan süvari dəstəsi və Göyçayın özündə olan Ağdaş döyüşçüləri 13-cü alayın sağ cinahına göndərildi. Bunlardan başqa Müsüslü dəstəsindən də 13-cü alayın sağ cinahına kömək göndərildi. Bu köməyin də əsasını azərbaycanlı qüvvələr təşkil edirdi. 119 nəfərlik süvari və 188 nəfərlik piyada qüvvə 13-cü alay cəbhəsində döyüşə girməli və bu istiqamətdə düşmən qüvvələrinə zərbə endirməli idilər [5, s. 60].

İyunun 29-da səhər tezdən Qafqaz İslam Ordusu hissələrinin daha böyük uğurla nəticələnən döyüşü başladı. Döyüşə qoşulan hissə və bölmələrin mübarizlik əzmi, qətiyyəti və yüksək əhval-ruhiyyəsi nəticəsində elə ilk anlardan təşəbbüs ələ alındı. gösə yolu boyunca hərəkət edən 13-cü alayın sol cinahındakı döyüşçülərin əzmkarlığı ilə onların qarşısında olan düşmən şərqə doğru geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı. Bu alayın önündə olan bolşevik-daşnak qüvvələri də təzyiqə davam gətirməyib mövqelərini tərk etdilər. 10-cu alayın döyüşçüləri də düşməyə heç bir imkan vermədi və cəbhə boyu başlanan uğurlu hücum onlar tərəfindən də davam etdirildi [5, s. 62].

Döyüş hər iki tərəf üçün ağır hava şəraitində keçirdi. Hədsiz dərəcədə yüksək olan istilər hərbiçilərin susuzluqdan əziyyət çəkməsinə səbəb olurdu. Türk-Azərbaycan qoşunları bu çətinliyə daha yaxşı dözməyi göstərdilər və nəticədə döyüşlərin getdiyi vaxt ərzində ilk dəfə belə nəzərə cərpacaq üstünlük əldə edildi. Hərbi təşəbbüs ələ alınsa da, 5-ci diviziya komandanlığı döyüşün gedişini çox diqqətlə izləyirdi. Döyüşlər axşam 18.15-dək davam etdi və Qırmızı ordu hissələrinin məğlubiyyəti ilə başa çatdı. Döyüşlərin sonunda Qaraməryəmin qərb hissəsi tamamilə, hissəsi isə qismən Qafqaz İslam Ordusu hissələrinin nəzarəti altına keçdi [5, s. 62].

5-ci Qafqaz diviziyasının komandiri Mürsəl bəy bolşevik və erməni qüvvələrinin qarşısını saxlamaq üçün gecə ikən Qazaxdan gəlib çıxmış Azərbaycan süvarilərinə irəli getmək əmri verdi. Sonra isə Qaraməryəm ətrafındakı qüvvələrlə əlaqə saxlandı. Oradan Göyçaya kömək göndərilməsini tələb etdi. Cəbhə xəttindən diviziya ehtiyatı kimi saxlanılan 25-ci taburun və bir rus səhra top taqımının dərhal Göyçaya göndərilməsinə əmr

verdi. Eyni zamanda Ağdaş mövqə komandiri Ehsan bəyə göstəriş verildi ki, orada toplanan süvarilər, piyadalar və məntəqədəki toplar dərhal Göyçayda göndərilsin. Diviziya komandiri yaranan vəziyyət barədə Nuru Paşaya da məlumat verdi və ondan kömək istədi [1, k. 3823, d. 22, f. 6; 3, 561; 6, s. 87].

Göyçayda vəziyyətin mürəkkəbləşməsi xəbərini alan kimi Nuru Paşa da bir sıra tədbirlərə əl atdı. İlk növbədə ordunun Ərkani-hərb rəisinə yenidən bölgəyə getmək və vəziyyəti öz nəzarəti altına almaq tapşırığı verildi. Nazim bəy dərhal 300 süvari ilə Yevlaxa gəldi. Buradan Nuxadakı miralay Yusif bəyə göstəriş verdi ki, orada topladığı çoxsaylı dəstəsi ilə Qumlax-Padar istiqamətinə hərəkət etsin. Yusif bəy I Dünya muhəribəsində əsir düşən türk zabiti idi. O, Nuxaya gələrək burada müdafiə dəstələrinin təşkilinə öz köməyini göstərirdi. Sonra Gəncə ətrafında toplaşan könüllülərə də Göyçaya doğru hərəkət etmək tapşırıldı. Bu qüvvələr hamısı azərbaycanlılar arasından toplanmış könüllü dəstələr idi [1, k. 3823, d. 22, f. 6; 3, 561].

İstər Qafqaz İslam Ordusu komandanlığının istərsə də 5-ci Qafqaz diviziyası komandanlığının göstərdiyi operativlik və çeviklik, Göyçayın müdafiəsi üçün zəruri olan qüvvələrin vaxtında bura gətirilməsi, türk-Azərbaycan qoşun hissələrinin mübarizliyi Əmirovun rəhbərliyi altında olan bolşevik-daşnak qüvvələrinin göstərdiyi bütün cəhdləri nəticəsiz qoydu. Cəbhə xəttindən gətirilmiş 25-ci tabur və topçu taqımı, Ağdaşdan gəlmiş milli süvari və piyada qüvvələri və Nazim Gəncədən gəlmiş süvarilər birlikdə Göyçaya girən qüvvələrə ağır zərbə vurub onları geri qaçmağa məcbur etdilər. Vəziyyətin daha da mürəkkəbləşə biləcəyindən ehtiyatlanan 5-ci diviziya komandanlığı cəbhə xəttində olan 10-cu alaya da Göyçaya doğru irəliləmək əmrini verdi. Lakin bu hissə Veysəlliyə çatana kimi Göyçay artıq düşməndən təmizlənmişdi. Ona görə də 10-cu alaya əmr verildi ki, yenidən Qaraməryəmə qayıtsın. Göyçay ətrafındakı döyüşdə düşmən xeyli geri çəkildi. Eyni zamanda onun iki topu və iki pulemyotu da ələ keçirildi [3, 561].

Beləliklə, Göyçay və Qaraməryəm ətrafında iyunun 27-30-u arasında baş verən döyüşlər Qafqaz Qırmızı ordusunun məğlubiyyəti ilə başa çatdı və bu hissələr Ağsuya tərəf sıxışdırıldı. Həmin döyüşlər cəbhədəki dönüş nöqtəsinin başlanğıcını qoydu. Qafqaz Qırmızı ordusunun hücumları dayandırıldı və onlar dərin müdafiəyə çəkildilər. Bolşevik qüvvələri bu döyüşdən sonra bir daha hərbi təşəbbüsü əsaslı şəkildə ələ ala bilmədi-

lər. Döyüşlərə uğursuzluqla başlayan Qafqaz İslam Ordusu hissələri, habelə hərbi əməliyyatlara qoşulan Azərbaycan könüllüləri Göyçay ətrafındakı döyüşdən sonra müdafiə vəziyyətindən çıxıb hücumə keçdilər. Sovet tarixşünaslığında Qafqaz İslam Ordusu hissələrinin Göyçay ətrafındakı uğuru onların say üstünlüyü ilə izah edilsə də, döyüşdə hansı hissələrin və qüvvələrin iştirak etməsi, onların say tərkibinin nəzərdən keçirilməsi Göyçay ətrafındakı döyüşlərdə Qafqaz İslam Ordusu hissələrinin say üstünlüyünə malik olmadığını sübut edir. Əksinə, bu döyüşdə bolşevik qüvvələri üstünlüyə malik idilər və həmin üstünlüyü azaltmaq üçün təcili şəkildə Azərbaycan könüllülərindən dəstələr təşkil edilir və cəbhəyə göndərilirdi. Döyüşlərin gedişi göstərdi ki, Qafqaz İslam Ordusuna hərbi keyfiyyətləri baxımından heç də bolşevik qüvvələrindən geri qalmır. Döyüşün təşkilinin, idarə edilməsinin əsaslandırılması, operativliyi, vəz olaraq qarşıda dayanan vəzifələrin vaxtında dəqiqləşdirilməsi, müdafiə ilə hücumun düzgün əlaqələndirilməsi, atəş vasitələrindən səmərəli istifadə edilən uğurun əsas səbəblərindən idi. Döyüşlərdə Azərbaycan qüvvələri fəal iştirak edirdilər. Bu sahədə onlar ciddi təcrübəyə malik olmasalar da ümumən milli qüvvələrdə düşməyə qarşı bir qətiyyət və əzmkarlıq mövcud idi.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Türkiyə Silahlı Kuvvələri Genel Kurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Strateji Etüd başkanlığı arşivi (ATASE). BDH Koleksiyonu.
2. Baykara Hüseyn. Azərbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi. İstanbul, Gençlik Basımevi, 1975, 457 s.
3. Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi. 3. Ordu Harekatı. Cilt II. Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1993, 768 s.
4. Bilen T. Kafkas Azərbaycan Harekatı ve Bakünün kurtulması //" Azərbaycan" dergisi, eylül-ekim, 1990, s. 20-45.
5. Türker Rüştü. Büyük Harpte Baku Yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası (93 Sayılı Askeri Mecmuanın 34 Sayılı fərih Kismı). İstanbul: Askeri Matbaa, 1934, 548 s.
6. Yüceer Nasır. Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azərbaycan və Dağıstan Harekatı, Azərbaycan və Dağıstanın bağımsızlığının kazanması 1918. Ankara, Genelkurmay Basımevi, 2002, 217 s.

M. Kılıç

**THE FIRST STAGE OF THE STRUGGLE OF THE CAUCASIAN ISLAMIC
ARMY FOR THE TERRITORIAL INTEGRITY OF AZERBAIJAN.**

SUMMARY

Key words: Baku, army, armed forces, defeated

From the date of arrival of Turkish troops they were in terms of military operations. Bolshevik- Dashnak troops Shemakha and moving west along the railway long line was conducted. This is the time to act to slow the loss of many villages and then the opportunity will be returned at the expense of blood donation, the expulsion of people from their homes, tortured and subjected to torture. Therefore the command of the Caucasian Islamic Army decided to move in the direction of Turkish troops east.

To prevent the impending danger Caucasian Islamic Army and national forces conducted a successful operation in July, armenian forces to disarm in Baku and Ganja cities begins towards promotion; ground on Geychay defeating armenian- bolshevik forces, the beginning of August approaching Baku city. First Shahid tuoechkaya army gave together with Azerbaijani troops. Army hero in battle with the work of the 9-th Regiment of the 2-nd Cavalry Regiment carved his name in the history of the heroizm. In this respect the territorial integrity of Azerbaijan Caucasus Islamic Army fought for political, military, social event. As already sobytime historically important it was. But his most important and significant outcome of the creation of the newly formed Azerbaijan Democratic Republic was to ensure territorial integrity.

М. Кылыч

**ПЕРВЫЙ ЭТАП БОРЬБЫ КАВКАЗСКОЙ ИСЛАМСКОЙ АРМИИ ЗА
ТЕРРИТОРИАЛЬНУЮ ЦЕЛОСТНОСТЬ АЗЕРБАЙДЖАНА**

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Баку, армия, вооруженные силы, поражение

Со дня прибытия турецких войск в Азербайджан они оказались в условиях военных действий. Установив свою власть на территории Бакинской губернии, в начале июня 1918 года большевистско-дашнакские начали наступление в западном направлении. Для предотвращения этого командование Кавказской Исламской Армии приняло решение двигать турецкие войска в направлении востока. В результате Кавказская Исламская Армия совместно с азербайджанскими военными силами в конце июня под Гейчаем нанесли тяжелое поражение вооруженным силам Бакинского Совета. Заняв в середине июля 1918 года Шамаху азербайджано-турецкие военные части начали наступление на Баку. Освобождение Баку 15 сентября 1918 года и переезд сюда 17 сентября из Гянджи национального правительства стало вторым после провозглашения Азербайджанской Республики значимым событием.

BƏY AĞAOĞLUNUN “İSLAM, AXUND VƏ HATİFÜLQEYB” ƏSƏRİ HAQQINDA

SƏİDƏ ƏLİ QIZI*
saida_ali_kizi@mail.ru

Açar sözlər: Kitab, müəllif, ədəbiyyat, mətn, söz

Yaradıcılığı 20-dən çox elmi və publisistik əsər və mindən artıq məqalə ilə təmsil olunmuş Əhməd bəy Ağaoğlunun irsinin əhəmiyyətli bir hissəsini islam dininə, onun tarixinə, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində müsəlman dövlətlərinin və xalqlarının vəziyyətinə həsr olunmuş əsərləri təşkil edir. Azərbaycanın milli-azadlıq hərəkatında fəal iştirak etmiş bir sıra digər mütərəqqi ziyalılar kimi, mühacir həyatı yaşamağa məcbur olan Ə.Ağaoğlu da sovet dönməində “burjua millətçisi” damğası ilə yarğılanaraq, ictimai-siyasi fəaliyyətinin və yaradıcılığının öyrənilməsi yasaq edilmişdi. Odur ki, onun həyatı, çoxşaxəli ictimai-siyasi, ədəbi, publisistik fəaliyyəti kifayət qədər geniş və hərtərəfli tədqiq olunmamışdır. Hərçənd ki, ümumiyyətlə Azərbaycan dövlətçiliyi tarixinin öyrənilməsi kontekstində buna ciddi ehtiyac var. Ə.Ağaoğlunun irsinin öyrənilməsi ilə ilk əvvəl ədəbiyyat və fəlsəfə sahəsində çalışan alimlər məşğul olmağa başlamışlar. Bunların sırasında Azərbaycan ədəbiyyatının və fəlsəfi fikrinin tarixi ilə bağlı araşdırmalar aparan Əziz Mirəhmədovun, Kamal Talıbzadənin, Şamil Qurbanovun, Xeyrulla Məmmədovun, Elçin Əfəndiyevin, Vilayət Quliyevin, Rəhman Bədəlovun, Qədim Mustafayevin, Şahnəzər Hüseynovun və b. adlarını çəkmək olar. Lakin bu tədqiqatlar Ə.Ağaoğlu yaradıcılığını və fəaliyyətini tam əhatə etmədiyi üçün bu sahədə hələ də öyrənilməmiş məqamlar çoxdur. Ə. Ağaoğlunun ilk bədii-fəlsəfi kitabı “İslam, Axund və Hatifülqeyb” adlı əsəridir. Əsər sərt polemik ruhda yazılmışdır. Bəzi məlumatlara görə əsər ilk dəfə Bakıda Azərbaycan və fars dillərində “Müsahibeyi-İslamiyyə, İslam, Axund və Hatifülqeyb” adı altında 1902-ci ildə (4, s. 5), digər araşdırmalara görə isə “Kaspi” qəzetinin mətbəəsində 1904-cü ildə ayrıca kitabça şəklində (3, s.355) nəşr olunmuşdur. Kitabçanın əvvəlində müəllifin məşhur neft milyonçusu və

Səidə Əli qızı – Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyevə ünvanlanmış müraciəti çap olunmuşdur. Həmin müraciətin sonunda “Xadimi-millət” imzası qoyulmuşdur. Bu imzanın kimə məxsus olması və həmin əsərin müəllifinin kim olması məsələsi fikir ayrılığına səbəb olmuşdur. Əsərin müəllifi kimdir? sualına elmi ədəbiyyatda müxtəlif cavablar verilmişdir. Mir Calal Paşayev (9. s.151; 10, s.13), Firudin Hüseynov (5, 1969, s.7; 1982, s. 8), Qədim Mustafayev (8, s. 107), Elçin Əfəndiyev (1, s. 5; 2, s. 264-265) bu əsəri Mirzə Əbutürab Axundzadəyə aid etmişlər. Ədəbiyyatçı alim Xeyrulla Məmmədov isə öz elmi araşdırmaları nəticəsində əldə etdiyi tarixi və filoloji faktlara əsaslanaraq bu fikrin yanlış olduğunu əsaslandırırmışdır (7, s. 5).

X.Məmmədovun gətirdiyi elmi dəlillər sübut edir ki, Mirzə Əbutürab Axundzadə dövrü mətbuatda bir qayda olaraq açıq imza ilə çıxış etmişdir. “Xadimi-millət” imzasını ona aid etməyə heç bir əsas yoxdur. M.Ə.Axundzadənin birinci rus inqilabı illərində yazdığı və ciddi fikir ixtilaflarına səbəb olan “Lisan bəlası”, “Bizə hansı elmlər lazımdır?” məqalələri ilə “İslam, Axund və Hatifülqeyb” əsərinin müqayisəsi bir daha sübut edir ki, bunlar dünyagörüşü etibarilə bir-birindən köklü surətdə fərqlənən yazarlar tərəfindən, müxtəlif siyasi mövqedən və tamamilə müxtəlif ədəbi üslubda yazılmışdır. Məlumdur ki, M.Ə.Axundzadə fanatik bir ruhani idi və odur ki, XX əsrin əvvəllərində xalqın azadlıq hərəkatını düzgün qiymətləndirə bilmirdi; əksinə, onu boğmağa çalışanlar cərgəsində idi, bəşəriyyətin tərəqqisində elmi biliklərin rolunu inkar edirdi. “İslam, Axund və Hatifülqeyb” əsərinin müəllifi isə dini fanatik və savadsız axundların və mollaların inhisarından qurtarıb müasirləşdirmək və müsəlmanların tərəqqi etməsi yolunda bir vasitəyə çevirmək məqsədini güdürdü. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, 1903-1905-ci illərdə Tiflisdə “Şərqi-rus” qəzetini nəşr etdirən görkəmli alim və jurnalist Məhəmmədəğa Şahtaxtinski də “İslam, Axund və Hatifülqeyb” əsərindən Ə.Ağaoğlunun əsəri kimi bəhs etmişdir (11, 1903, 27 aprel).

Bu əsərin Ə.Ağaoğluna məxsus olduğunu onun özü tərəfindən yazılmış ərizələr və bioqrafik materiallar da sübut edir. Əhməd bəyin qızı Sürəyya Ağaoğlu da bu əsəri atasına aid edir. 2007-ci ildə Azərbaycanın tanınmış ədəbiyyatşünas alimləri Əziz Mirəhmədov və Vilayət Quliyevin tərtibatı ilə Ə.Ağaoğlunun “Seçilmiş əsərləri” nəşr olunmuşdur. Həmin nəşrdə V.Quliyevin 32 səhifəlik “Ön söz”ündən sonra verilmiş ilk əsər

məhz “İslam, Axund və Hatifülqeyb”dir. Tərtibçilər də bu əsəri və “Xadimi–millət” imzasını Ə.Ağaoğluna aid edirlər (3, s. 35, 355). M.Ə. Axundzadədən fərqli olaraq, Ə.Ağaoğlu həqiqətən də islam dininin fəal təbliğatçılarından biri olub, islamın üstünlüklərini, müasir dövrlə səsleşən xüsusiyyətlərini əks etdirən əsərlər yazmışdır. Bu əsərlərin mərkəzində belə bir ümumi ideya dayanırdı ki, islam dini öz mahiyyəti etibarilə başqa dinlərdən daha üstün keyfiyyətlərə malikdir və o bütün tarix boyu müsəlman xalqlarının inkişafında müsbət rol oynamışdır və indi də bu xalqların müasir tərəqqisini ondan kənarda təsəvvür etmək mümkün deyil. Ə.Ağaoğlu 1904-cü ildə “Kaspi” qəzetində dərc edilmiş “Müsəlman söhbətləri” adlı bir neçə məqaləsində islam dininin müsəlmanların həyatında, onların mənəvi və əxlaqi dirçəlişində oynadığı rolu xüsusi olaraq dəyərləndirdikdən sonra belə bir nəticəyə gəlirdi ki, müsəlmanların dini onların intibahına keçid mərhələsi olacaqdır və onlar Quransız keçinə bilməyəcəklər. Müəllifin fikrincə, “müsəlmanlar öz xilaslarını Quran vasitəsilə və Quranda tapacaqlar” (6, 1904, 5, 30 sentyabr, 9, 27 oktyabr). Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, “İslam, Axund və Hatifülqeyb” Ə.Ağaoğlunun ilk kitabıdır. Bu əsərin yazılması səbəblərini o Hacı Zeynalabdin Tağıyevə ünvanlanmış müraciətində göstərmişdir. Müraciət H.Z.Tağıyevin Azərbaycan xalqının maariflənməsi və tərəqqisi yolunda gördüyü təmənnasız xeyriyyəçilik işlərinə, göstərdiyi fəaliyyətə dərin hörmət və minnətdarlıq əlaməti olaraq belə başlayır: “Tərəqqipərvər və maarifpərvər Hacı Zeynalabdin Tağıyev hüzeni-alilərinə!” Bunun ardınca Ə.Ağaoğlu qeyd edir ki, hazırda bütün islam aləmində tərəqqiyə və mədəniyyətə çatmaq üçün bir hərəkət və istək hiss olunmaqdadır. Müsəlmanlar bir çox bəla və təcrübələrdən sonra öz tənəzzül və geriliklərinin səbəblərini anlayıb, dərdlərinə əlac etməyə başlayıblar. Çoxdan bəri yaddan çıxardıqları Quran ayələrinə təkrarən müraciət edirlər. Lakin cəmiyyətdə nüfuz sahibi olan ruhanilər bu fəaliyyət dairəsindən və hərəkətlərdən kənarda qalmışlar. Bunların bu haləti isə müsəlmanların tənəzzülünə səbəb olmaqla, onların tərəqqisinə mane olur. Ruhanilər müsəlmanları hara çəksələr, camaat da ora gedər. Bu əsrlərlə belə olmuşdur. Müsəlmanların nıcatı və tərəqqisi ruhanilərin iqtidarındadır. Onlarsız müsəlmanların tərəqqini seyr edib, özləri üçün nıcat tapması müşküldür (3, s. 355). Əhməd bəy H.Z.Tağıyevin müsəlmanlar üçün göstərdiyi xidmətləri – məktərlər açmasını, yoxsullara və ehtiyacı

olanlara əl tutmasını, tələbələrə, yazıçılara və ziyalılara etdiyi köməyi və himayədarlığı, hər vasitə ilə millətin təəssübünü çəkdiyini minnətdarlıq hissi ilə qeyd edərək yazırdı ki, bütün Cənubi Qafqazda elə bir məhəllə yoxdur ki, Sizin gördüyünüz işlər oraya sirayət etməsin. “Cənab Hacı! Rəyi-həkimanənizlə ittixaz etdiyiniz yolda möhkəm və müstəqim durunuz. Rəyləri layiqi-ehtram olan adamların qəlbləri sizə məhəbbət, ehtiram və təşəkkür ilə doludur. Əgər bu halda onlar nə isələr də, gələcəkdə çoxlaşıb sizin qiymət və qədrinizi məlum olacaq”. Ə. Ağaoğlunun uzaqgörənliklə söylədiyi bu sözləri həyat bir əsrdən sonra tamamilə təsdiq etdi. Bu gün bütün Azərbaycan xalqı XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində yaşayıb, xalqının xoşbəxt olması namınə fəaliyyət göstərən, geniş xeyriyyəçilik işləri həyata keçirən və bununla da Azərbaycanın gələcək inkişafı üçün zəmin yaratmış Hacı Zeynalabdin Tağıyevi dərin məhəbbət və minnətdarlıq hissi ilə yad edir.

Ə. Ağaoğlu daha sonra yazırdı: “... fürsət var ikən cəsarət edib nəzəri alilərinizi ruhaniyyətə tərəf cəlb edirəm. Lazımdır ki, bizim ruhanilərimiz də yuxarıda mərqum səbəblərə görə daireyi-tərəqqiyə sövq olsunlar və bu da mümkündür iki vəsilə ilə: əvvəlinci məxsusi ruhaniyyət məktəbi güşadına ki, bunun da vücuda gəlməyini cəmi müsəlman milləti sizdən gözləyir. Belə bir məktəb sizin cəmi ehsanat, bəzmiyyət və mübərərətınıza bir tac mənziləsində olub əfkari-alilərinizi vücuda gətirmək üçün bir vəsileyi-müqtədir olur. İkinci, ruhaniyyət cəməatinin qüsuratını sidq-dil ilə və hüsni-niyyət ilə bəyan etməkdir. Və bu yolda nümunə olmaq üçün şu əsəri-acizanəmi kəməli-ehtram ilə hüzüri-alilərinizə təqdim edib qəbul etmənizi rica və istida edirəm” (3, s.356.).

Qeyd etdiyimiz kimi, Əhməd bəy müraciətini “Xadimi-millət” sözləri ilə imzalamışdı. Bu gün həmin müraciətlə tanış olduqda Ə. Ağaoğlunun həqiqətən də çox böyük bir millət xadimi olduğuna heş bir şübhə qalmır. Onun müraciətinin hər kəlməsində qabarıq şəkildə özünü göstərən millət sevgisi və millət üçün ürək yanğısı, xalqını və millətini xoşbəxt görmək arzusu, islam dünyasını və ümumən müsəlmanları gerilikdən, cəhalətdən və nadanlıqdan qurtarmaq üçün göstərdiyi çabalar, fikrimizcə, heç bir azərbaycanlı və müsəlmanı biganə qoya bilməz. Bu müraciətində Əhməd bəy nə istəyirdi? İslamın əvvəlki qüdrətini qaytarmaq, müsəlmanların tərəqqisinə nail olmaq, bu tərəqqi yolunda maneəyə çevrilmiş nadan, firil-

daqqı, millətinə və dininə düşmən kəsilmiş, islamı pərən-parça etmiş, onu onlarla təriqətlərə, şöbələrə və nə bilim nələrə bölmüş cahil axundların, üləmələrin, qazıların, dərvişlərin özbaşınalığına son qoymaq, dinin və müsəlmanların tərəqqisi naminə savadlı ruhani kadrları hazırlayacaq məktəblər açmaq və ruhanilərin qüsurlarını açıq şəkildə onlara və xalqa bəyan etmək. Əhməd bəyin bu sonuncu təklifi də çox vacib idi, çünki gələcəkdə bu qüsurların təkrarlanmasına yol verilməzdi. “İslam, Axund və Hatifülqeyb” əsəri polemik ruhda yazılıb, iki obrazın və ya qəhrəmanın – İslamın və Axundun dialoqu şəklində qurulmuşdur. Bundan başqa əsərdə bu iki iştirakçının söhbətinə müdaxilə edib, şərtlər verən gözəgörünməz üçüncü bir iştirakçı – Hatifülqeyb də (qeybdən gələn səs – S.Ə.) var. Əsərin əvvəlində İslamın və Axundun xarici görkəminin təsviri verilmişdir. İslam bir zəif, natəvan, cındır geyinmiş kişi surətində dizlərini qucaqlayıb oturmuşdur, bu zaman Axund daxil olur. Axundun başında on arşından təhtülhənəki əmmamə, saqqalı müzəyyən və rənglənmiş, boyun qat-qat, yanaqlar və dodaqlar yağlı, tirmə əbanın qolları geniş (3, s. 35). Qəhrəmanların sadəcə xarici görkəminin təsviri o qədər dolğundur ki, elə bu təsvir öz-özlüyündə XX əsrin əvvəllərində islam dininin düşdüyü acınacaqlı vəziyyəti, axundların və üləmələrin kütlə içərisində nadanlıq və cəhalət yayaraq firavanlıq içərisində həyat sürdüklerini parlaq şəkildə göstərir. Bu iki obrazın dialoqundan bir neçə bəndi oxuculara təqdim etməyi məqsədəuyğun bilir, çünki bu dialoq Ə.Ağaoğlunun ictimai-siyasi və islami tənqidi ruhunun möhtəşəmliyini, habelə onun qələminin güdrətini özündə əks etdirir.

Əsər Axundun otağa daxil olub İslama salam verməsi ilə başlanır. Lakin İslam Axundun salamını almayıb üzünü başqa səmtə çevirdikdə Axund:” Məndən üzün nə üçün döndəirsən? Mən deyiləmmi sənə xadimin? Mən deyiləmmi sənə fədivin? – deyər soruşur. İslam cavabında: - “Sən mənim xadimimsən, sən mənim fədivimsən? Üzün ağ olsun, məni saldıqın qara günlər kimi! Sən deyilsənmi məni bu halətə salan? Sən deyilsənmi mənim bədən və ruhumu zəyə edən?...nə üçün qurd kimi mənim bədənimə düşüb məni parça-parça etmisiniz? Hanı mənim işləyən qollarım, gedən ayaqlarım, görən gözlərim, danışan dillərim? Başım Afrikanın intəhasında, ayağım Çinin vəsətində. Bu böyük bədənə bir yeri, bir əzası varmı ki, cərahətsiz, dərdsiz olsun, bunu kim edib?”. Bu yerdə qeybdən gələn səs – Hatifülqeyb allaha müraciətlə soruşur: “Xudavəndə, bu nə

övezdir? Varmı dünyada bir millət bu dərəcədə zəlil və xar?! Hanı bunun keçmiş günləri, abad vilayətləri, böyük dana kişiləri... Bir millətdə də yüz-lərcə firqə olurmu? Bu nə ixbari və üsuli, bu nə zeydi və ismailiyyə, bu nə fədivi, batini, qəraməti, əliallahi, yəzdi, sufi, həkəmi, qələndəri, rafei, sədi, təşərrə, şeyxi və ya rükni-rabe və qeyrdir? (yuxarıda sadalananlar müsəlmanlar arasında yayılan və onların daim bir-birləri ilə təfriqə aparmalarına imkan yaradan, əslində isə dinin mahiyyəti və Quranın təbiəti ilə bir araya sığmayan təriqətlər və firqələrdir – S.Ə.). Belə millətdə ittihad, tərəqqi və intişari-ülum və ədəb olurmu?” (3, s.35-36). Ə.Ağaoğlu bu əsərində Hatifülqeybin dilindən verilmiş bu suala cavab axtarmağa çalışır. Həqiqətən də XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində müsəlman ölkələrinin və xalqlarının düşdüyü acınacaqlı vəziyyətin səbəblərindən ən mühümü iri Avropa dövlətlərinin Şərq xalqlarına və müsəlman ölkələrinə qarşı həyata keçirdikləri müstəmləkəçilik siyasəti idisə, islamın öz içərisindəki təriqətlər, təfriqələr, parçalanmalar, axundların, mollaların, üləmaların nadanlılığı, ağgözlüyü, savadsızlığı, Quranı kifayət qədər, bir çox hallarda isə ümumiyyətlə bilməmələri, onun məzmununu təhrif etmələri və s. bu dinin zəifləməsində az rol oynamamışdı.

Əsərin sonunda müəllifin İslamın dilindən axundlara, üləmalara, ümumiyyətlə ruhanilərə verdiyi məsləhət belədir: “... fürsət var ikən get fikir və təzkar elə, bəlkə Allah yanında siz və müsəlmanlar şərməndə olmayıb fəxrül-kainat həm sizdən xəcalət çəkməyə. Öz qədrinizi bilin. Sizin əlinizdə xudavəndi-ələm bir vədiəti qoyub ki, heç zinəfəsə verməyib. O ruhi-insandır. O bir qüvvədir ki, əgər onu dürüst və əzruyi-əql pərvəriş edəsən, yerləri və göyləri tutmaq olar. Sizin özünüzün izzət və şərəfi bağlıdır müsəlmanların əsil müsəlman olmağına, yəni insani-kamil sinfinə düşüb, göyçək sifətlə müttəsif olub, pis və məzmun işlərdən uzaq olmalarına. Amma bundan ötrü gərək siz axundlar bir az plovdan əl çəkib, vaqiən islam dalına düşəsiniz” (3. s. 48-49).

Göründüyü kimi, Əhməd bəy islamın təmizliyini qoruyub saxlamağı, onun hər cür təfriqədən, təriqətdən, firqədən qurtulmasını, bu yolda ruhanilərin doğru-düzgün fəaliyyət göstərməsini zəruri hesab edirdi. Əslində onun islam dini ilə bağlı baxışları bütövlükdə milliyyətçilik baxışlarının tərkib hissəsi idi. Sonrakı illərdə Ə.Ağaoğlunun islamçılıq baxışları təkamülə uğramış, daha çox milliyyətçilik və türkçülük səciyyəsi almışdı.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Elçin. Fikrin karvanı. "Fikrin karvanı" kitabında. Bakı, 1984.
2. Yənə onun. "Fikir karvanı". Klassiklər və müasirlər. Bakı, 1987.
3. Əhməd bəy Ağaoğlu. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2007.
4. Əhməd bəy Ağaoğlunun 125 illiyi (elmi konfransdakı məruzələrin tezisləri). Bakı, 1995.
1. 5. Hüseynov F. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 1969; Bakı, 1982.
7. Məmmədov X. Əhməd bəy Ağaoğlunun birinci kitabı. Əhməd bəy Ağaoğlunun 125 illiyi (elmi konfransdakı məruzələrin tezisləri). Bakı, 1995.
8. Mustafayev Q. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda islam ideologiyası. Bakı, 1970.
9. Paşayev M.C. "XX əsr ədəbiyyatı" - Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. İki cildə, II cild, Bakı, 1944. 10. Yənə onun. Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917). (Doktorluq dissertasiyası). Bakı, 1946.
10. "Şərqi-rus" qəzeti.

Saida Ali qizi

AHMED BEY AGAYEV 'S BOOK "ISLAM AKHUND AND THE VOICE FROM OUT OF NOWHERE. "

Keywords: Book, author, literature, text the word

The article considers with the authorship of this book, as some researchers believed that the author of the book is Mirza Abuturab Akhundzade.

On the basis of historical facts and analysis has been proven that the book was written by Mr. A.Agayev. Is also given a brief content analysis of the book.

Саида Али гызы

О КНИГЕ АХМЕД БЕКА АГАЕВА «ИСЛАМ, АХУНД И ГОЛОС ИЗ НЕБЫТИЯ»

Ключевые слова: Книга, автор, литература, текст, слово

В статье рассмотрены вопросы авторства указанной книги, так как в научной литературе существовало мнение о том, что книга написана А.М.Ахундзаде. На основе исторических фактов и текстологического анализа выяснено, что автором книги является Ахмед бек Агаев. Дается также краткий анализ содержания книги.

ИЗ ИСТОРИЧЕСКОГО ОПЫТА ГОСУДАРСТВЕННОГО СТРОИТЕЛЬСТВА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР (20-30-е годы XX в.)

Алмаз МУРАДОВА *

Ключевые слова: Советы, кадры, выборы, коммунисты, женщины, колхоз

Государственное строительство в Азербайджане имеет свою многовековую традицию. В данной статье сделана попытка осветить опыт государственного строительства в Азербайджане на одном из наиболее важных этапов ее истории – в 20-30-е годы XX столетия. Это был один из наиболее сложных и переломных периодов государственного строительства, когда на смену капиталистическому строю, рыночным отношениям пришел новый советский строй, советская власть, которая строила свое государство в соответствии со своей коммунистической идеологией. Новое советское государство, не имевшее аналогов в прошлом, утверждало свое государство, сердцевиной которой были Советы, родившиеся в стране в ходе революций, борьбы трудящихся масс за свою свободу. Созданное большевиками советское государство, просуществовавшее более 70 лет, было превращено их усилиями в могущественную державу. На 20-30-е годы пришлось первые шаги в строительстве и утверждении этого нового строя в Азербайджане.

Советы в Азербайджане прошли большой путь развития. Много в их деятельности было весьма поучительным и полезным. Сегодня, когда действуют муниципалитеты, многое из опыта деятельности советов может быть использовано или взято на вооружение.

Исходя из этого, в данной статье сделана попытка осветить процесс становления и развития Советов в Азербайджане, осуществление некоторых их функций как органов государственной власти. Придя к власти, большевики выдвинули и обосновали важнейший вывод о том, что политической формой социалистического государства в России должны быть Советы: «Не парламентарная республика

Алмаз Джамиль кызы Мурадова – к.и.н. Институт Истории НАНА

– возвращение к ней от С.Р.Д. было бы шагом назад..., а республика Советов рабочих, батрацких и крестьянских депутатов по всей стране, снизу доверху» [20, с.115]. Советы опирались на силу рабочих и крестьян, на подавляющее большинство народа. В этом было основное отличие Советов, как новой власти, от всех форм старой власти.

Рожденные творческой инициативой рабочего класса, Советы из органов революционной борьбы превратились после Октября в органы государственной власти. Впервые в истории стало возможным объединение всего трудового народа во всеобъемлющую и разветвленную организацию для совместного управления общественными и государственными делами. Вся власть в центре и на местах перешла к Советам.

Следует отметить, что Советское строительство в Азербайджане имело свои специфические особенности. Так, приступить сразу к созданию Советов в Азербайджане не представлялось возможным ввиду отсутствия социальной базы. Поэтому в Азербайджане, в отличие от Советской России, за исключением Баку, советское государственное строительство прошло две стадии. До создания Советов в Азербайджане были созданы революционные комитеты /ревкомы/ [11, с. 22-23], а затем – комитеты бедноты /комбеды/ [11, с. 17-18]. К весне 1921 г. в основном были созданы условия для перехода к созданию Советов в Азербайджане.

Процесс подготовки условий для перехода к Советам во всем Азербайджане протекал в своеобразной обстановке. Так, например, в отличие от уездов Азербайджана, в Баку и его рабочих районах Советы были организованы в первые же месяцы после установления Советской власти – в мае 1920 [11, с. 31]. А весной 1921 г. были проведены выборы в уездах Азербайджана [11, с. 42].

Следует отметить, что в некоторых горных местах Советы были организованы значительно позже. Так, в горных селах Лянкяранского уезда – в июле 1921 г., в Нахчыванской АССР – в конце 1921 г. и в начале 1922 г., в Курдистане – в 1923 г. [11, с. 50].

Таким образом, можно считать, что в отличие от России, Советы Азербайджана, за исключением Баку, до 1924 г. проходили этап

организационного оформления и укрепления. Основные функции и задачи Советов вначале были определены в первой Конституции Азербайджанской ССР (май 1921 г.) [19, с.16], а с января 1925 года были приняты положения о Советах, где были конкретизированы функции и задачи Советов, определилась их структура. В этих документах подчеркивалось, что в пределах своей территории Советы являются высшей властью, а также имеют предметом своей деятельности проведения в жизнь постановлений вышестоящих органов, разрешение хозяйственных вопросов и т.д. [19, с. 16].

В ходе строительства нового общества были значительно расширены права и обязанности Советов. Так, в 1925 году на основе решений IV Всеазербайджанского съезда Советов, местные Советы получили право руководить работой по строительству больниц, школ, дорог и т.д. [23, с. 58].

После принятия III съезда Советов СССР/1925 г./ постановления, направленного на улучшение финансового положения Советов, [25, с. 92] была развернута работа по укреплению материальной базы Советов Азербайджана. Источниками доходов, пополняющие бюджет местных Советов, стало использование местных налогов и сборов.

Эти меры значительно укрепили и расширили деятельность Советов. Организационно укрепившись, Советы, как государственный аппарат стали осуществлять свои функции. Так, являясь массовым органом трудящихся, Советы стремились широко вовлечь их в свой аппарат. Основную работу в этом проводили массовые организации Советов, и, прежде всего секции.

Секции были организованы при городских, районных, сельских и поселковых Советах. Они вовлекали всех членов Совета и широкие трудящиеся массы в практическую работу аппарата.

Только за период работы IX созыва Бакинского Совета секциями было обследовано свыше 20 тыс. различных учреждений, предприятий и организаций. В обследованиях приняло участие 8000 человек [5, л. 16].

Работа комиссий по обследованию создавала благоприятные условия для практического вовлечения членов секций в советское

строительство. Трудящиеся получили возможность изучить отдельные отрасли работы советских и хозяйственных учреждений. В результате, участники обследований выявляли [12, с. 155] насколько организации правильно выполняли задания высших органов.

В 1935-1936 гг. количество секций Советов увеличилось с 7575 до 9417. Число членов секции поднялось с 11395 до 13708 [12, с. 150]. При секциях были созданы 16607 бригад, охватывающих 37796 членов Советов [12, с. 155]. Это была огромная сила, объединяющаяся вокруг Советов, способствовавшая превращению их в самую массовую организацию трудящихся.

В процессе деятельности Советы Азербайджана перенимали положительный опыт работы Советов Москвы и Ленинграда (ныне Санкт-Петербург). Так, для улучшения связи с организациями и осуществления низового рабочего контроля с 1926 г. Советы Азербайджана стали практиковать прикрепление своих членов к отдельным предприятиям и организациям [13, с. 34]. А для усиления связи с избирателями с конца 1927 г. на предприятиях Баку были организованы так называемые дежурные пункты [3, л. 57]. В декабре 1930 г. Советы Азербайджана организовали депутатские группы [24, с. 11], а в 1934 г. – уличные комитеты [8, л. 14]. Все это сыграла важную роль в укреплении организационно-массовой работы Советов Азербайджана, а также создавало условие для широкого вовлечения трудящихся в государственное управление.

Значительное место в деятельности Советов Азербайджана занимала работа среди женщин. Одной из форм массового вовлечения трудящихся женщин в управление государством являлось их участие в работе Советов. Работа женщин в Советах способствовала повышению их политической активности, подготовке кадров советских работников-женщин.

В условиях Азербайджана вовлечение женщин в советскую работу с самого начала наталкивалось на серьезные трудности, что было связано с феодально-религиозными пережитками, с ее затворничеством. Следует отметить, что многим из них на пути к свободе, равенству приходилось преодолевать серьезные трудности.

Ограждая женщин от всякого рода преследований, Советы Азербайджана вели решительную борьбу за раскрепощение азербайджанок, за освобождение их от влияния различных бытовых предрассудков.

С целью широкого вовлечения женщин в общественную работу создавались необходимые условия – увеличивалось количество детских учреждений, росла сеть общественного питания – столовых и т.д. Массовые органы Советов и прежде всего секции выделяли передовых работниц и выдвигали их на руководящую работу, организовывали курсы подготовки кадров – женщин для советской работы.

Помимо того, для усиления работы Советов среди женщин с января 1933 г. ЦИК Союза ССР принял постановление об организации специальных женских секторов при орготделах ЦИК, горсоветов и РИКов [6, л. 1].

Важным политическим итогом работы в этой области являлся систематический рост удельного веса женщин среди депутатов Совета Азербайджана. Так, если в 1926 г. в состав Советов Азербайджана было избрано 5633 женщины /13,2%/ [14], то в 1931 г.-10360 /18,4%/ в том числе 6793 [24, с. 8] азербайджанки. Кроме того, в числе 310 депутатов, избранных в 1938 г. в Верховный Совет Азербайджанской ССР, было 72 женщины, из них 52 – азербайджанки [10, с. 400]. А в результате выборов в местные Советы Азербайджана в декабре 1939 г. было избрано 26057 депутатов, 8943 /34,38%/, из них составляли женщины [16].

Наряду с этим, являясь высшим органом власти на своей территории, Советы Азербайджана проводили значительную работу и в области народного хозяйства – занимались вопросами местной промышленности, благоустройства, улучшения социально-культурного уровня жизни трудящихся и т.д. Важным условием для развертывания этой работы было обеспечение Советов соответствующей материальной базой, укрепление и расширение их бюджета. В результате чего, была развернута работа по укреплению материальной базы Советов Азербайджана. Это позволило расширить работу в области благоустройства городов, районов и сел республики, проводились мероприятия в области строительства дорог, объектов социально-

культурного быта и т.д. Так, в Баку – крупном промышленном центре республики в начале 20-х годов совершенно отсутствовала канализация, зеленые насаждения были незначительными, на низком уровне была газификация города, водоснабжение населения, дорожное и жилищное строительство и т.д.

Еще хуже обстояло дело благоустройства в сельской местности республики. В результате напряженной работы советских органов при поддержке населения к 1940 году значительно улучшились бытовые условия населения городов и сел республики. Однако, здесь нельзя говорить о высоком качестве проведенной работы в области благоустройства, так как бюджет Советов всегда испытывал дефицит. Так, бюджет Бакинского Совета вместе с даира и районными бюджетами 1925/26 гг. составлял всего 13700 тысяч рублей [1, л. 3]. В связи с этим на заседании пленума Заккрайкома ВКП/б/ 13 мая 1926 г. председатель Бакинского Совета И.М.Конушкин поднял вопрос о необходимости увеличения бюджета за счет отчисления 1 копейки с пуда добываемой нефти /вместо 05 копеек/ [9, л. 5]. Это предложение Заккрайкома было принято и утверждено в СНК СССР. Таким образом, бюджет Бакинского Совета стал расти с каждым годом. Если в 1926/27 г. он составлял 15361 тысяч рублей [1, л. 3], то в 1934 г. – 102,3 млн. рублей, а в 1940 г. – 249754,9 тысяч рублей [17]. Эти средства пошли на развитие городского хозяйства и удовлетворение социально-культурных нужд населения.

Следует отметить, что за 20-30-е годы местная промышленность Бакинского Совета претерпела значительные изменения. На месте примитивных кустарных производств с малой продуктивностью в результате упорной работы были созданы оборудованные предприятия значительной мощности. На основе передовой техники были созданы новые, ранее не существовавшие отрасли промышленности: химическая, пищевкусовая, швейная, мебельная, холодильная и др.

Одновременно, значительно развивалась местная промышленность Гянджи и Шеки.

С целью ознакомления с санитарией и благоустройством г. Баку и его районов, президиум Бакинского Совета решил провести в конце июня 1927 г. Массовое обследование [2, л. 140].

Обследование показало, что в отношении благоустройства Баку значительно отстал от других городов страны. Для устранения этого положения Бакинскому Совету пришлось в экстренном порядке ассигновать 120 тысяч рублей. Часть этих денег была израсходована на переселение рабочих в благоустроенные дома, а часть – на ремонт старых домов [2, л. 140]. Конечно, для удовлетворения многочисленных нужд эта сумма была незначительной. Однако следует отметить, что материальные возможности Бакинского Совета в тот период были крайне ограничены.

Подобные же обследования коммунального хозяйства были проведены Гянджинским и Нухинским городскими Советами, которые выявили массу недостатков в области благоустройства, и в частности в жилищном строительстве [22, с. 317]. Исходя из этого Советы Азербайджана значительно увеличивали капиталовложения в жилищное строительство. Так, если в 1925-1926 гг. Бакинским Советом на жилищное строительство было ассигновано всего 1,714,000 руб. [18, с. 76], то только в 1940 г. – 73,162,2 тыс. рублей [4, л. 37]. На нужды же коммунального жилищного строительства в уездных центрах Азербайджана в 1926 г. было выделено 1,030,000 руб. [15].

Бакинский Совет оказывал помощь в улучшении городского благоустройства некоторых городов республики – Гянджи, Евлаха, Лянкярани и др. [7, л. 6]. Определенная работа была проведена Советами Азербайджана в области повышения социально-культурного уровня населения.

Вышесказанное свидетельствует о том, что в 20-30-е годы Советы являлись высшим органом власти на своей территории.

Вся деятельность Советов проходила под непосредственным руководством Компартии республики. Административно-командная система управления, утвердившаяся в стране в середине 30-х годов, постепенно присваивала себе функции Советов. К концу исследуемого года Советы фактически превратились в послушное орудие в руках партийных органов.

Эта система управления не дала Советам – этим подлинно народным органам в полной мере осуществить свою программу, кото-

рая была направлена на утверждение подлинного народовластия. Задумав Советы, она присвоила себе почти все их функции.

Рассматривая деятельность Советов, нельзя говорить о том, что все в их деятельности было правильным. В их работе было немало ошибок и недочетов, особенно в период подготовки и проведения избирательной кампании Советов, в частности в деле лишения избирательных прав отдельных слоев населения.

В период репрессий Советы не смогли противостоять партийным органам. Иногда Советы под давлением партийных органов принимали решение о закрытии мечетей, тем самым уничтожались многие старинные архитектурные учреждения, представлявшие большую историческую ценность.

Исторический опыт государственного строительства в 20-30-е годы, несмотря на все издержки, характерные для периода административно-бюрократического режима, во многом поучителен. Нельзя строить новое демократическое общество без учета опыта прошлого, без учета его отрицательных и позитивных сторон. Сегодня только в этой совокупности следует изучать комплексную историю государственного строительства в Азербайджане 20-30-х годов.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Bakı İcraiyyə komitəsinin fondu, f. 39, s. 1, iş. 74.
2. Bakı İcraiyyə komitəsinin fondu, iş. 150.
3. Bakı İcraiyyə komitəsinin fondu, iş. 237.
4. Bakı İcraiyyə komitəsinin fondu, f. 16, s. 1, iş. 462.
5. Bakı İcraiyyə komitəsinin fondu, f. 39, s. 1, iş. 544.
6. Bakı İcraiyyə komitəsinin fondu, iş. 1570.
7. Bakı İcraiyyə komitəsinin fondu, iş. 1586.
8. Bakı İcraiyyə komitəsinin fondu, iş. 2165.
9. Zaqafqaziya icraiyyə komitəsinin fondu, ф. 13, оп. 1, ч. 2, д. 1403.
10. Azərbaycan tarixi, 7-cildə, s. 7. Bakı-Elm-2000.
11. Əhmədov X.H. Azərbaycanla sovetlərin yaradılması və möhkəmləndirilməsi (1920-1925-ci illər). Bakı-Elm-1966.
12. Şıxlinskiy Z.B. Azərbaycan kəndində sovet quruculuğu (1933-1937-ci illər). Bakı-Elm-1965.
13. «Вестник Баксовета» // 1927, №5.
14. Газ. «Бакинский рабочий», 1926, 27 апреля.
15. Газ. «Бакинский рабочий», 1926, 3 июня.
16. Газ. «Бакинский рабочий», 1940, 9 января.
17. Газ. «Бакинский рабочий», 1940, 15 июня.

18. Конспект отчёта о работе Бакинского Совета IX созыва. Баку – 1929.
19. Конституция (Основной Закон) Азербайджанской ССР. Баку, 1926.
20. Ленин В.И. Полн. соб. соч., т. 31.
21. Массовая работа Баксовета IX созыва. Баку-1929.
22. Материал к отчёту правительства АССР VIII Всеазербайджанскому съезду Советов. – Баку-1934.
23. Резолюции и постановления съездов Советов Азербайджанской ССР (1921-1937 гг.). Баку, Изд-во Академии наук Азербайджанской ССР – 1961.
24. «Советы Азербайджана» // 1935, №1.
25. Съезды Советов СССР в постановлениях. М., 1939.

A.C. Muradova

**AZƏRBAYCAN SSR-DƏ DÖVLƏT QURUCULUĞU TƏCRÜBƏSİ
TARIXINDƏN (XX ƏSRİN 20-30-CU İLLƏRİNDƏ)**

XÜLASƏ

Açar sözlər: Sovetlər, kadrlar, kommunistlər, qadınlar, kolxoz

Məqalə XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycan SSR-də Sovetlərin təşkilindən, sosial, cinsi, milli tərkibindən və fəaliyyətindən bəhs olunur

A.C. Muradova

**EXPERIENCE OF STATE BUILDING IN AZERBAIJAN SSR PERIOD
(20-30TH CENTURY)**

SUMMARY

Keywords: Soviet, human resources, communists, women, collective

The correspondent of the twentieth century, the Soviet of the USSR organization 20-30th, social, sexual, ethnic composition and activity, of being mentioned.

HEYDƏR ƏLİYEV İRSİNDƏ AZƏRBAYCANIN MÜASİR DÖVRÜNÜN TARİXİ ŞƏXSİYYƏTLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Leyla HÜSEYNOVA*

Leyla_Huseyinova@hotmail.com

Açar sözlər: Ümummilli lider, irs, respublika, tarix

Dövlətlər və xalqlar təkcə hərbi-siyasi qüdrətləri ilə deyil, həm də tarixdə böyük izlər qoymuş, möhtəşəm işlər görmüş şəxsiyyətləri ilə tanınırlar. Ən çətin sınaq anlarında dövlətin və xalqın taleyində şəxsiyyətlərin həlledici rol oynamasına dair çoxlu misallar çəkmək olar.

Azərbaycan tarixinin ən yeni dövrü mürəkkəb siyasi-ideoloji proseslərlə başlanmışdır. Milli azadlıq uğrunda mübarizənin önündə dövrün ziyalıları, ədibləri, siyasi xadimləri gedirdi. Heydər Əliyev XX əsrin əvvəllərində bu mübarizənin önündə gedən Azərbaycan xalqı qarşısında böyük xidmətləri olan, özünün vurğuladığı kimi, Azərbaycanda ilk dəfə müstəqilliyin, demokratiyanın əsasını qoyan şəxsiyyətləri yüksək qiymətləndirmişdir. Cümhuriyyətin yaradılmasında müstəsna xidmətləri olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Fətəlixan Xoyski, Nəriman Nərimanov kimi görkəmli ictimai xadimlərin rolunu elmi-nəzəri cəhətdən dəyərləndirən Ulu öndər siyasi-ictimai fəaliyyətinin ikinci dövründə bu istiqamətdə xeyli işlərin görülməsini təmin etmişdir.

Tarixşünaslıqda cümhuriyyətin dövlət xadimlərinin dəyərləndirilməsi heç də birmənalı olmamışdır. Uzun illər sovet tarixşünaslığında AXC-nin dövlət xadimləri dövrün mövcud tələblərinə uyğun şəkildə qiymətləndirilmiş, ümumiyyətlə, Azərbaycanın milli burjuaziyası, ziyalıları, ictimai xadimləri sovet tarixində “xalqın düşməni”, “əksinqilabçı”, “pantürkist”, “panislamist” kimi xarakterizə olunmuşdur. Bu yanaşma Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixinin tədqiqinə laqeyd münasibətdə də özünü göstərirdi.

Leyla Əhliman qızı Hüseynova – AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun elmi işçisi

Ümummilli lider bütövlükdə Azərbaycan tarixinin, eləcə də tarixi şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətinin obyektiv şəkildə araşdırılmasını, ifratçılıqdan uzaq, real tarixi qələmə almağı tövsiyə edir, xalqımızın tarixinin gələcək nəsillərə olduğu kimi çatdırılmasının vacibliyini vurğulayırdı. Bu tövsiyələri Heydər Əliyev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixinin tədqiqinə, Şərqi ilk demokratik respublikasının siyasi və dövlət xadimlərinin fəaliyyətinin tədqiqinə şamil edirdi.

Cəmi iyirmi üç ay fəaliyyət göstərən Xalq Cümhuriyyətinin tarixinin ən gərgin anı 1920-ci il aprelin sonunda bolşevik Rusiyasının hərbi təcavüzünə məruz qaldığı günlər idi. Heydər Əliyev M.Ə.Rəsulzadənin hakimiyyətin bolşeviklərə təhvil verilərək Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunacağına bəslədiyi ümidi belə təhlil etmişdir: “Məlumdur ki, Məmmədmin Rəsulzadə hakimiyyəti bolşeviklərə təhvil verməyə razılıq verərkən bildirmişdi: o güman edir ki, yeni hakimiyyət Azərbaycanın milliliyini, müstəqilliyini qoruyub saxlayacaqdır. Başqaları da belə düşünürdülər. Ola bilər, o vaxt hakimiyyəti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən alan azərbaycanlıların bəziləri də, o cümlədən, Nəriman Nərimanov da belə düşündü ki, onlar müstəqil cümhuriyyəti başqa ideologiya altında saxlaya biləcəklər. Ancaq təəssüflər ki, belə olmadı” [1, s.394].

AXC-nin süqutu zamanı parlamentin və eyni zamanda M.Ə.Rəsulzadənin mövqeyi xüsusi olmuşdur. Bu mövqe Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunması prinsipini əsas tuturdu və son iclasda da istiqlaliyyətin qorunması ümidi ilə qərar qəbul olunmuşdu. Belə ki, “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası”nda yazıldığı kimi, M.Ə.Rəsulzadə və onun əqidə yoldaşları hakimiyyətin kommunistlərə qeyri-şərtsiz təslim edilməsi təklifinə qarşı çıxdılar. Bununla belə, qan tökülməsinin qarşısını almaq üçün hakimiyyətin yalnız müəyyən şərtlərlə - Vətənin müstəqilliyinin saxlanılması şərti ilə kommunistlərə verilməsinə tərəfdar olduqlarını bildirdilər. Beləliklə də, AXC parlamenti mühasirə şəraitində keçirdiyi həmin iclasda da özünün demokratik ənənələrinə və istiqlaliyyət ideyalarına sadıq qaldı. M.Ə.Rəsulzadə və onun əqidə silahdaşları “Bir kərə yüksələn bayrağı” endirməmək şərti ilə hakimiyyəti kommunistlərə təhvil verdilər.

Ümummilli lider Heydər Əliyev cümhuriyyətin dövlət xadimləri içərisində Fətəlixan Xoyskini xüsusi qiymətləndirmişdir. Tarixşünaslıqda XX əsrin 90-cı illərinə qədər Fətəlixan Xoyskinin xidmətləri yetərinə yer

almamışdır. Heydər Əliyev isə onun haqqında yüksək fikirlər söyləmişdir: “Fətəlixan Xoyski 1918-ci ildə yaranmış ilk Azərbaycan Demokratik Respublikasının qısa zamanda baş naziri olubdur. Nəriman Nərimanov isə 1920-ci ildə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Xalq Komissarları Sovetinin sədri, yəni baş nazir olubdur. Tutduqları vəzifəyə görə yox, şəxsiyyətlərinə və ictimai-siyasi fəaliyyətlərinə görə onların ikisi də çox dəyərlili insanlar olubdur. Onlar təsadüfi adamlar deyildilər. Məsələn, Fətəlixan Xoyski 1918-ci ildə təsadüfən gəlib bizim ilk demokratik respublikamızın baş naziri olmamışdır. O, əvvəlki illərdə də siyasi fəaliyyət göstərmişdi, çar Rusiyası Dumasının Azərbaycandan seçilmiş deputatı olmuşdu. Doğrudur, Sovet hakimiyyəti dövründə tariximiz çox təhrif edilmişdi. O zaman Fətəlixan Xoyski tamamilə unudulmuşdu. Biz son illər tariximizi düzgün təhlil etmək imkanı əldə edəndən sonra Fətəlixan Xoyskinin kimliyini və onun fəaliyyətinin nədən ibarət olduğunu artıq dərk etmişik” [6].

Göründüyü kimi, Heydər Əliyev Fətəlixan Xoyskini şəxsiyyətinə və siyasi fəaliyyətinə böyük hörmət etdiyi dövlət xadimi Nəriman Nərimanovla eyni səviyyədə dəyərləndirmişdir.

Yaqub Mahmudovun yazdığı kimi, Fətəlixan Xoyskinin başçılıq etdiyi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti çox ağır bir beynəlxalq və daxili şəraitdə, faktiki olaraq, soyqırımı taleyi yaşayan Azərbaycan xalqını tarixin ən ağır qanlı burulğanından çıxarmaq məsuliyyətini öz üzərinə götürməli olmuşdur [3, s.49].

Heydər Əliyev həmin çətin tarixi dövrü belə səciyyələndirmişdir: “İlk Azərbaycan Demokratik Respublikası ağır və mürəkkəb şəraitdə fəaliyyət göstərirdi. Bir tərəfdən xarici qüvvələr, böyük dövlətlər Azərbaycanda müstəqil dövlətin yaranması ilə razılaşa bilməyərək cürbəcür vasitələrlə bu dövləti boğmağa çalışırdılar. Digər tərəfdən, Rusiyada hakimiyyətə gəlmiş kommunist rejimi keçmiş Rusiya imperiyasının ərazisində öz hakimiyyətini tətbiq etmək istəyirdi. Azərbaycan ucun həmişə təhlükəli olan, torpaqlarımıza göz dikən erməni qəsbkarları, daşnaklar bu dövrdə Azərbaycana qarşı öz təcavüzkarlıq hərəkətlərini gücləndirmişdilər. Bunlarla yanaşı, Azərbaycanın daxili ictimai-siyasi vəziyyəti olduqca gərgin idi. Şübhəsiz ki, belə bir şəraitdə ilk demokratik respublikanın fəaliyyəti böyük çətinliklərlə üzləşirdi” [5].

1996-cı ildə Heydər Əliyev Gürcüstana rəsmi səfəri zamanı F.Xoyskinin məzarı üzərində ucaldılmış abidənin açılış mərasimində iştirak etmişdir. Həmin abidə məhz Ulu öndərin təşəbbüsü ilə qoyulmuşdur. Heydər Əliyev abidənin açılış mərasimində çıxış edərək demişdir: “Gürcüstan prezidenti Eduard Şevardnadzenin dəvəti ilə mən bu ilin martında bu respublikada rəsmi səfərdə olarkən Fətəlixan Xoyskinin qəbri üzərində onun abidəsinin açılması mərasimində iştirak etdim. Onun qəbri Mirzə Fətəli Axundovun qəbri ilə yan-yanadır. Mən Mirzə Fətəli Axundovun qəbrini ilk dəfə 1970-ci ildə, Tbilisidə olarkən ziyarət etmişəm. Onun qəbri o vaxt istənilən şəkildə deyildi. Onun qəbrinin müəyyən qədər abadlaşdırılması barədə o vaxt mən lazımi tədbirlər görmüşdüm. Amma o vaxt heç kəs mənə deməmişdi ki, Mirzə Fətəli Axundovun qəbrindən bir metr o yanda Fətəlixan Xoyskinin qəbri yerləşir. Bunu mən də bilməmişdim. Çünki mənə deyən olmamışdı. Fətəlixan Xoyski ona görə unudulmuşdu ki, Sovet hökumətinin düşməni olubdur. Xalqının mənafeyi uğrunda fədakarlıq göstərən insan olduğuna görə o, erməni daşnaklarının gülləsi ilə Tbilisidə qətlə yetirilmişdi” [6].

Heydər Əliyev AXC-nin dövlət xadimləri ilə yanaşı, Azərbaycan tarixində əvəzsiz xidmətləri olmuş Nəriman Nərimanovun şəxsiyyətinin layiqincə qiymətləndirilməsinə həmişə xüsusi diqqət yetirmiş, bu baxımdan çox böyük işlər görmüşdür. Yuxarıda qeyd etdiyimiz açılış zamanı Ulu öndər Nəriman Nərimanovun şəxsiyyətinə etinasız yanaşmaları şiddətlə qınayaraq demişdir: “Fətəlixan Xoyskinin adı indi bərpa olunub. Amma görürəm ki, respublikamızın bəzi ictimai-siyasi təşkilatları ona yenə də lazımi fikir vermirlər. Ona görə də mən onun yubileyinin qeyd olunması barədə fərman verdim, Azərbaycanda son illər, xüsusən 1989, 1990-cı illərdə gedən bəzi cərəyanlar nəticəsində meydana çıxmış bir sıra siyasətçilər tariximizin ötən 70-80 ilini tamamilə pozmağa, Nəriman Nərimanovun xidmətlərini kənara qoyaraq, onu unutmağa cəhd göstərirdilər. Öz tarixinə, öz millətinə bu qədər ədalətsizlik etmək olarmı?” [6].

Göründüyü kimi, 1989-1990-cı illərdə tariximizə münasibət kəskin şəkildə dəyişən zaman Nəriman Nərimanovun da tarixi xidmətlərinin üstündən xətt çəkməyə çalışanlar olmuşdur.

N.Nərimanovun həyat və fəaliyyətinə müsbət yanaşan müəlliflərlə yanaşı, (V.Məmmədov, C.Quliyev, M.Qazıyev, F.Köçərli, T.Köçərli,

T.Əhmədov, V.Ağasiyev, D.Quliyev, B.Qəhrəmanov və başqaları), ona mənfi münasibət bəsləyənlər də var (A.Balayev, V.Məcədov, E.Məmmədova və başqaları).

Nəriman Nərimanov Azərbaycanın XX əsr tarixində özünəməxsus yeri olan görkəmli dövlət xadimidir. Azərbaycanda kommunist rejiminin bərqərar olduğu bir dövrdə Nəriman Nərimanov kimi təəssübkeş dövlət xadiminin, böyük ziyalının siyasi cərəyanların önündə olması xalqımızı baş verəcək bir çox bəlalardan qorumuşdur. Kütləvi qırğınların və talançılığın baş alıb getdiyi ağır şəraitdə doğma xalqını müdafiə edən N.Nərimanova və onun tərəfdarlarına “millətçi” damğası vurulmuş və onlar, faktiki olaraq, ölkənin idarə edilməsindən təcrid olunmuşdular. Ölkənin taleyini həll edən erməni-rus-gürcü rəhbərliyi “qəlbində müsəvat ruhu yaşadan müsəlmanlara” etibar etmir, hətta Azərbaycanın formal müstəqilliyini də aradan qaldıraraq onu bütövlüklə RSFSR-ə qatmağa çalışırdılar. Lakin N.Nərimanov, çətinliklə də olsa, onların bu dəhşətli planının həyata keçirilməsinin qarşısını ala bildi. Bununla belə, çox keçmədən bolşevik-daşnak qrupu öz xalqının təəssübkeşi olan N.Nərimanovun Azərbaycandan uzaqlaşdırılmasına nail oldu [3, s.75].

Hələ AXC-nin rəhbərləri hakimiyyəti bolşeviklərə təhvil verən zaman Nəriman Nərimanov yaradılacaq Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının müstəqil olacağına inanırdı. Bu müstəqillik 1920-1922-ci illəri əhatə etmiş və Azərbaycanın SSRİ-yə qatılması ilə sona çatmışdır. Həqiqətən də, əgər N.Nərimanov Azərbaycanı müstəqil sovet respublikası elan etməsəydi, bəlkə də respublikanın taleyi başqa cür olardı [2, s.170].

Bir çox taleyüklü məsələlərin həllində Nəriman Nərimanov sərt mövqeyi ilə Azərbaycanın mənafeyini qorumuşdur. XX əsrin 20-ci illərində Qarabağın Ermənistanı verilməsi təhlükəsi yarandı. Ermənilər, eyni zamanda, Azərbaycan xalqının cəlladları Orconikidze və Kirovun əli ilə 1921-ci il iyulun 4-də RK(b)P Qafqaz Bürosunun Plenumunda Dağlıq Qarabağın Ermənistanı qatılması barədə qərar qəbul edilməsinə nail olmuşdular. Lakin Nəriman Nərimanovun kəskin müqaviməti və onun tələbi ilə RK(b)P MK-nın işə qarışması nəticəsində bu qərar ləğv edildi və ertəsi gün – iyulun 5-də Qafqaz bürosu yeni qərar çıxarmağa məcbur oldu [4, s.80].

Azərbaycanda sovetləşmədən sonra N.Nərimanov xalqın milli-mədəni tərəqqisinə, din problemlərinə, Azərbaycan dilinə dövlət statusu verilməsinə, milli ziyalılara və təhsilə xüsusi diqqət yetirmiş, milli adət-ənənələrin qorunmasına qayğı göstərmişdir.

N.Nərimanov Azərbaycan SSR-in müstəqilliyini hər vəchlə qorumağa çalışarkən demək olar ki, bu işdə tək idi. Heydər Əliyev N.Nərimanovun siyasi fəaliyyətinin ağır məqamlarını təhlil edərək demişdir: “1920-ci ildə Nəriman Nərimanov Azərbaycanda Xalq Komissarları Sovetinin sədri olarkən şübhəsiz ki, o, həmin dövrdə ən hörmətli və ən dəyərli bir şəxsiyyət idi. Amma Azərbaycana zidd olan qüvvələr, Moskvadan gəlmiş şovinistlər, həm də Azərbaycanda o vaxt çox böyük vəzifələrdə olan ermənilər Nəriman Nərimanov kimi adamın Azərbaycanda olmasını istəmirdilər. Ona görə də Nəriman Nərimanovun ətrafında olan o vaxtkı bəzi rəhbər şəxsləri qızıqsırıb onun üstünə salmışdılar. Bu, tarixdən məlumdur. Onlar Nəriman Nərimanovun əleyhinə cürbəcür təxribatlar aparırdılar. Əgər onun Moskvaya getməsinə səbəb bir tərəfdən, doğrudan da Sovet İttifaqının Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədrlərindən biri vəzifəsinə seçilməsi idisə, digər tərəfdən bu, Nəriman Nərimanovu, Azərbaycanda milliliyi möhkəmləndirmək üçün fəaliyyət göstərən bir adamı aradan götürmək məqsədi daşıyırdı” [6].

Ulu öndərin aşağıda təqdim olunan çıxışında bəhs olunan məsələlər isə öz içərimizdən olan “sadiq bolşeviklərin” Nəriman Nərimanovun, az qala kölgəsindən də qorxduqlarını göstərməklə yanaşı, insanda dərin ikrah hissi doğurur.

Heydər Əliyev N.Nərimanova qarşı olan qüvvələrin mərkli addımları haqqında oxuduqlarını belə xatırlamışdır: “Mən hansısa qəzetdə oxumuşdum, Məmməd Səid Ordubadi yazmışdı ki, Nəriman Nərimanov Moskvada olarkən bir dəfə Tiflisə gəlmişdi, amma onun oradan Bakıya gəlməsinə burada bəziləri imkan verməmişdi. Deyəsən, o, Dadaş Bünyadzadənin adını çəkirdi. O, Nəriman Nərimanova həтта imkan verməmişdi ki, gəlib burada haradasa çıxış etsin. Bunu tarixçilərimiz bilməlidirlər” [6].

Hal-hazırda AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu Nəriman Nərimanova həsr olunmuş sənədlər toplusu hazırlamışdır. Topluya institutun Rusiya Dövlət Sosial-Siyasi Tarix Arxivindən ölkəmizə gətirdiyi materiallar və indiyədək Nəriman Nərimanov haqqında məlum olma-

yan çoxlu sayda yeni sənədlər daxil edilmişdir. Əldə olunmuş yeni sənədlər Nəriman Nərimanov haqqında tarixi həqiqəti, onun keçdiyi son dərəcə fədakar və şərəfli həyat yolunu işıqlandırmaq üçün olduqca qiymətlidir. Topluya daxil edilən sənədlərdə Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin ilk illərində Nəriman Nərimanovun həm Azərbaycanda, həm də Moskvada fəaliyyət göstərdiyi dövrdə mərkəzi və yerli idarəetmə strukturlarında cəmləşmiş qeyri-azərbaycanlı bolşevik və erməni-daşnak guruhunun anti-azərbaycan siyasətinə qarşı apardığı ardıcıl və qətiyyətli mübarizəsi öz əksini tapmışdır.

Beləliklə, Heydər Əliyevin irsini araşdırarkən XX əsrin Azərbaycan tarixinin dəyərləndirilməsi məsələsi fonunda tarixi şəxsiyyətlərin qiymətləndirilməsinin mühüm yer tutduğunun şahidi oluruq. Azərbaycanın yeni və ən yeni tarixi mürəkkəb ictimai-siyasi hadisələrlə zəngin olduğu qədər böyük tarixi şəxsiyyətlərin ideya-siyasi fəaliyyətləri ilə də zəngin olmuşdur. Tariximizin bu dövrünün tədqiqi, xalq üçün, dövlətçilik üçün tarixi xidmətlər göstərən hər bir şəxsiyyətin həyat və fəaliyyətinin öyrənilməsi, təbliği, onların irsinin araşdırılması, xatirələrinin əbədləşdirilməsi, yubiley və anım günlərinin qeyd olunması Ulu öndərin irsində ən önəmli məsələlər olmuşdur. Ona görə bir daha əminliklə deyə bilərik ki, Heydər Əliyev Azərbaycanın XX əsr tarixinə tamamilə yeni baxış gətirmişdir.

Beləliklə, Heydər Əliyev irsində Azərbaycanın XX əsr tarixi şəxsiyyətlərinin qiymətləndirilməsi məsələlərini təqribən aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ictimai-siyasi fəaliyyəti yüksək qiymətləndirilmişdir;
- Fətəlixan Xosykinin tarixi rolu araşdırılmış və onun dövlət quruculuğu istiqamətində fəaliyyəti yüksək qiymətləndirilmişdir;
- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin digər dövlət xadimlərinin fəaliyyəti milli ideologiya baxımından dəyərləndirilmişdir;
- Nəriman Nərimanov haqqında subyektiv fikirlərə son qoyulmuş və onun fəaliyyətinin düzgün dəyərləndirilməsi üçün səy göstərilmişdir;
- Azərbaycanın XX əsr tarixi şəxsiyyətlərinin Azərbaycan tarixi konsepsiyasında elmi-nəzəri yeri müəyyən edilmişdir.

Ümummilli liderin irsində müxtəlif ictimai-siyasi dövrlərin dövlət xadimlərinin tarixi nöqteyi-nəzərdən dəyərləndirilməsi mühüm məsələlərdən olmuşdur. Tarixi şəxsiyyətlərin timsalında vətənpərvərlik tərbiyəsinin əhəmiyyəti danılmaz faktordur. Bu baxımdan tədqiqatımızın bu mövzuda əldə etdiyi nəticələr onu deməyə imkan verir ki, Heydər Əliyevin məhz yaxın tariximizin – XX əsrin tarixi şəxsiyyətlərini qiymətləndirməsi ümumən Azərbaycan tarixi məsələlərinin həyata keçirilməsinin mühüm halqasıdır.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi. Bakı şəhəri, 27 may 1998-ci il
2. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. 15-ci kitab.Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. Bakı: Azər nəşr, 2005, 528 s.
3. Bayramov Q. Heydər Əliyev və Azərbaycan tarix elmi. Bakı:Təhsil,2004,264 s.
4. Mahmudov Y.M. Azərbaycan:qısa dövlətçilik tarixi. Bakı: Təhsil, 2005,140 s.
5. Mahmudov Y.M. Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti. Bakı: Təhsil, 2002, 328 s.
6. Respublika gününə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi. Bakı şəhəri, 27 may 2000-ci il / Prezident Kitabxanası – www.preslib.az
7. Vəli Yusif oğlu Axundovun 80 illiyinə həsr olunmuş yığıncaqda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi. Azərbaycan Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin iclas salonu,21 iyun 1996-cı il / Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. 6-cı kitab.Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. Bakı: Azər nəşr, 1998, 512 s.

L.A. Huseynova

EVALUATION OF HISTORICAL FIGURES OF THE MODERN ERA OF AZERBAIJAN HEYDAR ALIYEV'S HERITAGE

SUMMARY

Keywords: National leader, heritage, Republic, history

The history of the twentieth century Azerbaijan nachalsya difficult political and ideological processes. The rating figures in the history of the republic of Azerbaijan was not unambiguous. But Heydar Aliyev praised the leaders who have made significant great service to its people and as he himself expressed it, founded the independence and democracy in Azerbaijan.

Л.А. Гусейнова

**ОЦЕНКА ИСТОРИЧЕСКИХ ДЕЯТЕЛЕЙ СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ
АЗЕРБАЙДЖАНА В НАСЛЕДИЕ ГЕЙДАРА АЛИЕВА**

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Общенациональный лидер, наследие, республика, история

История Азербайджана в XX веке началась с трудных политических и идеологических процессов. В течении семидяти лет советского периода истории Азербайджана имена многих видных деятелей Первой республики или находились под запретом, или на них вешались различные ярлыки. Однако после восстановления независимости Азербайджана в 1991 году и возвращения Гейдар Алиева к его руководству были сняты все табу с истории Азербайджанской Демократической Республики и её деятелей, которые заняли своё достойное место в новейшей истории азербайджанского народа.

ERMƏNİLƏRİN 1905-1906-CI İLLƏRDƏ ŞİMALI AZƏRBAYCANIN ZƏNGƏZUR QƏZASINDA TÖRƏTDİKLƏRİ KÜTLƏVİ QIRĞINLAR

Nazim MUSTAFAYEV*

Açar sözlər: qırğın, terror, silahlı dəstə, qəza

Erməni siyasi partiyalarının və onların silahlı dəstələrinin Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında törətdikləri kütləvi qırğınlar, çoxsaylı terror aksiyaları barədə o dövrün arxiv sənədləri və dövrü mətbuat materialları arasında kifayət qədər məlumatlar öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikası Tarix Arxivində saxlanılan 62, 183, 484 sayılı fondların sənədləri içərisində həm erməni siyasi partiyalarının əsl mahiyyətini açan, həm də ermənilərin törətdikləri qırğınların miqyasını göstərən və hələ də elmi araşdırmalar dövrüyyəsinə cəlb edilməyən xeyli miqdarda sənədlər mövcuddur.

Həmin dövrdə nəşr edilən qəzetlərdə, xüsusən də Bakıda rus dilində nəşr edilən “Kaspi” qəzetində hadisələri xronoloji ardıcılıqla əks etdirən məqalələr dərc edilmişdir. “Kaspi” qəzetində həmçinin 1905-1906-cı illər qırğınlarına aid digər dövrü nəşrlərdə, xüsusən də “Novoe Obozrenie”, “Tiflisskiy Listok”, “Sankt-Peterburqskoe Novosti” qəzetlərində, habelə ermənicə nəşr edilən qəzetlərdə dərc edilən məqalələrin xülasələri işıq üzü görmüşdür. Zəngəzurda baş verən qırğınlar müəyyən dərəcədə Mir Möhsün Nəvvabın “1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası” adı ilə çap edilən (Bakı, 1993) [17] əsərində Zəngəzur qəzasının Sisyan və Vağudi kəndlərində ermənilərin törətdikləri qırğınlar və müsəlmanların ələ aldıkları əks tədbirlər haqqında yığcam olsa da məlumat verilmişdir. M. S. Ordubadinin “Qanlı illər” (Bakı, 1911) əsəri Azərbaycan dilində 1905-1906-cı illər qırğınlarına həsr olunmuş ən sanballı əsər olsa da, yalnız Zəngəzur qəzasının Oxçu dərəsində və Qatar mis mədənlərində 1906-cı ilin iyulundan sonra baş verən qırğınlar öz əksini tapmışdır [16]. Halbuki, ermənilər 1905-ci ilin may ayından etibarən müəyyən fasilələrlə Zəngəzurda terror və qırğınlar törətmişlər.

Nazim Yusif oğlu Mustafayev – AMEA A. A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun elmi işçi

1905-1906-cı illərdə törədilmiş qırğınlara aid erməni müəlliflərinin də bir neçə əsəri mövcuddur. Əsl adı Hovannes Ter-Martirosyan olan, lakin əsərlərini A-də imzası ilə çap etdirən müəllifin “Qafqazda erməni-türk toqquşmaları (sənədli, statistik, topoqrafik izahlarla)” (İrəvan, 1907, ermənicə) əsərində Gəncə quberniyasının 8 qəzasından heç birində qırğınların və dağıntıların Zəngəzurda olduğu qədər böyük miqyasda və uzun sürən olmadığı xüsusilə vurğulanır [19, 64]. A-donun bu əsərinin üstün cəhəti odur ki, o, baş verən hadisələrin şərhindən öncə hər bir qəza və yaxud şəhər haqqında topoqrafik təsvir və 1897-ci il ümumrusiya siyahıyaalmalarının nəticələrinə istinadən statistik məlumatlar verir.

Digər erməni müəllifləri S. Zavaryanın “Qarabağın iqtisadi şəraiti və 1905-1906-cı illər aclığı” (Sankt-Peterburq, 1907, rus dilində) [20], İ. Alibeqovun “Yelizavetpolun qanlı günləri cəmiyyətin mühakiməsi qarşısında” (Tiflis, 1907, rus dilində) [21] əsərlərində 1905-1906-cı illər qırğınlarının əsl mahiyyəti təhrif edilsə də, bu əsərlər faktoloji baxımdan tədqiqatçılara xeyli material verirlər.

İndi isə qırğınların törədilməsindən öncə mövcud olan vəziyyətə nəzər salaq. XIX əsrin sonlarında formalaşan “Armenakan”, “Daşnaksutyun” və “Hnçak” erməni siyasi-terrorçu partiyaları öz məqsədlərinə nail olmaq üçün əvvəlcə Türkiyənin Şərqi Anadolu vilayətlərində, sonra isə Cənubi Qafqazda kütləvi qırğınlar törətmiş və terror aksiyaları həyata keçirmişlər. 1895-1896-cı illərdə Şərqi Anadoluda xarici qüvvələrin təhriki ilə baş qaldıran erməni üsyanları yatırıldıqdan sonra həmin iğtişaşların təşkilatçılarının və icraçılarının əksəriyyəti Cənubi Qafqazda, əsasən də İrəvan və Yelizavetpol (Gəncə) quberniyalarında yerləşmişdilər. Rus müəllifi N. Şavrovun yazdığına görə, 1896-cı ildə Cənubi Qafqazda 900 min erməni yaşamışdısa, 1908-ci ildə 1,3 milyon erməninin yaşadığı qeydə alınmışdı. Deməli, təkcə bu dövrdə kənardan Cənubi Qafqaza 400 min erməni gəlib yerləşmişdi [15, 64].

Bununla belə, XX əsrin əvvəllərində İrəvan quberniyasının 7 qəzasından 4-də, Yelizavetpol quberniyasının 8 qəzasının hamısında azərbaycanlılar çoxluq təşkil edirdilər. Hər iki quberniyada torpaqlarının böyük bir qismi azərbaycanlı mülkədarlarının və kəndlilərinin əlində cəmləşmişdi.

Erməni siyasi partiyaları öz nizamnamələrində nəzərdə tutulduğu kimi, məqsədlərinə çatmaq - yəni sənaye müəssisələrini və torpaqları ələ keçirmək üçün ciddi hazırlıq işləri görmüşdülər. 1905-ci ildə Rusiyada baş qaldıran inqilabi hərəkət və kütləvi iğtişaşlar ermənilərə fürsət vermişdi ki, öz niyyətlərini Zəngəzurda da həyata keçirsinlər. Ermənilərin başlıca məqsədləri isə Bakıda və Cənubi Qafqazın digər şəhərlərində sənaye müəssisələrini, İrəvan və Yelizavetpol (Gəncə) quberniyalarında isə silah gücünə etnik təmizləmə həyata keçirməklə, yeni-yeni torpaqlar ələ keçirməkdən ibarət idi.

Cənubi Qafqazda başlıca olaraq “Daşnaksutyun” və “Hnçak” partiyaları öz yerli təşkilatlarını yaratmışdılar və nüfuz dairələrini genişləndirmək uğrunda bir-biriləri ilə mübarizə aparırdılar. Erməni terrorçu siyasi partiyalarının əsas məqsədlərini M. S. Ordubadi “Qanlı illər” əsərində kifayət qədər dəqiqliklə ifadə etmişdir: “İrəvandan Naxçıvana qədər yol üstündə yerləşən islam kəndlərini dağıtmaqla İrəvan ermənilərini Naxçıvanda hazır olan əsgəri qüvvələrlə birləşdirmək, Naxçıvandan Zəngəzura kimi yol boyunda olan köyləri dağıdıb Zəngəzur könüllüləri ilə Naxçıvandakı əsgəri qüvvələri birləşdirmək kimi alçaq xəyallar”dan ibarət idi [16, 119]

Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında 1905-ci il yanvarın 1-nə olan məlumata görə, 151140 nəfər yaşamışdır ki, onlardan 77.433 nəfərini türklər, 66181 nəfərini ermənilər, 6655 nəfərini kürdlər, 785 nəfərini ruslar və 76 nəfərini Avropa xalqlarının nümayəndələri təşkil etmişdilər [14, 234]. Qəzada mövcud olan 406 kənddən 314-də müsəlmanlar, 92-də ermənilər yaşayırdılar [19, 244].

O dövrün inzibati bölgüsünə görə Zəngəzur qəzası 5 polis sahəsinə bölünmüşdü.

XIX əsrin sonlarından etibarən Zəngəzurda “Hnçak” və “Daşnaksutyun” partiyalarının özəkləri fəaliyyətə başlamışdı. Arxiv sənədləri göstərir ki, erməni təşkilatları hələ 1904-cü ildə Zəngəzurun erməni əhalisi arasında milli zəmində qarşıdurma yaratmaq istiqamətində təbliğat işini gücləndirmişlər. Bu məqsədə xidmət etmək üçün orada “Hnçak” və “Daşnaksutyun” partiyalarının yerli şöbələrini silahlandırırmış, alınan silahların bir hissəsi gizli yolla Bakıya göndərilmişdi. Zəngəzur sahə prokurorunun müavini İv. Yakubovski Yelizavetpol dairə məhkəməsi prokuroruna 4 iyun 1905-ci ildə göndərdiyi təqdimatında yazırdı ki, 1905-ci il mayın 31-də

Xıncirək məktəbinin nəzarətçisi Nazaret Şirakuni dindirilərkən ifadəsində göstərmişdir ki, kənddə “Hnçak” və “Daşnaksutyun” partiyaları fəaliyyət göstərirlər. Şirakuni Xıncirək komitəsinin keşiş Ter-David Ter-Arutyunov başda olmaqla daha üç nəfər təbliğatçıdan ibarət olduğunu və fəaliyyətinin bütün Zəngəzur qəzasını əhatə etdiyini bildirmişdir. O, həmin komitənin əhalidən pul yığanlarının və terrorçularının da olduğunu öz ifadəsində göstərmişdir. Təbliğatçıların hər ay 120, pul yığanların 25-30 rubl aldıklarını, terrorçuların isə aylıq yox, hər bir sifarişli qətlə görə xeyli məbləğ aldıkları məlum olmuşdur...” [1, 24-25]

“Məxfi” qriffi ilə Azərbaycan Respublikası Tarix Arxivində (ARTA) saxlanılan başqa bir sənəddə isə qeyd edilir ki, 1904-cü ilin noyabrında Xıncirək kəndinin sakinlərindən 8 erməni prokurora verdikləri ifadələrində göstərmişlər ki, onlar 80-100 nəfərdən ibarət partiyanın rəhbərliyində dururlar. Partiyanın hər bir üzvündən ayda 80 qəpikdən 2 rubladək aylıq üzvlük haqqı alırlar. Yığılan pulları kəndin icma başçısının qardaşına verirlər. Həmin pullara icma başçısı Sarkis Bağdasarov və keşiş Ter-David Ter-Arutyunov silah və güllə alırlar. Sursat keşişin anbarında saxlanır. Mədənçi Martiros Şahzadəv isə xalça almaq adı ilə kəndləri gəzir, pul yığır və həmin pulla güllə alır. Həmin sənəddə göstərilir ki, oktyabrın 13-də keşiş Ter-Arutyunovun evində Cəbrayıl qəzasının rəisi Qaranı öldürmək üçün puşkatma keçirilmişdir. Puşkatma nəticəsində üç nəfərə - xıncirəkli Arsen Dadaniyevə, balıcalılı (Şuşa) Baxşı Musaelova və irəvanlı Surene ölüm hökmünü icra etmək həvalə edilmişdir [2, 12-13].

Başqa bir arxiv sənədində göstərilir ki, 1905-ci il martın 5-də Zəngəzur qəzasının 1-ci polis sahəsinin sakinlərinin Yelizavetpol qubernatoruna göndərdikləri müraciətdə qeyd edilirdi ki, hələ 1903-cü ildə polis məmuru Baqrat Əsilov 1-ci sahəyə rəis təyin edildikdən sonra bacanağı Qarakilsəli Vağarşak Safrəzbəyovun göstərişi ilə müəmmalı təbliğatçı rolunu öz üzərinə götürmüşdür. Əsilov və Safrəzbəyovun fəaliyyətləri nəticəsində sahənin erməni və azərbaycanlı əhalisi heç bir səbəb olmadan bir-birlərinə qarşı düşmən kəsilmişlər. Qəza rəisi R. Pfelerin sayəsində Əsilov 1-ci sahədən uzaqlaşdırılsa da, 1905-ci ilin fevralında Bakıda qırğınlar başlandıqdan dərhal sonra Əsilov yenidən 1-ci polis sahəsinə gəlib, erməniləri qızıqsızaraq söyləmişdir ki, iki millət arasında böyük iğtişaşlar gözlənilir. Əsilovun fəaliyyətinin qəzada tezliklə qırğınlara səbəb olacağından və

bunun qarşısını hökumətin ala bilməyəcəyindən ehtiyatlanan yerli əhali qubernatordan təcili tədbirlər görməyi xahiş etmişdi [3, 40-41].

A-donun yazdığına görə, iyunun 24-də Xoznavarda gedən atışma zamanı türklər Baqrat bəy Əsilovu qətlə yetirmişdilər [19, 266].

1905-ci ilin fevralında ermənilərin Bakıda başladıkları qırğınlar mart ayında İrəvana sirayət etmiş, may ayından etibarən isə Naxçıvanda davam etdirilmişdi. Lakin erməni terrorçu dəstələrinin Naxçıvanda törətdikləri təxribat və qırğınlar yerli əhalinin müdaxiləni sayəsində geniş miqyas almamışdı. Erməni silahlı dəstələrinin Naxçıvanın kəndləri üzərindən Zəngəzura doğru hərəkətlərinin qarşısı alındıqdan sonra yenidən İrəvan qəzasında qırğınlar törədilmişdi. Həmin dövrdə ermənilər Zəngəzuru sözün həqiqi mənasında barıt çəlləyinə çevirmişdilər. Erməni terrorçu dəstələri tez-tez təxribatlar törədir, ətrafdakı azərbaycanlı kəndlərinə basqınlar edirdilər.

Zəngəzur qəzasında ilk qırğınları ermənilər 1905-ci ilin iyun ayında Naxçıvan qəzası ilə həmsərhəd olan iki kənddə törətmişdilər. Erməni müəllifi A-donun verdiyi məlumatdan belə qənaət hasil olur ki, iyunun 25-də Şağat kəndinin erməniləri ilə Ərikli kəndinin sakini Murtuzun dəstəsi arasında mal-qara üstündə dava düşür. Salvartı yaylağında olan Usublu, Əhmədallar, Kərimbəyli və digər elatlardan Murtuzun dəstəsinə köməyə gəlirlər. Qonşu Əlili kəndinin ermənilərinin şağatlılara köməyə gəlmələri nəticəsində dava daha da böyüyür. Nəticədə 5 erməni yaralanır, 10 azərbaycanlı isə öldürülür. Sonra Gorusdan 100-ə yaxın kazaklar gəlir və davaya son qoyulur [19, 278].

Ermənilər Naxçıvanın Şıxmahmud və Tumbul kəndlərində həyata keçirdikləri ssenarini Zəngəzurda da həyata keçirmişdilər. Belə ki, özləri 1905-ci il avqustun 16-da Gorusadan Qarakilsəyə qayıdan Zülfüqar Safrazbekyanı və onun oğlunu, habelə brnakotlu iki erməninə Ağudi və Vağudi kəndlərinin sərhədində qətlə yetirmiş, təqsiri azərbaycanlıların üzərinə yıxmışdılar [19, 251].

Ta qədimdən aran Qarabağın, hətta Cavad qəzasının heyvandarlıqla məşğul olan əhalisi yazda Zəngəzur və Dərələyəz dağlarındakı yaylaqlara köç edər, payızda isə geri dönərdilər. Türkmənçay müqaviləsindən (1828) sonra İrandan köçürülərək gətirilən ermənilərin bir qismi Zəngəzurun mülayim iqlimi olan dağətəyi zonalarında məskunlaşdırılmışdılar. Ona

görə də əksər erməni kəndləri köç yollarının üzərində yerləşirdi. Azərbaycanlıların yaylağa köçləri və geri qayıtdıqları zaman ermənilər onlara basqınlar edir, elat əhalisini qətlə yetirir və mal-qarasını və məhsullarını ələ keçirirdilər. 1905-ci ilin yayında Şuşada, Xaçın dərəsində və Ağdam yolunda baş verən münaqişələrin xəbəri yaylaqdakılara çatdıqdan sonra onlar ermənilərin basqınlarından xilas olmaq üçün arana enmək qərarına gəlirlər. Lakin köç yolu Gorus şəhərinin ermənilər yaşayan hissəsindən və Xndzoresk erməni kəndindən keçirdi. Avqustun 17-də ermənilər şayiə yayırlar ki, guya dağdan arana qayıdan Kərimbəyi və Kürdmahmudlu kəndlərinin köçəriləri Naxçıvan qəzasından olan 5 erməni qadınına türk libası geyindirərək özləri ilə aparırlar. Ermənilər həmçinin türklərin onların mal-qarasını oğurlayıb apardıqları barədə də şayiə yaymışdı. Pristav Voskresenski türkləri təqib edərək, vəziyyəti yerində öyrənmiş və ermənilərin yalan söylədiklərini təsbit etmişdi. Ermənilərlə atışan Voskresenski bir ermənini qətlə yetirmişdi [19, 251].

Avqustun 18-də Minkəndin mirzəsi olan şamilin atası, Həmzalı kəndindən olan Niftalı bəy 15 nəfər dostları ilə birlikdə Gorusa daxil olan zaman şəhərin girəcəyində mövqe tutan erməni silahlıları onlara atəş açırlar. Şiddətli atışma baş verir, hökumət isə bunun qarşısının alınması üçün heç bir tədbir görmür. Nəticədə Niftalı bəy və onun dəstəsindən iki nəfər, ermənilərdən də iki gənc öldürülür. Bu hadisə ıtraf kəndlərdə yaşayan türkləri daha da qəzəbləndirir. Avqustun 20-də qubadlılı İldırım bəy Sultanov (*İldırım bəy Qubadlı kəndində yaşamış, bölgənin ən varlı və vətənpərvər şəxsiyyətlərindən biri olmuşdur. Sovet Azərbaycanının qurucularından Çingiz İldırımın atasıdır – müəllif*) nəyihsinin pristavı Yevorskinin vasitəsilə Gorus ermənilərinə ultimatum göndərir. Ultimatumda Gorusda saxlanılan türkləri azad etmək, köçərilərin sərbəst hərəkəti üçün yol vermək, erməni silahlı dəstələrini Gorusdakı mövqelərindən uzaqlaşdırmaq və 1000 rubl təminat ödəmək tələb olunurdu. Qəza rəisi Avaliani İldırım bəyin təminat ödəmək tələbindən başqa, digər tələblərin ödənilməsini təmin etdirmişdi [19, 252].

Qarahunc kəndi də ermənilərin terror yuvasına çevrilmişdi. A-donun yazdığına görə, sentyabrın 6-da Gorus həbsxanasından azad edilən Məzməzəkli Xanlar bəy Qarahunc kəndinin yaxınlığından keçərək evinə qayıdarkən ermənilər tərəfindən izlənərək güllələnir. Bu terror əməlinə

görə Qarahunc kəndinin erməniləri ekzekusiyaya (cəriməyə) məruz qoyulmuşdu. Qarahuncular 1500 rubl cərimə edilmiş, üstəlik, 150 kazakın 12 gün ərzində ərzaq və digər tələblərinin ödənməsi ermənilərin üzərinə qoyulmuşdu [19, 254].

Sentyabrın 18-də Yelizavetpolun general-qubernatoru Takayşvili əhali arasında barışıq yaratmaq məqsədilə Gorusa gəlir. Vəziyyətlə yerində tanış olduqdan sonra Takayşvili ermənilərin təqsirkar olduqlarını bildirir. O, iğtişəşlərin təşkilatçıları kimi Gorusdan 10, Dığ kəndindən isə 15 erməni həbs etdirir [19, 265].

1905-ci il sentyabrın 22-də Xoznavar və Xnaçax erməniləri ətraf kəndlərdən gələn silahlı dəstələrin köməyi ilə türk kəndlərinə hücum edərək Bayandurda 50, Hələkdə 35, Kosalarda 25, Malibəyləidə 50, Cağacurda 40, Çaylıda 10, Kalavalaxda 25, Novruzluda 15 evi sakinləri ilə birlikdə yandıraraq dağırdılar. Birinci üç kənd isə tamamilə qarət edilir [19, 266].

“Kaspi” qəzeti 5 noyabr 1905-ci il tarixli sayında “Kavkaz” qəzetinə istinadən yazırdı ki, “Yelizavetpolun müvəqqəti qubernatoru oktyabrın 27-də Gorusdan Qafqaz canişininə aşağıdakı məzmununda teleqram göndərmişdir: “Gorusdan çıxaraq iki gün ərzində Cəbrayıla çatdım. Vəziyyətlə tanış olaraq sizin nəzərinizə çatdırıram ki, əvvəllər görülmə tədbirlər nəticəsində qəzada sakitlik bərqərar olmuşdur. Oktyabrın 16-dan isə müxtəlif yerlərdən gəlmələrdən və fərarilərdən ibarət olan erməni bandası Zəngəzur qəzasından Qaryagin qəzasına keçdikdən və dağlıq erməni kəndləri olan Zamzur, Daşbaşı, Cilan və digər kəndlərin sakinləri ilə birlikdə tatar kəndləri olan Aşıxmalikli və Tararlı kəndlərinə hücumları nəticəsində 8 tatar öldürülmüş, meyitlərin başları bədənlərindən qoparılmış, bəzilərinin sağ əli və sağ qulaqları kəsilmişdir. Meyitlər elə eybəcər hala salınmışdır ki, bütün bunlar şəriət qaydalarına görə Qaryagin qəzasının müsəlmanları arasında çaxnaşma yaratmışdır. Qətlərin bütün iştirakçıları təhvil verilənədək təqsirkar erməni kəndlərində ekzekusiya qoyulmuşdur [8].

Gürcüstan Mərkəzi Tarix Arxivində saxlanılan bir çox sənədlərdə ermənilərin 1905-1906-cı illərdə törətdikləri qırğınlar barədə materiallar öz əksini tapmışdır. Həmin qəbildən olan sənədlərin birində Sisyan kəndində törədilən qırğınlardan bəhs edilir. Sənəddə qeyd edilir ki, 1905-ci ilin oktyabrında Zəngəzur qəzasının 10 erməni kəndinin silahlı sakinləri qəzanın azərbaycanlılar yaşayan Sisyan kəndinə hücum etmişdir. 75 nəfər

Sisyan sakini öldürülmüş və yaralanmışdır. Yalnız kazakların özlərini yertirməsi nəticəsində qətlə və talanın daha böyük miqyas almasının qarşısı alınmışdır [7].

Erməni müəllifi A-donun yazdığına görə, 1905-ci il mayın 22-də Ərəfsə kəndindən Seyid Adıgözəl yoxa çıxır. Bu hadisə Sisyan kəndinin 200 evdən ibarət türklərini daha çox həyəcanlandırır. Sisyan kəndi Ağkənd, Əlili, Təzəkənd və Tolors kəndlərinin əhatəsində yerləşirdi. Noyabrın 23-də sisyanlılar Təzəkənd kəndini iki tərəfdən mühasirəyə alırlar. Təzəkəndlilər qonşu Əlili kəndinə qaçırlar. Üç gündən sonra sisyanlıların Cəmərli və digər türk kəndlərinin köməyi ilə Təzəkəndə hücumları baş tutur. Noyabrın 26-da ətrafındakı erməni kəndlərindən Təzəkəndə gələn ermənilər Sisyan üzərinə birgə hücumu keçirlər. Türklər çoxlu itki verdikdən sonra kəndin ortasındakı təpənin üstündə yerləşən köhnə qalanın qalıqları arasına çəkilirlər. Ermənilər 50-yə qədər evi yandırır, kəndin mal-qarasını özləri ilə aparılar. Əsgərlərin kəndə gəlib yetişməsindən sonra silah gücünə Sisyan ermənilərdən təmizlənilir. Sisyan kəndindən 50-dən çox ölə və yaralanan olur. Ermənilərdən 5 nəfər öldürülür. Bu münaqişədən sonra bölgədə bir müddət sakitlik hökm sürür [19, 279-280].

Mir Möhsün Nəvvab “1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası” kitabında “Sisyan kəndinin əhvalatı” bölməsində hımin faciəni belə təsvir edir “Ermənilər böyük və qüvvətli dəstə yaradaraq müsəlmanların yaşadıkları Sisyan kəndinə hücum etdilər. Kənd sakinlərinin silahları və patronları az olduğuna görə döyüş onlar üçün ağır keçdi. Erməni quldurları kənd əhalisindən 20 nəfərini öldürdü, xeyli insan isə yaralandı. Müsəlmanlar az olsa da, bu şəhidlərin əvəzini çıxdılar. Bir neçə saat atışmadan sonra ermənilər geri qayıtdılar. Həmin günün səhəri Sisyan kəndinin əhalisindən bir neçə nəfər Qalaya gələrək imkanları daxilində tüfəng və patronlar alıb kəndə gətirdilər. Bununla yanaşı, onlar Sisyan kəndinin ətrafında yerləşən müsəlman kəndlərinə, o cümlədən kürd tayfasına müraciət edib kömək istədilər. Sisyan ətraf kəndlərdən kömək gəldikdən sonra ermənilər yaşayan Dərabas (*bu zaman Dərabas kəndinin azərbaycanlıları kəndi tərk etmişdilər. Yəqin ki, bu səbəbdən də M. M. Nəvvab bu kəndi erməni kəndi adlandırmışdır – müəllif*) kəndinə hücum etdilər. Onlar kəndi hər tərəfdən mühasirəyə alaraq kəndin içinə doldular. Kənd əhalisindən olan kişiləri qətlə yetirdilər. Müsəlmanlar kənddə olan övrət-

uşaqlarla işləri olmayıb onları döyüş meydanından kənara çıxarırdılar. Müsəlman igidləri Dərabas kəndində öz əməliyyatlarını başa çatdırdıqdan sonra geri qayıtdılar. Səhərişi gün isə Lor kəndinin üstünə yeridilər. Bu kənddə də ermənilərə qüvvətli zərbələr endirərək böyük qənimətlə Sisyanaya qayıtdılar” [17, 94].

1905-ci il dekabrın 17-də erməni silahlı dəstələri 102 evdən ibarət Böyük Cicimli və 26 evdən ibarət Kiçik Cicimli kəndlərinə hücum edirlər. Kiçik Cicimli tamamilə darmadağın edilir, Böyük Cicimli kəndinin əhalisi qaçmağa müvəffəq olsa da, evləri qarət edilir. Erməni müəllifi A-do ermənilərin bu hərəkətini vəhşilik adlandırır və acı olsa da bunu qeyd etməyə bilmədiyini yazır [19, 267-268].

Sisyandan Gorusa gedən yol Ağudi və Vağudi kəndlərindən keçirdi. Ətraf kəndlərdə yaşayan ermənilər Gorusa getmək üçün ya Ağudi və Vağudinin ərazisindən keçməli, ya da yollarını dəyişib dağlara, dərələrə getməli idilər. Ona görə də ermənilər Ağudi və Vağudi kəndlərini aradan götürməyi qərara almışdılar. A-donun yazdığına görə, dekabrın 25-də böyük bir erməni silahlı dəstəsi Ağudi üzərinə hücumə keçir. Ağudililər böyük itki verərək Vağudi kəndinə qaçırlar. Kənddə qalanların bir hissəsi isə məsciddə gizlənmişdi. Hücum edən ermənilərin bir hissəsi kəndin girəcəyindəki mövqelərdə qalmış, digər hissəsi isə kəndə soxulmuş, evləri yandırıb dağıtmağa başlamışdı. Bu zaman Şəki kəndinin türkləri köməyə çatırlar və davanın gedişi dəyişir. Bundan sonra ətrafındakı türk kəndlərindən, eləcə də Dərabasdan köməyə gəlirlər. Kəndə hücum edən ermənilər mühasirəyə düşürlər və onlar geri çəkilmək məcburiyyətində qalırlar. Bu hücum zamanı ağudililər 60 nəfərdən çox, ermənilər isə 22 nəfər itki verirlər [19, 281-282].

M. M. Nəvvab ermənilərin Sisyan kəndində törətdiyi qırğınlardan bəhs etdikdən sonra Vağudi kəndində törətdikləri qırğınlardan bəhs edir. Nəvvab yazır: “Yaxşı silahlanmış bu erməni dəstəsi Stepan Stepanyans adlı bir qımdatın rəhbərliyi altında atlanaraq Vağadü müsəlman kəndinə hücum etdilər. Vağadü kəndi Sisyan mahalında yerləşirdi. Orada yaşayanların hamısı müsəlman idi. Erməni dəstəsi kəndi mühasirəyə alırlar. Qabaqcadan hazırlıq görərək silah və patron tədarük etmiş və gizli yerlərdə səngərlər düzəltdmiş Vağadü kəndinin əhalisi tez bir zamanda silahlanaraq səngərlərə, damların, daşların dibində müdafiə üçün hazırlanmış mövqelə-

rə girərək erməniləri hər tərəfdən atəşə tutmağa başladılar. Birinci atışmada müsəlman igidləri əlli nəfərdən çox erməni vurub yıxdılar. İkinci atışmada isə ölən ermənilərin sayı yetmişdən çox idi. Üçüncü dəfə onlar... yüz nəfərəcən erməni öldürdülər. ... Xülasə, ermənilər öz yaralılarını da götürüb getdilər. Bu vuruşmada ermənilər tərəfdən 400 nəfərin öldürüldüyü təxmin edildi” [17, 95].

Dərəbas dərəsində bir-birinin ardınca Şinətağ, Lor, Geğatag, Dərəbas, Lçen və Şamb kəndləri yerləşirdi. Bu kəndlərdən 4-də ermənilər, Dərəbas və Şamb kəndlərində isə ermənilərlə türklər qarışıq yaşayırdılar. Dərəbasda 215 türk, 36 erməni ailəsi, Şambda isə 20 türk 35 erməni ailəsi mövcud idi. Noyabrın sonlarında Gorus yolunda 2 erməni öldürülür. Onların qətlinə Dərəbas türklərindən şübhələnirlər. Vəziyyət gərginləşir. Dərəbasdan 20-30 ailə kəndi tərk edir. Onların evlərində Şambdan olan ermənilər yerləşir. Dərəbasda isə digər kəndlərin erməniləri yığırlar. Dekabrın 26-da erməni silahlıları türk evlərinə hücum edirlər. Kəndin əhalisinin bir hissəsi dağlara qaçır, qalanları isə kənddəki üç böyük evdə - Molla Əbülhəsən, Ələkbər bəyin və Abbas Ələkbər oğlunun evində sığınacaq tapırlar. A-do erməni vəhşiliyini belə təsvir edir: “Evlərində gizlənməmiş ermənilər köməyə gələnlərin qışqırıqlarını eşidən kimi, vəhşilənmiş dərəcədə küçəyə atıldılar, türklərin evlərinə hücum edərək, talan edib yandırdılar. Onlar yanğınları və talanları davam etdirərək, yuxarıda adları çəkilən evlərə çatmışdılar, hansı ki, orada türklər böyüklü-kiçikli, arvadlı-uşaq sığınacaq tapmışdılar. Ermənilər burada cinayətkarlığın ən dəhşətli formasını həyata keçirdilər. Onlar bu üç evə od vurub, insanları içində sağ-sağ yandırdılar. Cinayət alovlar və dağıntılar içində həyata keçirildi və çoxsaylı insanlar məhv oldu. Biz o yanmış evlərin insan sümükləri ilə qarışmış külünü gördük və sarsıldırıq, o qatilləri, daha çox da dəhşətli cəhənnəmi törədənləri lənətlədik... Öldürülmüş, yandırılmış, meyitləri səpələnmiş adamların sayı 272 nəfərə çatırdı”. A-do Dərəbasda törədilən bu cinayətin yerli hakimiyyətin ciddi araşdırılmasını münasib görmədiyini, polisin yalnız bir protokol tərtib etməklə, öz işini bitmiş hesab etdiyini qeyd edir [19, 284-285].

1905-ci il dekabrın 29-da Tatev erməniləri azərbaycanlıların yaşadıkları Kürdlər adlanan kəndə hücum etmiş, lakin müqavimət göstərə bilməyərək, çoxsaylı itki verərək kəndi tərk etmək məcburiyyətində qal-

mişdılar. Kənd talan edilmiş, sonra isə yandırılaraq xarabalığa çevrilmişdi. A-do ermənilərin bu hərəkətinə heç bir əsas tapa bilmədiyini, bu hücumu barbarlıq və məhkum olunası əməl kimi xarakterizə etmişdir [19, 274].

Ermənilərin Sisyan, Ağudi, Dərabas və digər kəndlərdə törətdikləri vəhşiliklər öz növbəsində azərbaycanlıları da qisas almağa vadar edirdi. Azərbaycanlılar xəbər tutmuşdular ki, məşhur quldurbaşı Keri (*Əsl adı Arşak Kafavyan olan bu erməni qulduru 1858-ci ildə Ərzurumda anadan olmuş, Şərqi Anadoluda baş qaldıran erməni qiyamçı dəstələrindən birinin başçısı olmuş, 1905-ci ildə Zəngəzura gələrək erməni quldur dəstələrinə başçılıq etmişdi – Müəllif*) Əngələkət (Angeğakot) kəndindədir və onun başçılığı ilə türk kəndlərinə yeni hücum hazırlanır. 1906-cı il yanvarın 6-da Ağudu, Vağudi, Urud, Şəki və digər kəndlərdən yığılmış azərbaycanlıların böyük bir dəstəsi Əngələkət kəndinə hücum edir. Dəstəyə Şahsuvar bəy başçılıq edirdi. Hər iki tərəfdən onlarla itki verdikdən sonra atışma kəsilir və bir müddət sakitlik hökm sürür [19, 286-287].

“Kaspi” qəzeti 13 yanvar 1906-cı il tarixli sayında “Novoe Obozreniye” qəzetinə istinadən yazırdı ki, dekabrın 25-də ermənilərlə toqquşma nəticəsində 70 nəfər ağudili qətlə yetirilmiş, 30 ev yandırılmışdır. Daha sonra ermənilərin 278 nəfər Dərabas kəndinin tatarlarını öldürdüyü xəbəri verilirdi [9].

1906-cı il yanvarın 9-da Sarallı və Xaçtəpə kəndlərinin azərbaycanlıları ilə Yeğvard kəndinin erməniləri arasında dava düşür və iki nəfər azərbaycanlı öldürülür. A-donun verdiyi daha bir məlumata görə, yanvarın 18-də və 19-da İldırım bəyin başçılığı ilə türklər Qafan nahiyyəsinin Zeyvə kəndinə hücum edirlər [19, 291]. Lakin A-do İldırım bəyin erməni kəndinə hücumunun səbəbini açıqlamır. Əslində isə Zeyvə kəndi erməni terrorçılarının yuvasına çevrilmişdi. İldırım bəy ətraf müsəlman kəndlərini vahimə içərisində saxlayan, tez-tez silahlı basqınlar edən erməniləri susturmaq məqsədilə Zeyvə kəndinə hücum etmək məcburiyyətində qalmışdı.

1906-cı il fevralın 20-də Tiflisdə Qafqazın canişini Voronsov-Daşkovun təşəbbüsü ilə erməni-müsəlman sülh məclisi (qurultayı) öz işinə başlayır. Həmin məclisdə Zəngəzur qəzasını Qubadlı bölgəsinin Hacılı kəndindən olan aqronom Cəlil bəy Sultanov (*O, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Zəngəzur qəzasından parlamentin üzvü seçilmişdi – müəllif*) təmsil edirdi. Ermənilər milli münaqişənin böyük miqyas alması-

nın səbəbini türklərin savadsızlığı və elmsizliyi ilə izah etməyə çalışsalar da, azərbaycanlı nümayəndələr iğtişəşlərin baışkarlarının erməni siyasi təşkilatları və onların terrorçu dəstələri olduqlarını faktlarla sübut edirlər. Erməni nümayəndələri təklif edirlər ki, elatların köçü qadağan edilsin. Bununla da ermənilər azərbaycanlıları ərzaq məhsullarından məhrum etmək istəyirdilər. Ermənilərin bu niyyəti də baş tutmur. Qafqaz Canişinliyinin ciddi tədbirlər ələ almaq niyyətində olmadığını yəqin edən ermənilər, sülh məclisi başa çatdıqdan az bir müddət sonra yenidən qətl və qarətlərini davam etdirmişdilər.

Zəngəzur qəza rəisinin tapşırığı ilə yerlərdə barışiq komissiyaları yaradılmışdı. Lakin həmin komissiyaların fəaliyyəti “Daşnaksutyun” partiyasının məramına zidd idi. Ona görə də komissiya üzvlərinə qarşı terror aksiyaları həyata keçirirdilər. 6 mart 1906-cı ildə “Daşnaksutyun” partiyasının Qafan komitəsi Oxçu dərəsinin nüfuzlu ağsaqqaları, erməni silahlı dəstələrinin hücumlarına qarşı əhalinin səfərbər edilməsində mühüm rol oynayan Hacı bəy və Molla Hacıya qarşı terror aksiyası keçirmək haqqında qərar qəbul etmişdi [5]. Yelizavetpol qubernatoru A. Kalaçovun 24 aprel 1906-cı ildə Qafqazın canişininə göndərdiyi rapordda “Daşnaksutyun” partiyasının Bığ kəndindəki muzdlu qatili Peto adlı erməninin üç naməlum ermənilərlə birlikdə barışiq komissiyasının üzvləri Hacı bəy Məlik Şəfiyevin və Molla Hacı Mir Əbdüləzim oğlunu qətlə yetirdikdən sonra həmin kənddə gizləndikləri qeyd edilmişdi [6].

Zəngəzur qəzasının 4-cü sahəsinin pristav əvəzi Məlik-Abbasovun qəza rəisinə 1906-cı il martın sonlarında göndərdiyi məxfi raportunda qeyd edilirdi ki, Zəngilan rayonundan Qatar zavodlarına, Şıxavuzdan həmin zavodlaradək yollar tamamilə bağlanmışdır. Ermənilərin məskun olduqları ərəzilərin yolları üzərində qanunsuz erməni silahlı dəstələrinin, azərbaycanlı icmalarının məskun olduqları rayonların yolları üzərində isə İrandan qaçaq yolla gələn quldurların dərəbəylik etdikləri rapordda öz əksini tapmışdır. Məlik-Abbasov qəza rəisindən erməni quldurlarının cəmləşdiyi Şıxavuz və Qaragöl kəndlərindən hər hansı birinə 100 kazak əsgərinin göndərilməsinin bölgədə quldurluğun qarşısının alınmasına yardımçı olacağını vurğulayır. Məlik-Abbasov 4-cü sahədə sülh və sakitliyin bərqərar olmasında Məgrili Keşiş Ter Vahanın, Lehvazlı Kərbəlayi Mehdi Hacı Allahverdi

oğlunun, oğlanları ilə birgə Vağrivarlı David Axpercanovun, Əldərəli Həsənqulu bəy Sərməstbəyovun xidmətlərinin olduğunu yazırdı [4].

1906-cı il iyulun 5-də köç yolunun üstündə yerləşən Qalaçıq erməni kəndinin silahlı dəstəsi ilə Şahsevən və Qarafındıqlı elatları arasında toqquşma baş verir. Ermənilər 20 nəfər, türklər isə 30 nəfər itki verir. Bundan sonra erməni silahlı dəstələri türklər yaşayan Pul, Ərikli, Şükar və Məliklər kəndlərinə hücum edərək onları viran qoymuş, əhalisini qaçqın düşməyə məcbur etmişdilər. 150 türk ailəsi didərgin vəziyyətdə, açıq səma altında yaşamağa məcbur qalmışdı [19,288].

Rəsmi hakimiyyət təmsilçiləri erməni-müsəlman davasında ya xristian təəssübkeşliyi edərək ermənilərin tərəfini saxlayır, ya da terror qorxusundan bütün qanunsuzluqlara göz yumurdular. Gorus sahəsinin müsəlmanları 25 iyul 1906-cı ildə Qafqaz canişininə teleqram göndərərək Zəngəzur qəzasının rəisi Mitkeviçin öz vəzifəsinin öhdəsindən gəlməməsindən şikayətlənirdilər. Teleqramda bildirilirdi ki, iyulun 9-da Gorusun müasir silahlarla silahlanmış komitəçiləri (*erməni terrorçu partiyalarının silahlı dəstələri nəzərdə tutulurdu*) Eyvazlar və Davutlu kəndlərinin köçərilərinə qəfildən hücum etmiş və çobanı yaralamışlar. Müsəlmanlar qorxu içərisində qaçaraq Ağudi və Vağudi kəndlərinə sığınmışlar. Ermənilər Eyvazlıların 900 qoyununu, Davutluların isə 600 qoyununu və 300 iribaşlı heyvanını aparmışlar. Köçərilər arana təhlükəsiz enmək üçün qəza rəisi Mitkeviçə müraciət etmişlər. Mitkeviç onları əmin etmişdir ki, yolların təhlükəsizliyi təmin ediləcək və təqsirkarlar cəzalandırılacaq. Qəza rəisinə inanan köçərilər yola çıxmış, lakin yenidən ermənilərin hücumuna məruz qalmışlar. Pusquda duran ermənilər iki tərəfdən hücum edərək bu dəfə Eyvazlıların 50 baş iribuynuzlu heyvanını və 15 xurcununu aparmışlar. Qəza rəisinin heç bir tədbir görmək istəmədiyini görən köçərilər, Qafqaz canişinindən onlara vurulan ziyanın ödənməsini və yeni qəza rəisinin təyin edilməsini xahiş etmişdilər [10].

“Kaspi” qəzeti 12 sentyabr 1906-cı ildə erməni qəzeti “Nor-Xosk” (“Yeni söz”) qəzetinə istinadən xəbər verirdi ki, Zəngəzurdan Ordubada təqribən min nəfər var-dövlətini itirən müsəlman qaçqınları gəlib. Qəzet həmin çılpaq və ac-yalavac qaçqınların dəhşətli görkəmləri olduğunu, onların vəziyyətlərinin düzəldilməsi üçün heç bir tədbir görülmədiyini yazırdı [11].

“Kavkaz” qəzetinin Gorusdan verdiyi xəbərə istinadən “Kaspi” qəzeti həmin tarixli nömrəsində yazırdı ki, avqustun son günlərində Ucənis, Akarak və digər erməni kəndlərinin silahlıları Sultanlıq, Əhməd bəy Qışlağı, Qurban Qışlağı, Atqız, Fərəcən, Xatın bağı, Saldaş və Göyyal kəndlərinə hücum edərək 15 qadın və kişini öldürmüş, bütün tikililəri yandırmış, 20 oğlan uşağını əsir aparmışlar. Daha sonra qəzet Zəngəzur qəzasının 3-cü polis sahəsinin “tatar” kəndlərindən Çullu, Danzaver (Armudlu), Ağvanlı, Yeməzli, Saralı, Xaşdan, Firudin bəy Qışlaqlı kəndləri, 5-ci sahədən isə İncəvar, Karxana, Xələc kəndləri tamamilə dağıdılmış və viran qoyulmuşdur. Xüsusən Karxana kəndinin bütün sakinlərini doğramışlar. Bunlardan əlavə, qəzet Qatar, Oxçu, Sabadin və Atqız kəndlərinin ciddi zərər gördüklərini yazırdı [11].

“Kaspi” qəzeti “Kavkaz” qəzetinə istinadən 22 sentyabr 1906-cı ildə yazırdı ki, sentyabrın 4-də Tatev və digər erməni kəndlərinin silahlıları Ağvanlı və Danzaver (Armudlu) kəndlərinə hücum etmişlər. Sonuncu kəndin bütün əmlakları və tikililəri yandırılmış, üç nəfər qətlə yetirilmiş, 4 nəfər yaralanmış və bir nəfər əsir götürüldür [11].

Erməni silahlı dəstələri boşaltdıqları azərbaycanlı kəndlərində erməniləri məskunlaşdırırdılar ki, bir daha geri qayıtmaları mümkün olmasın. “Kaspi” qəzeti 11 oktyabr 1906-cı il tarixli sayında yazırdı ki, Zəngəzur qəzasının Harar kəndindən 30 erməni ailəsi özbaşına olaraq Cavanşir qəzasının Umudlu kəndində məskunlaşıblar. Təqribən 100 ailədən ibarət həmin kəndin digər sakinlərinin isə Şuşa qəzasının Xankəndi kəndi ətrafındakı “tatarlara” məxsus ərazidə məskunlaşmaq üçün yola çıxdıqlarını qəzet yazırdı [13].

M. S. Ordubadi “Qanlı illər”də 1906-cı ildə Zəngəzur qəzasının 5-ci sahəsində ermənilərin törətdikləri qırğınlar haqqında müfəssəl məlumat verdiyi üçün həmin hadisələrin qısa xronologiyasını oxucuların nəzərinə çatdırırıq. M. S. Ordubadi yazır ki, 1906-cı ilin yayında ermənilər Şuşa qəzasında məğlub olduqdan və öz niyyətlərinə çata bilmədikdən sonra əsas güclərini Zəngəzurun 5-ci sahəsinə yönəltdirmişdilər. Bu sahədə mis mədənləri və Oxçu dərəsindəki böyük və coğrafi mövqeyinə görə strateji əhəmiyyətli azərbaycanlı kəndləri yerləşirdi. M.S.Ordubadi Oxçu, Şəbədək, Pirdavudan və Atqız kəndlərinin müsəlmanlarının ən cəsur və şücaətli adamlar olduqlarını, erməniləri dəhşətə saldıqlarını qeyd edir. Ermənilərin Qafan (Qapan) dərəsində topladıqları silahlı qüvvələri kifayət

etmədiyindən İrəvandan, Gümrüdən, Abarandan, Sörəyeldən əlavə qüvvələr çağırılmışdı. Şuşada məğlub edilən erməni silahlıları iyulun sonlarında mis mədənləri yerləşən Qatar tərəfə göndərilmişdi. Müasir silahlarla və toplarla təmin edilən ermənilər avqustun 9-da Oxçu-Şəbədək kəndlərinə hücum edirlər. Köhnə silahlarla silahlanan azərbaycanlılar 4 gün ermənilərə müqavimət göstərmiş, onları mövqelərindən çıxararaq Kecalı erməni kəndinə qovmuşlar və nəhayət, erməniləri məğlub etmişlər. Erməni komandirləri Qatardakı ehtiyat hissələrini və ətraf erməni kəndlərindəki silahlıları da cəlb edərək avqustun 14-də Oxçu-Şəbədək kəndlərini işğal edirlər. Silahsursatı tükənən azərbaycanlılar Saqqarsu dağına çəkirlər. Kəndi tərk edə bilməyənlərin hamısını ermənilər qətlə yetirib bir-birlərinin üstünə qalaqlamışdılar. Tək-tək sağ qalanlar çıl-çılpaq Ordubada və Cəbrayıl qəzasının kəndlərinə pənah aparmışdılar. Bu qanlı cinayətin təsvirindən aydın olur ki, XX əsrin sonlarında Xocalıda törədilən soyqırımın analoqu həmin əsrin əvvəllərində Saqqarsuda törədilmişdi.

Ordubaddan Yelizavetpol qubernatoruna vurulan yüzlərlə teleqramdan sonra general-qubernator Ordubada bir rota draqun süvarisi göndərir. Saqqarsuda toplaşan 800 nəfərə yaxın Ordubadlı könüllülərin də köməyi və 1000 nəfərə yaxın Oxçu-Şəbədək silahlılarının iştirakı ilə sentyabrın 16-17-də Oxçu-Şəbədək kəndləri ermənilərin işğalından azad edilir. Sağ qalan əhəlinin yenidən öz kəndlərinə qaytarılması prosesi başlanır. Ordubad tərəfdən gələn silahlı dəstələrdən ağır zərbə alan ermənilər qırğınlara ara verməyə məcbur olmuşdular [16, 138-140].

Ermənilərin Zəngəzurda törətdikləri qırğınlara Mirzə Rəhim Fənanın “1905-ci il hadisəsi” kitabında qısa da olsa işıqlandırılmışdır. M. R. Fəna yazır ki, Şuşa qalasındakı dava xəbəri ildırım sürətilə köçərilərə çatdıqdan sonra onlar dağlardan arana enmək qərarına gəlirlər. Şuşa köçərilərinin bəziləri dağdan enən zaman Minkənd kəndinin erməni məhəlləsində yaşayanlar arasında toqquşma baş verir. Bu hadisənin sədası Gorus məntəqəsinə yetdikdə minlərlə erməni hərəkətə gəlib dağlar döşündə, dərələr küncündə məskunlaşan yerli ac-susuz və silahsız müsəlmanların üzərinə tökülüb qarışqa kimi onları dağıdıb, birinə də aman vermədən uşaq-çölçüklü hamısını vəhşicəsinə qətlə yetirib sonradan yandırırırlar. Ermənilər Malıbəyli, Qarıqışlaq, müsəlman Minkəndi, Buzlu, Sümüklü, Türklər, Sultanlı, Əcəbli, Qarz, Qazı, Qurdəli və s. kimi kəndlərə hər yerdən hücum edib

onları viran qoyurlar. M. R. Fəna daha sonra yazır: “Atmağa bir silahı belə olmayan əliyalın camaatın üzərinə düşmən coşmuş dəniz kimi tökülüşür. Bu günahsız insanlara qarşı göstərilən zülm və vəhşət ancaq mənfur ermənilərə xas xüsusiyyətdir ki, onun şərhini qələmə almaq üçün daş ürəkli və polad təbiətli olmaq gərəkdir. Hadisə bir bununla bitmir, Sisyan mahalına, Bərguşad və Həkəri dərəsinə qədər yayılır... Bu zavallıların can və mal itkiləri həddindən artıq çox olur. Bununla yanaşı, Qaladərəli erməniləri saylarının, yaraq-yasaqlarının çox və yerlərinin möhkəm olmasına güvənərək islam ümmətinin yollarını bağlamağa başlayıb zəif müsəlman qonşularına həmlələr edib, ələ düşən müsəlmanı öldürmüşlər. Bu bığərə müsəlmanlar saylarının az və silahlarının olmaması səbəbindən müqavimət göstərə bilməyib məğlub olmuşlar. Lakin Bağırbəyli davasında müsəlmanlar çoxsaylı ermənilərin böyük əksəriyyətini qətlə yetirib onların hücumunu dəf etməyə müvəffəq olmuşlar. Qaladərəlilər müsəlmanlara vurduğu zərərə və törətdikləri cinayətlərə görə lazımi qisasa məruz qalmadılar. Belə ki, onlardan ciddi hesab istənilmədi. Həkəri dərəsində Əliquluuşağı deyilən erməni kəndinin sakinləri öz yerlərini boşaldıb qaçsalar da, zərərsiz keçinə bilmədilər” [18, 91-92]. Daha sonra M. R. Fəna ac-yalavac Zəngəzur qaçqınlarının vəziyyətini belə təsvir edir: “Noyabr ayının ikinci günündə (1906-cı il) öz yerlərindən didərgin düşən Zəngəzur, Malıbəyli əhli payızın şiddətli sazağı yetdikcə Zəngəzur məntəqələrində qalmağa imkan bulmayıb az və üryan övrət-uşaq bir yerə yığılıb köç edərkən Xocalı postunda duran kazaklar qarşısından keçdikləri zaman yolun alt və üstündə pusquda duran ermənilər köçə tərəf atəş açırlar (*bu məqam 1992-cil aprelin 26-da ermənilərin Xocalıda törətdikləri qırğınların ssenarisini xatırladır – müəllif*). Kazaklarla söhbət edən quldurların başçısı naxçıvanikli Hatəm bəy Pirimov açılan atəşin köç tərəfindən guya kazaklara tuşlandığını söyləyir. Bu sözdən sonra kazaklar heç nə söyləmədən köç əhlinə hücum edərək onları gülləbaran edirlər. Zavallılardan biri ölür və dördü isə yaralanır. Məzlumların naləsi göyə ucaldıqda onların günahsız olduqları kazaklara məlum olur” [18, 131-132].

M. R. Fəna daha sonra qeyd edir ki, həmin Hatəm bəyi “Daşnaksutyun” partiyasına etdiyi xəyanətə görə ermənilərin özləri qətlə yetirirlər, onun qardaşı Şəmir bu hadisədən sonra ermənilərdən üz döndərüb müsəl-

manların tərəfinə keçir, ailəsi ilə birgə Muğanlı kəndinə köçür və Kərbəlayi Kazımın evinə sığınır [18, 132].

Azərbaycanlıların təşkilatlanması, “Difai” partiyasının ermənilərin terroruna terrorla cavab verməsi erməniləri silahlı qarşıdurmadan əl çəkməyə məcbur etmişdi.

Ümumiyyətlə, M. S. Ordubadinin verdiyi məlumata görə, ermənilər təkcə həmin ilin iyul ayından başlamış avqust ayının axırına kimi Zəngəzurun Xələc, Karxana, Qatar, İncəvar, Çöllü, Yeməzli, Saldaşlı, Mollalar, Batuman, Oxçu, Şəbədək, Atqız, Pürdavud, Zurul, Guman, İyilli, Sənali, Minənəvur, Fərcan, Qalaboynu, Əcəbli, Buğacıq kəndlərini viran qoymuş, əhalisini qətlə yetirmişdilər [16, 136].

Erməni müəllifi S. Zavaryanın verdiyi məlumata görə isə, 1905-1906-cı illərdə Zəngəzur qəzasında 43 müsəlman, 14 erməni kəndi dağıdılmışdır [20, 61]. Digər erməni müəllifi A-do dağıntılara məruz qoyulan 43 azərbaycanlı kəndlərinin adlarını aşağıdakı kimi təsbit etmişdir: Bayandur, Hələk, Binəyeri, Kosalar, Malıbəyli, Cağazur, Çaylı, Kalavalax, Novruzlu, Cecimli, Hacılar, Bağırbəyli, Qarahunc, Unanav, Kürdlər, Ağvani, Danzaver (Armudlu), Sisyan, Ağudi, Dərabas, Pul, Ərikli, Şükar, Məliklər, Yeməzli, Xəştap, Almalı, Karxana, Qatar, Cibili, Xələc, Keçi-Şabadin, İncəvar, Çullu, Oxçu, Atqız, Pirdavudan, Əclili, Buğacıq, Kollu-Qışlaq, Mtnadzor, Sanalı [19, 305-306].

Ümumiyyətlə, 1905-1906-cı illər erməni-müsəlman iğtişəsləri nəticəsində İrəvan və Yelizavetpol (Gəncə) quberniyaları ərazisində 200-dən artıq azərbaycanlı yaşayış məntəqəsi viran edilmiş, əhalisi etnik təmizlənməyə və kütləvi qırğınlara məruz qoyulmuşdur [22, 52].

Ermənilərin Zəngəzur qəzasında 1905-1906-cı illərdə törətdikləri kütləvi qırğınlar, XIX-XX əsrlərdə soydaşlarımızın məruz qoyulduqları soyqırım və deportasiyalar silsiləsinin bir mərhələsidir.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi (ARDTA), fond 183, siy.3, iş 102, v. 24-25.
2. ARDTA, fond 183, siy.3, iş 102, v. 12-13.
3. ARDTA, fond 62, siy. 1, iş 42, v. 40-41.
4. ARDTA, fond 62, siy.1, iş.41, v. 62.
5. ARDTA, fond 62, siy.1, iş.41, v. 69.
6. ARDTA, fond 62, siy1, iş.41, v. 70.

7. GMTA, f. 83, s. 1, iş 32, v. 260. Bax: Hacıyev Fəxri. Ermənilərin Cənubi Qafqaza kütləvi köçləri və 1905-ci ildə törətdikləri qətlamlar barədə (Gürcüstan arxiv mənbələri əsasında). //Diplomatiya aləmi, 2010, №27.
8. "Kaspi" qəzeti, 5 noyabr 1905-ci il, № 213.
9. "Kaspi" qəzeti, 13 yanvar 1906-cı il, № 10.
10. "Kaspi" qəzeti, 11 avqust 1906-cı il, № 175.
11. "Kaspi" qəzeti, 12 sentyabr 1906, № 195.
12. "Kaspi" qəzeti, 22 sentyabr 1906, № 203.
13. "Kaspi" qəzeti, 11 oktyabr 1906, № 217.
14. Кавказский календарь на 1907 г. Тифлис, 1906.
15. Шавров Н. Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. С. Петербург, 1911.
16. Ordubadi M. S. Qanlı illər. (1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş vermiş erməni-müsəlman davasının tarixi). Bakı, "Qarabağa xalq yardımı", 1991.
17. Nəvvab M. M. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı, "Azərbaycan", 1993.
18. Fəna M. R.. 1905-ci il hadisəsi. Tərtib edən Aytən Hacıyeva. Bakı, "Nurlan", 2009.
19. A-do. Qafqazda erməni-türk toqquşmaları (1905-1906-cı illər). Sənədli, statistik, topoqrafik izahlarla. İrəvan, 1907, Ayvazyanlar və Nazaryanlar mətbəəsi, (ermənicə).
20. Заварян С. Экономические условия Карабаха и голод 1906-1907 г. Перевод с армянского, С. Петербург, 1907.
21. Алибегов И. Елисаветпольские кровавые дни перед судом общества. Тифлис, 1906.
22. Arzumanlı Vaqif, Mustafa Nazim. Tarixin qara səhifələri. Bakı, "Qartal", 1998.

N.Y. Mustafayev

MASSACRES PERPETRATED BY ARMENIANS IN ZANGEZUR IN 1905-1906 YEARS

SUMMARY

Key words: massacre, terror, armed squads, county

Mass slaughters and terrorist acts committed in Yelizavetpol provinces in Zangezur in 1905-1906 years by the armed groups formed as structural divisions of Armenian political parties existed in the South Caucasus in the early 20th century, are represented in the article in chronological sequence. Also, the articles of Armenian authors concerning the above mentioned events were for the first time referred simultaneously with the articles of Azerbaijani authors, so a general picture of 1905-1906 years events was formed by means of comparative analysis.

Н.Й. Мустафаев

**МАССОВАЯ РЕЗНЯ, СОВЕРШЕННАЯ АРМЯНАМИ В ЗАНГЕЗУРСКОМ
УЕЗДЕ В 1905-1906 ГГ.**

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Резня, террор, вооруженные отряды, уезд

В статье в хронологической последовательности отражаются акты массовой резни и терроризма, совершенные в 1905-1906 годах в Зангезурском уезде Елизаветпольской губернии армянскими вооруженными отрядами, сформированными в начале XX в. на территории Южного Кавказа в качестве структурных подразделений армянских политических партий. В данной статье посредством метода сравнительного анализа отражается общая картина трагических событий 1905-1906 гг. При этом автор ссылается на работы как Азербайджанских, так и армянских авторов, посвященных этим событиям.

NAXÇIVAN DİYARI ƏHALİSİNİN TƏRKİBİ VƏ MƏŞĞULİYYƏTİ (XVIII əsr)

Sahibə BUDAQOVA*

Açar sözlər: Əhali, iqlim, ailə, məskunlaşmaq, tayfalar, bölgə, vergi, istehsal, sənətkar, işğal

Naxçıvan diyarında hələ xeyli qədimdən yaşayış üçün zəruri olan təbii və iqlim şəraiti var idi. Ərazisi 4500 verst [1, s.3, 185, (verst -1,06 km-ə bərabərdir)] olan Naxçıvan diyarının şimal hissəsi sıx meşəlik və yüksək dağ silsiləsi, mərkəzə doğru istiqamətdə ərazisi üstü kol-kos bitən təpələr və cənubda, Araz çayı boyunca isə ovalıqlardan ibarət idi [1, s.3, 187]. Ovalıqların əksər hissəsi, 850 verst Naxçıvan bölgəsində, yerdə qalan 99 verst isə Ordubad bölgəsinin ərazisinə düşürdü [1, s.13, 186]. İqlim şəraiti baxımından Naxçıvan diyarının qışı soyuq, yayı isə isti keçirdi. Ovalıqlarda yayda çox isti olduğundan əhali yaylaqlara qalxardı [1, s.24, 25].

Su təminatı baxımından Naxçıvan diyarının ərazisindən doqquz çay axardı. Bu çaylardan ən böyüyü olan Araz çayının bu diyarın ərazisindəki uzunluğu 125 verstə bərabər idi [1, s.13, 186]. Araz çayı ilə bərabər Naxçıvan diyarının ərazisindən Arpaçay, Naxçıvançay, Əlincəçay, Ordubadçay, Ustupuçay, Gilançay, Əylisçay, Vənəndçay axırdı [1, s.6-13, 186-187].

Yaşayış yerlərinin coğrafiyası baxımından Naxçıvan diyarının əhalisi əsas etibarilə münbit torpaqlarda və suvarılması asan olan sahələrdə — çay kənarında özlərinə məskən salmışlar [1, s.64, 193, 196].

Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra rus məmurları tərəfindən tərtib olunmuş statistik məlumata əsasən Naxçıvan şəhəri daxil olmaqla eyni adlı dairənin mahallarında 6177 ailə yaşayırdı. Bunların da çoxu (3450 ailə və yaxud 55,9%-i) Naxçıvan mahalında idi. Ailə sayına görə Naxçıvan mahalından sonra qərb və şərq hissəsinə ayrılan Dərələyəz mahalı gəlirdi — 1272 ailə (20,6%). Sonra ardıcılıqla Əlincə mahalı (718 ailə — 11,6%), Naxçıvan şəhəri (502 ailə və yaxud 8,1%) və Xok mahalı gəlirdi (235 ailə — 3,8%) [1, s.65, 69, 73. 77, 79-80, 193, 196].

Sahibə İbrahim qızı Budaqova – t.ü.f.d. AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

Eyni dövrdə, Ordubad şəhərində və Ordubad mahalında (Ordubad, Əylis, Dəstə, Cənənb və Bilev) 2292 ailə yaşayırdı [1, s. 193-196]. Burada isə əhalinin çoxu ailə baxımından Ordubad mahalında (633 ailə və yaxud dairə üzrə ümumi ailə sayının 27,7%-i) və Ordubad şəhərində cəmlənmişdi (515 ailə və yaxud 22,5%-i). Yerdə qalan mahallar isə ailələrin sayı baxımından o qədər də böyük deyildi: Bilev mahalında 388 ailə (16,9%), Dəstə mahalında 319 ailə (13,9%), təqribən bir qədər də Əylis mahalında (318 ailə), 119 ailə isə! (5,2%), Cənənb mahalında yaşayırdı.

Göründüyü kimi, Naxçıvan diyarında cəmi 8469 ailə yaşayırdı ki, bunun da 72,9%-i Naxçıvan mahalının, 27,1 %-i isə Ordubad mahalının payına düşürdü.

Əgər hər ailənin tərkibini orta hesabla 5 nəfərdən götürsək, onda Naxçıvan diyarında 42345 nəfərin (Naxçıvan mahalında 30885 nəfər, Ordubad mahalında isə 11460 nəfər) yaşadığını müəyyən etmiş olarıq.

XIX əsrin birinci rübündə (Rusiya işğalından əvvəl) Naxçıvan xanlığının ərazisində İran dövləti tərəfindən daha bir inzibati-ərazi bölgüsü — Məvazi-Xatun mahalı yaradılmışdı [3, s.611]. 9 kənddən ibarət bu mahal ona daxil olan kəndlərin adlarından da göründüyü kimi, Naxçıvan şəhəri ətrafındakı kəndlərin hesabına yaranmışdır [1, s.140, 142, 144]. İ.Şopenin əsərində Türkmənçay müqaviləsinə qədər buranın əhalisinin ümumi sayı haqqında məlumat verilmişdir. Həmin məlumatlara görə, Məvazi-Xatun mahalında 305 ailə yaşayırmış. Naxçıvan əyalətinin statistik təsvirinin verdiyi məlumatlarla müqayisədə görünür ki, XIX əsrin 30-cu illərinə qədər yalnız Naxçıvan şəhərində ailələrin sayı 2,4 dəfə (müvafiq olaraq 504 və 1204 ailə) və Xok mahalında 1,4 dəfə artmışdır. Digər mahallarda isə ailə sayında azalmalar müşahidə olunur: Əlincə mahalında 1,2 dəfə, Dərələyəz mahalında isə 1,1 dəfə. Ümumiyyətlə, statistik təsvirin məlumatlarından aydın olur ki, birinci və ikinci Rusiya-İran müharibələri dövründə ailə sayı baxımından Naxçıvan bölgəsində 1,3 dəfə azalma müşahidə olunur.

Ordubad bölgəsinə gəldikdə isə burada ailə sayında ciddi dəyişikliklər qeydə alınmamışdır:

Türkmənçay müqaviləsinə qədər buranın beş mahalı və bir şəhərində (Ordubad) 2221 ailə olmuşdur. Müşahidələr göstərir ki, cüzi olsa da ailə sayında artım Ordubad şəhərində (1,6 dəfə), Dəstə və Cənənb mahallarında olmuşdur. Dəstə mahalında ailə sayı 319-dan 390-a, Cənənb mahalında isə

119-dan 142-yə yüksəlmişdir. Digər mahallarda isə ailələrin sayı xeyli azalmışdı. Bunun ən yüksək göstəricisi Ordubad mahalında idi — 3,2 dəfə, burada ailə sayı 633-dən 193-ə enmişdi. Azalma Əylis və Bilev mahallarında da müşahidə olunurdu. Əylis mahalında əvvəlki dövrlə müqayisədə 13 ailə azalmış, 388 ailəsi olan Bilev mahalında isə artıq 349 ailə qeydə alınmışdır [3, s. 599-627, 688-690, 699, 670].

Naxçıvan diyarı üzrə əhalinin sayına gəldikdə isə ailə tərkibinin beş nəfərdən ibarət olduğunu qəbul etsək, onda Naxçıvan diyarı üzrə əhalinin sayı 34655 nəfər olur ki, bunun da 67,9% -i Naxçıvan bölgəsinə, 32,1 %-i isə Ordubad bölgəsinin payına düşürdü.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Naxçıvan diyarının əhalisinin ümumi sayında da xüsusilə XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində (34655—23450 nəfər və yaxud 18,2%) azalma hiss olunmuşdur.

Bu azalmanın bir səbəbi çox güman ki, ölkə daxilində yaranmış siyasi sabitsizlikdən ehtiyat edən əhalinin qonşu əyalətlərə köçmələri ilə əlaqədardır. Həqiqətən də, mənbələrin verdiyi məlumata görə, əhalinin köçmə halları birinci və ikinci Rusiya-İran müharibələri dövrünə təsadüf edir. Bu zaman əhalinin bir qismi İrana könüllü şəkildə qaçmış, digər qismi isə Abbas Mirzənin əmri ilə zorla İrana köçürülmüşdür.

Müharibələr zamanı İrana könüllü köçən ailələrdən Naxçıvan mahalının Təzəkənd kəndinin 25 ailəsini, Nəhrəm kəndinin 81 evlik əhalisini göstərmək olar [1, s.133]. Belə köçmələr Xok və Əlincə mahallarında, Ordubadın Dəstə mahalında da olmuşdur [1, s.151,153, 155, 157, 225].

Naxçıvan diyarının daxilində olan bəzi köçmə halları sosial məsələlərlə — torpaq azlığı, su çatışmazlığı və s. bu kimi hallarla da bağlı idi [1, s.133, 145, 169, 227, 229].

Türkmənçay müqaviləsi imzalandıqdan sonra əksinə, Naxçıvan diyarında da əhalinin sayının artması müşahidə olunur. Bu da ilk növbədə İran ərazisindən ermənilərin kütləvi şəkildə yeni zəbt edilmiş yerlərə köçürülməsi ilə bağlı idi [4, s. 103].

Ermənilərin Türkmənçay müqaviləsindən sonra Naxçıvana köçürülmələri xronoloji baxımdan tədqiqat dairəsindən kənar olsa da, həmin məsələnin aktuallığını nəzərə alaraq bunun üzərində bir qədər dayanmağı məqsədəuyğun hesab edirik.

Azərbaycan ərazisində İranla Türkiyə sərhədləri arasında əsasən ermənilərdən ibarət olan xristian dövləti yaratmaq məqsədini güdən Rusiya dövlətinin belə hərəkəti «Naxçıvanın statistik təsviri»ndə xristianlara edilən «ata-lıq qayğısı» kimi qiymətləndirilmişdir [1, s.82].

Mümkün qədər ermənilərin çox sayda köçürülməsi məqsədini güdən Rusiya hökuməti və kömək arzusunda olan ermənilər digər tərəfdən köçürülən əyalətlərdə nə qədər boş yer olduğunu bilmir, torpağın keyfiyyətindən xəbərsiz idilər. Köçürülən ermənilərin sayı o qədər çox idi ki, onları tez yerləşdirmək mümkün olmurdu. Bunun üçün də gəlmə ermənilər boş torpağı və evi olan yaxşı kəndləri seçir və ondan sonra yerli idarələrə müraciət edərək, onları məskunlaşdıqları yerə qeydiyyatla salmalarını tələb edirdilər [1, s.83].

Rusiyanın bu köçürmə siyasəti nəticəsində Naxçıvan diyarında erməni əhalisinin sayı sürətlə artmaqla bərabər, eyni zamanda yerli əhaliyə də ziyan vururdu. Məcburiyyət qarşısında yerlilər öz torpaqlarının bir qismini rus silahının qorxusu altında gəlmə ermənilərə verməli oldular [1].

Naxçıvan diyarına köçürülən ermənilərin sayı barədə «Statistik təsvir»də, İ.Şopenin və S.Qlinkanın əsərlərində geniş məlumat vardır. Ancaq bu əsərlərdəki məlumatlarda say baxımından fərq vardır. Fikrimizcə, İ.Şopenin verdiyi məlumatları əsas kimi qəbul etmək olar, çünki «Statistik təsvir»in müəllifi köçüb gəlmiş ermənilərin tam şəkildə yerləşdiyini və bu yerləşmənin hələ də davam etdiyini göstərir [1, s.48]. Bununla bərabər, İ.Şopenin məlumatları ermənilərin yerləşdirilməsinin son mənzərəsini yaradırsa, «Statistik təsvir» də olan məlumatlar köçürülmənin ilkin mərhələsindəki vəziyyət barəsində təsəvvür yaradır.

«Statistik təsvir»dəki məlumata əsasən deyə bilərək ki, köçürülmənin ilkin mərhələsində Naxçıvan şəhərinə və eyni adlı dairənin 43 kəndinə 2285 erməni ailəsi və yaxud 11651 nəfər, Ordubad nahiyyəsinin 4 kəndinə isə 266 erməni ailəsi və yaxud 1509 nəfər yerləşdirilmişdir. Naxçıvan diyarının 47 yaşayış məskəninə köçürmənin ilkin mərhələsində 2551 erməni ailəsi (13160 nəfər) məskunlaşmışdır ki, bunun da əsas hissəsi (88,5%) Naxçıvan dairəsinin payına düşürdü. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan dairəsində yerləşdirilən ailələr çox sıx şəkildə məskunlaşmışdır. Belə ki, Naxçıvan şəhərinə 416, Cəhri kəndinə 151, Küznüt kəndinə 72 erməni ailəsi yerləşdirilmişdi [1, s.125-127].

Köçürmənin sonrakı mərhələlərində Naxçıvan diyarında yerləşdirilmiş erməni ailələrinin sayında dəyişiklik olduğu nəzərə çarpır. İ.Şopenin göstərdiyi kimi, artıq 1831-ci ildə Naxçıvan diyarında gəlmə erməni ailələrinin sayı 2387 olmuşdur [3, s.635-638]. «Statistik təsvir»də verilən ailə sayı arasında fort 164 ailəyə bərabərdir. Fikrimizcə, köçüb gəlmiş ermənilərin sayının çoxluğundan, boş və bərəkətli torpaqların çatışmazlığından sonralar, yəni 1831-ci ilə qədər bu 164 erməni ailəsi Naxçıvan diyarından köçüb Azərbaycanın sabiq İrəvan və Qarabağ xanlıqları, habelə digər bölgələrinə yerləşmişdilər.

Gəlmə ermənilər Naxçıvan və Ordubad dairələrinin bərəkətli torpaqlarında özlərinə məskən seçmişlər. Məsələn, Naxçıvan dairəsinin Dərələyəz mahalına 507, Naxçıvan mahalına 941 erməni ailəsi yerləşdirilmişdir. Ordubad dairəsində isə gəlmə ermənilərlə ən çox məskunlaşmış mahal Bilev mahalı idi (171 ailə). İ.Şopenin tərtib etdiyi cədvəldən görünür ki, kəlmə erməniləri yerli ermənilərin sayı az olan mahallarda yerləşdirməyə üstünlük verilmişdi. Misal üçün, 150 erməni ailəsi olan Naxçıvan mahalına daha 941 ailə yerləşdirərək onların sayını 1041-ə qaldırmaqla yerli azərbaycanlıların sayını (979 ailə) üstələmişlər. 58 erməni ailəsi olan Dərələyəz mahalına daha 50739 erməni ailəsi yerləşdirmişdilər [3]. Çar Rusiyası sabiq Naxçıvan xanlığının ərazisində azərbaycanlıların xüsusi çəkisini beləliklə azaltmağa çalışmışdır.

Köçürmə siyasətində nəzərə çarpan bir cəhət də ermənilərin heç ayaqları dəyməyən mahallara yerləşdirilməsi olmuşdur. Belə ki, əhalisi yalnız 282 azərbaycanlı ailəsindən ibarət olan Məvazi-Xatun mahalına 216 erməni ailəsi, əhalisi 767 azərbaycanlı ailəsindən ibarət Ordubad şəhərində 36 erməni ailəsi yerləşdirilmişdir [3].

Beləliklə də, köçürmə siyasəti nəticəsində Naxçıvan diyarında həm süni şəkildə erməni (xristian) əhalisinin sayı artırılmış və say baxımından azərbaycanlılar ilə ermənilər arasında olan nisbət dəyişdirilmiş, həm də Naxçıvan diyarının bütün mahallarına ermənilər yerləşdirilmişdi. Bununla da çar hökuməti yenidən ələ keçirmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını xristianlaşdırmaq yolunda çox ciddi addımlar atmağa başlamışdır.

Yuxarıda dediklərimizə əlavə edək ki, köçürməyə qədər əgər Naxçıvan bölgəsində 530 xristian, o cümlədən erməni ailəsi var idisə, Türkmənçay müqaviləsindən sonra buradakı xristianların sayı 4 dəfə artırılaraq

daha 2137 ilə köçürülmüşdür. Ordubad dairəsində isə 400 erməni ailəsi var idisə, köçürmə siyasəti tətbiq olunmağa başladığı vaxtdan buranın erməni əhalisinin sayı 62,5% artırılaraq 650-yə çatdırılmışdır [3].

Çar hökumətinin köçürmə siyasətinə qədər Naxçıvan diyarının əhalisinin böyük əksəriyyəti azərbaycanlılar idi: bu vaxt burada 5538 azərbaycanlı ailəsi yaşayırdı ki, onların da sayı 24385 nəfərə bərabər idi. Halbuki erməni ailələrinin sayı köçürməyə qədər 930 idi (və yaxud 5078 nəfər) [3]. Göründüyü kimi, köçürmə siyasətinə qədər Naxçıvan diyarının əhalisinin 82,8%-ni azərbaycanlılar təşkil edirdi; erməni əhalisinin sayı isə 17,2%-ə bərabər, idi.

Yeri gəlmişkən, mövzudan bir qədər uzaqlaşaraq, müasir dövrdə aktual səsləndiyini nəzərə alaraq qeyd etməliyik ki, hazırda Azərbaycan torpaqlarına göz dikən erməni təcavüzkarları erməni ideoloqlarının üzdənirəq nəzəriyyələrinə əsaslanaraq heç bir dəlilləri olmadan ermənilərin Azərbaycan torpaqlarında, xüsusilə Naxçıvan diyarında və Qarabağda yaşamalarını az qala eramızdan əvvəlki dövrlə əlaqələndirirlər. Bu qeyri-elmi fikri ifşa edən Azərbaycan alimlərinin əksəriyyəti, xüsusilə Z.M.Bünyadov, İ.H.Əliyev, M.A.İsmayılov, F.Məmmədova və başqaları mövcud tarixi sənədlərə arxalanaraq ermənilərin Naxçıvan və Qarabağ bölgələrində məskun olmalarını 1828-ci ildə imzalanan Türkmənçay müqaviləsi ilə əlaqələndirirlər. Bu məsələdən bəhs olunarkən nədənsə 1829-cu ildə imzalanmış Ədirnə müqaviləsi xatırlanmır. Halbuki həmin tarixi aktlara (Türkmənçay və Ədirnə müqavilələrinə) hələ ikinci Rusiya-İran müharibəsi və 1828-1829-cu il Rusiya-Türkiyə müharibəsi qurtarar-qurtarmaz rus tarixçiləri və hərbiçiləri tərəfindən xüsusi kitablar da həsr, olunmuşdur. Həmin kitablardan ən maraqlısının müəllifi S.Qlinka [3, s. 599-627, 688-690, 699, 670] və əsərindən istifadə etdiyimiz İ.Şopendir. Bu məsələyə XX əsrin əvvəllərində N.Şavrov da toxunmuşdur [9]. S. Qlinkanın yazdığına görə, Türkmənçay müqaviləsindən üç ay yarım keçmiş Rusiyanın yeni ərazilərinə, daha doğrusu çar Rusiyası tərəfindən işğal olunmuş sabiq Naxçıvan, İrəvan və Qarabağ xanlıqlarına 40000 erməni köçürülmüşdür. Bu «köçürmənin» təşəbbüsçüsü milliyyətçə erməni olan X.Y.Lazarev idi. O, hələ ikinci Rusiya-İran müharibəsi bitməmiş 1827-ci ildə ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülmələrinin layihəsini tərtib edərək çar hökumətinə təqdim etmişdi. Bu layihənin ana xəttini Rusiya imperiyasının tərkibində «Erməni çarlığının bərpa olunması»

təşkil edirdi. Həmin ideya Rusiyanın hakim dairələri üçün İranla Türkiyə sərhədlərində xristianlardan ibarət olan vilayətin yaradılmasına bir bəhanə oldu. 1828-ci ilin mart ayında general-adyutant A.X.Benkendorf X.Y.Lazerevin layihəsini imperator I Nikolaya təqdim etdi. Həmin bədnam layihədə «Qədim Ermənistana» aid olan yerlərin adı çəkilmişdir: Naxçıvan, İrəvan, Şəki, Şamaxı xanlıqlarının əraziləri.

İmperator I Nikolayı hər şeydən əvvəl, Türkiyə və İranla, yəni müsəlman ölkələri ilə sərhəd zonalarını möhkəmləndirmək daha çox maraqlandırdığı üçün o, 1828-ci il martın 21-də xüsusi qərarla Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarını ləğv edərək əvəzində həmin ərazidə süni olaraq «Ermənistan vilayəti» yaratdı. Bu vilayət 1850-ci ilə kimi davam etmiş, sonra isə İrəvan quberniyası ilə əvəz olunmuşdur. Naxçıvan diyarı da həmin quberniyaya daxil edilmişdir [8, s.88].

İndi də yarımçıq qoyduğumuz mövzuya qayıdaq.

Yuxarıda göstəriləyi kimi, köçürmə siyasəti nəticəsində Naxçıvan diyarında erməni əhalisinin sayı xeyli artdı. Doğrudur, bu siyasət nəticəsində ermənilər sayca azərbaycanlılardan çox ola bilməsələr də, hesablamalarımıza görə, əgər azərbaycanlıların sayı artmamışdısa da (halbuki İ.Şopenin cədvəlindən də göründüyü kimi, müəllif azərbaycanlı əhalisinin sayının artıb-artmamasına dair heç bir fikir söyləmir və statistik məlumat vermir), köçürülmə nəticəsində Naxçıvan diyarında yaşayan azərbaycanlıların sayı 58,8%, ermənilərin sayı isə 1,2%-ə bərabər olmuşdur. Bununla bərabər, qeyd etmək istərdik ki, köçürmə siyasətinə qədər və köçürülmələr dövründə azərbaycanlı əhalinin təbii artımını inkaredilməz bir fakt kimi qəbul etsək, Naxçıvan diyarının etnik tərkibində azərbaycanlıların payına düşən 58,8%-i bir minimum olaraq qəbul etmək lazımdır. Biz əminik ki, aşkar olunacaq yeni sənədlər fikrimizi təsdiq edər.

Araşdırdığımız mənbələrdə Naxçıvan diyarının müsəlman əhalisinin tayfalar üzrə bölündüyü də qeyd edilir. Ancaq bu bütün əhaliyə deyil, yalnız Naxçıvan şəhəri və eyni adlı mahalda yaşayan Kəngərlilərə, həmçinin Dərələyəz mahalının şərq hissəsində yaşayan və «Qaraca kürdləri» adlanan əhaliyə də aid edilmişdi.

«Statistik təsvir»in verdiyi məlumata görə, Kəngərlilərin 20 tayfadan ibarət olduğu qeyd edilir. 920 ailədən ibarət olan Kəngərlilər Naxçıvan mahalının 18 yaşayış məntəqəsində məskunlaşmışdılar. Bunlardan doqquz

tayfa Naxçıvan şəhərində, on biri isə Naxçıvan mahalının 17 kəndində yaşayırdı [1, s.31-32].

«Qaraca kürdləri» doqquz tayfadan və 660 ailədən ibarət idi. Onlar tatar dilinin (Azərbaycan dili nəzərdə tutulur — *S.B.*) xüsusi bir ləhcəsində danışırılar [1, s.32, 80, 81, 188; 6, s.69-72, 103, 104, 117, 122].

Naxçıvan diyarı əhalisinin sosial tərkibinə gəldikdə qeyd etməliyik ki, bu məsələ barəsində dolğun məlumat verən İ.Şopenin tərtib etdiyi cədvələ əsasən Naxçıvan diyarının iki şəhərində — Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində 2133 ailə (8904 nəfər) yaşayırdı. Bunlardan da Naxçıvanda 1330-u, Ordubadda isə 803 ailə yaşayırdı [3, s.540].

Kənd əhalisinə gəldikdə isə Naxçıvan xanlığının İrana bağlı olduğu dövrdə xanlığın kənd əhalisinin sayı 4850 ailə idi ki, bunun da əksəriyyəti, yəni 3500 ailə (72,1%) Naxçıvan bölgəsində, 1350 ailə (27,9%) isə Ordubad bölgəsində yaşayırdı [3].

Göründüyü kimi, hər iki bölgədə kənd əhalisinin sayı şəhər əhalisinin sayından xeyli üstün idi.

Əhalinin sıxlığı məsələsinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, ayrı-ayrı mahalların əhalisinin sayının məlum olmasına baxmayaraq, onların yerləşdikləri ərazinin ölçüsü barədə əlimizdə heç bir dəlil yoxdur. Odur ki, əhalinin sıxlığı haqqında yalnız Naxçıvan və Ordubad bölgələri üzrə hesablamalarımızın nəticəsini bildirə bilərik. Naxçıvan diyarı ərazisinin yuxarıda qeyd edildiyi kimi, 4500 verstə, o cümlədən Naxçıvan bölgəsi ərazisinin 3300 verstə, Ordubad bölgəsininkinin isə 1200 verstə bərabər olduğu və bütün diyarın əhalisinin sayının isə 41482 nəfərə çatdığı nəzərə alınsa, o zaman bu dövrdə Naxçıvan diyarında əhalinin sıxlığına görə I verstə 9,2 nəfər düşdüyünü müəyyən etmək olar.

Naxçıvan xanlığının əhalisi hüquq və vəzifələri baxımından vergi verənlərə və vergidən azad olunanlara bölünürdü. Vergidən azad olunanlara xan ailəsinin üzvləri, bəylər, sultanlar, məliklər, din xadimləri (Axund, molla, seyid və s.) daxil idilər. Yerdə qalanlar isə, yəni kəndlilər, sənətkarlar, ticarətlə məşğul olanlar, bir sözlə, gəliri olan şəxslər vergi verənlər qrupuna daxil idilər [1, s.192].

Vergidən azad olunmuş ailələr əsas etibarilə Naxçıvan bölgəsində, xüsusilə də Naxçıvan şəhərində, Ordubad bölgəsi üzrə isə Ordubad şəhərində yaşayırdılar [3, s.688-690, 700].

Naxçıvan diyarı əhalisinin məşğuliyyəti bu diyarın fiziki coğrafiyası, iqlim şəraiti və digər amillərlə şərtlənirdi. «Statistik təsvir»də, İ.Şopenin yuxarıda adını qeyd etdiyimiz əsərində və digər müəlliflərin əsərlərində Naxçıvan diyarı əhalisinin məşğuliyyət sahələri, onun coğrafiyası barədə geniş məlumat verilmişdir. Əkinçilik, maldarlıq, sənətkarlığın bir çox sahələri isə burada əhalinin əsas məşğuliyyəti idi.

Naxçıvan diyarı ərazisinin böyük bir hissəsi əkinçilik üçün yararlı olduğuna görə burada buğda, arpa, darı, çəltik, pambıq, tütün, mərcimək, noxud əkib-becərir, bağçılıq və bostançılıqla məşğul olurdular [1, s. 65, 70, 74, 80, 81, 188; 7, c. 69-72, 103, 104, 117, 122].

Otlaqların bol olması Naxçıvan diyarında maldarlığın inkişafı üçün əlverişli şərait yaradırdı. Xırda və iribuynuzlu mal-qara bəsləyən Naxçıvan diyarının əhalisi dəri aşılamaqla, yağ-süd məmulatlarının istehsalı ilə də məşğul olurdu [1, s. 92-93, 199-200; 4, s.783-797; 3, s.81, 85, 89, 96, 92].

Eyni zamanda əhali Naxçıvan diyarında sənətkarlığın bir çox sahələri ilə də məşğul idi. Bez parçaların istehsalı, zərgərlik, dəmirçilik, qalayçılıq və digər sənətkarlıq sahələri Naxçıvan diyarında çox yayılmışdı [4, s.844; 7, c. 44, 48, 57, 65-66, 94, 106].

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. HƏST, s.133, 145, 169, 227, 229.
2. *Sımbatzadə Ə.S.* Göstərilən əsəri, s. 81, 85, 89, 96, 92.
3. Şopen İ. Göstərilən əsəri, e. 688-690, 700.
4. Глинка С. Описание переселения армян Азербайджанских пределов. России... М., 1831, с.103.
5. Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х годах XIX в., ч.Ж. – М.-Л.: 1936, с.153.
6. *Сумбатзаде А.С.* Промышленность Азербайджана, с. 44, 48, 57, 65-66, 94, 106.
7. Сумбатзаде А.С. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX в. – Баку: 1959, с. 69-72, 103, 104, 117, 122.
8. Туманян В. Материалы к новой истории Восточной Армении – «Вестник общественных наук», Ереван, 1986, №8, с.88.
9. Шавров Н. Русская колонизация на Кавказе. Вопросы колонизации. – СПб., 1911.

S.I. BUDAGOVA

**COMPOSITION AND OCCUPATION OF NAKHCHIVAN POPULATION
(XVIII CENTURY)**

Key words: Population, climate, family, to settle, tribes, region, tax, production, craftsman, occupation

According to statistics compiled by Russian officials after the complete conquest of the South Caucasus, in mahals of Nakhchivan province, including the city with the same name lived 6177 families; most of them (3450 families, or 55.9%) lived in Nakhchivan mahal. Second in the number of families after Nakhchivan mahal was Dereleyez mahal (1272 families, or 20.6%), divided into the western and eastern parts. Further were the Alinja mahal (718 families, or 11.6%), the city of Nakhchivan (502 families, or 8.1%) and Khoy mahal (235 families, or 3.8%).

С.И. БУДАГОВА

**СОСТАВ И ЗАНЯТИЕ НАСЕЛЕНИЯ НАХЧЫВАНА
(XVIII ВЕК.)**

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Население, климат, семья, регион, налог, производство, ремесленник, оккупация

Согласно статистическим данным, составленным русскими чиновниками после полного завоевания Южного Кавказа, в магалах Нахчыванской провинции, включая одноименный город проживало 6177 семейств. Большинство из них (3450 семей, или 55,9%) проживало в Нахчыванском магале. Вторым по числу семей после Нахчыванского магала шел Даралагезский магал (1272 семейств, или 20,6%), разделенный на западные и восточные части. Далее, соответственно, шли Алинджинский магал (718 семейств, или 11,6%), город Нахчыван (502 семей, или 8,1%) и Хойский магал (235 семей, или 3,8%).

İRANŞÜNASLIĞA QIYMƏTLİ TÖHFƏ

Allahverdi ƏLİMİRZƏYEV*

E.ə. I minilliyin ortalarında Ön Asiyanın siyasi xəritəsində yeni dövlət –Əhəməni imperiyası meydana gəldi. Adını sülalənin əfsanəvi banisi Əhəməndən alan bu dövlət Mada çarlığının tarixi varisi olmaqla üç qitənin xalqlarını birləşdirən, Egeydəki yunan adalarından Hindistana qədərə uzanan geniş əraziyə nəzarət edən ilk imperiya idi. Mahiyyət etibarı ilə Əhəməni imperiyasının tarixi bu nəhəng ərazidə məskunlaşan xalqların, o cümlədən Azərbaycandakı tayfa və etnosların sosial-iqtisadi, siyasi və etnomədəni tarixinin iki əsirlik səhifəsini təşkil edir. Bu səbəbdən Respublikamızda Əhəməni dövrü tarixinə olan maraq təbii sayılır və bu sahədə yeni əsərlərin yazılması faktı özlüyündə müsbət qarşılanır.

A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun böyük elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru Rauf Məlikovun «Drevnepersidskie nadpisi. Transliteraüia, perevod, qlossariy. Baku. İzdatelġskiy dom Şarq-Qarb, 446 s.» kitabının işıq üzü görməsi bu baxımdan əlamətdar hadisə sayıla bilər.

Əsər dostum və həmkarım Rauf Məlikovun Əhəməni dövrünə həsr olunmuş sayca ikinci monoqrafiyasıdır. «Gtnıçeskaə kartina Azerbaydjana v period Axemenidskoqo vladıçestva (VI-IV vv. do n.g.). Baku: Nurlan, 2003» adlı birinci kitabın çapından ötən 10 il ərzində o, Əhəməni hökmdarları adından tərtib olunmuş farsdilli kitabələrin toplanması, onların qrammatik təhlili və tərcüməsi ilə bağlı ağır işin məsuliyyətini dərk edərək qiymətli əsər üzərində çalışmış və sonda istəyinə nail olmuşdur.

A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı və şəxsən İnstitutun direktoru AMEA-nın müxbir üzvü, əməkdar elm xadimi, tarix üzrə elmlər doktoru, professor Y.M.Mahmudovun dəstəyi ilə işıq üzü görən bu monoqrafiyada 6 Əhəməni şahının (I Dara, Kserks, I Artakserks, II Dara, II Artakserks, III Artakserks) hakimiyyəti zamanı (e.ə. 522-338-ci illər) qədim fars dilində tərtib olunmuş onlarla mətninin orijinal oxunuşu və tərcüməsi verilmişdir. Kitaba yazdığı ön sözdə Y.M.Mahmudov bu mətnləri Azərbaycanın qədim tarixinin öyrənilməsində ilk mənbələr kimi dəyərləndirir [səh. I-II].

Allahverdi Əlimirzəyev – t.ü.f.d. AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun elmi işçisi

R.Məlikovun xidməti ondadır ki, o, Əhəməni kitabələrinin qədim fars dilində olan variantlarının transkripsiya və transliterasiyasını tərcümələri ilə verməklə kifayətlənməmiş, bu mənlərdə qeydə alınan sözlərin dolğun lüğətini hazırlamış, kitabələrdəki məlumatlara şərhlər də vermişdir. Coğrafi və şəxs adlarının indeksi kitabdakı məlumatlardan istifadəni xeyli yüngülləşdirir. Əsərin giriş hissəsində Əhəməni kitabələrinin qədim fars variantlarının kəşfi və tədqiqat tarixi haqqında ümumi məlumat verilir, onların qeydə alındığı mixi yazı sisteminin bəzi xüsusiyyətləri (qrafik ifadə vasitələri, mənlərin yazılış qaydaları və oxunuşu istiqamətində iranşünaslıqda qəbul olunmuş normalar və s.) nəzərdən keçirilir [səh. 3-31].

Tərcümə olunan ilk mənbələrdən Azərbaycanın qədim tarixi üçün ən əhəmiyyətli Bisütun kitabəsidir. Xüsusilə Əhəməni hakimiyyətinə qarşı Qaumatanın və Fravartışın Mada satraplığında, Çissantaxmanın Asaqarta vilayətindəki üsyanları haqqındakı məlumatlar daha qiymətlidir. Qədim Şərqin ən böyük yazılı abidəsi olan Bisütun kitabəsi 3 dildə tərtib olduğundan qədim fars variantındakı məlumatlar babil və elam mixi yazı sistemlərinin sirrinin açılmasında həlledici rol oynadı. Kitaba I Daranın saray tikintilərindən bəhs edən mənləri də daxil edilib.

Kserksin adından tərtib olunmuş mənlərin ən qiymətli «Devlər əleyhinə kitabə»dir. Burada Əhəməni şahlarının dini ideologiyası, köhnə inanclara münasibətləri əks olunub [səh. 167-173]. Monoqrafiyada Kserksin və onun varislərinin saray tikintilərindən bəhs edən kitabələri də daxil edilib.

Kitabın ayrıca bölməsini lüğət təşkil edir [səh. 210-319]. Burada sözlərin mənlərdə təsadüf olunan bütün qrammatik variantları nəzərə alınıb.

Növbəti bölmədə mənlərin redaktə olunmuş tərcümələri yerləşdirilib [səh. 320-363]. Kitabın sonundakı əlavələrdə Əhəməni şahlarının xronologiyası [səh. 364-365], qədim fars təqvimi [səh. 366-367] və müəllifin ermənilərin mənşəyi və siyasi yüksəlişinə dair qeydləri verilib [səh. 368-377]. Zəngin illüstrativ material isə oxucunun qədim fars mənləri ilə tanışlığı üçün vizual imkan yaradır. Kitabın yazılması zamanı 160-a yaxın mənbə və elmi ədəbiyyatdan istifadə olunmuşdur. Əsər tarixi-filoloji səpgilidir və daha çox fars dili üzrə mütəxəssislərə ünvanlanıb. Bütün müsbət məziyyətləri ilə yanaşı müzakirə olunan monoqrafiya R.Məlikovun bu sahədə ilk təşəbbüsü olduğundan bəzi məsələlər ya kifayət qədər izah olun-

mur, ya da müəllif onlara şəxsi münasibət bildirməkdən yayınır. Məsələn, qədim fars mixi yazı sisteminin meydana gəlməsi prosesi tarixi aspektdən nəzərdən keçirilmir və bu məsələyə az diqqət yetirildiyindən [səh. 19-20, 39-40] sırası oxucuda belə təsəvvür yaranır ki, bu yazı növü qəflətən və ciddi zərurət olmadan yaranmışdır. Əslində isə bunun səbəbini imperiyanın milli maraqlarında axtarmaq lazımdır.

Əhəməni imperiyasının banisi II Kuruşun və oğlu II Kambizin sinkretik ideologiyadan qaynaqlanan daxili siyasəti sonda müxtəlif bölgələrdə mərkəzi hakimiyyət əleyhinə üsyanlara səbəb oldu. Böyük çətinliklə bu üsyanları yatıran I Daranın siyasətində milli ideologiya qabarıq şəkildə ön plana çıxır. Yeni yazı sisteminin yaradılmasını zəruri edən şərtlərdən ən mühümü məhz milli maraqlara söykənən böyük imperiyanın artan beynəlxalq nüfuzu ilə bağlı idi. Məğlub edilmiş qədim xalqların (babillilərin, elamlıların, qədim Misirlilərin, aşşurluların, yunanların, aramilərin və s.) əsirlər boyu davam edən yazı mədəniyyəti imperiya maraqları baxımından hakim nəslin ana dili üçün də yeni yazı növünün icad olunmasını prioritet hədəflərdən birinə çevirdi.

Tədqiqatçıların əksəriyyəti Bisütun kitabəsini bu yeni yazı növünün ilk nümunəsi hesab edir. Lakin bu kitabənin üç dildə e.ə. 521-ci ilin noyabr – 518-ci ilin mart ayları ərzində tərtib olunduğu fikri [səh. 39] inandırıcı görünmür. M.A.Dandamayevdən qaynaqlanan bu fikir* o dövrün siyasi vəziyyətinə uyğun gəlmir. Belə üçdilli iri həcmli kitabənin qaya üzərinə həkk olunması və həmin ərəfədə paralel olaraq yeni yazı növünün icad olunması üçün ilk növbədə ölkə daxilində əmin-amanlıq, ictimai və iqtisadi sabitlik bərpa olunmalı, hərbi əməliyyatların vurduğu dağıntılar aradan qaldırılmalı idi. Qazanılan qələbələrin gələcək nəsillərə çatdırılması qayğısı yalnız bundan sonra reallaşa bilərdi. Nə qədər çevik siyasət yürütsə, uğurlu hərbi əməliyyatlar aparsa da I Dara e.ə. 512-ci ilədək ona miras qalan imperiyanı əvvəlki hüdudları çərçivəsində bərpa edə bilməmişdi. Belə ki, e.ə. 520-ci ildə elamlıların üçüncü üsyanı, bir il sonra isə «şişpapaq sakların» qiyamı baş verir. E.ə. 518-ci ildə I Dara Misirə yürüş edir və orada iri miqyaslı inşaat işləri aparır, növbəti ildə isə Hindistanın şimal-qərb torpaqları zəbt olunur. Bisütun kitabəsi Qara dəniz sahillə-

* М.А.Дандамаев. Политическая история Ахеменидской державы. М., 1985, с. 100.

rində yaşayan skiflərə qarşı aparılan hərbi əməliyyatlardan sonra, təxminən e.ə. 512-505-ci illər ərzində (bu tarixdən tez olmayaraq) tərtib oluna bilirdi.

R.Məlikov yeni yaradılmış yazı sistemini «hecalı-əlifbalı» və ya hecalı yazıdan hərfi yazıya keçid mərhələsində olan yazı kimi təqdim edir [səh. 21]. Nəzərə alsaq ki, burada 33 hecalı (və ya səslə), 8 sözlü (və ya ideoqrafik), 2 texniki (söz ayırıcılar) və 3 simvolik («1», «10», «100» rəqəmləri) işarə mövcud olmuşdur, o halda bu yazını «konsonant tipli sözlü-hecalı yazı» hesab etmək olar. Bu yazının bəzi işarələri (məsələn -**l**^a-, -**z**^a-hecalarını ifadə edən işarələr və rəqəmləri bildirən simvollar) babil mixi yazı sistemindən mənimsənilmişdir.

Qədim fars yazı sistemini Ön Asiyanın digər mixi yazı növlərindən fərqləndirən cəhətlər sırasında söz ayırıcı işarələrin tətbiqi və sözlərin sətirdən sətərə keçirilməsinin mümkünlüyüdür.

Bütün müsbət məziyyətləri ilə yanaşı müzakirə olunan monoqrafiyada qüsurlara da yol verilib. Onların bəzilərini nəzərdən keçirək.

1. R.Məlikov yazır: «Bisütun kitabəsinin Madanın paytaxtı Ekbatana yaxınlığında (əslində ondan xeyli aralı, Həmədandan Kermənşaha gedən yolda – A.Ə.) həkk olunması şübhə doğurmur ki, savadlı madaşlilar, farslar kimi bu kitabənin qədim fars dilində olan mətnini oxuya bilərdilər» [səh. 92]. Əslində 105 metr hündürlükdə həkk olunmuş bu kitabəni adi gözlə yerdən oxumaq mümkün deyil.
2. Bisütun kitabəsinin V sütununda «şışpapaq saklar» haqqında deyilir: «Bu saklar düşmən idilər və Ahuramazdaya ibadət etmirdilər» [səh. 96]. Bu ifadəni təhlil edən R.Məlikov haqlı olaraq onların zər-düşti təliminin tərəfdarları olmadığını qeyd etsə də, yanlış olaraq bildirir: «Lakin bu heç də onların ümumiran dini təsəvvürlərinin daşıyıcıları olmadıqları anlamına gəlmir» [səh. 100]. Müəllifin diqqətindən yayınıb ki, bu şablon ifadə eyni və həmin V sütunda Atamaytanın üsyanının yatırılması ilə əlaqədar eləmlilər haqqında da işlənir. Eləmlilərin isə irandilli tayfalardan kəskin fərqlənən özünəməxsus dini inancları var idi. Ümumiyyətlə, nəzərdən keçirilən bu şablon ifadə «şışpapaq sakların» nə dini təsəvvürlərinə, nə də etnik mənsubiyyətinə dair etibarlı məlumat sayıla bilməz.

3. Elam fonologiyasına emfatik səslər, o cümlədən ingilis fonetikasındakı **-q-**, yad olduğundan* elam transkripsion variantlarındakı bu səs bütün hallarda **-k-** kimi oxunmalıdır. Məsələn, **ha-ak-qa-man-nu-iš** [səh. 33] əvəzinə, **ha-ak-ka (!) -man-nu-iš**, **Rák-qa** [səh. 70] əvəzinə **Rák-ka (!)-an** oxunmalıdır.
4. Lüğətdə **h y a** «hansı» sözü qeydə alınsa da [səh. 261], mətnlərdə bu söz bəzən tərcüməsiz verilir. Məsələn, II Kuruşun Murqab kitabəsində [səh. 37].
5. Babil mixi yazılış forması **ma-da-a-a** əslində nominativ (adlıq) halda [səh. 51, 273] deyil. Akkad (aşşur-babil) dilində isimlərin son saitinin qoşalaşması (**-a-a, -i-i, -u-u**) mənsubiyyət göstəricisi olduğundan,[†] **ma-da-a-a** («Madaninkı», «Madaya məxsus») əslində qədim fars dilində **mādā** formasına uyğundur.
6. Tarixi Parsua vilayəti (mərkəzi Şiraz olan müasir Fars vilayəti) İranın cənub-qərbində yox [səh. 33], cənub-şərqində yerləşir.
7. Şərhlərdə xeyli təkrarçılığa yol verilib.

Kitabın sonuna ermənilərin Anadoluya gəlişi və etnik adları haqqında maraqlı mətn əlavə olunub [səh. 368-377]. Müəllif problemlə bağlı rusdilli elmi ədəbiyyatda söylənilən fikirləri nəzərdən keçirir və onlara münasibətini bildirir. R.Məlikov haqlı olaraq ermənilərin Kiçik Asiya və Cənubi Qafqaza sonralar gəldiyini və bu coğrafiyanın yerli əhalisi olmadığını qeyd edir. Mövzu kitabın əhatə etdiyi xronoloji çərçivədən xeyli geniş olduğundan və qoyulan problemin araşdırılması zamanı ilk mənbələr deyil, çox zaman qərəzli mövqedən yazılmış elmi ədəbiyyatdan yararlandığından bu mətnə də müəyyən qüsurlara yol verilib. Onların bəziləri üzərində dayanmağı vacib sayırıq.

1. Müəllif qeyd edir ki, e.ə. III minilliyin sonundan – e.ə. I minilliyin əvvəllərinə qədər Anadolu yaylasında «protoermənilərə» məxsus toponim və etnonimlər qeydə alınmayıb [səh. 368]. Ümumiyyətlə, milada qədər bu coğrafiyada erməni mənşəli yer və şəxs adlarının izlərinə rast gəlinmir.

* И.М.Дьяконов. Языки древней Передней Азии. М., 1967, с. 94-95; E.Reiner. The Elamite language / Handbuch der Orientalistik Zweiter Band. Leiden / Köln, E.J.Brill, 1969, p. 71-73.

[†] F.Delitzsch. Assyrische grammatik. Berlin, 1906, s. 56-58.

2. Kiçik Asiyanın ilk kitabələrinin e.ə. I minilliyə aid olması [səh. 369] fikri yanlışdır. Məsələn, təkcə Kayserinin 20 kilometrliyində yerləşən Kültəpə yaşayış yerində (şərqi samilərin Kaniş koloniyası) 1925, 1948-ci illərdə aparılan qazıntılar zamanı qədim Aşşur dialektində tərtib olunmuş yüzlərcə hesabat sənədləri və ədəbi-dini mətnlər aşkar olunub və onlar e.ə. XIX əsrə aid edilir. E.ə. XVII-XIII əsrlərdə isə bu yerlərdə erməni dilindən xeyli fərqlənən ilk yazılı Hind-Avropa mənşəli het dili yayılmışdır.
3. Müəllif görkəmli şərqşünas İ.M.Dyakonovun belə bir yanlış fikrinə tərəfdar çıxır ki, ermənilərin özlərinə verdiyi «hay-k» adı Hat/Het terminindən törəmişdir [səh. 370-371]. Het dövlətinin süqutundan (e.ə.1200) xeyli sonralar da yüksək stildə tərtib olunmuş Aşşur və Urartu mətnlərində bu dövlətin yerləşdiyi ərazi və onun sakinləri şərti olaraq anoxronik terminlə **Hatti/Hate** adlanırdı. Aşşur mətnlərində bu tip anoxronik terminlərə («Şumer», «Anşan», Kutium», «Subartu, «Akkad», Meluhha» və s.) təsadüf olunsada, onlar heç vaxt konkret bir etnosu ifadə etmirdilər. Bu səbəbdən «**hay-k**» və «**Hat/Het**» terminləri arasındakı varislik fikri əsassız görünür.
4. R.Məlikov yanlış olaraq Strabona istinadək I Artaksinin zamanında (e.ə. 189-160-cı illər) Armeniya çarlığında əhalinin vahid bir dildə – erməni dilində danışdığını iddia edir [səh. 374]. Strabonun məlumatlarında, ümumiyyətlə, «erməni dili» ifadəsi işlənmir. Vahid dil dedikdə Strabon Armeniyadakı Atropatena-Mada mənşəli hakim sülalənin rəsmi dilini nəzərdə tuturdu.
5. I Artaksinin Göycə gölü hövzəsindən mərz daşlarına həkk olunmuş dörd kitabəsi aşkar olunub. Kitabələr arami (qərbi sami) dilində tərtib olunub. bu dildə -x- səsi olmadığından bu ad «Artaxşasi» kimi deyil [səh. 374, qeyd 111], «Artahşasi» formasında yazılıb.
6. II Tiqranın girovluqdan azad olması müqabilində Parfiyaya təzminat kimi verilən «70 vadinin» məhz Atropatenada yerləşdiyi [səh. 375] heç bir ilk mənbədə göstərilmir. Ümumiyyətlə, bu «70 vadinin» lokalizə məsələsi mübahisəlidir.
7. «Şərqi muşklar» kimi təqdim olunan tayfanın heç bir dil materialı (onomastik və toponimik) qalmadığından onların hansı dildə danışdığını bizə məlum deyil. Onların «protoerməni» olması yalnız İ.M.Dya-

konovun gümanlarına əsaslanır. Əfsus ki, R.Məlikov bu fikirdə onunla həmrəydir.

Y.M.Mahmudovun bu yaxınlarda çapdan çıxmış kitabında ermənilərin etnosiyasi tarixinin qədim dövrü ilə bağlı mövcud nəzəriyyələr geniş təhlil və tənqid olunur. R.Məlikovun ünvanına söylədiyimiz iradların bir qismi burada daha ətraflı şəkildə əksini tapıb.*

R.Məlikovun müzakirə olunan kitabında aşağıdakı xırda texniki xətlər də nəzərə çarpır:

1. Qədim fars mixi yazı işarələrini əks etdirən cədvəldə [səh. 21-22] - **h^a-**, -**d^a-**, -**l^a-**, hecalarını ifadə edən işarələr göstərilməyib.

2. İllüstrasiya bölməsində Kserksın Suz apadanındakı sütun altlığına həkk olunmuş kitabəsinin fraqmenti yanlışlıqla 180⁰ şərqdə yerləşdirilib [səh. 441].

3. İllüstrasiya bölməsində əks etdirilən III Artakserksın gil kitabəsi [səh. 441] qədim fars dilində yazılmayıb; bu elam dilində tərtib olunmuş hesabat sənədidir.

Bununla belə, söylənilən iradlar R.Məlikovun qədim fars dilində tərtib olunmuş Əhəməni kitabələrinə həsr etdiyi monoqrafiyasının elmi dəyərinə xələl gətirmir. Mənbəşünaslıq baxımından olduqca qiymətli olan bu əsər müəllifin ciddi nailiyyəti olmaqla bərabər, qədim tariximizlə bağlı qaynaqları araşdıran tədqiqatçılarımıza və şərqşünas filoloqlarımıza gözəl hədiyyədir.

* Y.M.Mahmudov. «Real tarix və «Böyük Ermənistan» uydurması». Bakı, 2014. R.Məlikovun bu kitaba mütəxəssis rəyi və dolayısı ilə öz monoqrafiyasındakı qüsurların etirafı «Azərbaycan» qəzetinin 27 fevral 2014-cü il tarixli № 43 (6609) sayılı buraxılışında «Tarixi saxtalaşdıranlara layiqli cavab» adı ilə nəşr olunmuşdur.

QUBA XANLIĞININ ƏHALİSİ

İradə MƏMMƏDOVA*

Quba xanlığının əhalisinin sayı muxtəlif dövrlərdə onu idarə edən xanın qüdrətindən, apardığı müharibələrdən, qonşu dövlətlərin və xanlıqların Quba xanlığının ərazisinə hücumundan, Fətəli xanın apardığı birləşdirmə siyasətindən və xanların əhali siyasətindən asılı olaraq fərqli olmuşdur. Xanlıqda baş verən siyasi çəkişmələr, qonşu xanların və dövlətlərin hücumu zamanı əhalinin sayı azalmış və ya digər ərazilərə köç etmiş, əksinə xanlıqda vəziyyət sabit olduqda, ərazisi genişləndikdə əhalinin sayı çoxalmış, hətta digər ərazilərdən də buraya gələrək yerləşənlər olmuşdur. Rusiya imperiyasının Quba xanlığını işğalı prosesində müsəlman əhali sıxışdırılmış, buraya qismən də olsa xristian əhali yerləşdirilmişdi.

XVIII əsrin birinci yarısından başlayaraq əsrin 70-ci illərində Quba xanlığının əhalisinin say tərkibi barəsində məlumatlar demək olar ki, yox dərəcəsindədir. Yalnız bəzi tam olmayan cüzi məlumatlar bizə gəlib çatmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 1718-ci ildə Quba şəhərində 600 ev qeydə alınmışdı [17, s. 54]. 1728-1731-ci illərdə Müşkür, Şabran və digər qonşu mahallara xeyli erməni köçkünlər gəlmişdilər [6, s. 143]. P.Q.Butkova görə XVIII əsrin ortalarında 100 kənddən ibarət olan Quba xanlığında 2600 həyət var idi [14, I h., s. 249; 8, s. 185].

Bəzi hallarda ətraf xanlıqlardan döyüşkən tayfaların Quba xanlığına köçürülməsi xanlığın hərbi gücünün artmasına səbəb olurdu. 1757-ci ildə bir çox şahsevən tayfalarının Muğan düzündən, bəzi ailələrin isə Dərbənd və Şamaxı ətrafından xanlığa köçürülməsini misal göstərmək olar [14, I h., s. 249; 7, s. 201]. Digər tərəfdən qaynaqlarda Dərbənd şəhərində Quba xanları tərəfində nəsilələrinə bəy titulu verilmiş ailələrin adı da çəkilir. Məsələn, 1831-ci ildə ruslar tərəfindən aparılan Dərbənd şəhərinin kameral təsvirindən məlum olur ki, bəy titulu təsdiq edən sənədi olanların içərisində Məşədi Əlibəy Əlibəy oğlunun babasına bu titulu Quba xanı Hüseynəli xan, Məhəmməd Rzabəy Məhəmməd Emin-

* İradə Malik qızı Məmmədova – t.ü.f.d. AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun böyük elmi işçisi

bəy oğlunun babasına, Cilikənd kəndinin bəyi Əli Nağıbəy Həsənbəy oğlunun babasına, Cəfər bəy Xoca Məhəmməd oğlunun babasına, Sultan bəy Zeynalabdin oğlunun babasına, Ağarza bəy İmamverdi bəy oğlunun babasına, Ağarza bəy Məhəmməd Sadıq oğlunun babasına, 3 kəndin məxsus olduğu Əmiralı bəy Məhəmməd Qasım oğlunun babasına, daha 6 kəndin bəyinin babalarına Quba xanı Fətəli xan, Ağabəy Nağıbəy oğlunun atasına bəy adını Quba xanı Şeyxəli xan vermişdir. Həmçinin Qızlar şəhərindən Dərbənddə köçən Varlam Martinoviç Gözəlovların atasına bəy adının Fətəli xan və Əhməd xan tərəfindən verildiyi bəllü olur [16, vv. 201-211 arxa; 19, s. 96-102].

S.İbişov 1757-1789-cu illərdə birləşdirilmiş və asılı vəziyyətə salınmış torpaqlarla birlikdə Quba xanlığının ərazisinin 43180 kv verst olduğunu, Lənkəran xanlığı istisna olmaqla əhalisinin sayının isə 250858 nəfər təşkil etdiyini yazır [3, s. 50]. 1768-ci ildə Şamaxı xanlığını Quba xanlığına birləşdirən Fətəli xan Köhnə Şamaxını özünün yeni iqamətgahına çevirməyi planlaşdırırdı və gələcəkdə burada özünə güclü dayaq yaratmaq məqsədilə Dərbənd, Quba və Salyan əhalisindən min evi köhnə Şamaxıya köçürmüşdü [7, s.16].

XVIII əsrin 70-ci illərində Dərbənddə 4 min ev var idi. Dərbənddəki evlərin 100-ü ermənilərə qalanları isə müsəlmanlara məxsus idi. 1792-ci ildə Dərbənd şəhərində 2200 ev qeydə alınmışdı [21, IV h., s. 165]. Qafqaz Qrenadyor alayının sekund mayoru F.Simonoviç 1796-cı ildə tərtib etdiyi “Cənubi Dağıstanın təsviri”ndə coğrafi ərazi olaraq Cənubi Dağıstana daxil olan mülklər və bu mülklərin hansı xana məxsus olması haqqında məlumat vermişdir. Bu məlumata görə Dərbənd və Quba mülkləri Quba xanına məxsus olmuşdur. Onun yazdığına görə Quba xanının mülküyyəti olan Dərbənd mülkü şimaldan Usminin mülkləri ilə, qərbdən Tabasaranla, cənubdan Qazıqumuxlu Xamutayın mülkü olan Kürin əyaləti, Quba mülkü ilə, şərqdən Xəzər dənizi ilə əhatələnmişdi, Dərbənd və Ulus mahallarına bölünürdü. F.Simonoviç bu mülkdə yerləşən Dərbənd şəhərində Əli və Sünnü təriqətinə məxsus 2090 evin, xristianlara aid 90 evin olduğunu yazırdı. 6 kənddən ibarət olan Dərbənd mahalında 265 ev, 15 kənddən ibarət olan Ulus mahalında isə 780 ev vardı [27, s. 141-144; 22, I h., v. 18 arxa]. P.Q.Butkov 1796-cı ildə Dərbənd şəhərində 2096 evin müsəlmanlara, 93 evin xristianlara (ümumilikdə 2189 ev) [13,

s. 202] məxsus olduğunu yazırdı. F.Serebrova görə isə şəhərdə 2180 həyət, 21 kənddən ibarət olan Dərbənd əyalətinin mahallarında isə 1050 həyət [26, s. 176] var idi.

1804-cü ildə Dərbənd şəhərində 2 min ev vardı, əhalisinin sayı isə 10 min nəfər idi [12, s. 219]. 1810-cu ildə Dərbənd şəhərində 1435 ailə (3953 nəfər kişi) müsəlman (Azərbaycan türku – İ.M.), 28 ailə (56 nəfər kişi) erməni, 59 ailə (166 nəfər kişi) yəhudi yaşayırdı [1, v. 44 apxa; 25, s. 249]. 1811-cı ildə Dərbənd qalası və ətrafında 790 ailə, hər iki cinsdən 4740 nəfər sakin vardı [24, v. 1; 28, s.327]. F.N.Rtişşev Dərbənd şəhərində 1522 evin olduğunu və 4175 nəfər kişinin yaşadığını qeyd edirdi [25, s. 249].

XVIII əsrin 70-ci illərində Quba şəhərinin əhalisinin sayı 7 min nəfər, şəhərdəki evlərin miqdarı isə 2 min təşkil edirdi [10, v. 11]. F.Simonoviçin məlumatına görə Cənubi Dağıstanın böyük yarısını əhatə edən Quba mülkü Quba xanının mülkiyyəti idi və Qafqaz sıra dağlarından Xəzər dənizinə kimi uzanırdı. Şimaldan Dərbənd mülkü və Kürin əyaləti, qərbdən Axtin mülkü və Qafqaz dağları, cənubdan Şamaxı və Bakı, şərqdən Xəzər dənizi ilə əhatələnirdi [27, s. 138-156]. Quba əyalətində yaşayan xalqlar və onun mahalları haqqında məlumat verən mənbənin məlumatına əsasən Samur, Qusar və Qudyalçayı boyunda yerləşən kəndlərin əhalisi olan qubalılar yerli əhalidirlər, türk adlanan dildə danışılar, müsəlmandırlar və sünnü məzhəbindəndirlər. Müşkür, Barmaq və Sədan mahallarında yaşayan əhali isə mənbənin məlumatına görə şiə məzhəbindən idi və tat adlanan dildə danışırılar. Buduq və Xınalıq mahalları sünnü məzhəbindən idi və ləzgi dilinə yaxın bir dildə danışırılar. Şabran mahalının əhalisi də türk dilində danışan şiə məzhəbindən olan müsəlmanlar idilər. Quba xanı Hüseynəli xanın və Fətəli xanın hakimiyyət illərində bu mahala Muğan düzündən, İranın digər yerlərindən və qonşu mülklərdən əhali köçürülmüşdü [11, vv. 35 – 35 arxa; 5, s. 7-8]. Mənbənin məlumatından göründüyü kimi Quba xanlığında Azərbaycan türkləri üstünlük təşkil etmişlər.

Quba xanlığının Rustov mahalının Kilvar, Müşkür mahalının Birinci və İkinci Baraxum, Qaraçalı, Böyük və Balaca Xaçmaz, Qaraqurtlu kəndlərində ermənilər yaşayırdı. 22 evi olan Kilvar kəndində 2 keşiş, 1 kilsə, 15 həyətdən ibarət olan Birinci Baraxum kəndində 1kilsə və 1 keşiş,

Qaraçalıda 1 kilsə, 4 keşiş, Qaraqurtluda 1 kilsə vardı. Quba xanlığının bir neçə kəndində yaşayan azsaylı ermənilərin bir qismi qriqoryan irandilli tatlar, bir qismi xeyli dərəcədə erməniləşmiş albanlar, bir qismi də gəlmə ermənilər idi. Qudyalçayın əks sahilində yaşayan Külqat qəsəbəsində dağ yəhuduləri yaşayırdılar. Onların 4 ravinləri və 4 sinaqoqları var idi [11, v. 35 arxa;4, s. 19]. P.Q.Butkov 1796-cı ildə burada 200 yəhudi evinin mövcud olduğunu xəbər verirdi [13, s. 205].

1796-cı ildə Quba əyaləti 8 mahala bölünmüşdü: Quba, Rustov, Müşkür, Şabran, Sədan, Barmaq, Xınalıq, Buduq. Mənbənin məlumatına görə Quba əyalətində cəmi 1 şəhər və 245 kənd, ümumilikdə 6364 ev var idi. Mahalı idarə edənlər Quba naibinə tabe idilər [20, v. 36-47]. F.Simonoviçin yazdığına görə 99 kənddən ibarət Quba mahalında 2200, 31 kənddən ibarət Müşkür mahalında 470, 67 kənddən ibarət Şabran mahalında 1190, 29 kənddən ibarət Rustov mahalında 675, 20 kənddən ibarət Sədan mahalında 340, 24 kənddən ibarət Barmaq mahalında 600, 18 kənddən ibarət Xınalıq və Buduq mahallarında 950 ev var idi. Xanın iqamətgahının yerləşdiyi Quba şəhərində evlərin sayı 600 evə yaxın idi [27, s. 144-149]. P.Q.Butkov 1796-cı ildə Quba əyalətində 23147 nəfərin yaşadığını yazırdı [13, s. 204].

XIX əsrin əvvəllərində Quba əyalətində ermənilər ancaq Kilvar və Xaçmaz kəndlərində yaşayırdılar və 53 evdən ibarət idilər [21, IV h, s.119]. Digər məlumata görə Quba əyalətində müsəlman ruhanilər 500 ailə, erməni ruhanilər 75 ailə və seydilər 40 ailədən ibarət idilər [3, s.127]. 1810-cu ildə Quba əyalətində ümumilikdə 5698 həyət, Quba şəhərində 310 həyət var idi [9, IV c., sen. 1006, 1007, s. 648-654]. Digər mənbəyə görə 1810-cu ildə Quba xanlığında 230 ailə müsəlman din xadimi yaşayırdı ki, bunların da 63 ailəsini axundlar, 65 ailəsini seydilər, 65 ailəsini mollalar təşkil edirdi. Quba əyalətindəki Kilvar kəndində cəmi 2 erməni popu yaşayırdı. Daha sonrakı dövrdə axund və mollaların sayı 279, seydilərin sayı isə 210 olmuşdur [2, iş 328]. F.N.Rtişşevin məlumatına görə Quba qalasında 349 həyət, 1044 kişi vardı [23, v. 9]:

Quba qalasının əhalisi	Həyətlərin sayı	Kişilərin sayı (nəfərlə)
Bəylər	29 (8,3 %)	87 (8,3 %)
Axundlar	7 (2 %)	29 (2,8 %)

Mollalar	6 (1,7 %)	21 (2 %)
Seyidlər	19 (5,4 %)	72 (6,9 %)
Yüzbaşılar	3 (0,9 %)	13 (1,2 %)
Sakinlər	285 (81,7 %)	823 (78,8 %)
Cəmi	349	1044

1826-cı ildə Quba əyalətində 52 min hər iki cinsdən olan müsəlman yaşayırdı [15, 22 c., s. 60]. Burada ermənilər qeydə alınmamışdı. 1832-ci ilin kameral təsvirinə görə Quba şəhərində 1984 nəfər (4,3 %) tatar (Azərbaycan türkü – İ.M.), Quba əyalətinin 292 kəndində 42456 nəfər tatar (92,1 %), 204 nəfər erməni (0,4 %), 1450 nəfər yəhudi (3,2 %) yaşayırdı [21, IV h, s. 362, cədvəl S; 18, s.35]. Deməli, 1832-ci ildə Quba əyalətində Quba şəhəri də daxil olmaqla ümumilikdə 46094 nəfər yaşayırdı.

Beləliklə, mənbələrdən də göründüyü kimi Quba xanlığının ərazisində əhalinin böyük əksəriyyətini Azərbaycan türkləri təşkil etmiş, qeyri-müsəlmanların sayı isə cüzi olmuşdur.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi (APDTA), f.24, siy.1, iş 21.
2. ARDTA, f. 24, siy. 1, iş 328.
3. İbişov S. Quba xanlığının əhalisi, B., 2004.
4. Mustafazadə T.T. Quba xanlığı, B., 2005.
5. Mustafazadə T.T. Quba əyalətinin kameral təsviri, B., 2008.
6. Mustafazadə T.T. XVIII yüzillik – XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri. B., 2002.
7. Абдуллаев Г.Б. Из истории Северо-Восточного Азербайджана в 60-70 гг. XVIII века, Б., 1958.
8. Абдуллаев Г.Б. Азербайджан в XVIII в. и взаимоотношения с Россией, Б., 1965.
9. Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией (АКАК), т. IV, Тифлис, 1870.
10. Архив Внешней Политики Российской Империи (далее АВПРИ), ф. 77 (Сношение России с Персией), оп. 7, д. 158.
11. АВПРИ, ф. 77, оп. 7, д. 159.
12. Ахвердов А. И. Описание Дагестана. 1804// История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX (далее ИГЭД), М., 1958, с. 213-229.

13. Бутков П.Г. Выдержки из проекта отчета о персидской экспедиции в виде писем. 1796 г.// ИГЭД, М., 1958, с. 200-208.
14. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа 1722-1801, ч. I, Санкт-Петербург, 1869.
15. Кавказский сборник. Т. 22, Тифлис, 1901.
16. Камеральное описание города Дербента, составленное в 1831 году коллежским регистратором Хотяновским // Государственный Исторический Архив Азербайджанской Республики (далее ГИААР), ф. 24, оп. 1, д. 362, лл. 1-219.
17. Лопухин А.И. Журнал путешествия через Дагестан, 1718 г.//ИГЭД, М.1958. с.6-59.
18. Мамедова И.М. Влияние переселенческой политики Российской империи на этноконфессиональную ситуацию Азербайджана в начале XIX века // Вопросы гуманитарных наук. Москва, 2009, № 6 (44), с. 29-36.
19. Мамедова И.М. «Камеральное описание города Дербента» как один из источников в изучении населения города // «Актуальные проблемы науки и техники». Сборник научных статей II международной научно-практической конференции 15 июня 2010 г. Часть I, г. Кизляр, РД, с. 96-102.
20. О внутреннем устройении Кубинской провинции//АВПРИ, СРП, ф. 77. Оп. 7, д. 159.
21. Обозрение российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях, ч. IV, СПб., 1836, таблица S.
22. Российский Государственный Военно-Исторический Архив (далее РГВИА), ф. 846, оп. 16, д. 18474.
23. РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 18479.
24. РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 18494
25. Ртищев Ф.Н. Сведения о Дагестане. 1813 // ИГЭД, М., 1958, с. 247-251.
26. Серебров А.Г. Историко-этнографическое описание Дагестана. 1796 г. // ИГЭД, М., 1958, с.173-196.
27. Симонович Ф.Ф. Описание Южного Дагестана. 1796 г.// ИГЭД, М., 1958, с. 138-156.
28. Тормасов А.П. Выдержки из «Ведомости», содержащие сведения о численности населения Дагестана. 1811// ИГЭД, М., 1958, с. 237-238.

İ.M.MƏMMƏDOVA

QUBA XANLIĞININ ƏHALİSİ

Xülasə

Məqalədə Quba xanlığının əhalisi tədqiq olunmuşdur. Müəllifin fikrincə, Quba xanlığının əhalisinin sayı müxtəlif dövrlərdə onu idarə edən xanın qüdrətindən, apardığı müharibələrdən, qonşu dövlətlərin və xanlıqların Quba xanlığının ərazisinə hücumundan, Fətəli xanın apardığı birləşdirmə siyasətindən və xanların əhali siyasətindən asılı olaraq fərqli olmuşdur.

Müəllif xanlıqda baş verən siyasi çəkişmələr, qonşu xanların və dövlətlərin hücumları zamanı əhalinin sayının azaldığını və ya digər ərazilərə köç etdiyini, əksinə xanlıqda vəziyyət sabit olduqda, ərazisi genişləndikdə əhalinin sayının çoxaldığını, hətta digər ərazilərdən gələrək buraya yerləşdiklərini bildirir.

Məqalədə Rusiya imperiyasının Quba xanlığını işğalı prosesində müsəlman əhalinin sıxışdırılması, buraya qismən də olsa xristian əhalinin yerləşdirilməsi də araşdırılmışdır. Müəllif məqalədə mənbələri təhlil edərək Quba xanlığının ərazisində, əhalinin böyük əksəriyyətinin Azərbaycan türklərindən ibarət olduğu, qeyri-müsəlmanların sayının isə cüzi olduğu qənaətinə gəlir.

И.М.МАМЕДОВА

НАСЕЛЕНИЕ ГУБИНСКОГО ХАНСТВА

Резюме

В статье исследуется население Губинского ханства. По мнению автора, в разные времена численность населения Губинского ханства менялось в зависимости от мощи ханов, управлявшими ханством, от войн, которых вели ханы, от нападения на территорию ханства соседних ханств и государств, от объединительной политики Губинского хана Фатали Хана, от политики ханов, проводимых в области народонаселения.

Автор показывает, что во время политических конфликтов, нападений соседних ханств и государств на территорию ханства численность населения сокращалось, или же население мигрировало в другие регионы, а когда ситуация была стабильной и территории ханства расширялись, тогда численность населения росла, и даже наблюдалась позитивная иммиграция.

В статье также исследуется вытеснительная политика Российской империи по отношению к мусульманскому населению в ходе завоевания Губинского ханства, в том числе в частности размещение христианского населения на территории ханства. Автор статьи, анализируя источники, приходит к выводу, что на территории Губинского ханства, подавляющее большинство населения составляли азербайджанские тюрки, а численность христиан было незначительным.

I.M.MAMMADOVA

THE POPULATION OF THE GUBA KHANATE

Summary

In the article the population of Guba khanate was researched. According to the author, depending on the Khan's power who managed it, the wars, attacks of neighboring states and khanates on the territory, Fatali Khan's unification policy and the khans' population policy the population of Guba Khanate had been different at various times.

Author notes the political clashes in the khanate, reduce in the number of the population during the attacks of neighboring khanates and states their migration to other areas, on the contrary, the increase of population, even the move of people from other areas when the situation was stable in the khanate, and the area was expanded.

In the article is investigated the ousting of the Muslim population and though partially, the resettlement of the Christian population there during the process of occupation of the Guba Khanate by the Russian Empire. The author analyzing the sources in the article, comes to the conclusion that the vast majority of the population were Azerbaijani Turks, and that the non-Moslem population were few in the territory of Guba khanate.

Açar sözlər: Quba xanlığı, əhalinin vəziyyəti, Fətəli xan, Dərbənd şəhəri, müsəlmanlar, əhalinin say tərkibi

Ключевые слова: Губинское ханство, положение населения, Фатали хан, город Дербент, мусульмане, численный состав населения

Keywords: Guba khanate, the condition of the population, Fatali Khan, the city of Derbent, the Muslims, the composition of the population

ИСТОРИЧЕСКИЙ ПОРТРЕТ АББАСА МИРЗЫ (на основе русской военной историографии).

Нармина АМИРБЕКОВА*

Одним из выдающихся полководцев из рода Гаджар начала XIX века был Аббас Мирза.

Аббас Мирза был вторым сыном Фатали шаха Гаджара, однако именно он был объявлен наследником престола в 1798 году, так как его матерью была свободная женщина, мусульманка, тюрчанка, в то время как матерью Магомета Али, первого сына шаха, была наложница, грузинка [1, т.I, с.5]. В то же время Аббас Мирза выделялся от своих братьев и личными качествами. Характер принца формировался под влиянием деда, Ага Мухаммед шах Гаджара. Вплоть до конца жизни Аббас Мирза участвовал в скачках, игре човган (конное поло), стрельбе из лука и ружья, метании дротиков [5, s.14]. Под руководством Мирза Бозорга, а затем его сына Мирза Абдулькасима Фарахани принц изучил восточные языки и философию, а затем и основы западной философии. В то время он очень увлекался изучением деяний Петра I [5, s.14].

По традиции, существовавшей в государстве Гаджаров, наследник престола назначался правителем области Азербайджан (речь идёт о Южном, ныне Иранском Азербайджане) и резиденция его находилась в Тебризе. Уже в молодые годы Аббас Мирзе удалось проявить себя с лучшей стороны: он сумел устранить центробежные стремления ряда крупных феодалов своей области, за спиной которых стояли его братья – потенциальные претенденты на престол. Наиболее опасным оказался мятеж Джафаргулу хана Дунбули, имевшего 15-ти тысячное курдское войско, но и он был подавлен [5, s.17]. Несмотря на то, что Аббас Мирза получил классическое мусульманское образование, он правильно определил одну из причин отставания государства Каджаров от европейских государств: по

* Нармина Шовкет гызы Амирбекова - д.ф.и.н., старший научный сотрудник Института Истории НАН Азербайджана

его мнению, система образования и уровень получаемых знаний не соответствовали требованиям эпохи. Преодолевая сопротивление реакционных чиновников, он добился отправки некоторых молодых азербайджанцев в Европу для получения высшего образования, а также перевода произведений западных авторов на восточные языки [3, с.69; 5, s.14]. Посол Франции в государстве Гаджаров Жак Морис в своих воспоминаниях много места уделяет *«отважному принцу с добрым и смелым характером»* [5, s.14]. Он описывает интересный случай, показывающий насколько близко принц воспринимал интересы государства. Так, однажды *«ему сообщили о смерти трех его малолетних сыновей от болезни, но на предложение провести пышные похороны принц ответил отказом, заявив: меня больше опечалила бы смерть трех полководцев, трех государственных деятелей или любых других лиц, нежели трех несмышленных младенцев»* [5, s.123]. Глава французской военной миссии генерал Гардан описывает принца как очень чистоплотного, отважного человека, довольно простого в общении. Как показывает генерал, *принц обычно одевался в простой серый халат (суфийского типа) с широким кушаком и очень неодобрительно относился к разодетым в шелка и украшения своим братьям, придворным. Если же кто из его собственных подчиненных начинал одеваться в пух и прах принц говорил: «Вместо шелков и украшений ты мог бы купить коня, острую саблю или хорошее ружьё. Наряжаться – не дело для мужчин»* [5, s.124].

Пользуясь поддержкой первого министра шаха Аллахяр-хана, наследный принц стремился осуществить реформы в разных областях общественно - политической жизни страны [7, т.ІІІ, с.24]. Как писал помощник английского посла, принц повторял, что *основная обязанность правителя-забота о подданных и обеспечении им достойного уровня жизни. Он говорил, что ему стоило огромных трудов искоренение взяточничества и казнокрадства на территории своего вилайета* [5, s.124].

Несмотря на катастрофическую нехватку денег (шахский двор предпочитал тратить деньги на развлечения, содержание огромного штата придворных и знати, гаремов, но только не на реформы) Аббас

Мирзе удалось сколотить лучшие в государстве Каджаров вооружённые силы (помимо войск центрального подчинения каждый правитель имел право содержать войска). Однако, I Русско – Иранская война показала, что имеющиеся войска не соответствуют требованиям времени. И если иррегулярная конница проявила себя неплохо, то состояние пехоты и артиллерии было ужасающим. Тратя все средства (в том числе личные) на закупку нового вооружения Аббас Мирза одновременно вёл боевые действия. Лицом к лицу сталкиваясь с русскими войсками, он, как никто другой в государстве Каджаров, понимал необходимость военных реформ, но для осуществления их у него не хватало ни сил, ни средств, ни власти, ни времени, ни кадров.

Договора с Францией, а затем с Англией о получении военной помощи вселили в принца надежду на скорейшее создание в государстве качественно новых вооружённых сил. Однако шах не стал реорганизовывать и перевооружать войска центральной власти (хотя они не только не могли вести войну с внешним врагом, но даже с трудом подавляли отдельные выступления мятежников) и дал право каждому из правителей областей самостоятельно проводить военную политику, причём за счёт финансовых средств области. Тем не менее, Аббас Мирза начал последовательно проводить военную реформу. Регулярная конная артиллерия, регулярная пехота, регулярная конница, ряд крепостей, построенных европейскими военными инженерами в соответствии с требованиями эпохи – это результаты поистине титанических усилий наследного принца. В 1812 г. ему удалось привезти в Тебриз печатные станки для развития книгопечатания и даже организовать здесь фабрику по производству качественного пороха [3, с.69]. Полковник М. Коцебу, писал, что «*в Тавризе только находятся пороховые и литейные заводы, заведение которых стоило больших издержек*» [6, с.71]. Уже к 1817 г. он имел войска, встревожившие А. Ермолова в его поездке в Иран, хотя поддержание войск в боевой готовности и дальнейшие военные преобразования требовали больших денег, которых у принца просто не было. Постоянные его обращения к шаху с требованием создания общегосударственной, регулярной армии нового образца закончи-

лись тем, что шах рекомендовал правителям других областей завести регулярные войска (рекомендация не была выполнена, а правители областей засыпали шаха перечислением трудностей, решать которые ни они, ни шах не желали). Постоянные напоминания принца об угрозе российского присутствия на Южном Кавказе закончились тем, что шах пообещал отдать Южный Кавказ принцу, если тот сумеет выбить русских за Дербент. Генерал Гардан в одном из своих писем Наполеону писал, что шах не дает денег принцу на реформирование войск, а содержать армию нового образца в достаточном количестве только за счет средств Азербайджана (речь идет о Южном Азербайджане- примеч. авторов) принцу не удастся [5, s.20]. О том, что шах не дает денег на военную реформу знало и русское командование: *«шах, по скупости своей более всего страшившийся издержек»* [6, с12].

В то же время шах именно Аббас Мирзе поручал выполнение заданий военного характера. В 1818 году Аббас Мирза успешно провел операцию в Афганистане, где его регулярные войска проявили себя с лучшей стороны [7, т. III, с. 7]. В 1822 г. началась война с османской Турцией, в ходе которой войска Аббас Мирзы одержали ряд побед, захватили ряд крепостей, в том числе неприступный Баязет, дошли до Эрзерума, а затем, переброшенные на другой театр военных действий, дошли до Багдада [7, т. III, с. 9]. И не смотря на все это, шах не только не стал проводить военную реформу в стране, но даже не обеспечил принца средствами для восполнения потерь предыдущих операций. Самое поразительное заключается в том, что шах понимал, что неудачи принца в войсках с Россией объясняются именно отсутствием регулярной армии с хорошо налаженной службой тыла, развитой системой военного обучения, соответствующего военного производства. Тем не менее все призывы Аббас Мирзы так и остались не услышанными. Интересно, что все поражения войск принца в Русско-Иранских войнах иранская историография объясняла и объясняет слабостью и скарелдностью шаха, бездарностью его чиновников и придворных, интригами принцев против Аббас Мирзы [2, с.62; 5, s.117]. Особо отмечается, что шах не дал принцу денег на войско, а после Тукменчайского договора

должен был выплатить России сумму, в тысячи раз превышающую ту, которую просил Аббас Мирза [5, s.111].

Прогрессивный военный и государственный деятель Аббас Мирза в тоже время принадлежал к царствующему дому, что не могло не отразиться на его поведении. Понимая, что отсутствие у него военного образования является большим пробелом, он окружил себя военными советниками из числа европейских инструкторов. В то же время, малейшая неудача его полководцев, пусть даже вызванная объективными причинами, оборачивалась казнью последних. Малейший поступок полководцев, который, по мнению принца, мог бросить тень на его авторитет (к примеру, вынужденное отступление) также заканчивалась казнью полководца. Анализируя поведение Аббас Мирзы, мы пришли к заключению, что в нем постоянно боролись два человека: «Аббас Мирза – наследный принц» и «Аббас Мирза - полководец». Порой Аббас Мирза совершал поступки, не допустимые с военной точки зрения, но понятные, если рассматривать его как потенциального правителя. Как показали события второй русско-иранской войны, другой его ошибкой оказалось чрезмерное доверие к армянам, которым он дал высокие должности при своем дворе и в войсках (хотя, если вспомнить обстоятельства гибели Грибоедова, то станет ясно, что такую ошибку совершал и сам шах).

Деятельность Аббас Мирзы как военного реформатора не осталось не замеченной и деятелями искусства Гаджарского государства. Еще при жизни полководца появились ряд картин, где Аббас Мирза непременно показан либо в бою (в окружении своих регулярных войск), либо на воинских маневрах регулярных войск.

В Эрмитаже хранится жезл Аббас Мирзы, навершие которого состоит из изображения руки человека с зажатой в ней рыбой. Такая символика является эмблемой не столько военной, сколько государственной власти [4, с. 14-15]. После тяжелых боев 1826-1827 годов, когда Аббас Мирза потерял почти все свои регулярные войска, шах назначил его главнокомандующим всеми вооруженными силами страны. Аббас Мирза вновь начал создавать регулярные войска, но применить их против России ему уже не пришлось.

Наследный принц скончался в 1833 г также как и жил – при осаде крепости Герат. Он заболел и его английский врач не советовал выступать в поход, однако принц считал обязательным беспрекословное выполнение приказа шаха [5, s.126]. Как указывает исследователь Ч. Гаджар, наследный принц был похоронен в Мешхеде в мечети Имама Рзы, в соседнем зале, что считается огромной честью в мусульманском мире [3, с.72]. Фатали шах, переживший своего любимого, но так и не понятого им сына, мог назначить своим приемником кого - либо из своих 59-и сыновей. Однако он назначил наследным принцем сына Аббас Мирзы, Мухаммед Мирзу, который оправдал его надежды. [3, с.72].

ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Военная энциклопедия. Под ред. К.И.Величко, В.Ф.Новицкого, А.В. фон-Шварца, В.А.Апушкина, Г.К. фон- Шульца. Петербург.
2. Гарабаги Мирза Юсиф. Тарих-и сафи. // Гарабагнамэлэр. 2- книга . Состовитель Н.Ахундов. Баку, Язычы, 1991, с. 6-93.(на азерб.языке)
3. Каджар Ч. Каджары. Баку, 2001.
4. Ленц Краткий путеводитель по собранию оружия в отделении средних веков и эпохи Возрождения императорского Эрмитажа. Петроград, 1915.
5. Наями Н. Аббас Мирза. Русско-иранские отношения. Перевод с фарси, комментарии, примечания и указатели Н.Ахундова. Баку,1993, (на азерб. языке).
6. Описание вторжения персиян в Грузию в 1826 г. Записки М.Е.Коцебу. //Кавказский сборник, т.22. Тифлис, 1901
7. Кавказская война в отдельных очерка, эпизодах, легендах и биографиях. В.Потто, т.III. Персидская война 1826-1828 гг. Санкт-Петербург, 1886.

N.Ş.ƏMİRBƏYOVA

ABBAS MİRZƏNİN TARİXİ PORTRETİ (rus hərbi tarixşünaslığında) Xülasə

Məqalənin əsas məziyyəti ondadır ki, Abbas Mirzə istər birinci (1804 – 1813), istərsə ikinci (1826 -1828) Rus – İran müharibələrində öz doğma torpaqlarını amansız düşməndən cəsarətlə müdafiə etməsini, yeni tipli nizami ordu yarada bilmək bacarığını inandırıcı dəlillərlə göstərir.

Rus tarixçiləri Qacar sülaləsinin qorxmaz, igid oğlu Abbas Mirzənin başçılığı altında bütün çətinliklərə dözərək, çarın gündən – günə artan qoşunlarına qarşı

müqavimət göstərmiş, hətta bu müharibələrdəki bəzi döyüşlərdə heyratləndirici nailiyyətlər əldə etmiş və düşmən qüvvələrinə güclü zərbələr endirməsindən yazırlar. Abbas Mirzə vətənin istiqlaliyyətini və bütövlüyünü hədələmək məqsədilə aparılan döyüşlərdə tərifəlayiq qəhrəmanlıqlar göstərmişdir.

N.Sh.AMIRBAYOVA

**Historikal portret of Abbas Mirza.
(russian millitari historian)
Summary**

In this article deats Abbas Mirza how to defend his native country in first (1804-1813) or second (1826-1828) Russian-Iran war. Also is spoken that how he was created regulated army in convincing facts.

Russian historans are spoken that son of Qacar dynasty Abbas Mirza's lowering of strength of strong blows enduring to all difficulties under his headship. Abbas Mirza educated has shown laudable heroisms in the fights carried out the purpose of to threaten with the independence and integrity of the country.

Ключевые слова: Аббас Мирза, каджары, русско- иранские войны, армия, полководец

Açar sözlər: Abbas Mirzə,qacarlar, rus- iran müharibələri, ordu, sərkərdə

Kew words: Abbas Mirza, qajar, russian- iran war , army, general

MÜNDƏRİCAT

Ellada Bəkirova	Klavdi Ptolemeyə görə Azərbaycan Albaniyasının qərb sərhədləri.....	3
Кенуль Имамвердиева	О некоторых эпиграфических памятниках сефевидской династии.....	10
Наиля Байрамова	Наша независимость и наша история: о Борчалинском султанстве.....	21
Hicabə Sadiqova	XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Bakinin iqtisadi inkişafının şəhərin sosial-demoqrafik durumuna təsiri haqqında.....	27
Fəxri Hacıyev	Qarapapaq Həmidyyə alayları	40
Gözəl Baxşəliyeva	XIX əsrdə Azərbaycanda kitab çapı tarixindən...	53
Rəxşəndə Bayramova	Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Quba bölgəsində sovet rejimi əleyhinə çıxışlar.....	60
Ənvər Məmmədov	1930-cu il Zaqatala üsyanı.....	75
Əfşan Şəfiyeva	İranda modernləşmə siyasətinin ilk ideoloqları..	83
Исмет Заатов	Опыт первых театральных постановок и роль Азербайджанской драматургии в процессе становления и развития крымскотатарского национального театра.....	97
Məryəm Seyidbəyli Razim Məmmədov	Heydər Əliyev – dünya azərbaycanlılarının milli birliyinin ideoloqudur.....	116
Cavanşir Feyziyev	Avrasiyanın “Türk Konsensusu”.....	125
İlham Həsənov	Azərbaycan SSR-də ali tibb təhsili XX əsrin 20-ci illərində.....	135
Yusifəli Həsənov	Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq turizm əlaqələri sistemində (1991-2005).....	146
Minaxanım Əsədova	Y.Z.Talibzadənin milli həmrəylik məqsədli çalışmaları.....	161

Tamilla Kərimova	AMEA A.A. Bakixanov adına Tarix İnstitutunun beynəlxalq əlaqələri (1920-2003).....	167
Əzizağa Ələkbərov	Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan – Özbəkistan mədəni əlaqələrində görkəmli şərqşünas S.R.Əlizadənin rolu.....	186
Polad Xəlilov	XIX əsrin sonlarında “Bakı neft sənayeçiləri qurultayı”nın Bakı sənaye rayonunun sanitariya sahəsində fəaliyyətinə dair.....	196
Mehmet Kılıç	Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəsinin ilk mərhələsi.....	205
Səidə Əli qızı	Əhməd Bəy Ağaoğlunun “İslam, Axund və Hatifülqeyb” əsəri haqqında	213
Алмаз Мурадова	Из исторического опыта государственного строительства в Азербайджанской ССР (20-30-е годы XX в.).....	220
Leyla Hüseynova	Heydər Əliyev irsində Azərbaycanın müasir dövrünün tarixi şəxsiyyətlərinin qiymətləndirilməsi.	229
Nazim Mustafa	Ermənilərin 1905-1906-cı illərdə Şimali Azərbaycanın Zəngəzur qəzasında törətdikləri kütləvi qırğınlar.....	238
Sahibə Budaqova	Naxçıvan diyarı əhalisinin tərkibi və məşğuliyyəti (XVIII əsr)	257
Allahverdi Əlimirzəyev	İranşünaslığa qiymətli töhfə.....	267
İradə Məmmədova	Quba xanlığının əhalisi.....	274
Нармина Амирбекова	Исторический портрет Аббаса Мирзы (на основе русской военной историографии).....	282

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun «Elmi Əsərlər»ində çap olunmaq üçün məqalə təqdim olunarkən aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır.*

1. Məqalələr üç dildə – Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap olunmalıdır. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə, digər iki dildə xülasəsi verilməlidir. Üç dildə (Azərbaycan, rus və ingilis) açar sözlər göstərilməlidir.
2. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır və istifadə olunmuş ədəbiyyat xülasələrdən əvvəl kodlaşdırma üsulu ilə göstərilməlidir.
3. Məqalələrin mətnləri 1 intervalla Times Roman – 13 ölçülü şriftlərlə yığılmalıdır.
4. Məqalə haqqında redaksiya heyəti üzvlərindən ən azı birinin, həmin sahə üzrə mütəxəssisin rəyi və müvafiq elmi müəssisənin Elmi Şurasının protokolundan çıxarış olmalıdır (bunlar məqalə nəşr olunarkən göstəriləcəkdir).
5. Məqalənin elektron və çap olunmuş variantı ayrıca faylda təqdim edilməlidir.

Bu tələblərə cavab verməyən məqalələr çap edilməyəcəkdir. Əl-yazmalar geri qaytarılmır.

Qeyd: Bu şərtlər müəyyənləşdirilərkən Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas elmi nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərə verdiyi tələblər əsas götürülmüşdür.

ELMI ƏSƏRLƏR
2010, cild 34-35

SCIENTIFIC WORKS
2010, volume 34-35

ТРУДЫ
2010, том 34-35

F.ç.v. 18,25. Tirajı 500

«Turxan» NPB MMC